

Türksever

Düşüncenin

Temelleri

Köçüren-Aydın Muğanlı-Ebced-239s

ایچینده کی لر

۱۱.....	گیریش
۱۴.....	نییه محض تورک؟
۱۴.....	پروبلتمین تاریخیندن
۲۱.....	ردّیه نین منطیقی/منطیق سیزلیگی
۲۸.....	آزری سؤزو هارادان چیخدی؟
۳۱.....	سونوج
۳۳.....	میلّی تاریخچیلیک گره یی
۳۴.....	تاریخچیلیک تاریخیندن
۳۶.....	سوؤئت دؤنمی تاریخچیلیگین ۷ بالاسی
۴۰.....	میلّی تاریخچیلیک
۴۲.....	سونوج
۴۳.....	دیلیمیز کیملیگیمیز دیر
۴۴.....	کنچمیشین میرائی
۵۱.....	قوزئی آذربایجان دا دیل پروبلتم لری
۵۶.....	گونئی آذربایجانین دیل پروبلتمی
۶۲.....	سونوج
۶۴.....	میلّی سمبول لاریمیز
۶۵.....	میلّت-دؤولت بایراگی
۶۸.....	بوزقورد قورخوسو
۷۰.....	مانقوردلوق سمبولو
۷۳.....	میلّی گون لریمیز
۷۴.....	باياغیلاشدیریلان میلّی گون لریمیز
۷۶.....	سیرینمیش «دؤولت گون لری»
۷۷.....	سونوج یثرینه

مىلت قوروجولارىمىز	۷۸
تارىخى قهرمانلارىمىز مسئلهسى	۸۵
چار-سووت و پهلوى-خومئىنى دۇنملىرىندە قهرمان	۸۶
كلاسىكلرىمىز مۇوضوع بارەدە	۸۹
قهرمان كىم دىر؟ نورمال معيارلار نە اولمالى دىر؟	۹۲
سونوچ يثرىنە: تارىخىمىزدەكى قهرمانلار سىياھىسى	۹۳
مىلتى سىياسى ائلىت پروبلئىمىمىز	۹۷
قابى قوللارى	۹۷
نومئىنكلاتور	۱۰۲
«بئشىنجى كولون» مسئلهسى	۱۱۲
سونوچ	۱۱۵
نەدن مىلت، نەدن مىلت-دۇولت	۱۱۷
يانلىش يول	۱۱۸
مىلتلشمەننن ھاراسىندايق؟	۱۲۳
مىلت-دۇولتىن أوروبا تجروبهسى	۱۲۸
سونوچ يثرىنە: چىخمازدان چىخىش	۱۳۸
چاغداشلاشما نە دىر، نە قدر چاغداشلىق؟	۱۴۰
أوروبا مۇعجوزەسى و چاغداش دۇنم	۱۴۱
چاغداشلاشماننن ھاراسىندايق؟	۱۴۳
سونوچ	۱۴۷
بايراغىمىزداكى اىسلام	۱۴۹
أنتىك فلسفەدن دىنە، دىندىن مودثرن فلسفە	۱۴۹
تورك تارىخىندە دىن	۱۵۲
قوزنى أزربايجاندا دىن	۱۵۷
گونىنىن پروبلئىمى	۱۶۶
سونوچ و دىرلىندىرمە	۱۷۰
كۆرۈكلەنن يانلىشلار و توركىيە آلقىسى	۱۷۴

۱۷۴	 يانلىش تىزىس لىر
۱۸۰	 الله ىن لوطفو
۱۸۴	 سونوج
۱۸۵	 وورغولانان يالان لار: روسيا آلتى سى
۱۸۵	 روسيا نه گتىردى، نه گۆتوردو؟
۱۸۸	 روسيانىن آذربايجان استراتى سى
۱۹۱	 نه ساواش، نه مدد. بس نه؟
۱۹۳	 سونوج
۱۹۴	 تورك-فارس موناسىبت لرى و ايران آلتى سى
۱۹۵	 فارس لارين گۆزوندە تورك آلتى سى
۲۰۲	 تورك لارين فارس لارا باخىشى
۲۰۸	 ژئوپوليتىك كور دوگون
۲۱۱	 سونوج
۲۱۳	 توركچولوك: دوست لارى و دشمن لرى
۲۱۴	 توركچولوگون يانينداكى لار
۲۲۲	 توركچولوگون قارشى سينداكى لار
۲۲۴	 سونوج
۲۲۶	 مىلتىن گوجو و گوجسوز لوگو
۲۲۷	 بۆيوك لىرىمىز نه دىيىبلر؟
۲۳۱	 خاريجى مۆتقىق گوج لىر
۲۳۲	 سونوج
۲۳۴	 سونوج

گيريش

میلٹلشمہ سورجی‌نین، میلی حرکتین ایدئولوژی‌سی و پروقرامی - تورکچولوگون آذربایجان‌دا اوزون و دراماتیک تاریخی واردیر. حسن بی زردابی (۱۹۰۷-۱۸۴۲) ایله یولا چیخان میلی فیکیر حرکتی بیز کیمیک؟ سوالینی اورتایا قویدو و اونا جاواب آراماغا باشلادی. دوغرو آدام‌لارین جاوابی دا دوغرو اولدو. میلّیمیز تورک، دیلیمیز تورکجه‌دیر، دئییلدی و یازیلدی.

نییه محض تورک؟ دئییه ۱۰۰ ایلدن سونرا چاغداش‌لاریمیز سوروشورلار. چونکی، آد کیملیک گؤستریجی‌سی اولماقدان باشقا هم ده بیر دیردیر. بو دیری ده چارلیق روسیاسی، داها سونرا سووئت/روس ایمپیریاسی آذربایجانا چوخ گؤردو. تورک آدی، تورک وارلیغی اوغروندا حرکات محض بو اوزدن - تورکچولوک آدی آلدی.

لاپ باشیندان تورکچولوک مدافعه حرکتی ایدی، اؤزونو قوروما، اؤز دیرلیرینی قوروما و گلشیدیرمه حرکتی ایدی. بو معنادا تورکچولوک اگزستانسیالیست [هستی‌گرایی] میلّیتچیلیک‌دیر. هئچ زامان جیزیغینی آشمادی، ایفراطا وارمادی، شوونیست، ایرقچی کاراکتر آلمادی. فیکیر بؤیوک‌لریمیزین استثناسیز هئچ بیرینده اؤز میلّیتینی باشقاسیندان اوستون گؤرمک یوخدور. کیبیر یوخدور. باشقا میلّتلری آشاغیلاماق یوخدور. دوشوندوروجو تاریخی فاکت‌دیر - ۱۰۰۰ ایللیک تورک حاکیمیتی دؤنمینده ایندیکی سیاسی جوغرافیامیزی قات-قات آشان مکاندا باشقالارینی آشاغیلاماق یوخدو. بلکه ده بو حاکیمیتین باشیندا دوران خاندان‌لاری بو گون محض بیزیم سورغولاماغیمیز داها دوغرو اولار: باشقا خالق‌لارین وارلیغینا، مدنیتینه، دینینه... حؤرمته یاناشدینیز - بو مقبول. فقط نییه اؤز میلی وارلیغیمیزا، اؤز مدنیتیمیزه، اؤز عسکریمیزین طالعینه بیگانه قالدینیز؟

دئدیک تورکچولوک تاریخی خاراكتئریزه ائدن/تانیملايان اؤزلیکلردن بیر ده اونون دراماتیزمی‌دیر. ۱۹۳۶-دا اونا تابو قویولدو. تورک دئین، اؤزلیکله تورکچولوک ائدن اینسان‌لارین سسی زیندان‌لاردان، حبس دوشرگه‌لریندن، سیبیردن گلدی. بو تابو تورکچولوگون بیر فیکیر حرکتی اولاراق گلشیمه‌سی‌نین، شکیللنمه‌سی‌نین قارشسی ایدی. آیری-آیری اؤرنکلر

خاریج، آیری-آیری فداکار آددیم لار خاریج نظری عمومیلشدیرمه، قارشیلشدیرما، موقاییسه، سیستملشدیرمه آپاریلما دی.

بو آرادا بیر حسّاس مقامین اوستوندن کئچمه یک. سیاسی موهاجیرت (۱۹۹۱-۱۹۲۰) میلی فیکرین قورونماسی و اینکیشافی ایستیقامتینده اؤنملی ایشلر گؤردو. آنجاق تورکچولوگون شکیللنمه سی ساحه سینده توتارلی بیر ایش گؤره بیلمه دی.

قوزئی آذربایجان دا ۱۹۸۰-لرین سونوندان اعتباراً تورکچولوک هیجانی عایله صحبت لرینده، مئیدانلاردا، شوعارلاردا اؤزونو گؤستردی. آما یئنی درام اویناناندان سونرا، ۱۹۹۳-ده میلی حرکاتین مغلوبیتی هم ده تورکچولوگون مغلوبیتی اولدو. یئنی حاکیمیت تورکچولوگو دوشمن ایدئولوژی اعلان ائتدی. یئرینه آذربایجانچیلیگی/دؤولتچیلیگی قویماغا چالیشدی. ۲۰۰۰-ده تورکچولوگون سمبولو اولان ابوالفضالچی بیین وفاتی داها آغیر ضربه اولدو.

کئچن زامان ظرفینده میلی شعور آغیر-آغیر آددیم لارینی سوردورمه یه داوام ائتدی. تورکچولوک ایستیقامتینده، اؤزلیکله اونون حسّاس کومپوننتی/بیله شنی [مؤلیفه سی] اولان تاریخچیلیک یؤنۈنده گلیشمه لر اولدو. میلت قوروجولاری، تاریخی قهرمانلاریمیز، سمبوللاریمیز، میلی گونلریمیز، دیلیمیز، دوست-دوشمن آلقیمیز... ساحه سینده ایره لیلهدیک. آما بونلار آذربایجاندا تورکچولوگون دوشونجه حرکاتی اولراق آرتیق فورمالاشدیغینا/شکیللندیگینه دلالت ائتمیر...

گونئی آذربایجاندا تورکچولوک فرقلی سیاسی-کولتورل شرطلرده یاراندی و گلیشیدی. مینلرله میلی فعالین هارای، هارای، من تورکم! تبریز، باکی، آنکارا، بیز هارا فارس لار هارا! اؤرنکینده شوعارلار هایقیرماسی اوچون اون ایل لر لازیم اولدو. ایندی تورکچو دوشونجه نین ان سورعتله یاییلدیگی مکان گونئی آذربایجان دیر دئسک چوخ بؤیوک ایفراط اولماز دوشونجه سینده بیک.

ضیا گؤک آلب رحمتلیگین مشهور تورکچولوگون اساسلاری کیتابی نین ایلک نشریندن آشاغی-یوخاری ۱۰۰ ایل کئچدی. اونون اثرینی دفعه لرله اوخودوق، هر دفعه سینده بیلیک لریمیزین آرتدیغینی حیس ائتدیک. آذربایجاندا تورکچولوگون اؤزلیک لری واردی، ایندی ده وار. کاش کی بو اؤزلیک لری ده ایچینه آلان بئله بیر اثر اولایدی دئییه ثقیلندیک.

شعورلو حیاتی بویو میلی تاریخیمیز و میلی ایدئولوژی میزله نفس آلان بیر اولراق تورکچولوگو آنلاماغا چالیشدیم. و چوخ گؤزلهدیم: بیر فیکیر آدامیمیز دوروب بیزده تورکچولوگون دوشونجه سیستمی حاقیندا بیر اثر اورتایا قویاجاق. گؤزله مه میز اوزون سوردو. بیز بو تشبوتدن

اۋنجه تور كچو دوستلاردا مراجهت ائتديك - گلين تور كچو دوشونجه نين آيرى-آيرى بيله شنىلرى حاقيندا كوللكتيو [تولولو] آراشديرما اورتايا قويلاق دئديك، آنجاق اولمادى. بو ايشى اوستلنمه يه قرار وئرديك. الينيزده كى بو كيتاب دا بو قرارين سونو جودور. اما تور كچو دوشونجه نين اساس لارى نين بليرلنمه سى، اورتايا قويولماسى يۇنونده بير جهددير. يعنى سون دئييل. بلكه تور كچو يازارلارى، فيكىر آدام لاريني موذاكي ره و موباحيئه لره دعوت دير. عزيز فيكىر داش لاريم بو چاغيريشا سس وئرسه لر - نه موتلو بيزلره.

باشلىق داكى «اساس لار» سۇزو پرينسيپلر آنلاميندا ايشله ديلمه ييب. داها چوخ «باشليجا مسئله لر» آنلامى داشييير. ميئتلمشمه نين سورعتلنمه سى، تورك ميئتلى نين گوجلنمه سى قارشى سيندا دوران انگل لر ين بليرلنمه سى/معين انديلمه سى و پروبلئم لر ين چۇزوم يول لارى نين دقيقلشديريلمه سى اوچون ايلك نۇبه ده تور كچو فيكىر آدام لاريميز ين كوللكتيو امگينه احتياج واردير.

گنج دوستوم اودر قوتلور (عليزاده) فيكىر داش لاريميز آراسيندا بير استثنادير. هم معنوى دستك اولدو، هم ده اۇزو يازدى. بيزى ده يازماغا هوسلنديردى. بۇلوم لر ين قارالاماسى نين ايلك اوخوجوسو اولدو. ديرلى قئيدر ائتدى، سوال لار قويدو. ياخين گله جكه اونونلا اورتاق اثر يميز ين اورتايا چيخماسى ايمكان خاريجينده دئييل. اودر قوتلور دوستوموزا تشكور بورجلويوق.

كيتاب داكى بۇلوم لر ين چوخو آيريجا مقاله شكلينده تورك يوردو درگى سينده و *millidusunce.com* سيته سينده يايينلانميش، توركييه اوخوجوسونون موذاكي ره سينه وئريلميش دير. بوندان دولايى تورك اوجاغى و ميئي دوشونجه مركزينه شوكران لاريمى بيلديريرم. توركييه ده يايينلانان كيتاب لاريمين اكثريتى نين ايلك اوخوجوسو و تنقيدچى سى قديم مسلكداشيم سئلچوك آلکين دير. باجاردىغيم قدر اونون ايرادلاريني قارشيلاماغا چاليشميشام. بو كيتاب داكى مۇوضوعه لار دا سئلچوك بگين فيكىر سوزگچيندن كئچدى.

توركچولوگون ماهيتى و باشليجا مسئله لرى ايله ماراقلانان اوخوجو مۇوجود يازى قايدالاريندان ساپمالارى گوردوكده تعجب له نه بيلر. بيز يازى قايدالاريني بيليريك. اما روس/سوونت ايستاندارلارينا اساسلانان اينديكى قايدالارين ديششمه سى گركليگينه ده اينانيريقي. بو ساپمالار محض يازى قايدالارى مسئله سينده عيناد ائدن ناظيرلر كابينيئتى نين سياستينه اعتراض دير.

نییه محض تورک؟

میلّتين وارلیغی نین اولمازسا اولماز شرطلریندن بیرى اورتاق دَیرلر دیر. بو اورتاقلیق یوخسا میلّت ده یوخدور. او زامان طایفادان، طایفالار توپلامیندان، قۇومدن بحث ائتمک گرکمکده دیر.

آنتونی د. اسمیت ایسته نیلن ائتنوسون وارلیغی اوچون لازیم اولان آلتی شرطدن بیرینجی سی اولاراق «کوللئکتیو بیر / اؤزل آدین» اولماسینی واجب ساییر.^۱ بو یئگانه / اؤزل آد میلّتلشمه سورجی نین باش لاریندا اورتایا چیخان «بیز کی میک؟» سوالینا جاوابدان عبارت اولموش دور. سونرالار او (میلّتين آدی) میلّی دَیره چئوربله رک، بیرلشدیریجی فونکسیا داشیمیش دیر. گونوموزده چوخ دبدۀ اولان پوست مودرنیزمین آنالیزیش لار اوزرینده اسدیگی، اصلینده آنالیزیش لارداکی یانلیش لاری قابارداراق اون قازانماسی بیلینن گترچکلردن دیر.

آد مسئله سی هئچ بیر میلّتده تورکلرده اولدوغو قدر اؤنمسنمه میش دیر. مظلوم تورکلرده میلّتلشمه سورجی نین قارشى سینی آلماق، یا دا اونو لنگیتک اوچون روسیا، ایران و چین ده کی حاکیم رژیملر اورتاق آدین ایستیفاده ائدیلمه سی نین قارشى سینی آلماغا چالیشمیشلار. عکسینه، تورک میلّی آیدین لاری دا بو مسئله نین اوستونه گتمیش، اورتاق دَیر اولاراق اونو (تورک آدینی) قوروماغا و یایماغا چالیشمیشلار. بو حرکات دا دوغاسینا اویغون اولاراق تورکچولوک حرکاتی آدلانمیش دیر.

بو کئشمکئشلی تاریخ، آذربایجانین تیمثالیندا داها آیدین اؤزونو گؤستریر. بللی یاد دؤولت لرین (روسیا و ایران) بیر زامانلار سیریدیغی آد و یاراتدیغی بۇحران ایندی ده کئچیلمه میش، میلّتلشمه سورجی قارشى سیندا ان اؤنملی مانعه اولاراق قالمیش دیر.

پروبلئمین تاریخیندن

رومانوو روسیاسی و قاجار ایرانى آراسیندا باش وئرن ایکی ساواش (۱۸۲۶-۱۸۲۸، ۱۸۱۳-۱۸۰۴) نتیجه سینده آذربایجان تورپاق لاری بؤلونه رک ایکی دؤولتین ترکیبینه قاتیلدی. گونئی و قوزئی آذربایجان دا سیاسی گئدیشات فرقلی ایستیقامت لرده گلیشدی. بؤلونمه زامانی عمومیتله

^۱ -Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, İstanbul: İletişim, ۱۹۹۹, s. ۴۲.

آذربایجان ھلە میلت-دۆولت قوروجولوغو مرحله‌سینه داخیل اولمامیشدی. بو اوزدن میلی کیملیک مسئله‌لری روسیا و ایران دۆولت‌لری‌نین فعال موداخیلە‌سی ایله شکیللەنەجکدی.

قوزئی آذربایجان ائلیتی اۆلکە‌سینی ائتنیک، کولتور، دین، تاریخی کئچمیش باخمیندان فرقلی روسیا ایمپئریاسیندا بولدو. قوزئی آذربایجان‌دا یئنی‌لشمە/آیدینلانما حرکتی‌نین بان‌لری عاباسقولو آغا باکیخانوو (قودسی، ۱۸۱۲-۱۷۹۴) و میرزە فتحعلی آخوندوون (آخوندزادە‌نین، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) اثرلریندە میلی مؤ‌وضوع‌لار، او جوملە‌دن میلتین و دیلین آدینا آیدینلیق گتیرە بیله‌جک موناسیبت یوحدور. اونلار ائتنونیم قارشیلیغیندا رسمی «*قافقاز موسلمان‌لاری*» و یا «*زاقافقازیا تاتار‌لاری*»، لینقونیم قارشیلیغیندا دۆولتین رسماً دایا‌تدیغی «*تاتار دیلی*» آنلا‌یشینی ایشلە‌دیلر. میرزە فتحعلی، عثمانلی‌داکی تورکجه ایله «*زاقافقازیدا یاشایان تاتار‌لارین دیلی*»‌نی «*کۆ‌کوندن فرقلی*» دیل‌لر ساییر.^۱ آذربایجان اھالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین دیلینی *آذربایجان دیلی* آدلاندیران و ایلک دفعە‌ دۆوریە‌یە بوراخان دا‌اولا بیلسین کی، آخوندزادە‌دیر.^۲ آخوندزادە‌نین درام اثرلرینی یازدیغی دیله «*زاقافقازیدا یاشایان تاتار‌لارین دیلی*» موناسیبتی دە سوال‌لار دوغورور: «تاتار‌لار ایندیە‌ قدر خالص تاتار دیلیندە ادبیات‌دان محروم‌دورلار و بو دیلدە اوخوماق اوچون اوریژینال اثرلرە تصادف ائدیلمیر؛ اگر تاتار دیلیندە بعضی اثرلر وارسا‌دا، اونلار یا باشقا دیل‌لردن ترجمە ائدیلمیش، یا دا فارس، تورک و عرب سۆزلری ایله دولو آنلاشیلماز بیر دیلدە یازیلیمیش‌دیر. بئله‌لیکلە دە بو اثرلر، داها دوغروسو، بو ترجمە‌لر اساسیندا تاتار دیلی‌نین روحونو آنلاماق و بو دیلین خالقین ایشلتدیگی وضعیتیندە اۆیرە‌نیلمە‌سی مومکون اولما‌دیغی کیمی، همین اثرلرە اساسلاناراق، بو دیلین قرامماتیک قایدا و قانون‌لارینی، حتی بئله بیر قایدا-قانونو اۆیرنمک اوچون گۆستریجی ادبیاتی ترتیب ائتمک دە مومکون دئییل‌دیر.»^۳

۱۸۷۰-لرە قدرکی تاریخی مرحله‌دە ائتنوسون کئچمیشی حاقیندا دوغرو-دوروست کونسپت یارانما‌دی؛ «*وطن*» آنلا‌یشی دقیقلشمە‌دی؛ دیلین و ائتنوسون آدی مسئله‌سیندە‌کی غئیری-معینلیک داها دا آرتدی (اساساً موسلمان‌لار، رسماً *زاقافقازیا تاتار‌لاری*، ادبی مو‌حیطدە تورک‌لر، نادیراً آذربایجانلی‌لار). اوخوموش کسیم بیر قایدا اولاراق یازی‌لاریندا روس حاکیمیتی‌نین آسایش یاراتدیغینی اۆیور، روس مدنی‌تی و ادبیاتینا سجده ائدی‌ردی.

حسن بی زردابی‌نین (۱۸۴۲-۱۹۰۷) فعالیت‌لریلە میلی حرکتین باشلانماسی و بو گئدیشات‌دا میلت، دیل و وطنین آدی مسئله‌سی گوندمە گل‌دی. میلت و دیل آدی اولاراق تورک

^۱ -Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, III cild, s.۳۰.

^۲ -یئنه اوردا، ص. ۱۹۵-۱۹۴.

^۳ -یئنه اوردا، ص. ۳۰.

آدى، وطن آدى اولاراق *آذربايجان* آدى يازيدا گۇرونمه يه باشلادی. گونئی قافقازدا ياشايان تاتارلارين دىلى نين عثمانلى داكى رسمى ديلدن «*كۆكۈندن فرقى*» اولدوغونو ادعا ائدن ميرزه فتحعلی دن فرقى اولاراق زردابی بئله يازیردی: «دوغرودور، عثمانلى دىلى ايله بيزيم ديل دوز كلمير، آما اونلارين ائله تفاووتو يوخدور کی، بيريندن او بيرينه ترجمه ائتمک لازيم اولار». زردابی باشليجا فرقى عثمانلى داكى رسمى و ادبی ديله عربجه، فارسجا و باشقا ديل لردن آلينىميش خيلى سۇزون دولدورولماسى ايله ايضاح ائديردی.^۱ زردابی نين قوردوغو *کينچى قزنتى* مىلى شعورون يارانماسى اوچون اۇن شرط اولان «بیز - اونلار» دىخوتومياسينى [دوگانگى] اورتايا قويور. اونون «بیز»ی، قافقاز موسلمانلارى دير، مشرق-زمين دير. بو موسلمانلار «اۇز تورک ديلمیزده» دانیشیر و قافقازين ان چوخ سايلى مىلّتى دير.

کشکول درگى سى نين ۱۴ نويابر ۱۸۹۰-جى ايل تاريخلى ۱۱۵-جى سايندا چاپ ائديلميش *عالم گزمک - يوخو گۆرمک مى دئدين؟* باشليقلى مقاله سونرالار آراشدیريجى لارين اۇرنک گتيرديکلى قاناق اولموش، آما اونا فرقى يوروملار گتيريلميش دير. مقاله نين اوريژيناليندان مضمونونو قيساجا خايطرلاتماقدا يارار وار. «شله پاپاق باشيندا، قارتى ياپينجى چيييننده، آرشين ياريم خنجل بودوندا» اولان مقاله مؤلفيندن تيفليس واغزاليندا بير «کئچى ساققال اجنبى تمیز تورک ديلينده» اونون مىلّتىنى سوروشور. مؤلفين «موسلمانام» جاوابى وئرمه سى همين اجنبىنى قانع ائتمير. اونون ايصرارلارى قارشى سيندا يئنه اۇزونو «موسلمان» سايان کس دوشونور: «بيليرممى من هانكى مىلّت دنم؟ بيزيم مولّا، يا بيزيم آخوند گۆره سن بيلورمى؟». اجنبى اونون «کيريدىگىنى گۆروب» ايضاح ائتمه يه باشلاير: «عرب، فارس، تورک، هيند، افغان و غيره - بونلارين هاموسى ايسلام ديرلار، آنجاق هر بيرى سى نين مىلّتى آيرى دير». داها سونرا دا بو اجنبى اۇز دينى نين کاتوليک، مىلّتى نين ايسه ايتاليان اولماسينى دئير. مىلّتىنى بيلمه ين بو موسلمان، يئنه ده «... عيب ده اولسا، گرک دوروست عرض ائدم، من بيلميرم کی، من نه مىلّت دنم!» دئير. مىلى شعورو اولمايان بو آدامدان ال چکمه ين اجنبى، مىلّتين اۇزليک لرینی، اونون نه اولدوغونو ايضاح ائتمه يه چالیشیر. مىلّت آنلايشيندان خبرى اولماماغى «عواملىق» سايان همين اجنبى بو آدامين مىلّتىنى اونا ايضاح ائدير. او ايضاح ائدير کی، روسلارين و گورجولرين سيزلرى «*تاتار*» آدلانديرمالارينا باخماياراق، سيز «*تاتار*» دئييلسينيز، «سيزين ديلينيز، عادتينيز، خاصيتينيز تاتارلاردان باشقادير». همين اجنبى مىلى شعورو اولمايان بو «شله پاپاق» موسلمانين، مىلّتى نين «*آزريجان*» اولدوغونو دئير. اۇزو ده آرازين او تاييندا دا عینی «*آزريجان طایفاسى*» وارميش. بو

^۱ - Əkinşi. ۱۸۷۵-۱۸۷۷. *Tam mətni*. Translitterasiya və tərtib edəni Turan Həsənzadə, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۲۳۴.

سۆزلردن تائیرلنمیش شعورسوز آدام قرار وئیر کی، «ایندی دن سونرا موللاری، آخوندلاری دنگ
انده جک، ... نییه بیزی بو احوالاتلاردان حالی ائتمه دیکلرینی» سوروشاجاق.

کشکول ده کیملیک آختاریش لاری ایستیقامتینده درج ائدیلمیش یازی لار آراسیندا محمد
شاهتاختلی نین (محمد آغا شاهتاختینسکی، ۱۹۳۱-۱۸۴۶) بیر مقاله سی دیقنی چکیر. «بیر آز
دا اؤزوموزدن کی، *آذربایجان تورک لری*یک دانیشاق» چاغیریشی ائدن مؤلیف، ائتنوسون یاخین
کئچمیشی و حاضرکی وضعیتینی حاقیندا ماراقلی فیکیر سؤیله ییر: «*بیز آذربایجان تورک لری*
روس ایستیلالاسیندان اول ایندیکی روس زاقافقازیاسی نین موسستقیل و یئگانه صاحیبی ایدیک.
ایران، بیز ایدیک. ایندیکی وختده اهالی حسابینجا قافقاز قۇوملری نین هامیسیندان چوخلوسو
یئنه بیزیک. و حمد اولسون ثروت و موکنتجه [قودرتجه] قونشولاریمیزین هئچ بیریندن اسکیک
دئییلیک. بونولا بئله هر نئجه اولوبسا-اولوب، بیز ایندی علم و معاریفجه قافقاز میلتلری نین
دالدا قالانی اولموشوخ»^۱ مؤلیف عینی مقاله ده عثمانلی تورکجه سی ایله *آذربایجان تورکجه سی*
(بعضاً ده *آذربایجان دیلی* آنلایشینی ایشله دیر) آراسیندا موقاییسه آپاریر و اونلاری عینی دیلین
موختلیف لهجه لری حساب ائدیر: «بیزیم دیل ایله عثمانلی دیلی بیر دیل دیر. آرالاریندا اولان
تفاوت آنجاق لهجه، یا آوام ایصطیلاحینجا هنگ تفاوت دور.» شاهتاختلی موقاییسه اوچون
آلمان و فرانسیز دیل لری داخلینده موختلیف لهجه فرق لری نی اؤرنک گؤستریر. عثمانلی داکي
تورکجه نین فرقلی اؤزلیگی اولراق او، بو دیلده عرب و فارس سؤزلری نین چوخلوغونو، ائله جه ده
بو یاد دیل لری ن قرامماتیکاسی نین تورکجه یه تائیر ائتدیگیندن ناراحت اولدوغونو بیلدیریر.

دقت طلب ائدن تاریخی فاکتلاردان بیر ی ده بودور کی، کشکول حؤکومتین تضییق لری
نتیجه سینده اؤز نشرینی دایان دیراندان (۱۸۹۱) سونرا اونسی زاده قارداش لاری یئنی مطبوعات
اورقانی - *آذربایجان* آدلی قزئتین نشری اوچون رسمی مراجعت ائتدیلر.^۲ بو مراجعت رد ائیلندن
بیر قدر سونرا بؤیوک قارداشی سید افندی نین آردینجا جلال اونسی زاده ده عثمانلی یا کؤچدو.

روس حاکیمیتی نین *آذربایجان* اهالی سی نین چوخلوغونو ایصرارلا *تاتار* و *یا موسلمان*
آدلان دیرماسینا باخمایاراق، میلتین و دیلین آدینی (تورک، *آذربایجان تورکو*، تورک دیلی) آرتیق
بؤیوک بیر کسیم، اؤزلیکله میلتچی آیدین کسیم منیمسه میش اولدو. میلی یوکسلیش دؤنمی
نین باشلاماسیلا (۱۹۰۵) بو مسئله ره دیقّت داها دا آرتدی. بیر طرفدن چار حاکیمیتی نین

^۱ - *Kaşkül*, ۱۳ mart ۱۸۹۱, sayı ۱۱۸.

^۲ - موقاییسه اوچون قئید ائدک کی، بو زامان اثرمنی لری ن تکجه روسیادا ۸، باشقا اۆلکه لرله بیرلیکده ایسه جمعی ۳۴ مطبوعات
اورقانی وار ایدی.

- *Kaşkül*, ۱۴، ۱۱، ۱۸۹۰، sayı ۱۱۵.

تورک آدینی یاساقلاماسی، دیگر طرفدن میلّتی آیدینلارین تورکلوگه ساریلمالاری اؤزونو باریز صورتده گؤسترمدکدهدیر. چار حاکیمیتی نین «تورک کلمهسی و تورکچولوک جریانی قارشى دوشمن کسيلمهسی»، م. امین رسولزاده نین ده دیقتینی چکمیشدیر.^۱ حیات قزئتینین چیخماسینا ایجازه وئررکن قافقاز جانیشینی نین بو قزئتده تورک دیلی، آذربایجان دیلی ایشله دیلمهسی گرکلیگینی خصوصی قئید ائتمهسی ماراقلی تاریخی فاکتدیر. قوروجولاری قزئتین باشلیغیندا تورکجه / یسلامی قزئتهدیر یازدیلار. ۱۹۱۵-ده آچیق سؤز قزئتینی قوران م. امین رسولزاده داها دا ایرهلی گئتدی و باشلیغا تورک قزئتیدیر یازدی. میرزه بالا ممدزاده بو حادثیهیه بؤیوک اؤنم وئریر: «چوخدان باشلامیش اولان آذربایجان میلّی حرکتی کئندی آدینی آلمامیشدی. بو حرکت، آدسیز بیر قهرمان کیمی قالمیشدی. قزئتلرین باشیندا «موسلومان قزئتهسی» ایسمی، مکتبلرین لؤوحه لرینده «روس-تاتار مکتبی» سؤزلری یازیلی ایدی. ایشده، بئله بیر وضعیت ایچهری سینده «موساوات» فیرقهسی نین مورویجی [اورقانی] شکلینی آلان «آچیق سؤز» ایلك دفعه اولاراق، «موسلومان» و «تاتار» سؤز لرینی «تورک» سؤزو ایله دییشمه گه گیریشدی و میلّته «سن تورکسن!»، روس حؤکومتینه «بیز تورکوک!» دئیّه خطاب ائتدی و اؤزونو «گوندهلک تورک قزئتهسی دیر» دئیّه اعلان ائیلهدی.^۲

آذربایجان خالق جومهوریتی دؤنمینده اؤلکه و دیلین آدی کیمی مسئلهلره آیدینلیق گتیریلدی. اولکهنین و میلّتین آدی خاریجی تأثیرلر اولمادان میلّی دؤولتین قانون وئریجی اورقانی طرفیندن تصدیقلندی. تورکلوک سمبولو اولان ماوی رنگ دؤولت بایراغی نین بیرینجی رنگی اولاراق رسمی لشدی؛ دؤولت دیلی «تورکجه» اولاراق تثبیت ائدیلدی. بللی اؤرنکلردن دیگری: پارلامنتین صدر موعاویینی دوکتور حسن آغایئو «عریضه تورکجه لیساندا اولمادیغی اوچون انجامسیز قالیر» قئیدیلّه عریضه نین اوستونه درکنار قویارمیش. باغیمسیزلیغین بیرینجی ایل دؤنومونده، گنج اوزئییر حاجی بیلّی میلّی آیدینلارین یاشادیغی سئوینچ دویغوسونو آذربایجان قزئتینده بو سؤزلرله ایفاده ائدیردی: «آذربایجانین، تورکلوکله ایستیقبال مئیهلری یئتیشدیرمک اوچون ال وئریشلی بیر زمین اولوشدوردوغونو، عثمانلی تورک قارداشلاریمیز دا ایقرار و اعتراف ائدهرک، بیزه اومیدی-نظر ایله باخماقدادیرلار. حقیقتاً، آذربایجان ایدی کی، تورک شرفینده

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *Azərbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul: Azərbaycan Türkleri Kültür və Dayanışma Derneği Yayınları, ۱۹۹۰, s. ۲۷-۲۸.

^۲ - Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi*, [Varşova]: Fırka Divanı, ۱۹۳۸, s. ۷۵-۷۶.

ساغلام بیر میلّیت حیسی اوپاندیردی، میلّت نه اولدوغونو میلّیتینی اونوتموش تورک لره بیلدیردی. اونلار - سن اول - اول بیر تورکسن دئدی و «تورکم» دئدی.^۱

سوؤت رئیسی ایلک دؤنمده اولکهنین، میلّتین و دیلین آدیلا باغلی خصوصی سیاست ایزلهمهیه احتیاج گؤرمه دی. آذربایجان سوؤت سوسیالیست رئسپوبلیکاسیندا تورک دیلی، تورک میلّتی، تورک ادبیاتی، تورک شعیری، تورک ایشچی تیاتروسو... سیرادان بیر آنلایش ایدی و سورغولانماسینا دا گرک گؤرولموردو. پاسپورتلارین میلّیت قرافاسیندا تورک یازیلیردی. م. امین رسولزاده بو دؤنمده کی سوؤت سیاستینی سونرالار «بولشویک تورکچولوگو» آدلاندیرا جاقدی.^۲ حالبوکی تورکستان دا آیر-بویر سیاستی (بوی لار اساسیندا میلّت لر، لهجه لر اساسیندا میلّی ادبی دیل لر، بؤلگه لر اساسیندا میلّی رئسپوبلیکلار یاراتماق) ۱۹۲۴-دن سونرا بوتون گوجویله داوام ائتمکده ییدی. آذربایجانا بو ساحه ده «زمان تانیماسی» اؤزو-اؤزلوگونده اچیلماسی گرکن مسئله سایلا بیلر. بو معمادا تورکیه جومهوریتی ایله دوستلوق سیاستی یورودن سوؤت روسیاسی نین، تورکیه-آذربایجان موناسیبت لری نین اؤزل ایستاتوسونو نظره آلماسی دا رول اوینایا بیلر. سوؤت-تورکیه موناسیبت لری نین سویموماسی، داها سونرا گرگینلشمه سی موسکوانین یئرلی سوؤت تورک لری سیاستی نین سرتلشمسینه موشایعت ائدیلدی.

سوؤت رئیسی ۱۹۳۰-لارین اورتالاریندا آذربایجان دا یئرلی مدنیه قارشى آچیق ساواشا باشلادی. ان حساس و سارسیدجی ضربه میلّی کیملیگه وورولدو. اتنیک بیرلیگین آدی نین زورلا دییشدیرلمه سی میلّتشمه سورجی نین سورعتلنمه سی و بو سورجین فورمالاشماسی قارشى سیندا سونراکی اون ایل لرده ده کئچیلمز سد یاراتدی. ۱۹۳۶-جی ایلین نوپابریندا توپلانمیش آذربایجان س س ر دوققوزونجو فؤوق العاده سوؤت لر قورولتایی آذربایجان س س ر-ین یئنی کونستیتوسیاسینی قبول ائتدی. بورادا هئچ بیر ایضاحات وئرلمه دن میلّتین آدی دییشدیریلدی. تورک میلّتی اولدو «آذربایجانلی». او یغون اولراق، مثلاً، تورک ادبیاتی اولدو «آذربایجان ادبیاتی»، تورک ایشچی تیاتروسو اولدو «آذربایجان ایشچی تیاتروسو» و س. بئله لیکله، میلّتین آدی یاساقلاندى، یئرینه اولکّه آدی قویولدو. بو، سوؤت رئیسی نین آذربایجان دا

^۱ -Azərbaycan (Bakı), ۲۸,۰۵,۱۹۱۹.

^۲ - ۱۹۲۵-ده رسولزاده ۱۹۲۰-۱۹۱۸ لر تجروبه سی نین اؤنمینى بئله ایفاده ائدی: «روسا ایداره سینده کی موسولمانلار «تورک» دئدیتمک بوگون قازانیلمیش بیر داعوادیر. یالنیز «تورک» کلمه سی دئییل، «آذربایجان» آدی دا قازانیلمیش دیر.»

- Mehmed Emin Resulzade, *İstiklal Mefkuresi ve Gençlik*, İstanbul: Amedi matbaası, ۱۹۲۵, s.

۶; *Azadlıq qəzetinin* ۳۱,۱۲,۱۹۹۰ tarixli özəl sayı, s. ۳.

تورک انتنىك-مىللى وارىلىغىنى رد ائتمەسى، توركلوگون يالنىز ساكىن، اھالى اولايىلەجگىنە
ايجازە وئرمەسى دئىك ايدى.

سووتت حاكىمىتىنىن سونونادك تورك آدى اوزرىندەكى ياساق گۇتورولمەدى. عكسىنى
ادعا ائدن لر مىللەتچى، پان-توركىست «جىنايتىندە» سوچلانىپ، جزالاندىرىلدىلار. ۱۹۳۷-جى ايل
بۇيوك تئرورونون قوربان لارىنىن اكثرىتىنىن پان-توركىست كىمى ايسىنتاقا جلب اولونماسى
و جزالاندىرىلماسى محض بو ياساغا اعتراضلا ايصاح ائدىلمەلى دىر. چوخ سونرالار آمئرىكالى
آراشدىرماچى س. ائندئرس ويمبوش بو آدىن «اونودولماسىندان» حثىرتىنى بئله ايفادە ائدىردى:
«بىلدىگىم قدرىنجه هنج بير گوج باشقا بير خالقا، حتى [آبش-داكى قىرمىزى درى طايفالاردان
بىرى اولان] ناواهولارا بئله بو قدر اوغورلو بير ياد كىملىك سىرىيا بىلمەمىش دىر.»^۱ حقيقتاً دە
دونيا تارىخىندە اۇرنگى آز گۇرونون بو حادىئەنىن ايصاحىنى، بىزجە، آذربايجانا قارشى سووتت
رئژىمىنىن اويغولادىغى كولتور ساواشىنىن قدارلىغىندا آختارماق لازىم دىر.

پئرئستروىكا دۇنمىنىن باشلانماسىيلا مىللى كىملىك مسئلەلرى دە اورتايا چىخدى. بو دا
طبيعى ايدى. ۱۹۸۸-جى ايلدن سونرا باكىنىن اساس لئىنىن مئيدانىنداكى (آز سونرا آزادلىق
مئيدانى) مئتىنق لردە ان چوخ ائشىدىلن و ان گورسسىلى سى تورك/آزرا، آزررتورك، تورك، تورك!
شوعارى ايدى. بو، سووتت رئژىمىنىن تورك سۇزو و آنلايىشى اوزرىنە قويدوغو تابويا اعتراض،
اۇزونه قايىدىشا چاغىرىش ايدى. حركات گئدىشىندە رسمى و يئنى يارانماقدا اولان آزاد
مطبوعاتدا سووتت دۇورونون مىرائى كسكىن تنقىد ائدىلير، عصرىن اول لرىندەكى «بىز كىمىك؟»
سوالىنا يئنى دن جاواب آختارىليردى. يئنى دن تورك، آذربايجان توركو، آزرى توركو آنلايىش لارى
وطنداشلىق حاقتى قازاندى. يئنى يارانماقدا اولان سياسى و كولتور تشكىلاتلارنىن دئىك اولار
ھامى سى گۇستىرلن آنلايىش لاردان ايسىتيفادە ائدىردى.^۲

مىللى حركات دالغاسىندا ايقىتدارا گلن ابوالفض ائلچى بى حۇكومتى فعال دى-كولونىزاسيا^۳
سياسىتى يئرىتمەيە باشلادى. بو سياست چرچىوھەسىندە اجتماعى حياتىن مىللىلشدىرىلمەسى
ايسىتىقامتىندە بعضى آددىملار ائىلدى. مۇوجود آناياسانىن طلبلرىنە اويغون اولراق، آذربايجان

^۱ - S. Enders Wimbush, 'The Politics of Identity Change in Soviet Central Asia', *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۳, ۱۹۸۴, p. ۷۱.

^۲ - گئنىش بىلگى اوچون باخين:

- Nesib Nesibli, 'Azerbaycan'ın Milli Kimlik Sorunu', *Avrasya Dosyası*, İlkbahar ۲۰۰۱, cilt ۷, sayı ۱, s. ۱۴۶-۱۴۷

^۳ - بير دۇولتىن كئچمىش موستملكەدن چىخماسى حركىتى و يا پروسسى.

دیلی نین (تورکجه نین) دؤولت قوروملاریندا ایشله دیلمه سینه دایر قرار وئریلدی. میلی مجلس ۲۲ دئکابر ۱۹۹۲ تاریخینده دؤولت دیلی حاقیندا قانونو قبول اندرک، بو دیلین تورک دیلی اولدوغو حاقیندا تاریخی گئچکلیگی تصدیقله دی. بو قانونلا بیرلیکده ایستالین رئیسی نین تورک آنلایشی اوزرینه قویدوغو تابو دا قالدیریلماقدایدی. عینی زاماندا تحصیل سیستمی نین میللیشدیریلمه سینه باشلاندى.

ردیه نین منطیقی /منطیق سیزلیگی

میلی-دموکراتیک حرکاتین و پارتیالارین میلت قوروجولوغو کونسپتی نین اولماماسی حئیدر علی یئو حاکیمیتینه ۱۹۹۳-ون یونندان سونرا ایدئولوژی ساحه ده تشبؤو اله آلماق ایمکانی وئردی. حاکیمیت قایدان کومونیست نومئیکلاتور^۱ اؤزو ایله بیرلیکده اسکی داورانیش طرزینی و اسکی ایدئولوژی دیرلرینی گتیردی. یئنی حاکیمیت، اسکی سینی ایدئولوژی جهت دن گؤزدن سالماق اوچون یئنی «میلی ایدئیا» اختاریشینا چیخدی. میلی حاکیمیتین (آخج حاکیمیتی نین) ایدئولوژی دایاقلارینی سؤکک اوچون اونون مدافعه ائتدیگی ایدئولوژی و سیاسی تورکچولوگو قارالماق گرکدی. ایلک یازی پرزیدنت آپاراتی نین اوزامانکی شؤعه مودیری، فلسفه علملری نامیزدی (سونرالار پرزیدنت آپاراتی نین رهبری، آکادئمیک) رامیز مهیدئودن گلدی. تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میلی ایدئیا عصرلین قووشاغیندا باشلیقلی گئنیش، سیلسیله مقاله ده^۲ عثمانلی دا و آذربایجان دا تورکچولوک حرکاتی نین تاریخی تحریف ائدیله رک او، «معناسیز و پئرسپئکتیوسیز» ایدئولوژی-سیاسی جریان اعلان ائدیلدی. بو مقاله ده آلترناتیو کیمی دوشونولن آذربایجانچیلیغین سونراکی ایلرده ده موختلیف مؤلفلرین موختلیف فورمالاردا تیراژلادیغی رسمی ایضاحی وئریلدی: «آذربایجانچیلیق» خالقیمیزین چوخ عذاب-اذیت لردن سونرا یاراتدیغی تاریخی دیردیر، رئال مستقیللیگه نایل اولماق، واحید، بؤلونمز، اونیتار آذربایجانلی قورو یوب ساخلماق واسیطه سی دیر. بو گون «آذربایجانچیلیق» میلی حیاتین آهنگدارلیغی نین چوخ عصرلیک عنعنه سی، دیاریمیزدا باشایان بوتون میلتلرین و ائتنیک قروپلارین قارداشلیغی، بیرگه فعالیتی و قارشیلیقلی تأثیری نین تاریخی، عمومی طالعی آذربایجانین بوتؤلوجلونو قوروماق اوغروندا اونلارین بیرگه موبارزه سی نین تاریخی تجربه سی دیر.

^۱- شخصاً یوخاری تشکیلات طرفیندن وظیفه یه تعیین و یا تصدیق ائدیلمه ایشچی (سوؤت دؤنمینده موسکودان آذربایجاندا وظیفه یه قویولان شخص).

^۲ - Ramiz Mehdiyev, "Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında", *Xalq qəzeti*, ۱۴, ۱۵, ۱۷, ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

بو، آذربایجان خالقینین حیاتی منافعی نین وحدتی، اونون دئموکراسی و ترقی اوغروندا موباریزه سی نین غایه سی دیر. «آذربایجانچیلیق» قارشیلیق یاردیم، امکداشلیق و حقوق برابریگی پرنسیپلری نین اساسینی تشکیل ائدیر، اونلارین پوزولماسینا سبب اولابیلن بوتون حال لارا قارشى باریشماز مؤوقع توتور.^۱ بئله لیکله، کوممونیست دؤنمین «سوؤت خالق لاری نین قارداشلیغی و سالیلماز بیرلیگی» شوعارى یئنی شرایطده حاکیمیتین یوزوموندا «چوخ میلتلی آذربایجان خالقى»، اونو تشکیل ائدن میلتلر و ائتتیک قروپلار آراسیندا قارداشلیق شکلینده تظاهور ائتدی.

رامیز مهدی یثوبن بو مقاله سی و بوندان سونرا باشقا یازارلارین آذربایجانچیلیق مؤوضوعسوندا کیتاب و مقاله لری نین^۲ اساس مقصدی همین دؤورده چوخ پوپولیار اولان تورکچولوگه قارشى «یئنی میلى ایدئیا» اورتایا آتیب، اونو جمعیته سیریماقدی. اصلینده، میلتچیلیکله (تورکچولوکله) وطنچیلیگین (آذربایجانچیلیگین) بیر-بیرینه قارشى قویولماسی دوزگون دئییل دیر، بو، آنلایش لارین طبیعتینه ضیددیر. چونکی اونلار آیری-آیری، اوتونوم [موسستقل] آنلایش و جریان لاری ایفاده ائتمه لرینه باخمایارق، بیر-بیرینی تاماملایرلار. بو نظری قارشى قویمانین ان آزی ایکی سببی گؤستريله بیلر. بیرینجی سی، اسکی کوممونیست ایدئولوژی نین «چوخ میلتلی آذربایجان خالقى» آنلایشینا یئنی حیات وئرمک اوچون تورکلوک/تورکچولوک یئنی دن یاساقلانمالی ایدی. ایکینجی سی، اوتوریتار [مستبد] رژیمن سیاسی مقصدی یالنیز موخالیفته کی میلى-دئموکراتیک قوه لری دئییل، بوتون میلتی سیاست صحنه سیندن ووروب چیخارتماق ایدی. او یغون اولراق میلتچیلیکله باغلی آنلایش لارین یادیرغادیلماسی دا بوندان قاینقلانا بیلر.^۳

^۱ - Xalq qəzeti, ۱۸.۰۹.۱۹۹۳.

^۲ -مثلاً، باخین:

- Nizaməddin Şəmsizadə, *Azərbaycan ideologiyası*, Bakı: Sabah, ۱۹۹۶;
Nizami Cəfərov, *Azərbaycanlılar: Etnokulturoloji birləşin siyasi-ideoloji üfəqləri*, Bakı: XXI-YNE, ۲۰۰۱; Əli Abbasov və b. (red), *Milli strategiyalar, ideologiyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar*, Bakı: Elm və təhsil, ۲۰۱۲, Azərbaycançılığa həsr edilmiş müxtəlif məqalələr.

^۳ - «تورکچولوک آذربایجانین گلجگینی تهلوکه به سالیر، غئیری-تورک لرده سئپاراتیست احوال-وحیه یارادیر»، «آذربایجان اهالی سی نین اکثریتی نین دیلینه تورک دئمک، اونو تورکیه نین ایچینده اریتمک دئمک دیر»، «نه فرقی وار، آذربایجان دیلی، یوخسا تورک دیلی؟» کیمی فیکیرلرین اساس سیزلیغی اوچون باخین:

- Nəşib Nəşibli, *Günəyli Quzeyli məsələlərimiz*, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, s. ۱۰۵-۱۰۷.

۱۹۹۵-جی ایلده ایقتیدار اسکی «آذربایجان دیلی» آنلایشی-نین یئر آلدیغی یئنی آنایاسا (کونستیتوسیا) لایحه-سی حاضیرلادی. بو لایحه-نین ۲۳-جو مادده-سینده دؤولت دیلی-نین «آذربایجان دیلی» اولماسی حاقیندا حؤکم واردی. بو مادده-نی و بوتؤولوکده آنایاسانی عموم-خالق سس-وئرمه-سیندن کئچیرمک اوچون اؤلکه-نین بیر سیرا مؤسسسه و تشکیلاتلاریندا، علملر آکادئمیا-سیندا موزاکیرهلر تشکیل ائدیلدی. پریزدنت علی-یئو سونونجو موزاکیره-یه اؤزو باشچیلیق ائتدی. اسکی اینتئلئکتوال-بوروکراتیک ائلیتین خئیلی حیصه-سی (آ. آخوندو، و. آسلانو، ن. خزری، قابیل، ش. قوربانوو، چ. عابدوللائئو، ف. ماقصودوو، خ. علی-یئو، م. عادیلوو، ف. قاسیم-زاده، ق. کاظموو، ی. صمداوغلو، ض. بونیادوو، ای. علی-یئو، ح. حسنوو) «آذربایجان دیلی»-نین تاریخی گئرجکلیگه «اویغون اولدوغونو»، تورکییه-ده ایشله-دیلم دیلین آدیندان آذربایجان-داکی دیلی فرقلندیرمک ضرورتینی، عکس تقدیرده دیلم ساحه-سینده «موسقیللیگی» قوروماغین مومکون اولمایاجاغینی دلیل گتیره-رک، «آذربایجان دیلی» تکلیفینی مدافعه ائتدی. بختیار واهاب-زاده، آنار، ائلچین، توفیق حاجی-یئو، کامیل ولی-یئو، صابیر روستمخانلی، اکرم آیلیسی، زلیمخان یاغوب، نظامی جعفروو، عیسی ایسماییل-زاده، آتاخان پاشائیو، واقیف بایاتلی اؤندر کیمی میلی ضیالیلارین تورک دیلی (یا کومپرومیس [توافقی] واریانت کیمی آذربایجان تورک دیلی لینقوونیمینی هم علمی، هم ده سیاسی باخیمدان رسمی موزاکیره-لرده و مطبوعاتدا اساسلاندیرمالارینا باخمایاراق، بو تکلیم قبول ائدیلمه-دی.^۱ اسکی نومئنگلاتور بوروکراتیا و یانداش آیدینلارین راحتسیزلیغی اساس گؤتوروله-رک، میلی وارلیغین ژوزف ایستالین وئرسیونو گئری گتیریلدی.

دیلم و میلتین آدی ایله باغلی موزاکیره-لرده سسلندیریلن و توپلومو راحتسیز ائدن بیر نئچه مسئله-یه قیساجا گؤز آتاق:

a) «تورکچولوک آذربایجانین گله-جگینی تهلوکه-یه آتاراق تورک اولمایانلاردا بؤلوجولوک روحو یار/تماقدا/دیر». حالبوکی آذربایجان تورک-لری-نین میلی شعورا صاحب اولماسی آذربایجانین بوتؤولوگو و گله-جگی اوچون موطلق شرطدیر. قاراباغ پروبلیمی-نین اورتایا چیخماسی و آشاغی یوخاری ۳۰ ایلدیر داوام ائتمه-سی-نین سببلریندن بیری ده آذربایجان تورک-لرینده میلتلشمه

^۱-مثلاً باخین:

-Hacı Hacıyev, 'Dilimizin adı və pərişanlığın səbəbi', *Azərbaycan*, ۲۹ dekabr ۱۹۹۲; Ədalət Tahirzadə, "Türk dili: ikinci təhqir astanasında. Birinci dəfə Stalin onu "Azərbaycan dili" adlandırmışdı", *Yeni Müsavat*, ۲۳ iyun ۱۹۹۵; Qəzənfər Kazımov, "Dilimizin adı, yaxud biz elə bizik...", *Səs*, ۲۲ noyabr ۱۹۹۵; *Azərbaycan* (Ankara), yıl ۴۵, sayı ۳۰۷, Ocak-Şubat ۱۹۹۶ (özel sayı).

سورجی نین تاماملانماماسی دیر. ائتنیک آزلیقلارین (تالیشلار، تاتلار، لزگی لر و س.) اؤلکه ده چوخلوقدا اولان ائتنوسون اؤز آدینا صاحب اولماسی ایستگیندن راحتسیز اولمالاری یئرسیزدیر، عدالتلی دئییل دیر. آذربایجان داکا ائتنیک واحیدلرین هامی سی نین اؤز رسمی آدی واردیر (تورک لر استثنادیر)؛ بو واحیدلری بیر آرادا توتا بیلن ایسه *آذربایجان خالق*ی آنلاییشی دیر.

(b) «*آذربایجان خالق*ی نین اکثریتی نین دیلینه تورک دیلی دئمک، میّلی کیملیگی پوزار.» باشقا سؤزله، «*آذربایجان دیلی* تورکییه تورکجه سینده /رییه جک دیر» تئزیسی نین هئچ بیر اساسی یوخدور. عینی آددا دیله صاحب اولنلارلا اینگیلیس دیللی، ایسپان دیللی، آلمان دیللی اؤلکه واردیر و بونلارین هئچ بیر یی نین «میّلی کیملیگی» یوخ اولمامیش دیر.

(c) «ه فرقی وار، ایسته ییر *آذربایجان دیلی* اولسون، ایسته ییرسه تورک دیلی؟» فرقینی یوخاریدا دا صادالادیغیمیز سیاسی سببلرده آختارماق گرک دیر. بو سببلرین باشیندا موسکوا و تهرانی آذربایجان تورک دونیاسیندان آییریپ اولنلارلا یئتمیلیک و ازیکیلیک پسیکولوگیاسی آشیلاماسی گلکده دیر. «*آذربایجان دیلی*» آنلاییشی نین ۱۹۳۶ و ۱۹۹۵ ایلیندن سونراکی ۸۴ ایللیک (۲۵+۵۹) تاریخی واردیر. یوزایل لردن بری وار اولان تورک دیلی نین تاریخی یوخ سایماق، میّلی تاریخین بیر پارچاسی اولماقدان چیخارماق دوغرو دئییل دیر. میّلتین مطلق چوخلوقو (گونئی آذربایجان، ایرانین دیگر بؤلگه لری، آوروپا، آمتریکا) دانیشدیغی دیله تورک دیلی دئییر. قوزئی آذربایجان میّلتین اکثریتیندن آییرماق بؤلجولوک سایلمالی دیر.

(ç) «*آذربایجانلی، آزری، آزری-تورک، آذربایجان* تورکو کیمی ائتنونیم لرین عینی واختدا، پارالل ایشله دیلمه سینده نه پروبلئم وار؟» منطیقی یانلیش دیر. چونکی میّلی بیرلیگی شرطلندیرن دیرلردن بیر محض عینی ائتنیک واحیدین عضولری نین عینی آد داشیماسی دیر. بو بوتؤولوک، عینیلیک اولنلاری بیرلشدیریر و میّلی بیرلیک حیسی یارادیر. بو، میّلی شعورون بیتکیئلشمه سی اوچون اؤن شرط دیر.

(d) «بیز هئچ بیر پان-حرکاتی قبول ائتمیریک، چونکی مورتجع حرکات لاردیر»، باشقا سؤزله، «*آذربایجان داکا میّله* تورک دئمک /سکی پان-تورکیزم دیر» فیکرینه باخاق. تاریخده موختلیف بیرلشدیریجی («پان») حرکات لار اولوب: پان-گئرمانیزم، پان-سلاویزم، پان-ایسلامیزم، پان-آمتریکانیزم، پان-آفریقانیزم، پان-عربیزم و س. بو حرکات لار جوغرافی، ائتنیک، دینی و س. عامل لره اساسلانیب. اویغون اولاراق هئچ بیر آلمان، سلاویان، موسلمان، آمتریکالی، آفریکالی، عرب بو حرکات لاری مورتجع سایمیر. هرچند کی، مثلاً، روس شووینیستلری مارقا لارینا اویغون اولمادیغی اوچون پان-گئرمانیزمی، پان-ایسلامیزمی، پان-آمتریکانیزمی و س. «مورتجع»

حرکات لار اعلان ائتمیش لر. گلک بیزیم اوچون اؤنملی مؤوضوع اولان پان-ایرانیزمه. باشلانغیجدا بو آخیمدا ایرانداکی خالق لاری ایمپئریالیزم تأثیریندن قورتارماق اوچون بیرلشمه یه دعوت ائدن چاغیریش لار دا واردی. آز سونرا او، فارس شووینیزمی -فارس دیلی، کولتور و تاریخی ایدئاللاشدیریب، فارس اولمایان لاری یوخ سایماق و یوخ ائتمک- کاراکتئری آلدی و مورتجع لشدی. مظلوم تورک خالق لاری نین بیرلیگینی احتیوا ائدن چاغیریش لارین روس دؤولتی نین مارقا لاری باخیمیندان منفی قیمتلندیریلمه سی مومکون دور. ۱۰۰ ایل اول اینگیلیس ایمپئریالیزمی عثمانلینی ضعیفلتمک، اونو پارچالاماق اوچون تورک بیرلیگی فیکیرلرینی گؤزدن سالماغا چالیشدی. تورک دوشمن لری تورک خالق لاری نین بیرلیک چاغیریش لارینا (مثلاً، قاسپرالی ایسماییل بگین «دیله، فیکرده، ایشده بیرلیک!» شوعاری کیمی) پان-تورکیزم آدی قویوب، مورتجع جریان سایمیشلار. اولارین مسئله یه محض بو جور یاناشماسی آنلاشیلان دیر. بس «اؤزوموزونکو» سایدیقلاریمیزین عینی یاناشماسینی نورمال حساب ائتمک اولارمی؟ بو یانلیش یاناشما آذربایجانین بیرلیگی، بوئؤولشمه سی (پان-آذربایجانیزم) ایدئاسینا دا یانلیش یاناشماغا آپاریب چیخاریر.

e) قوزئی آذربایجانداکی لیبرال دایره لرین (۱۰۰ ایل اول اولار «اوبرازوونوسکی» دئییردیلر) ناراحتچیلیگینی دا قیساجا اله آلاق. آچیق ایفاده اولونماسا دا، اولار تورکچولوگو (میلّتچیلیگی) شووینیزم سایماغا مثیلی دیرلر. حالبوکی میلّتچیلیک، شووینیزم، ایرقچیلیک آیری-آیری آنلایش لاردیر. ایسته نیلن ایضاحلی لوغته، یا اوغون اینترنت سایتیندا اولارین ایضاحی وار (سوؤت لوغتلرینه باخیلماسین، چونکی علمی دئییل، سیاسیلشدیریلیب). میلّتچیلیک حاقیندا غرب علمینده مین لرله، بلکه میلیون لارلا یازی وار. ساده جه، «هوموس سوؤتوکوس» لوقدان سییریلیب چیخماق و بیلینجلنمک گرک دیر. آذربایجانداکی تورکچو خادیم لرین یوخاریدا وئردیگیمیز سیاهی سینداکی هئچ کسه شووینیست، یا دا ایرقچی دئمه یه هئچ کسین حاقی یوخدور. حتی تورک لر قارشى دؤولت ایرقچیلیگینی ان کسکین تنقید ائتمیش تبریزلی علی بئله تورک لری «بیرینجی صنیف» میلّت سایمامیش، کولّ حالیندا فارس لارا خصومت دوغوسو اولدوغونو هئچ واخت سؤیله مه میش دیر.

f) «میلّتچیلیک دئموکراسی یه یاددیر» ذهنیتی ده یانلیش دیر. میلّتچیلیک-دئموکراسی موناسیبت لری باره ده غرب علمینده فایدالی، درده دگن ادبیات چوخدور.^۱ بیز ده بیر زامان لار بو

^۱-مثلاً، باخین:

دؤولتچیلیک، حوریتچیلیک، میلی تسانودچولوک) مدافعه ائندن لر تمل پرینسیپلردن بیرى کیمی لیبرالیزمین اصلاً علییهینه اولمادیقلارینی، اما آوروپا آنلامیندا (سووت دؤورونده حاکیم اولان شووینیزم آنلامیندا دئییل) سفربر ائدیجی، قوروجو میلّتچیلیگین میلّت-دؤولت قوروجولوغو دؤورونده، ایلك نؤوبهده اثرمنیستانلا داوام ائندن ساواش شرایطینده آذربایجانا گرکلی اولدوغونو جمعیتە چاتدیرماغا چالیشدیلار. دیسکوسسیا [موباحیثه] ایشیتیراچی لارینین بو قروپونون اساس ایدئیالاریندان بیرى ده بو ایدی کى، آذربایجان ریسپوبلیکاسی عینی واختدا ایکی کؤکلو وظیفهنى حل ائتمهیه محکوم دور. بونلاردان بیرى سی میلی دؤولتین قورولماسی دیرسا، اوبیری اؤلکهده دئموکراتیکلشمه نین درینلشدیریلمه سی دیر. اودور کى، دئموکراسی ایله میلّتچیلیگی بیر-بیرینه قارشى قویماق نظری جهتدن یانلیش، عملی جهتدن زیانلی دیر.^۱

کوسموپولیتیزمله میلّتچیلیک آراسینداکی فیکیر آیریلیغینا سبب اولان دیگر مسئله ده میلّتین آدی و مضمونو ایله باغلی ایدی. لیبرال کسیم «آذربایجان میلیتی - ائتنیک منسوبیتیندن آسیلی اولمایاراق بوتون اؤلکه وطنداش لارینین سوسیال-سیاسی بیرلیگی دیر» فورمولونا^۲ اوغون اولاراق، ائتنیک آزلیقلاری قیجیقلا ندیرماماق، اونلاری «آذربایجان میلیتی» توپلومونا قاتاراق سئپاراتیزمین قارشى سینی آلماقا چاغیریردی. موساواتچی کسیم ایسه بو جور سادهلؤوح جهدین بیر واختلار «عثمانلی میلیتی» یاراتماق جهدی کیمی اوغورسوز اولاجاغینی، اؤلکه اهالی سنین بؤیوک اکثریتینی تشکیل ائندن تورک لری اونسوز دا قاریشمیش میلی شعورونو داها دا قاریشdırماقلا نتیجه له نه جگینی بیلدیریر، آذربایجاندا «بیر میلیت» (تورک لر، یا آذربایجان تورک لری) کونسئپتی نین اؤلکه نین اونیتارلیغی نین ایدئولوژی اساسی اولدوغو، ائتنیک آزلیقلارین حاق لاری نین بو اونیتار دؤولتده قورونماسی ضرورتی فیکرینی مدافعه ائدیردی.

yoxsa?", *Ərş-ci qəzet*, ۱۰ noyabr ۱۹۹۵; Zərdüşt Əlizadə, "Tələskənlik yalnız bir əzərkən faydalıdır", *Ayna*, ۹ may ۱۹۹۷.

^۱-مثلاً، باخین:

- Nəşib Nəşibzadə, "Millətçilik və demokratiya: əks qütblər, yoxsa...", *Yeni Müsavat*, ۱۰ fevral ۱۹۹۵; Kamal Əli, "Müasir müsavatçılığın liberalizm bəlası", *Yeni Müsavat*, ۱۶ fevral ۱۹۹۵; Arif Rəhimovlu, "Azərbaycan üçün tək qurtuluş yolu – millətçiliyin, müsavatçılığın zəfəri", *Yeni Müsavat*, ۱۶ fevral ۱۹۹۵; Nəşib Nəşibzadə, "Müsavatçılıq və liberalizm: oxşar və fərqli cəhətləri", *Yeni Müsavat*, ۲ mart ۱۹۹۵; Arif Rəhimovlu, "Millətçiliyin inkarı sosial viruslar üçün əlverişli mühit yaratmağa xidmət edən strateji yanlışlıqdır", *Yeni Müsavat*, ۲۲-۲۵ noyabr ۱۹۹۷; Nəşib Nəşibzadə, "Milli şüur inkişafın əsas amillərindəndir", *Azadlıq*, ۲۹ yanvar ۱۹۹۷; Xəliq Bəhadur, "Qurtuluşumuz millətçilikdədir", *Azadlıq*, ۴ mart ۱۹۹۷; *Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri*, Bakı: Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi, ۱۹۹۸.

^۲ - "Müsavatın etnik siyasət konsepsiyasının əsasları", *Yeni Müsavat*, ۳ qvqust ۱۹۹۵.

اۆزلىككە وورغولانان فيكىرلردن بىرى دە بو ايدى كى، ائتنىك چوخلۇغون (توركلوگون) مىللى شعورونون يوكسك اولماسى اۆلكەننن اراضى بوتۇولوگونون، اينكىشافىننن قارانتى دىر و بو، ائتنىك اۆزلىقلارى دا ممنون ائدەجك بىر حال كىمى دىرلندىرىلمەلى دىر.

بئلهلىككە، بوگونكو آذربايجان رۇسپوبلىكاسىندا مىللى كىملىك مۇۋەسسۇنو يئكۇنلاشدىراركن آشاغىداكىلارى گۇسترمك مجبوريتىندەيىك. اىستىقلالىننن برپاسىندان نئچە اون ايل كئچمەسىنە باخمىاراق، آذربايجان رۇسپوبلىكاسىندا مىللى كىملىك پروبلئملىرىنە ايدىنلىق گىتىرىلمەدى، او داها دا قارىشىدىرىلدى. «آذربايجانلى» جوغرافى كىملىكى اۆلكەدە يئرلىچىلىگىن و طايفابازلىغىن قالماستىن، حتى آرتماستىن موھومّ عامىل لردن بىرى اولدو. مىلت نەدىر؟ سوالىنا دوغرو-دوروست آكادئمىك و سياسى جاواب وئرىلمەدى. حاكىم سياسى ائلىت بو دۋوردە دە مىلتىنە ياد گۆزلە باخماغا داوام ائتدى، تحصيل سيستئمى قارشىسىندا دوران مىللىششمە و مودئرنلشمە پروبلئملىرى چۆزۈلمەدى، ادبىيات و علم ساحەلىرى بۇحراندا چىخا بىلمەدى.

آزرى سۆزو ھارادان چىخدى؟

آذربايجانين بۇلۇنمەسىندن سونرا آرازين ايكى ساحلىندە مىلت قوروجولۇغو سورجىننن فرقلى يوللارلا گئتىدىگىنى يوخارىدا قئىد ائتمىشدىك. قوزئى آذربايجان، دىن، دىل، مدنيت، تارىخى كئچمىش و ساير باخىمىندان اۆزۈنە ياد بىر موحىطە دوشموش، بو يادلىق زامانلا اونون فيكىر آدمىلارنى دوشۇنمەيە مجبور ائتمىشدى. آذربايجانين گونئى قىسمىندە ايسە سوسىيال-مدنى باخىمدان ۱۹-جو عصرين سونلارىنا قدر كۆكلۈ دىيشىكلىك ياشانمادى. م. امين رسولزادە ۱۹۱۲-دە بئله يازىردى: «ايراندا توركلر، نە روسيادا اولدوغو كىمى محكوم نە دە توركييەدە اولدوغو كىمى حاكىم بىر مىلت دىر. ايران توركلرى، اصلى ايرانلى اولان فارسىلارلا حقوقدا برابر وىتنداش اىستاتۇسۇندا بولۇنۇپۇرۇلار: عىنى حاقلار، عىنى آيرىجالىقلارلا صاحب دىرلر؛ يابانچىلىق سۆز قونۇسو دئىيل... شىعەلىك ايران توركلرىنى او قدر فارسلاشدىرمىش دىر كى، شىمدى اونلار اۆزلىرىنى توركلشمىش فارس، يعنى اصلى ايرانلى اولاراق گۆرۈرلر!»^۱ ايران، «ممالىكى-محروسە» اولاراق اۆزۈنۈ تانىدىر، آذربايجان اۆلكەنننن ان اۋنملى

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, S. ۱۷-۱۸.

- احمد آغا اوغلو، م. امين رسولزادە، ميرزە بالا مەدزادە و باشقا فيكىر آدمىلارنىننن اثرلىرىندە ايشلەدىلن «آزرى» سۆزۈ، ائلەجە دە اىستانبۇلدا نئشر ائدىلن «تورک آزر» درگىسىندەكى (۱۹۲۸-۱۹۳۱) مقالەلردە ايشلەدىلن «آزرىلر» سۆزۈ استئناسىز اولار

ایالت‌لریندن بیرى ساییلیر، تبریز («ولیعهدنشین») ایکینجی باشکند ایدی. آذربایجان اوچون ان اؤنملی اؤزلیک ایسه ایران شاهنشاهلیغی‌نین باشیندا تورک قاجار خاندانی‌نین دورماسی، آذربایجان اهالی‌سی‌نین ایران دؤولتینی اؤزونونکو سایماسی ایدی.

۲۰-جی یوزایلین باش‌لاریندا ایرانین یاری-سؤمورگه دورومونا دوشمه‌سی ایران میلّتچیلیگی‌نین اورتایا چیخماسینا سبب اولدو. فارس‌لارلا برابر، حتّی اونلاردان داها قرارلی بیر شکیلده ایران تورک‌لری، اؤلکه اینسانینی بیرلشمه‌یه، اینگیلتره و روسیا باسقى‌لارینا قارشى موباریزه‌یه چاغیردی‌لار. ح. کاظم‌زاده-ایران‌شهر، عاریف قزوینی، سید حسن تاغی‌زاده، محمود افشار، ایران کوممونیست پارتیاسی‌نین قوروجولاریندان تاغی ارانی، محمود غنی‌زاده، رضازاده شفق کیمی‌لر ایران میلّتچیلیگی‌نین ایچینده تورک‌لره نیفرت گیزلندیگی‌نین فرقینده دئییلدی‌لر، حتّی مودئرن ایران دؤولتی‌نین قورولماسی خاطرینه اؤز میلّت‌لری‌نین (تورک‌لرین) آسیمیله ائدیلمه‌سینی بئله ضروری ساییردی‌لار. باشقا سؤزله، تورک سیاسی ائلیتی‌نین اکثریتی، ایران اوچون فداکارلیغا چاغیردیقلاری و فداکارلیق ائتدی‌کلری حالدا، اؤز میلّتینی قوربان وئرمه‌یه حاضر ایدی. فارس میلّتچیلیگی مشروطه حرکاتی (۱۹۱۱-۱۹۰۵) و اوندان سونراکی دؤنمده بو دورومو دیرلندی‌ریب، اؤنجه قاجار خاندانی‌نین حاکیمیتینی محدودلاشدیردی، داها سونرا اونو تامامیله حاکیمیتدن اوزاقلادیرا بیلدی. پهلوی خاندانی دؤنمینده (۱۹۲۵-۱۹۷۹) ایران تامامیله فارس دؤولتی کاراکتئری آلدی.^۱ تورک‌لرک مظلوم میلّت دورومونا دوشدو؛ آدی یاساق ائدیلدی؛ آزرى آنلايشی شعورلارا یئرلشدیریلدی.^۲ بو دؤنمده «تک ایران میلّتی» حاقیندا نظریه‌نین یارانماسیندا ان بؤیوک رولو تاریخچی سید احمد کسروی-تبریزی‌نین اثرلری، اؤزلیکلّه اونون «آزرى، و یا آذربایجانین/اسکی دیلی» اوینادی. بو نظریه‌نین آذربایجان حاقینداکی مودّعالاری آشاغیداکی لاردی: ایرانین باشقا ایالت‌لری کیمی آذربایجانین اسکی یئرلی اینسان‌لاری دا ایران دیل‌لریندن بیرینده «آزریجه» دانیشمیش‌دیر؛ آما سونرالار «وحشی تورک و موغول قبیله‌لری‌نین» ایرانین بو اراضی‌لرینه باسقىن‌لاری سونوجوندا تورک دیلی یئرلی اینسان‌لارا قبول ائتدیریلدی و بو اوزدن

راق تورکیه تورک‌لریندن فرقلندیرمک مقصدی داشیبیر و کسروی‌نین «آزری‌لری» (دیل‌لری دیشدیریلمیش فارس‌لارین ائتنیک قارداش‌لاری) ایله هنج بیر علاقه‌سی یوخدور.

^۱-گئنیش معلومات آماق اوچون باخین:

- Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi: Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altinordu, ۲۰۱۹, s. ۵۱۳-۵۷۴.

^۲- ایرانین آزرى دیلی و آزرى خالقى آنلايشی‌لاری ساحه‌سینده‌کی تجروبه‌سینی قونشو سوؤت رئژی می اؤرنک آلدی. واحد میلّت دوغو‌سو اویاتماسین دئییه «آزرى» آدی بیر آز دیشدیریلیب «آذربایجانلی»، «آذربایجان دیلی» شکلینده سوؤت آذربایجانیندا تطبیق ائدیلدی.

ده «تاریخی عدالتی برپا ائتمک اوچون» اونون یئرینه فارس دیلینی یئرلشدیرمک، یعنی آذربایجان اینسانینی فارسلاشدیرماق گرکدیر.^۱

۱۹۴۵-ین سونلارینا دوغرو گونئی آذربایجاندا میلی حرکات گنیشلنمه، موختار دؤولت حاکیمیتی قوروملارینین -میلی مجلس، موختار میلی حؤکومت- یارانماسی ایله نتیجه لندی. میلی حرکاتین اساس مقصدلریندن بیر اولان میلی دیلین ایستاتوسونون یوکسلدیلمه سی، اونو گونلوک کوچه-اؤ دیلیندن تحصیل، مدنیت و دؤولت دیلی سویه سینه یوکسلدیلمه سی یولوندا موباریزه تشکیل ائتمکده ییدی. بیر ایلیک میلی حاکیمیت دؤنمینده گونئی آذربایجان تحصیلی نین و مدنیت نین اینکیشافی ایستیقامتینده چوخ جیدی آددیملار آتیلدی. بو موثبت تاریخی گلیشمه ایله یاناشی، مؤوضوعوموز گره یی سونراکی ایل لرده ده منفی تاثیرینی گؤسترمیش بیر فاکتی دا وورغولامالییق. سووئتلرین تضييقی ایله رسمی سندلرده ایلك دفعه اولراق «آذربایجانجا» و «آذربایجانلیلار» ایفاده لری یئر آلدی.^۲

میلی حؤکومتین ۱۹۴۶-نین سونلاریندا ازیلمه سیندن سونرا تهران، بو میلی بؤلگه یه داها آرتیق دیقّت یئتمه یه باشلادی. فارسلاشدیرما سیاستی نین ایدئولوژی-تبلیغات تمیلینی گوجلندیرمک اوچون زامانیندا کسروی نین واردیغی سونوجلار، اونون توخوندوغو مسئله لر یئنی و داها «علمی» آراشدیرمالارین مؤوضوعسو حالینا گلدی. ی. ذکا، ع. کارنگ، ر. قنادیان، م. مرتضوی، م. طباطبای و باشقالارین آذربایجان توپلومونون اسکی و مؤوجود دیلینه حصر ائدیلمیش خصوصی اثرلری اورتایا چیخدی. آذربایجان مؤوضوعسونداکی عمومیلشدیریجی اثرلرین اساس ادعالاری بونلاردی: گونئی آذربایجاندا دانیشیلان دیل، تورکیه، سووئت آذربایجان و باشقا تورک اؤلکه لرینده دانیشیلان دیلله عینی دئییل؛ اونو «تورک دیلی» دئییل، «فارسجانی یئرلی بیر لهجه سی» و یا «آذربایجانین ایندیکی دیلی» دئییه آدلاندیرماق لازیمدیر.^۳ بعضی یازارلارلا گؤره، همین ادعا ایران داکي تورک لرین ائتنیک منشایی اوچون ده کئچرلی ایدی.

^۱ - عرب تاریخی و سیاحلارین اثرلرینده آدی کئچن «آزری» سؤزو حاقیندا مثلاً باخین:

M. Fuad Köprülü, 'Azeri', İslam Ansiklopedisi, cilt ۲, İstanbul: MEB, ۱۹۷۹, s. ۱۱۸-۱۵۱.

^۲ - ماراقلی دیر کی، سووئتلرین تضييق لریندن دولای یئنی آچیلان مکتبلر اوچون درسلیکلرین اوستونده تورک دیلی یازا بیلمه دیکلریندن «آنا دیلی» یازیلدی.

^۳ - یحیی ذکا، گویش کرینگان، تهران، ۱۳۳۲؛ ع. کارنگ، دستور زبان کنونی آذربایجان، تبریز، ۱۹۶۱؛ ع. کارنگ، تاتی و هرزن، دو لهجه از زبان باستان آذربایجان، تبریز، ۱۳۳۳؛ ع. کارنگ، آثار باستانی آذربایجان، تبریز، ۱۳۵۱؛ ر. قنادیان، «تعبیرات و اصطلاحات، امثال مشترک فارسی و آذربایجانی»، نشریه دانشکده تبریز، نو. ۲، ۱۳۴۲؛ م. مرتضوی، زبان دیرین آذربایجان، تهران، ۱۳۶۰؛ م. طباطبای، «آزری، یا آذربایجانی؟»، گوهر، نو. ۵، ۱۹۷۸، ص. ۳۴۵-۳۵۲؛ ح. وحیدی، پژوهشی در منش ملی و منش پارسی، تهران، ۱۵۳۵.

اونلارلا گؤره، ایران تورک لری و سووئت آذربایجانینداکی توپلوم فرقلی اثنتیک توپولوقلار ایتمیش.^۱

ایسلام اینقیلابیندان سونرا، یئنی ایسلام رئئیمی حاکیم ایدئولوژی ایستقامت اولاراق ضعیفله میش پان-ایرانیزم یئرینه سونونجو بیرلشدیریجی عامیلی - دین بیرلیگینی دؤوره یه سوخاراق («ایسلامدا میلت مطرح دئییل»)، ۱۹۸۳-دن سونرا میلی حرکاتلارین اوستونه یوردو. مدنی یوکسلیشین قارشسی آلیندی، پان-ایرانیزم روحلو یازیلار تکرار یایلماما باشلادی. گونئی آذربایجان بیر داها پارچالاناراق اوستان (ایالت) سای آرتیریلدی، تورک دیلی باسین اورقانلاری قاپادیلدی (ورلیق بو باخیمدان استثنایدی)، «زری» آنلایشینین یئنی دن یایلماسینا چالیشیلدی، قیساسی، شاه رئئیمی نین اسکی میلی ظولم سیاستی یئنی بیر شکیلده تکرارلاندی. بونولا برابر، ایندیکی ایران دا تورکلوگونو آنلامیش، تورک وارلیغی و کولتورونه صاحب چیخان و سیاسی سرحدلره باخمایاراق، تورک دونیاسی نین بیر پارچاسی اولان بوتؤو آذربایجان و وطن اولاراق گؤرن یئنی نسیل یئتیشمیش دیر.

سونوج

ایران حاکیمیتی نین رسمی آزی آنلایشی حاضریدا جیدیلیگینی ایتیرمیش دیر و گونئی آذربایجان تورکلوگو طرفیندن غضبله رد ائدلمکده دیر. تورکلرین گونئی آذربایجان شهرلرینده و تهراندکی نومایشلرینده بو اویدورما آنلایشا «هارای، هارای من تورکم!» دئهرک موناسیت بیلدیرلمکده دیر. میلی حرکات ایشتیراچی لاری («میلی فعاللار»)، پان-تورکیست اتهامی ایله زیندانلارا آتیلمالاری تهلوکه سی قارشسی سیندا میلی کیملیکلریندن واز کئچمه یه جکلرینی مین لرله اؤرنکده ثبوت ائتمیش لر.

آذربایجانلی آنلایشی آذربایجان کئچمیشیندن قوپاریب سويسوزلاشدیرماق دیر؛ آذربایجانلی تورک دونیاسیندان تجرید ائدیپ یئتیم قویماق دیر؛ اوغورسوز سووئت رئئیمی و جلد ایستالینین روحونا ارمغان دیر. موسقتیل آذربایجانین حاضرکی حاکیمیتی نین عینادالا بو آنلایشی مدافعه ائتمه سی عاغیل آلماز بیر معمادیر.

^۱ - باخین:

- Şövkət Tağıyeva, "Müasir İran Burjuva Tarihşünaslığında Azerbaycan Xalqının Etnik Birliyinin İnkâr Edilmesi Hakkında", *Azerbaycan Tarih ve Medeniyetinin Burjuva Sahtalaştırılmasına Garşı*, Bakı, Elm, ۱۹۷۸; Cevat Heyet, "Azerbaycan'ının Adı ve Sınırları", *Avrasya Etüdleri*, Cilt. ۱, No. ۲, Yaz ۱۹۹۴, ss. ۹۴-۱۰۰.

دئمک کی: تاریخی عدالت برپا ائدیلمه‌لی، تورک ائتنوسونون آدی رسماً تانیمالی دیر. زیرا آذربایجانین گله‌جگی تورکلوک شعوروندان (هم ده آدیندان) آسیلی دیر. میلی کیملیک مسئله‌لری نین چؤزولمه‌سی، آذربایجانین دیگر پروبلئم‌لری نین حلی قارشى سینداکی کنچیلمز مانعه‌لرین آرادان قالدیریلماسی دئمک دیر. آذربایجانى قورتاراجاق گوج تورکچولوک دور.

میلّی تاریخچیلیک گره‌یی

چاغداش علم میلّی کیملیگی (national identity) بیر میلّتی تانیماغین و آنلاماغین ان تأثیرلی واسیطه‌لریندن بیرى ساییر. سون زامان‌لاردا اوزمان‌لارین تئز-تئز مراجعت ائتدیکلری بو واسیطه حاقیندا چئشیدلی، بعضاً بیر-بیرینه ضیدّ تعریف‌لر/تانیملارلا راست گلیریک. بیزیم اوچون میلّی کیملیک عضو اولدوغو میلّت حاقیندا سويداش‌لارین پایلاشیلان اورتاق تصوّرلری دیر. میلّی تاریخ شعورو دا بو میلّی کیملیگین مرکزینده یئر آلان ان اؤنملی کومپوننت‌لریندن بیریدیر.

دوینیا سیاسی تجربهبه‌سی و نظریه‌سینه گؤره تاریخ علمی حقیقتاً بؤیوک اؤنمه صاحب بیر فننومن دیر. او، میلّت‌لشمه سورجی‌نین قارشى سیندا مانعه ده اولاییلیر، تکان‌وئریجی گوج ده. تاریخ، فردلر آراسیندا بؤلوجو گوج ده اولاییلیر، بیرلشدیریجی عامیل ده. تاریخ بیلگی‌سی گوج وئیر، ابدیت دویغوسو اوپاندیریر. بعضی آراشدیریجی‌لر اورتاق کئچمیش حاقیندا تصوّرلری میلّتین ایکی اؤن شرطیندن بیرى ساییرلار.

سوونت و پهلوی رئژیم‌لری دؤنمینده آذربایجان تورک‌لری‌نین کئچمیشی خئیلی تحریف ائدیلدی. آذربایجانى و آذربایجان‌داکی تورک میلّتی‌نین اؤزونو دوغرو درک ائتمه‌سی انگلنددی. تورکلوگو کئچمیشیندن سویوتماق ایسته‌دیلر. بو سیاستین نتیجه‌سی اولاراق هله ده اؤلکه ایچینده اولدوغو کیمی، خاريجینده ده آذربایجان، *terra incognita* [بیلینمه‌ین تورپاق] اؤزللیگینی قوروماقدادیر.

حاضیردا کئچمیش سوونت تاریخ کونسئپتی چؤکموش، یئنئ‌سی ایسه یارانمیش دیر. سون ایل‌لرده تاریخ کیتاب‌لاری‌نین پارتلايیشلی آرتمی‌دا دورومو دوزلتمک گوجونده دئییل دیر. آذربایجان و طنداش‌لاری‌نین تاریخ شعورو احتیاجا جاواب وئره‌جک گوجده دئییل دیر. میلّت‌لشمه سورجینده اورتایا چیخان تمل سوالا - بیز کیمیک، *هاردان* گلیب، *هاریا* گئدیریک؟ - دوغرو جاواب وئره بیلیریک‌می؟ و یانه‌دن بو گونده بیک؟ سوالینا تام معناسیله جاواب تاپا بیلیریک‌می؟ بو گون قوزئی آذربایجان رسمی تاریخچیلیگینده ان آزیئددی بؤیوک پروبلئم‌دن بحث ائتمک مومکون دور. آذربایجانین قوزئی بؤلومو آرتیق ۳۰ ایل‌دیر سیاسی موستقیللیگینی یئنئ

دن قازانديغينا باخمایاراق، تاریخ شعورو ساحه سینده یئترلی ایشلر گؤرولمەمیش دیر. سووئت دؤنمینده فورمالاشمیش رسمی تاریخچیلیگین ضررلی تئزیس لری بو گون ده اورتادادیر. بورادان دا بو مقاله نین ایلک تئزسی اورتایا چیخماقدادیر: رسمی تاریخچیلیک عمومیتله موستملکه دؤورونده فورمالاشمیش، بو اوزدن ده اویغون اولاراق دؤنمین اؤزلیک لری نی هله ده ایچینده داشیماقدادیر. باشقا سؤزله، بو، موستملکه حاکیمیتی نین (روس و سووئت) تاریخچیلیگی دیر و دؤنمین بوتون منفی اؤزلیک لری نی قوروماقدادیر.

رسمی و یا غیری-رسمی ایران تاریخچیلیگی نین میسیاسی دا تورکلوگون شعورونو زهرلەمک اولموش دور. بو دوروم، گونوموزده تورک لری ن اؤزونو درک ائتمەسینه مانع اولماقدادیر.

تاریخچیلیک تاریخیندن

آذربایجان دا مودرن تاریخچیلیک ۱۹-جو یوزایلین ایلک یاری سیندا، عاباسقولو آغا باکیخانووون *گولوستان-ی ایرم* اثری ایله یارانماغا باشلامیش دیر. بو اثر اورتاچاغ دؤنمی نین نارراتیف [روایی] یازی لاری ندان فرقلی، مودرن تیپلی ایلک آراشدیرمادیر. آنجاق اثرده آذربایجان، ایرانین بیر پارچاسی، بیر ایالتی اولاراق تقدیم ائدیلمکده دیر. باکیخانووون اؤزو اثرینده یازدیغی کیمی، گیلاندا ن باکی یا کؤچن بیر عایله نین نسلیندن گلیر. اثرده، آذربایجان اهالی سی نین باکیخانوو طرفیندن قلمه آلبان تصنیفاتی دېقت چکیر. باکیخانوو اؤنجه فارس لاری تصویر ائدیر، سونرا عربلره کئچیر. تورک لر، قوزئی آذربایجانین اوچونجو ائتنوسو اولاراق یئر آلیر. بازارین تورک لره، اؤزلیکلە آتیللا و دیگر تورک قهرمان لاری نا مونا سییتی اولدوقجا آشاغیلا ییجی دیر. بو اثر بیز کیمیک؟ سوالینا جاواب وئرمک بیر یانا، حتی اونو داها دا قارما شیق حالا گتیرمکده دیر. بلکه ده بو سببدن دولای، سووئت دؤورونده آذربایجان علم لر اکادئمیاسی نین تاریخ اینستیتوتونا باکیخانووون آدی وئریلمیش، هله ده بو آدی داشیماقدادیر.

همین ۱۹-جو یوزایلین بیرینجی یاری سیندا روس حاکیمیتی نین دیرئکتیوی [فرمان] و سیفاریشی ایله بیر نئچه تاریخ کیتابی یازیلدی. *قاراباغنامه لر* آدی ایله مشهور اولان بو اثرلرده^۲ چار حؤکومتینه بو ایالتین تاریخی حاقیندا معلومات وئریلیدی. بو معلومات دا ایالتده موستملکه سیستئمی نین ائففکتیو قورولماسی و فعالیتی اوچون لازیم ایدی.

^۱ - Аббас-Кули-Ага Бакиханов, *Гюлистан-и Ирам*, Баку: ЭЛМ, ۱۹۹۱.

^۲ - *Qarabağnamələr*, Bakı: Yazıcı, ۱۹۸۹.

میرزە فتحعلی آخوندوو/آخوندزادە تاریخی ساییلماقادییر. آنجاق اونون کمال/الدوله مکتوبلاری،^۱ اوخوموش کسیم آراسیندا یاخشی تانییردی و اجتماعی فیکرین یارانماسیندا ایلکین قاینق رولونو اوینامیشدیر. کیتاب تامامیلە پان-ایرانیست روحدا یازیلیمیشدیر. بو اؤزلیگینه گؤره ایراندا فارس ایرقچیلیگی اوچون معتبر بیر قاینق ساییلماقادییر. بو سببدن ده آخوندوو پان-ایرانیزمین قوروجولاری آراسیندا ایلک سیرادا یئر آلماقادییر. ۱۸۸۰-لرده خالقین اوخوموش کسیمینده تاریخ شعورو بو تیپ اثرلرین تأثیری آلتیندایدی. بو سورج، شاهنامه نین و گنرچک تاریخه ضیدّ روایتلرین مولّاخانلاردا اوخودولدوغو بیر دؤور ایدی. بو دا چوخ سمبولیک و معنالی دیر کی، ۱۸۸۸-ده پاریسه گندن گنج احمد بی آغایئو (داها سونرالار آغاوغلو) اؤزونو او دؤنمده ایرانلی و شیعه اولاراق تانییدیردی.

همین ایرانلی و شیعه کیملیگی آشاغی-یوخاری میّلی اینتیباه دؤنمینە (۱۹۰۵-۱۹۲۰) کیمی داوام ائتمیشدیر. علی بی حسینزاده-توران تورک/کیم دیر و کیم/لردن عبارت دیر؟ آدلی مشهور اثرینده تاریخ شعورونون یوخلوقوندان شیکایتلەنیر. میّلی دوشونجه نین ان اؤنملی سیمالاریندان بیرى اولان حسینزاده، ۱۹۰۵-ده حیات قرئتینده یازیردی کی، تاریخی کئچمیشله باغلی «مسئله ایلە بو گون دئییل، بیر نئچه عصر اولدن بری ایشتیغال ائتمک لازیم ایدی. ماضی ده احمال اولونموش [کئچمیشده اونودولموش] بو مسئله نی گله جه یه، اوزاق گله جه یه ترک ائتمه ییب هئج اولمازسا ایندی اله آل [ین]مالی دیر.»^۲ بو دا بیر باشقا حقیقت دیر کی میّلی تاریخ مسئله سی «بیر، یا ایکی فردین ایشی دئییل دیر»، بو پروبلیمین چؤزومو اوچون «دارولفونونلار، مجلس لر، جمعیت لر مؤوجوت اولمالی.» بو بؤیوک دوشونجه آدمی نەدن تاریخ بیلینجی مسئله سینده بو قدر ایصرارلی دیر؟ چونکی حسینزاده تاریخ بیلینجی نین میّلتشمه سورجینده بیرینجی درجه لی اؤنمه صاحب اولدوغونو بیلیر، بو فیکری سویداش لارینا دا تلقین ائدیردی.

محمد حسن باهارلی یا قدر آذربایجان تورک تاریخی حاقیندا دیقت چکن احاطه لی بیر اثر مؤوجود دئییل دیر. باهارلی نین اثری ده ۱۹۲۰-ده باسیلدی.^۳ فیوضاتچی لار، رسولزاده، چمن زمینلی و باشقا فیکیر اؤندرلری تاریخ بیلینجی مسئله لرین اؤنمینى مقاله لرینده دفعه لرله

^۱ - Mirzə Fətəli Axundzadə, Əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵.

^۲ - Həyat, ۱۹۰۵, N ۴.

^۳ - Məhəmməd Həsən Vəlili-Baharlı, Azərbaycan. Coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahazat, Bakı, ۱۹۲۰ (Yeni baskısı: Məhəmməd Həsən Vəliyev-Baharlı, Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۳)

وورغولامیشلار. سیاسی موهاجیرت، اؤزللیکلر رسولزاده میلی تاریخله باغلی دیرلی اثرلر اورتایا قویموشدور. محض بو اثرلرین اساسیندا یئنی، میلی تاریخچیلیک یارانماغا باشلادی.

سوونت رئژی می اففکتیو و داواملی حاکیمیتین قورولماسیندا تاریخ بیلینجی نین رولونو درک ائدیردی. بو اوزدن ده سئربرووسکی باشدا اولماقلا اولارلا نفت موهندیسی ایله برابر باکی یا بیر تاریخچی قروپو دا گؤندریلیدی. راتقاوئر، رایئوسکی، دوبئر، ایستئکلوو، سئف، آنسئروو کیمی تاریخچی لر آذربایجان تورک لری اوچون «میلی تاریخ» علمینی یاراتمالی ایدیلر. اولار دا هوسله بو ایشه گیریشدیلر. بیر مدت سونرا «میلی» تاریخچیلیک یاراندی. بو تاریخچیلیک ایرانداکی پان-ایرانیست تاریخچیلیگه چوخ بنزه دیلیدی. ایران دا / زری، سوونت آذربایجانیندا / آذربایجانلی کونسئپتی حاکیم اولدو. تاریخ علمی رسمی ایدئولوژی نین حتی سیاستین اؤنملی ترکیب حیصه سی ساییلیدی. بو سببدن ده سیاسی حاکیمیتین تام کونترولو آلتیندایدی. داها دوغروسو - مرکزین (موسکوواین) سرت کونترولو آلتینا گیردی.

ایکینجی دنیا ساواشیندان سونرا آذربایجان تاریخ علمی اولارلا ایستعدادلی و امکئئور یئرلی تاریخچی لرله تمثیل اولوندو. یوز جیلدرله اثر یازیلدی. ۱۹۶۰-لاردا ۳ جیلدلیک / آذربایجان تاریخی، ۱۹۸۰-لرده ایسه اونون ۷ جیلدلیک وئرسیاسی باسیلیدی. بونلارین نتیجه سی اولاراق حاضیردا میلی تاریخچیلیگین یارانماسی اوچون زنگین ائمپیریک [تجربلی] ماتئریال توپلانمیشدیر. آنجاق عینی اساس سوال (بیز کیمیک، هاردا/ن گلیب، هارایا گئدیریک؟) جاوابسیز قالماقدادیر. مسئله نین حلینه مانع اولان آشاغیداکی مؤوجود ناقیصلیکلره گؤز آتاق.

سوونت دؤنمی تاریخچیلیگین ۷ بلاسی

بیرینجی سی؛ رسمی قوزئی آذربایجان تاریخچیلیگی، ایفراط درجه ده ایدئولوژی لشدیریلیمیشدیر. تاریخی پروئسئین ایضاحی، مارکسیست ماتئریالیست تاریخ تئزیس لری چرچیوه سینه سیخیشدیریلیب قالمیشدیر. بو باخیش سیستئمینه گؤره، تاریخین گئدیشاتی اقتصادی موباریزه دن عبارت دیر و اقتصادی اساس لار یئگانه اولماسا دا هر حالدا جمعیت تاریخی نین گلیشمه سینده سون معین ائدیجی فاکتوردور. تاریخی آراشدیرمالار، استحصال واسیطه لری و استحصال موناسیبت لریندن عبارت اولان بازیسین [آلت یاپی نین] اوست قورومو معینلشدیرمه سی؛ بو گونه قدرکی بوتون جمعیت تاریخی نین صینف لر موباریزه سی تاریخنندن عبارت اولماسی؛ فهله صینفی نین بورژوازی ایله موباریزه سیندن یئگانه موترقی ایداره شکلی اولان پرولتاریات دیکتاتوراسی نین دوغماسی کیمی تئزیس لره دایاندریلما لیدی. مارکسیزمین بو

تئزىس لىرىنە داياناراق سوۋىت لىدېرى ژوزېف استالىن دە تارىخچى لىر قارشى سىندا بىر مشهور
 ۋەزىفە قويۇشۇدۇ: «تارىخ ئىلمى نىن ان بىرىنچى ۋەزىفەسى استىھصال شىرايطىنى، استىھصال
 ۋاسىيەتلىرى ۋە استىھصال مۇناسىبەتلىرى نىن اينىكىشاف شىرايطىنى تەدقىق ائىتمەك ۋە اورتايا
 چىخارماق دىر.»^۱ استالىننىن اۋلۇمۇندىن سونرا (۱۹۵۳) مىللى مسئلەلر اوزرىندەكى سانسور نىسبەتاً
 يۇمشادىلدى. آنجاق بو يۇمشالمايدان تارىخچى لىر دئىيل، يازىچى لار يارارلانا بىلدىلر. ۱۹۶۰-جى
 ايل لىر دە آذربايجان ادبىياتى حاكىم ايدىنۇلۇشى دن نىسبەتاً اوزاقلاشا بىلدى ۋە ادبى اثرلر دە يىنى مىللى
 مۇۋەزۇع لار اورتايا قويۇلدۇ.

ايكىنچىسى؛ قوزنى آذربايجان دا تارىخچىلىك ايفراط درجە دە سىياسىلىشىدىرىلدى. بو سببەلە
 چار روسىياسى نىن آذربايجاننى كىچىمىشىندەكى رولو تەحرىف ائىدىلدى. روسىايا، قوزنى آذربايجاننى
 خارىجى گۇج لىردىن ۋە فئۇدال گىرلىگىندىن «قورتاران» مىسسىيا يۇكلەندى. سوۋىت دۇنىسى ۋە
 سونراكى دۇنم تارىخى، بىلىنن سببلردىن دولايى تامامىلە سىياسىلىشىدىرىلىپ گۇلرە قالدىرىلدى.
 روسىادا تورىك-تاتارلار مۇناسىبەتە تەتبىق ائىدىلن ظۇلمو اساسلاندىرماق اوچون چار دۇۋرونە
 تاتار-مۇغول ظۇلمو [Tataro-monqolskoe iqu] دئىيلن يانلىش ۋە ضررلى نظرىيە ايرەلى
 سورۇلدۇ. سوۋىت دۇۋرونە عىنى نظرىيە آذربايجان تارىخچىلىگىندە دە يىتر آلدى. قئىد ائىتمە
 لىيىك كى، اورتاچاغلار آذربايجاننىدا ائىلخانلىلار دۇۋرو، اوبغۇر تورىكجەسى نىن يازى دىلى كىمى
 ايدارى ايش لىر دە اىستىفادە ائىدىلدىكى يىنگانە دۇۋر اولمۇش دور. باشقا بىر مسئلە گىرچەك مىللى
 قەھرىمانلار لا باغلى دىر؛ جاۋانشىر، بابىك، قوبالى فتەلى خان كىمى لىر مىللى قەھرىمان اولاراق مىلنە
 سىرىندى. گىرچەك تارىخى قەھرىمانلاردان سۇز ائىدىلمەدى. حالبوكى خالق اۋۇلادلىرىنا سئو-
 سئو چىنگىز، توغۇرول، تىمۇر آدلارى وئردى، آنجاق رىسمى تارىخچىلىك دە بو شەخسلر
 «ايشغالچى» اولاراق تانىدىلدى. سوۋىت دۇۋرونە گوننى آذربايجاننى گىرچەك تارىخى نىن تەحرىف
 ائىدىلمەسى دە باشقا بىر ماراقلى فاكىت دىر. تارىخچى لىر اوخۇچولارىنى ايناندىرماق اىستەدىلر كى،
 گوننى آذربايجان حىتى ساباح باغىمىسىزلىغىنى قازانا بىلر؛ باغىمىسىزلىق مۇبارىزەسىندە گوننى
 آذربايجان، سوۋىت آذربايجاننى گەلگىن مۇدئلى اولاراق قوبۇل ائىتمەلى ايدى.

قوزنى آذربايجان تارىخچىلىگى نىن جۇغرافىايا پىرچىملىنمەسى باشقا بىر پىرۇبلەم دىر.
 آذربايجان تورىكلرنى نىن تارىخىنى ان ياخشى حالدا زامو [امناندان قاباق]، آراتتادان باشلاتدىلار.
 حالبوكى اونلارنىن ائىتىك كۇكو بىلىنمىر، حاقدىدا قايناقلاردا بىر نەچچە جۇملە يىتر آلمىش دىر.
 مىللى تارىخىن منطىقىنە گۇرە، «آذربايجان تارىخى» عموم تورىك تارىخى نىن بىر بۇلۇمو اولاراق

^۱ - J. V. Stalin, *Diyalektik ve Tarihi Materyalizm*, Çev. İsmail Yarkın, İstanbul: İnter Yayınları, ۱۹۹۲, s. ۲۱.

قبول اندیلمه‌لی‌دیر. باشقا سؤزله، آذربایجان تورک‌لری‌نین تاریخی ایران آراشدیرمالاری‌نین (*Iranian Studies*) دئیل، تورک‌لولوژی‌نین بیر بؤلومو سایلمالی‌دیر. بورادا موقاییسه اوچون علاوه ائدک کی، گونئی‌ده فورمالاشماقدا اولان تاریخچیلیکده میلّی تاریخیمیز، عموم تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومو سایلییر. بو سببدن دولایی تبریزی علی‌نین، دوکتور جاواد هئیت‌ین، حسن راشیدی‌نین اثرلرینده تاریخیمیز تورک تاریخی‌نین قدیم دؤنمی ایله باشلادییر.

دؤردونجو پروبلئم، آذربایجان رسمی تاریخچیلیگی‌نین فوکوسو یوخدور. یوخاریدا وورغولانان باشلیجا سوالا (بیز کیمیک، هارادان گلیب، هارایا گئدیریک؟) جاواب یوخدور. یعنی آذربایجان تاریخچیلیگی هله ده مشهور ائتنگئنز پروبلئمین چۆزه بیلمه‌میش‌دیر. بو بیر تاریخی فاکت‌دیر: ژوزف ایستالین ۱۹۳۷-ده بابالارینیزی میدیا تاریخینده آختارین امرینی وئرمیش‌دیر. ۵۰ ایل سونرا مرحوم پروف. سولئیمان علی‌یاری بو حادیثه‌یه دقیق تانیملاما گتیردی: «آغزیمیزی داغا دیره‌دیلر.» سیرینمیش *آذربایجانلی* کونسنپتی اون‌ایل‌لره داوام ائده‌جک کیملیک بۇحرانی یاراتدی. بو کونسنپته گؤره، قوزئی‌ده قافقازدیल्ली طایفالار *«لبنیا خالق»*‌نی، گونئی‌ده ایران‌دیल्ली فارس‌دیल्ली طایفالار *«تروپاتئن خالق»*‌نی یاراتدی‌لار. ۱۱-جی یوزایله گلن تورک‌لره بیرلیکده بورادا قاریشیق، ملز، دئوشیرمه [توپلانمیش] بیر خالق یاراندی - آدی دا اولدو *آذربایجانلی*. یعنی بورادا تورک خالق/میلّتی یوخدور، آذربایجان - تورک یوردو دئیل، «اودلار یوردو»-یموش. بو باخیشا گؤره، هر آذربایجانلی دوشونمه‌لی‌دیر و اونلارین چوخو دا دوشونمه‌یه داوام ائدیر: اونون اجدادی/آتاسی، قافقازدیल्ली خالقین (اؤرنک اولاراق لژگی‌لرین، اودین‌لرین و س.) تمثیلچی‌سی‌دیرمی؟! گونئی‌ده ایسه کسرویزم ادعا ائدیر؛ اونون باباسی *آزری* ایمیش، او دا فارسین عمی‌سی اوغلودور. سونرالار بو جوغرافیادا پئیدا اولموش تورک‌لر زورلا اونلارین دیلینی دییشدیریلر‌میش.

پریموردیالیزمی (ازلچیلیگی) آذربایجان تاریخچیلیگی‌نین بؤیوک پروبلئم‌لریندن بیرى اولاراق قبول ائتمه‌لی‌دیر. سووئت دؤورونده آذربایجان‌داکی میلّتی تاریخچی‌لرین انرژى‌سی داها چوخ تورک میلّتی‌نین (*«آذربایجانلی‌لارین»*) بورادا تا ازلدن مسکون اولماسینا، یئرلی [autohton] خالق اولماسی ادعاسی‌نین ثبوتونا خرجلندی. تاریخچی‌لر کرئملین تحریکی ایله ثبوت ائتمه‌لی‌ایدیلر کی، *آذربایجانلی‌لار* بورالارا اثرمنی‌لردن ده اؤنجه گل‌میش‌دیلر. شوبه‌ه‌سیز، بو جوغرافیادا قدیم ایزلریمیزدن امتناع ائتمه‌لی‌دئیلیک و میلّی تاریخچیلیگین وظیفه‌لریندن بیرى ده قدیم تاریخی اورتایا قویماق‌دیر. پروف. سولئیمان علی‌یاری بونو «دوغال درینلشدیرمه اوسولو» آدلاندیر‌دی. اونون فیکرینه گؤره، بو درینلشدیرمه‌نین قدیملشدیرمه‌نین اوبیئکتیو، ایناندیر‌یجی اولماسی ضروری‌دیر. آدی چکیلن *آکادئمیک مسئله‌نی* سیاسیلشدیرمک یالنیز کرئملین ایشینه

یازادی. حالبوکی سیاسی پروبلئم‌لری تاریخیلیک پرینسیپی ایله چۆزمه‌یه قالماق بین‌الخالق مونا‌سیبت‌لر نظریه‌سینه گۆره گولونچ‌دور. اوسته‌لیک، جیدّی علمی نظریه‌لر ادعا اندیر کی، ایندیکی دونیادا اولکی مسکونلاشما یئرینی دییشدیرمه‌ین خالق یو‌خدور. /تو‌هت‌ون‌لوغو ایله غورور دویان اثرمنی ایرقچی‌سی ده بیلمه‌لی‌دیر کی، ایندیکی اثرمنی‌لرین آتالاری بیر زامان لار بالکان لاردان ایندی یئرلشدیکلری اراضی‌لره گلمیشلر. اثرمنی اصیللی آب‌ش تاریخچی‌سی ریچارد هووانئسسیان بیر یازی‌سیندا بو جور ایفراط میلّتی /ایرقچی یاناشمانی اله سالیر. تورک‌لره «گلمه» دئین فارس ایرقچی‌سی، فارس‌لارین بورادا /تو‌هت‌ون اولدوغو افسانه‌سی حاقّیندا هئچ اولماسا ناصر پورپیرارین کیتاب‌لارینی اوخومالی‌دیر.

ازچیلیگه ایفراط باغلیلیق تاریخ علمینی گۆزدن سالیر. بو گون آذربایجان وطنداشلارینین اکثریتی تاریخی آراشدیرمالاری جیدّیه آل‌میر. آذربایجان تورک‌لری اؤز تاریخی ایله آز ماراقلانان توپلوم‌لاردان، اؤز تاریخینه بیگانه قالان میلّت‌لردن بیریدیر. تاریخیندن درس آماغا دا مثیللی دئییل‌دیرلر. بونون نتیجه‌سی اولاراق میلّی شعورون اینکیشافی‌نین اساس فاکتورلاریندان بیر کیمی تاریخچیلیگین رولو دا اونودولموش اولور.

آلتینجی پروبلئم؛ قوزنی آذربایجان‌دا تاریخ کیتاب‌لاری سانکی آذربایجان وطنداشلاری اوچون دئییل، یادلار اؤزلیکله اثرمنی، روس و یا فارس‌لار اوچون یازیلیر. آذربایجان تاریخچی‌سی اؤنجه دوشونور: اونلار نه دئیر؟ طبیعی، خارجی تبلیغات دا اولایلر و اولمالی‌دیر. آنجاق بو اثرلر اؤنجه و اساساً آذربایجان وطنداشلاری اوچون یازیلمالی‌دیر. بیر داها تکرار وورغولاماقدا یارار واردیر: رثان و هئگئل دؤنمیندن بو یانا تاریخ شعورو، میلّت‌لشمه‌نین حسّاس بیر کومپونئنّتی [مؤلفه‌سی] ساییلماقدادیر. چاغداش آذربایجان تاریخچیلیگینده بلکه ده ان چوخ احتیاج دویولان کثیفیت اوبیئکتیولیک‌دیر.

رسمی آذربایجان تاریخچیلیگینده موقاییسه‌لی آنالیز یو‌خدور. اوفوقی آنالیزین یو‌خلوغو، قونشولار و یا دنیا مدنیت مرکز‌لری ایله موقاییسه ائتمکدن قاچیش خارا‌کتیریک‌دیر. حالبوکی ۱۹-جو و ۲۰-جی یوزایلر آذربایجان تورک‌لری‌نین فیکیر اؤندر‌لری قونشولارلا موقاییسه‌دن امتناع ائتمه‌میش، بللی ساحه‌لرده گئریلیگین وارلیغینی گیزلتمه‌میشلر. موقاییسه‌لی آنالیزین یو‌خلوغو، وطنداشین تورک و ایسلام عالمینده، دونیادا آذربایجانین مؤوقعینی دقیق‌لشدیرمه‌یه مانع اولور. سانکی آذربایجان دونیادان تجرید شکیلینده مؤوجود اولموش‌دور.

مىللى تارىخچىلىك

باغىمىسىزلىغىن ۳۰-جو ايلينده تارىخچىلىگىمىز هله ده مىللىشمەمىش دىر. سوۋىت دۇنمىندىن قالان دۆۋىت يۇنلدىرمەسى داۋام ئىتمەكتەدۇر. ھالبۇكى بۇ ساحەدە سىرتىلىك اولمايىنجا مەتخىسلىرىن فەداكار جاسىنا چالىشىدىغى تارىخىلىمىندە، اويغۇن اولاراق خالقىن تارىخى شەۋرۇ ساحەسىندە نورمال دورومون ياراناجاغى ھاقىندا دوشۇنمەك بىلە يىتسىز دىر. شەخسىيەت پىرسىتىش تارىخى درس كىتابلارنى و رەسمى مەيدانىن اساس مەنىنى ئۆزلىگى دىر. باغىمىسىزلىغىن الدە ئىدىلەمەسى و تورپاق بۆتۈلۈگۈنۈن قورونمايىنىدا بۈيۈك خىدەتلىرىنى اولمۇش مىللى-دەۋىرىيلىك قەۋەتلىرىنى رولونون تەرىپى ئىدىلەمەسى داۋام ئىتمەكتەدۇر. بۇ ھەتەر تۈپلۈمۈن مەۋەتلىرىنى ايلە قارشىلاشماقتادۇر. ياخشى كەچمىشىن شەھىدلىرىنىن ھەلە ھاياتدا اولدۇغۇ بىر دۇنمە بۇ جور تەبلىغات بۇلۇجۇ رول اوينايىر.

سوۋىت دۇنىمى تارىخىنىن (۱۹۹۱-۱۹۲۰) جەمئىيەتلىك فەيىرە لايىق اولدۇغۇ قىمەتلىك ئالدىغىنى دا ادەتتە بىلەمەيلىك. رەسمى تارىخىلىمى و تەبلىغاتلىق سوۋىت دۇنىمىنى يۈكسەتلىش ايللىرى، ئازربايجان دۆۋىتىچىلىگىنىن اىنكىشەۋى دۇنىمى، «اىكىنچى رەسپوبلىكا» ھەساب ئىدۇر. مىللى رۇھلۇ ئازسايلى تارىخچىلىرى ۲۷ ئاپرەل (۱۹۲۰) باشلايان بۇ دۇنىمى ئازربايجان تارىخىنىن ان دىرامەتلىك دۇنمەلىرىدىن بىرى اولاراق تەنەمەلەمەكتەدۇر. باغىمىسىزلىغىن ايتىرىلەمەسى، سوۋىت ئىنقىلاۋىيەتلىك دىن گەتەمەسى، مىللى كىملىك ساحەسىندە بۇ ھەتەرلىك يارادىلمەسى، ئۆلكە اىقتىسادىيەتلىرىنىن ھەشەۋەسىنە استەمەرى و س. ايلە يەنەشە، بەزى ساحەلەردە مەۋەتلىك شەۋرۇ ايتىتىقامەتلىرىدە ايرەلەمە دە يىتەلمەش دىر. سوۋىت دۇنىمىندە نەقىس دە اولسا مۇۋەجۇد اولمۇش سوسىيالىك مەدەنىيەتلىكىنىن وارلىغى سوۋىت دۇنىمىنى و سىستەمىنى مەدەنىيەتلىرىنىن ايلەندە اندىر [ئەدەبىي] واسىپلەردىن بىرى دىر.

۱۹۲۰-۱۹۱۸-جى ايللىرى «بىرىنچى رەسپوبلىكا»، باغىمىسىزلىق، سوۋىت ئىنقىلاۋىيەتلىك، جەمئىيەتلىك ھاياتلىق مىللىشمەسى، دەۋىرىيلىك ايدارەچىلىك، «مىللىت اولما ايرادەسىنىن اورتاي قۇيۇلمەسى» (م. امىن رەسول زادە) و س. دۇۋرۇ اولاراق مۇزاكىرە و مۇباحىشە مۇۋەجۇد اولماياجاغى تەۋۋرۇ يارادىر. باغىمىسىزلىق دۇنىمىندە بۇ مۇۋەجۇدلاردا اولارلا اساسلىق ئاكادەمىك ئاراشدەمە اورتاي چىخىدۇ. سىياسى مۇھاجىرىيەتلىرى بۇ مۇۋەجۇد ياراتىدىغى ايرەت دە اوخۇجۇنۇن ايتىتىفادەسىنە وئىرىلدى. مۇۋەجۇد ئاكادەمىك باخىمدان ئاشاغى-يۇخارى ايدىنلىغا قۇۋۋەتلىك دور تەۋۋرۇ يايغىن دىر. بونۇلا بىلە ۱۹۲۰-۱۹۱۸-يىللىرى و سونراكى دۇۋرون مىللىت و دۆۋىت قۇرۇلۇشلىرى رەسمى ئاكادەمىيە و تەبلىغاتلىق تەرىپىدىن قىسقانچىلىقلا قارشىلاندى. «ايرۋانى مىللى شۇرا وئىردى»، «دۆۋىت بايراقلىق خەرىجى قەۋەتلىرىنى تەشۋىق ايلە قەۋەتلىك كىمى اساسسىز تەشۋىسلىرى بۇ مۇۋەجۇدلا

موزاكيرهلر آچيلير، آذربايجان خالق جومهوريتى دۇنمى نين مۇختىملىگى سوال آلتينا آلىنماغا چاليشيلير.

رسمى تارىخچىلىك و تبليغات چار روسياسى نين آذربايجانى ايشغالى و بورادا موستملكه ايداره چىلىگى قورماسى فاكيتينا سووت دۇنمينده اولدوغو كىمى «آذربايجانين روسيايا كۇنوللو بيرلشمهسى» و «فئودال اسارتيندن قورتاريب، اينكىشاف ائتمهسى» كىمى باياغى تئزىس لردن اساساً امتناع ائتميش دير. اما بو دۇنمين سيراندان بير موستملكه دۇنمى اولدوغو حقيقتىنى ده اوركله قبول ائتمكدن اوزاق دير. سون ايل لرده چارلىق رۇئىمى نين آذربايجاندا قوردوغو موستملكه سيستىمى حاقيندا ديرلى آراشديرمالار ايشيق اوزو گۇرموش و اجتماعى فيكرين بو حساس مسئلده اسكى ياناشماسى نين خئىلى درجده ديششمه سينده اۇنملى رولو اولموش دور.

اورتاچاغلار، رسمى تارىخچىلىكده سونراكى دۇنملره نىسبتاً آز سياسيلشديريلميش دير. آنجاق جيدى تحريفلرله دولودور. ۱۰۰۰ ايللىك تورك خاندانلارى نين ماهيتى، آذربايجان اهالىسى نين ائتنيك تركيبي، قونشو اۆلكه لره موناسيبتلر، اۆزلىكله آذربايجاندا تورك ائتنوسونون وارلىغى و ساير مسئلهر باغيمسىزلىق دۇنمينده كسكين تنقيده معروض قالدى. بوراداجا گونوموز تارىخ آراشديرمالاريندا آنلاشيلماسى چتين اولان بير ايفراطى دا ديله گتيرمه ميزده فايدا واردير. تورك خاندانلارينا، پادشاهلار، خانلار صاحيب چيخان تارىخچى لريميز بعضاً اونلارى ايدئاللاشديرير، سانكى چاغداش اوخوجودا رعيت روحو ياراتماغا چاليشيرلار. زامانيندا گۇركملى فيكير آدمى احمد آغاوغلو بۇيوك لريميزين تارىخده كى يئرلىنى معين ائدن مئتودولوژى موناسيبت (صاحب چىخاق، آنجاق سورغولامامىزى دا اسيرگه مەيك) اورتايا قويوموش دور. بو ياناشما ايندى ده كئچرلى سايىلا بيلر.

قديم دۇور تارىخيميز مسئلە سينده رسمى سووت تارىخچىلىگى نين ترسى اولان مئيل ديقّت چكىر. موسكوا، سووت دۇنمينده *آذربايجانلىلارين* قديم تارىخه ادعالى اولماق حاقىنى گئرى چئويرير، اونلار «گنج ميلّت» ايستاتوسونو اويغون گۇروردو. باغيمسىزلىق دۇنمينده گونلوك نظارتين قالديريلدىغى يئنى شرطلرده ازچىلىگه ايفراط باغلانما موشاهيده ائدىلمكده دير. قطعى قناعتيميزه گۇره، چاغداش آذربايجان جوغرافياسينداكى اهالىنى صونعى شكلده توركلشديرمه يه هئچ احتياجيميز يوخدور. بوندان داها اۇنملىسى ايسه مىلّى تارىخيمىزى گئىل تورك تارىخى تاميندان قوبارديب عليحده لشديرمك يانليشلىغى دير.

وئردىگيميز محدود سايدا اؤرنكلرله چاغداش تارىخچىلىگيميزده كى دورومو اؤزتلهمه يه چاليشديق. بو دورومون اورك آچان اولماديغىنى گۇسترمك زوروندا ييق. بو، ميلّتشمه سورجى

نین ان موھومّ ایکی عامیلیندن بیرینده (تاریخ بیلینجی ساحه سینده) حسّاس پروبلئم لری ن وارلیغی نین تثبیتی دیر.

مسئله گونئی آذربایجانا گلدیکده داها دا غلیظله شیر. ایران رسمی و غئیری-رسمی تاریخچیلیگی اون ایل لرله تورکلوگون شعورونو زهرله میش، اونو ایران دَیرلر سیستمینده توتماغا، تورکلوگوندن قوپاردیب اوتانديرماغا چالیشمیش دیر. خالقین اکثریتی نین ایران تاریخچیلیگی نین آشاغیلایجی مودّعالاری نین باسقی سی آلتیندا اولدوغونو گؤستمک زوروندا ییق. بو اولومسوز لوقلا یاناشی تبریزی علی، دوکتور زهتابی، دوکتور جاواد هئیت و وارلیق یازارلاری نین جهدلری ایله خالقین بیر حیصّه سی، اؤزلیکله گنج نسلین میلی تاریخ بیلینجینه صاحبیلندیگینی ده گؤستره بیله ریک.

سونوج

بیلینن بیر گئرجگی بیر داها وورغولایاق: هارادا اولدوغونو، هارایا گنده جه یینی بیلیمک اوچون تاریخیندن درس آلماغا مجبورسان؛ تاریخ یازماق اونو یاراتماق قدر اؤنملی دیر. بو یازیلان تاریخ موطلق اوبیئکتیو و اینانديریجی اولمالی دیر. عکس تقدیرده بیر واخت تحریف و شیشیرتمه لره اینانانلار و یا اؤزونو اینانديرانلار، بیر گون گلیب گئرجگی اؤیره نه جک و موعالیجه سی مومکون اولمایان معنوی یارالار آلاجاقلار. اؤز میلیتی نین تاریخینی بیلیمک ده یئتمیر؛ گله جگیمیز حاقیندا جیدی فیکیرلر یوروتیمک اوچون باشقا میلیت لرین، اؤزلیکله یاخین تماس لاردا اولماق مجبوریتینده قالدیغیمیز میلیت لری ده عینی اؤلچوده تانیمالیییق.

علی بی حسین زاده-تورانین ۱۱۶ ایل اؤنجه سویداشلاری نین تاریخ بیلگی لری نین یوخلوغوندا شیکایتچی اولدوغونو یوخاریدا بیلدیرمیشدیک. دراماتیک سیاسی تاریخیمیز بو پروبلئمی چؤزمه یه ایمکان وئرمه دی. حتی یاد تاریخچی لر بیزه یاد تئزیرلر سیریدیلار. یاخین کئچمیشیمیزده نه اولموشسا اولسون، تاریخین میلیت حیاتیندا اوستون رولونو گؤز اؤنونه آلیب، میلی تاریخچیلیگی شکیللندیرمک گرک دیر. بو دا تورکچو تاریخچی لرین بویونون بورجودور.

دیلیمیز کیملیگیمیزدیر

آوروپانین مودترنلشمه‌سی رنفورم دؤنمینده (۱۶-جی یوزایل)^۱ سیاسی حیاتی روما کیلسه‌سی‌نین انحصاریندان قورتارماقلا باشلادی. عینی زاماندا لاتین دیلی‌نین انحصاریندان قورتولماقلا اینگیلیس‌لر، فرانسیزلار، آلمان‌لار و ب. آراسیندا میلتلشمه سورجی‌نین اؤنو آچیلدی. کیلسه‌لرده عبادتین، مکتبلرده تحصیلین، ادبیاتدا شعرین و نثرین دیلی یئرلی دانیشیق دیلی اولدو. میلی کیلسه‌لر، میلی تحصیل سیستمی، میلی ادبیات، میلی صنعت، میلی موسیقی... شکیللنمه‌یه باشلادی. میلی کیملیگین/میلتلشمه سورجی‌نین مرکزینده دیلی دئییل، مذهبی قویان خالق‌لاردا (مثلاً، ایرلانندیالی‌لار، شوتلانندیالی‌لاردا) سورج فرقلی یؤنده ایره‌لیله‌دی. رسمی اینگیلیس دیلینه لویال یاناشان، آما فرقلی مذهب‌له وارلیغینی قوروماغا چالیشان بو خالق‌لار بو گون ده میلی پروبلئم‌لرینی چؤزموش دورومدا دئییللر.

آذربایجاندا میلتلشمه تاریخی ایرلاندا و شوتلاندا اؤرنگینی خاطیرلادیر. ائتتیک/میلی کیملیگین مرکزینده مذهبین قویولماسی دیگر دیرلری، اؤزلیکلک دیلی ایکینجی پلانا کئچیرمیش اولدو.^۲ تورکجه‌میز^۳ عصرلر بویو عزیزلنمه‌دی، نوازش گؤرمه‌دی، عکسینه یادلارین دیل‌لری معتبر ساییلدی، سئویلدی، گلیشدی. اوسته‌گل آذربایجان دوشمن‌لری بو اؤلکه‌نی اسارتده ساخلاماق اوچون وارلیق سببینی-دیلمینی دایم هدفده ساخلادی. سونوجدا میلی دیرلریمیز آراسیندا ان چوخ ضرر چکن ده تورکجه‌میز اولدو.

دیلیمیزین سیاسی تاریخی کئشمک‌ئشلی اولدوغو کیمی، بو گونو ده دوشوندوروجودور.

^۱ - سوونت‌لردن قالان منطق‌سیز یازی قایدا‌لارینی دییشمک گرک‌دیر.

^۲ - باخین:

- Nəşib Nəşibli, *Güneyli-Quzeyli Məsələlərimiz*, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, özəlliklə Millətlaşma Sürəcində Şəliyin Yeri bölümü, s. ۲۷-۶۰.

^۳ - بو یازیدا تورکجه‌دندیکده آذربایجان تورکجه‌سی نظرده توتولور. دقیقلشدیرمک لازیم اولاندا/آذربایجان تورکجه‌سی، تورکییه تورکجه‌سی ... ایشله‌دیلیر.

كئچميشين ميراثى

اومتچىلىكدن/مذهبچىلىكدن مىلتچىلىگە كئچىد بىزدە حقيقتاً اينقىلابىي حادثە بولدى. عصرلەر داوام ائدن فيكىر قلىبى داغىلدى، يىنىسى قورولدى. مىلىي كىملىگىن مەركىزىنە دىلىن يىرلىشىدىرلەمەسى گئىچكىمىش مىلتلشمە دۇنمىنە آرتىق گىرمەك دىمەك. نىيە بولمىدى؟ سوالىنا جاواب آرايان فيكىر بۇيوكلرئىمىز جورأتلە مسئلەنەن ماھىيەتتەن وارماغا چالىشىدىلار. اۇز دىلىنە سارىلماغا چاغىران منورلرئىمىز چوخدور. زردابى و شىئخ جمال الدىندىن گونوموزەدەك مىلىي فيكىر صاحىبلىرى دىلىمىزىن اۇنمىنى وورغولامىش، اونو مىلىي ھەدفلرئىن مەركىزىنە قويوشلار. بو قىسا يازىدا فيكىر بۇيوكلرئىمىزىن ھامىسىنىن دىللە باغلى گۇرۇشلرئىدىن بحث ائتمەك ايمكانسىزدير. بلكە ھىچ لازىم دا دىيىلدير. عمومى گۇرۇنتونو گۇستە بىللەجك بعضى اۇرنكلر وئەرەجەيىك.

احمد آغاوغلو (۱۸۶۹-۱۹۳۹) خىطاب ائىدىگى سويداشىنىن غورورونو اينجىدە بئلە، حياتى بوو حقيقتىن آجى سىنى سۇيەلمەكدن اۇزونو ساخلايا بىلمەمىشدير. دىل سەھەسىندەكى كئچمىش و ايندىكى سورونلارئىمىزى آنلاماق اوچون محض آغاوغلو كىمى گئىچكىن گۇزۇنون ايچىنە دىك باخماق گركدىر. آغاوغلو، اوخونماسى گركن مشهور/ىران و/اينقىلابىي اثرىندە يازىر: «ھەر تورك دۇولتى قورولاركن اولدە بىز اونو اۇز دىلىنە و اۇز عادت-عنەنەلرئىنە باغلى قالمىش گۇروروك... فقط بىر مدت كئچىر، ھەر يىردە تورك رەبىرلرئىنى باشقا/لىسانلار، باشقا عادتلەر قاپىلمىش بولوروق... حۇكومت، اوردو، تىجارەت، زراعت و حتى ادبىيات اللرئىندە ايكن شەخسىتلىرىنىن [بورادا اۇزلىكلىرىنىن آنلامىندا] ان جانلى و ان داواملى عامىلى اولان دىل/لرئىنى قبول ائىدىرمەمىشلر. ترسىنە اولاراق، باشقالارنىن دىل/لرئىنى دۇولت دىلى اولاراق قبول ائتمىشلر و صاحىبى اولدوقلارى دۇولتە تورك دۇولتى دىدىرتمەيە اۇنم وئرمەمىشلر. بو سورعتلە دۇولت، مىلىي لىشمە قابىلىيەتنى كايىب ائتمىشدير [ايتىرمىشدير].^۱

^۱ - Öhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Bakı: Azərənşr, ۲۰۰۹, s. ۲۶-۲۷, ۲۸.

- مىلىي تارىخىمىزىن بو ڤاكتىنى تىك آغاوغلو دىيىل، بىر چوخ فيكىر بۇيوكوموز اوزولەرك قىيىدە آلمىشدير. سون ايللەردە اورتا چاغلاردا دىلىمىزىن رەسمى دورومو حاقىندا تارىخى گئىچكىلگە اويغون اولمايان، آما اىصرارلا قولغا خوش گلن فيكىرلر يايىلماقتادىر. اۇرنك اولاراق، صفوى دۇولتىندە دۇولتىن كارگوزارلىق ايشلرئىنىن توركچە ايارىلدىغى (كاش كى ائلە اولادى!) ادعا ائىدىلەر. حالبوكى ائللانلىلار دۇنمىندە سىندلشمە ايشلرئىنىن اويغور يازىسىندا ايارىلدىغى استئنا ائىلمەكلە اورتا چاغلاردا توركچە رەسمى سىندلشمە ايشلرئىندىن و مەكتەبىدن اوزاق توتولدى. دىقت چىكن داھا بىر تارىخىي ڤاكت: قوزنى آذربايجانداكى خانلارئىن ۱۸-يىن سونلارى - ۱۹-جو يوزايلين باشلارئىندا عثمانلى دۇولتىنە ياردىم حاقىندا يازدىقلارى مەكتۇبلارئىن اكرىتى فارس دىلىندەيدى!

ممد امين رسولزاده (۱۸۸۴-۱۹۵۵)، آغاوغلو كيمي سرت اوسلوب سئچمهسه ده ديرلنديرمه لرينده دقيقدير. ۱۹۱۲-ده ايران داكي توركلرين اؤزليكله ائليت طبقه سى نين فارسلاشماسى نين ايكي سببىنى گؤسترير: شيعه ليك و فارس ديلينه آشيرى باغليلىق. عىنى زاماندا كيبارجا علاوه ائدير: ايران دا بير كلمه فارسى بيلمه ين گليتلى توركلر واردير.^۱ مشهور مېلى ديرليك مقاله لر سئرياسى نين بئشينيچى سى ديلين اؤنمينه حصر ائديليب. مېلت قوروجولوغوندا ديلين مستثنى بؤيوك رولونا توخونان رسولزاده، اونون موستملكه چى-آسيمىلاسيونچو سياستلرده اساس هدف اولدوغونو بيلديرير. او، ايسلاما ايفراط باغلى اولموش توركلر حاقيندا ايسلامى قبول ائتديكدن سونرا او قدر اعتيقاتى-دينيه يه مربوط اولموش لاردير كى، عادتاً توركلوك لرىنى بئله ايتيرميشلردير دئيه يازير. تورك دىلى نين باشقا دىل لردن ايفراط سؤز آلماسى اونون فيكرينجه تورك دىلى نين اؤزونو بئله خاراب ائتميش دير. ديلين تميزلنمه سى و اورتاق تورك لوغتىنى حاضيرلاماق اوچون رسولزاده، يئرلى شيوه لردن عبارت لوغت كىتاب لارى نين ترتيب ائديلمه سى، يئرلى ادبيات (فولكلور) نومونه لرى نين توپلانماسى گركليگى فيكرىنى ايره لى سورور.^۲

يوسيف وزير چمن زمينلى (يوسيف وزىروو، ۱۹۴۳-۱۸۸۷) عجميلىك مؤهورو و /اونونلا موباريزه آدى (۱۹۱۳) مقاله سينده زامانين تورك كولتورونده ايران فارس تاثيرىنى آراشديرير. مېلى حياتا توركلويه يابانچى عمل لرين قارشىديغىنى بيلديرن مؤلف، بونو ايران حؤكمرانلىغى نين، عجم مدنيتى نين نتيجه سى سايير: هانسى طرفدن حياتىمىزا نظر يئتيرسك، عادت و آيين لريمىزه، مېلى مدنيت محصول لاريمىزا ايرانين قويدوغو فنا ايزلره راست گليريك. مدنيتين بير سيرا ساحه لرينده (قادين، دين، ادبيات) فارس تاثيريندن دانىشان يوسيف وزير، تحصيلده فارس عنعنه سى نين قالماسى فاكتنى خصوصى قئيد ائدير: كؤهنه مكتبلرده اوشاق اؤز ديلينده اوخويوب-يازميز -كىتابلار و يازىلار فارس ديلينده اولور. طبعى دير كى، بو مكتبلردن چيخانلار اؤزلرى ايله هميشه بير فارسلىق داشييلار. بونون اوچون ده شاعيرلريمىز اثرلرىنى فارس ديلينده يازير، فارس حرفلرىنى تقليد ائديرلر و جمعيتىمىزين عادى عضولرى ده مكتب، سند، تيجارته داير حساباتلار و غئيرى شئىلر يازديقدا يئنه فارس ديلينه مراجعت ائديرلر. غريبه بوراسى دير كى، ايكي تورك بير-بيرى ايله اؤز دىل لرينده دانىشديقلارى حالدا، بير-بيرينه كاغيد

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳۲.

^۲ - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild, ۱۹۰۹-۱۹۱۴, Toplayan Şirməmməd Hüseynov, Bakı: Şirvanəşr, ۲۰۰۱, s. ۴۷۶-۴۷۹.

یازدیقدا فارس دیلینده یازیرلار.^۱ مۆلیف عجمین پوزغون مدینیتی نین آذربایجان تورک حیاتینا (باسدیغی) بیر ائله آغیر مۆهورون نفوذوندان خیلاص اولا بیلیمک اوچون سککیز تکلیف ایره‌لی سورور. بیرینجی تکلیفه گۆره، گرک دیلیمیزی فارسلیقدان خیلاص اندک. بونون اوچون یئنی یازیلان کیتابلارین قوصورونو دوزلتمک (فارسجا سۆزلردن تمیزلهمک) اوچون گرک خصوصی جمعیت قورولا. بونولا یاناشی (ایکینجی تکلیف)، گرک ادبی دیل ده فارس سۆزلیریندن تمیزلهمک (ادبی دیل ائله ادبیاتیندان گۆتورولمه‌لی دیر).

علی بی حسین‌زاده-توران (۱۸۶۴-۱۹۴۰) دونیانین دییشیک یئرلرینده داغینیق مسکون اولان تورک‌لری مدنیت یولونا چیخارا بیلهمک دیلین عرب، فارس، روس، فیرنگ دیل‌لری نین اولا بیلهمیه‌جگینی بیلدیریر، بو واسیطه‌نین آنجاق و آنجاق تورک دیلی اولاجاغینی ادعا اندیر. حسین‌زاده تورک دیلی نین وظیفه‌یی-مدنیه‌سی باشلیق‌لی مقاله‌سینده یازیردی: بیز اؤز موختلیف شیوه و لهجه‌لریمیزی اصلاح و تۆوحید ایله اؤزوموزه مخصوص مدنی و ادبی بیر عمومی تورک دیلی ووجودا گتیره بیلیریز.^۲

حسین‌زاده و آردیجیل‌لارینا گۆره «ادبی بیر عمومی تورک دیلی نین یارانماسیندا» تورکجه‌نین ایستانبول شیوه‌سی (عثمانلی دیلی) اساس گۆتورولمه‌لی دیر. عبدالله سور بو مسئله ایله باغلی گۆستریردی: «... اگر توحیدی-لیسان [دیل بیرلیگی] آرزوسوندا ایسک آمالیمیز نامینه ایستانبول شیوه‌سینی قبولدا تردود ائتمه‌مه‌لی ییز. ظنّ اندرسک، بونو بیزیم کیمی هر تورک اوغلو موسلمان کیمسه ده ایستر دئییلمی؟ آرتیق فورمالاشمیش ایستانبول شیوه‌سی اساسیندا عمومی ادبی دیل ایدئیاسینی ان آردیجیل شکیلده حیات قزئتیی، اوندان سونرا ایسه فیوضات درگی‌سی مدافعه ائئتدی.

میرزه علی‌اکبر صابیر (۱۸۶۲-۱۹۱۱) ده بیر نئچه اثرینده بو مسئله‌لره موناسیبتینی بیلدیرمیش، میلتچی (تورکچو) کسیمین عموم‌تورک ادبی دیل گۆروشونو مدافعه ائتمیش دیر. او، عثمانلی‌دا ایستیفاده ائدیلن دیلدن (عثمانلی‌چادان) آذربایجان‌داکی دیله (تورک دیلی‌نه) ترجمه احتیاجینی غئیری-جیدی تکلیف سایمیش، مشهور تازیانه شعرینده بو تکلیفی وئرمیش شخصی (گنجه‌لی‌نی) لاغا قویמוש‌دور:

عثمانلی‌چادان ترجمه تورکه - بونو بیلیم،
گئرچک یازیور «گنجه‌لی»، یا اینکی هَنک‌دیر؛

^۱ - Yusif Vəzir Cəmənzəminli, *Əsərləri*, III cild, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۳۳۴-۳۳۵.

^۲ - Füyuzat, ۱۹۰۷, N ۹, s. ۱۴۰.

مومکون ایکی دیل بیر-بیرینه ترجمه، آما
عثمانلیجاده ترجمه تورکه نه دئمک دیر؟!

حیات، فیوضات، ایرشاد، تازه حیات، شلاله کیمی مطبوع اورقانلاردا علی بی حسینزاده و باشقا تورکچولرین ایستانبول شیوهسی اساسیندا بوتون تورککلر اوچون عمومی ادبی دیل گؤروشونو میلی آیدینلارین بؤیوک اکثریتی قبول ائتسه ده، بعضی لری اونو شوبهه ایله قارشیلادی. ایمل مسئلهسی اطرافیندا موزاکیره لر قیزیشاراق داها گئنیش میقیاس آلدی. ایمل مسئلهلری کیملیک آختاریش لارینا علاوه ایستیمول وئردی. ایمل مسئلهسی نین آرخاسیندا اصلینده بوتون تورککلری بیر میلت، یا آیری-آیری میلتلر سایماق کیمی کونستپتوال فرق لر دوروردو. عثمانلی و روسیا تورککلرینه موناسیبتده کی فرقلی باخیشلار دا بو یاناشما فرقیندن قایناقلانیردی. آیدینلار آراسیندا میرزه فتحعلی آخوندزاده نین آچدیغی جیغیرلا گئدن، روس کولتورونون تأثیری آلتیندا قالانلار، شیعه-سوئو مسئلهسینه مذهب آیریلیغیندان داها آرتیق اؤنم وئرلر، عثمانلی یا سوئوک موناسیبتده ایدیلر. اونلار فیوضاتچی لارین دیل، ادبیات و کولتور بیرلیگی ایدئاسینا موختلیف دلیل لرله منفی موناسیبت بیلدیریردی لر. اساس دلیل ایسه عثمانلی دیلی نین عرب و فارس سؤزلری ایله ایفراط دولدورولماسی، عثمانلی دا ایستیداد رژیمنی نین اولماسی ایدی. اونلار بو دلیل لرله علی بی حسینزاده و مسلکداشلاری نین دیل، ادبیات، کولتور بیرلیگی فیکرینی چوروتمه یه چالیشدی لار. حالبوکی عثمانلی دا یازی دیلی نین ساده لشدیریلمه سی و اونو دانیشیق دیلینه یاخینلاشدیرماق جریان یه هله تنظیمات دؤورونده باشلانمیش، ۲۰-جی یوزایلین باش لاریندا، اؤزلیکله گنج تورککلر اینقیلاپیندان سونرا داها دا گوجلنمیش، یئنی لسانچی لار حرکتی بو ساحه ده جیدّی اوغورلار قازانمیشدی. عثمانلی دا یازی دیلی نین یاد سؤزلردن تمیزلنمه سی ساحه سینده کی بو گلیشمه لره باخمایاراق، شرطی اولاراق خالقچی آلدان دیردیغیمیز بو جریان تورکچو-میلتچی کسیمین واحدی ادبی دیل، دولایی سی ایله واحد میلت گؤروشونه منفی موناسیبتینی دییشدیرمه دی.

علی بی حسینزاده نین ۱۹۱۰-دا عثمانلی یا موهاجیرتیندن سونرا خالقچی لارین بو مسئله لره موناسیبتی داها دا سرتلشدی. قوری [Qorî] موعلیم لر سئمیناریاسی نین [اوخولونون] کئچمیش طلبه سی فیریدون بی کؤچرلی ۱۹۱۳-ده یازدیغی *آنا دیلی* ادلی مقاله سینده نورمال تنقیدی آشان اتهام لار بئله ایره لی سوردو: بیزیم آذربایجان تورککلری نین دخی اؤزلرینه مخصوص دیلی واردیر... الله علی بی حسینزاده یه اینصاف وئرسین. کاش او عالیجناب ایستانبول دا راحت ایله شیب، بیزیم شومبخت قافقازا تشریف گتیرمه یه ایدی. او جنابین علم و کمالینا سؤزوموز یوخدور. سؤزوموز اوندادیر کی، علم و کمالیندان بیزه بیر بهره وئرمه دی، آنجاق دیلیمیزه پوزغونلوق

سالدى، تزه ديل گتيردى. اطرافينى بير دسته مئيمونلار بورودو و اونا تقليد ائتمكده بيرى- بيرينه ماجال وئرمه ييب، بۇيوك هونرلر گۇسترديلر. داها سونرا فيردون بى /يشبو،/يشده، شيمدى،/فنديم كيمى سۇزلرين قرئت و ژورناللارين ديلينى تاماميله آنلاشماز حالا گتيرديگيني دئييب، ادعا اندير: بيزيم عقيده ميزجه، بو مودلديك [يامسيلاما] و رفتار ميلته خيانت ائتمك دير. بيز بير طرفدن ايلمينسكى لره، ميرويتولره، لئوينسكى لره نيفرين ائديب نالاييق سۇزلر دئييري كى، ديلمىزى آتيب، بيزى روسلاشديрмаق ايسته ييرلر. بير طرفدن ده اؤزوموز آنا ديلى نين پوزغون حالا دوشوب اونودولماغيغا چاليشيريقي.^۱

فيريدون بى كۇچرلى و باشقا خالقچىلارين عموم-تورك بيرليگى فيكريني مدافعه ائدنلرى بو جور آغير اتهاملا سوجلامالارى اساس سيز ايدى. چونكى محض اونون آدينى چكديگى نيكولاى ايلمينسكى (۱۸۹۱-۱۸۲۲) و باشقا مأمورلار روسيا ايمپئرياسى داخيلينده كى تورك لرين ديلده، فيكيره، عملده بيرلشمه سيني ايسته مير، بو بيرليك چاغيريشلاريني و بو چاغيريشلارين مۇلئيفلرينى دايم تعقيب انديرديلر. ايلمينسكىلرين هر تورك خالقينا اؤز اليقباسيني، ادبى ديليني، ادبياتيني ياراتماق و اونلارى بير-بيريندن آييرماق فيكىرلى سونرالار سووت دؤورونده گئرچكلكشديريلدى.

بئلهجه، ايلك ميلى دؤولتيميزين قورولدوغو ۱۹۱۸-ه قدر ديلمىز حاق ائتديگى رسمى ايستاتوسو (سياسى-يدارى ايشلرده يازى ديلي) آلا بيلمه ميش، ايشلنمه/فونكسيونال دايره سى محدودلاشديريلميش (اؤزلكله مكتبلرده)، خاريجى ديللرين (عرب، فارس، سونرالار روس) باسقى سى آلتيندا قالميش دير. بو اوزدن ده ميلى فيكرين و ميلى سياسى حركاتين اؤنم وئرديگى هدفلر آراسيندا يئر آلميشدى. ميلى حاكيميت ديگر ميلى مسئلرلر كيمى ديل پرولئتى نين ده فرقينده ايدى. ۲۷ يون ۱۹۱۸-ده حۇكومت مۇسسسه لرينده دؤولتى ليسان تورك ديلي قبول ائديلدى؛ پارلاماندا «عريضه توركجه ليساندا اولمادىغى اوچون انجام سيز قالدى».

۲۸ آوقوست ۱۹۱۸-ده ابتدائى مكتبلرين ميلىلشديريلمه سى حاقيندا ۲۴۵ سايلى حۇكومت قرارى قبول ائديلدى. تدريس تورك ديلينه كئچيريلمه سى مقصديله ياراديلميش تاليف و ترجمه انجومنى ابتدائى و اورتا مكتبلرده ايستيفاده اولوناجاق توركجه درسليكلرين حاضيرلانماسى و چاپينا باشلادى. گؤركملى ضيالىلار يئنى درسليكلرين يازيلماسى ايشينه جلب ائديلدiler. درس پروگراملاريني ديشديريلمه سى اوچون اؤزل قوروم ياراديلدى. ميلىتجه تورك اولانلارين يالنيز تورك مكتبلرينده و صنيفلرينده اوخوماسى قايداسى معين ائديلدى.

^۱ - Azərbaycan publisistikası antologiyası, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۱۲۴-۱۲۵.

ابتدایی مکتبلرده درس لرین یئرلی تورکجه ایله، اورتا مکتبده ایسه اورتاق ادبی تورکجه اولماسی قرارلاشدیریلدی. تورکجه سی ضعیف اولان موعلیم لرین بو میللیشمیش مکتبلرده چالیشماسی اوچون اولنلارین موعلیم کورس لاریندان کنچمه سی گرکدی. نوپابر آییندا معاریف ناظیری /آذربایجان قزتی نین موخبیری ایله مواصحبه سینده شکی و گنجه ده کی بو کورس لاری آرتیق ۲۰۰-دن آرتیق موعلیمین بیتیردیگینی بیلدیریردی.^۱ مکتبلرده تورکجه نین تطبیقینی سورعتلندیرمک مقصدیله عثمانلی دؤولتیندن درس کیتابلاری نین گتیریلمه سی و موعلیم لرین دعوتی اوچون ۱۹۱۸-ین ۲۲ یولوندا ۲۱۳ سایی قرار وئریلدی. ساوادمیزلیغا قارشى مباریزه کورس لاری آچیلدی. ایفبائین لاتین قرافیکینه کنچیریلمه سی مسئله سی ایله مشغول اولاجاق قوروم یارادیلدی...

ائله بوراداجا ۲۷ یون قرارینین ایکنجی حیصه سینى ده علاوه ائدک: ایله ریده بوتون محکمه، ایداره یی-داخیلیه و سایر دواير وظیفه لری باشیندا دوران لار بو لیسانی بیلنر اولانا قدر حؤکومتی مؤسسسه لرده روس دیلی ایستعمالینا [ایستیفاده سینه] دا موساعیده ائدلیسن. داخیلی ایشلر ناظیری بئهود خان جاوانشیر ۱۹۱۸-ین نوپابریندا بو مسئله یه آیدینلیق گتیره رک ایضاح ائدیردی کی، دؤولت مؤسسسه لرینده روس دیلی نین ایشله دیلمه سی هنج ده اونا اولان محبتدن ایره لی گلیمیر. اونون فیکرینجه بو دوروم اوزون مدت داوام ائتمه یه جک. تورکجه بیلمه یین یوکسک وظیفه توتان شخص لر ایشلرینده قالا بیلمه یه جکلر. ایکی ایل ایچینده آذربایجان مؤسسسه لری نین هامی سی تامامیله میللشدیریله جک.^۲

آذربایجانین ایکنجی ایشغالیندان (۲۷ آپرئل ۱۹۲۰) سونرا تورکجه نین ایستاتوسوندا، اونون ایشلنمه ساحه سینده، دیگر دیل لرله، اؤزللیکله اوکتیابر دیلی روسجا ایله موناسیبتینده دییشیکلیک لر اولدو. اوزون ۷۱ ایللیک سووئت دؤنمینده تورک دیلی نین دورومو فرقلی دؤنملرده فرقلی شکیل لرده دییشمیش دیر. اؤزلتله میش اولساق بیر نچه مقامی وورغولاماق مومکون دور.

آذربایجاندا سووئت حاکیمیتی نین قورولماسیندان سونراکی ایلک ایل لرده خالق کومیسسارلاری سووئتی نین صدری نریمانو رسمی دیل ساحه سینده برابرسیزلیگین اولدوغونون فرقینده ایدی. نریمانو ایستالیندن ایستالینه یازدیغی مشهور شیکایت مکتوبوندا (وجقارلاردا/ اینقیلا بیمیزین تاریخینه دیر) باکی سووئتینده مؤوجود اولان وضعیت حاقیندا یازیردی: آذربایجانین پایتاختیندا تورک لر باکی سووئتی نین قوللوقچولارینا ایستر-ایسته مز شیفاهی و یازیلی شکیلده مراجعت ائتدیکده، بو مراجعت روس دیلینده اولمالی دیر، بئله کی، روسلار،

^۱ -Azərbaycan (Bakı), ۱۲, ۱۱, ۱۹۱۸.

^۲ -Азербайджан (Bakı), ۰۱, ۱۱, ۱۹۱۸.

یهودی لر و اثرمنی لر [یعنی باکی سووئتی نین ایشچی لری] تورک دیلینده دانیشمیرلار. من بیلدیریرم کی، دؤولت دوماسی اولاندا، تورک اهالی سی بئله سیخینتییا معروض قالمیردی.^۱ آذربایجان س-س-ر-ین باشقا دؤولت اورقان لاریندا دا دیل ساحه سینده وضعیت عینی جور ایدی. روس دیلی نین حاکیم مۇوقعی و تورکجه نین^۲ محدود ساحه لرده (مثلاً، مکتبلرده) ایشله دیلمه سی حالی سونراکی اون ایللیک لرده ده داوام ائتدی. نیکیتا خروشووون حاکیمیتی (۱۹۶۴-۱۹۵۴) ایل لرینده سیاسی موحیطین نیسبتاً مولاییملشمه سیندن ایستیفاده ائده رک یئرلی حاکیمیت ایمام موصطافایئو- میرزه ایبراهیم اوو- صادق رحیم اوو اوچلوگونون شخصینده مۇوجود کونستیتوسیایا آذربایجان دیلی نین دؤولت دیلی /ولماسی حاقیندا مادّه علاوه ائتدی. بو اوچلوگون میّلی دیلین ایستاتوسونو یوکسلتمک ساحه سینده کی جهدلری اونلارین ایشدن آزاد ائدیلمه سی ایله نتیجه لندی. سونراکی اون ایللیک لرده ده تورکجه نین گئچرچک ایستاتوسو دورمادان آشاغی سالیندی، او یالنیز تحصیل-مدنیت ساحه سینده (روس دیلی ایله یاناشی) ایشله دیلدی.

میّلی دیلین (تورکجه نین) یالنیز تحصیل ساحه سی ایله محدودلاشدیریلماسی موداکیره، مباحیثه، حتی بعضاً قارشى دورمالارا سبب اولوردو. سووئت رئیّمی نین مۇوجود اولدوغو بوتون دؤور عرضینده سووئت دؤولتی تورک دیلی نین ایشلنمه دایره سینى محدودلاشدیرماغا، عوضینده روس دیلی نین رولونو آرتیرماغا چالیشدی. عکسینه، میّلی قوه لر، میّلی دیلین میّلتلشمه سورجینده حسّاس رولونو نظره آلاراق اونون رسمی ایستاتوسونون یوکسلدیلمه سینه چالیشمیشلار.

آذربایجان س-س-ر-ین بیرینجی (۱۹۲۱)، ایکینجی (۱۹۲۵) و اوچونجو (۱۹۳۷) کونستیتوسیالاریندا دؤولت دیلی آنلایشی یوخ ایدی. ۱۹۷۸-جی ایل کونستیتوسیاسیندا آذربایجان س-س-ر-ین دؤولت دیلی آذربایجان دیلی دیر مودّعاسی نین قبولو ایسه ۱۹۷۸-جی ایلده گورجستان داکى آیاقلانمادان سونرا گورجستانین کونستیتوسیاسیندا گورجو دیلی نین دؤولت دیلی اولماسی مادّه سی نین سالینماسیندان سونرا اثرمنیستان و آذربایجان س-س-ر کونستیتوسیالاریندا دا عینی مادّه نین سالینماسینا موسکوا راضیلیق وئردی. سووئت

^۱ Nəriman Nərimanov, *Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)*, Bakı: Azərənşr, ۱۹۹۲, s. ۳۸.

^۲ ۱۹۳۶-دا تورک دیلی نین «آذربایجان دیلی» نه چئوریلمه سی خصوصی مۇوضوع اولدوغوندان بو مقاله ده توخونولمایاجاق. بو مۇوضوع حاقیندا باخین:

<https://turkcudusuncebirliyi.com/detail?id=۲>

كونستيتوتسياسيندا بو مادّەنڭىن اولماسىنا باخماي يارق، مىللى دىل آذربايجان رۇسپوبليكاسىندا ھىچ واخت گىرچەك دۇۋلت دىلى اىستاتوسونا ماليك اولمامىش دىر.

سوۋىت رۇژىمى نىن تور كجەمىزە يۇنەلىك سياستى نىن فرقىلى دۇنملردن كىچىدىگىنى تىكرار وورغولماق گر كدىر. ۱۹۳۰-لار ن اورتالار نىنا قدر كى دۇنمىدە دىلېمىز ن ياد عنصرلردن (اۋزلىكلە، عرب-فارس تىركىبلىرىندىن) تىمىزلىنمەسى سورجى ياشاندى. ۱۹۴۰-دا كىرىل قىرافىكالى الېفبايا كىچىدىكىدىن سونرا روس سۇزلىرى و تىرمىنلر ن دىلېمىزە دولدورولماسى تىشكىل و تشوىق اندىلدى. دىلېن قىراماتىكاسى اوزرىندە موھندىسلىك ياپىلدى. سوۋىت رۇژىمى نىن سون ۴۰-۳۰ يىلىندە ايسە آذربايجاندا تور كجەن ن اۋز اساسلار نىنا دۇنمەسى، تىمىزلىنمەسى مئىلى نىن قارشى سى نىن آلىنماسىنا چالېشىلدى. اۋز تور كجەمىز ن اسكى تور كجەدىن، اۋزلىكلە تور كىيەدە يايغىن اولان سۇزلىرىن و تىرمىنلردن اوزاق توتولماسى اوچون سانسور رۇژىمى تطبىق اندىلدى. بونا باخماي يارق دىلېن ياد عنصرلردن تىمىزلىنمەسى كىمى طىبىعى پروسئىن قارشى سىنى آلماق مومكون اولمادى. ۲۰-جى يوزايلېن باشلار نىندا كى دورومو ايلە موقايىسەدە دىلېمىز تىمىزلىك سوز كجىندىن كىچىدى و خئىلى گلىشىدى.

قوزنى آذربايجاندا دىل پروبلىملىرى

يىنىدن باغىمىسىزلىغىنى قازانان قوزنى آذربايجان (اوتىاير ۱۹۹۱)، سوۋىتدىن مىراث قالان دىل اورتامىنا دا دىشكىلىك گىتىرمك مجبورىتىندە قالدى. داوام ائدىن مىللى حركاتىن طلب لرىندىن بىرى دە ائلە بو ايدى.

ابولفۇس ائلچى نى حاكىمىتى دۇوروندى (۱۹۹۳-۱۹۹۲) دۇۋلت دىلى نىن ۱۹۳۶-يا قدر كى آدى (تورك دىلى) قايتارىلدى (۲۲ دىكاير ۱۹۹۲). دۇۋلت دىلى نىن ايشلىنمە ساحەلىرى نىن گىنىشلىنمەسى، او جوملەدىن رىسمى يازىشلار نىن دۇۋلت دىلىنە كىچىرىلمەسى اوچون تدبىرلر گۇرولدى. سايجا آزلىقدا اولان خالقلار نىن دىل لرىنە رىسمى دىل اىستاتوسو وئرىلدى. مىللى حركاتىن و مىللى حۇكومتىن تاثيرى آلتىندا توپلومدا مىللى تحصىلە موناسىبت دە دىشىدى. مىنلرلە عايلە اوۋلادىنى روس مكتىبلىرىندىن/بۇلمەلرىندىن آلىپ، تورك مكتىبلىرىنە/بۇلمەلرىنە يازدىردى. اجتماعى حياتىن مىللىشلمەسى گىدىشىندە مىللى دىللە (توركجە) باغلى پروبلىملىرىن نىھايت سورعتلە چۇزولەجگى اومىدلىرى يارانمىشىدى. اما اولمادى.

۱۹۹۳-دىن سونرا كى عىلىئولر حاكىمىتى دۇوروندى دىل سياستى سوۋىت عىارلار نىنا يىنى دن گىرى دۇندو. روسيا و روس دىلى عامىلى يىنىدن مركزە گىتىرىلدى. اۋز تلمەمە چالېشاق.

يئنى آناسانين (۱۹۹۵) ۲۱-جى مادەسىنە گۆرە، «آزربايجان رۇسپوبليكاسى نىن دۇولت دىلى آذربايجان دىلىدۇر. آذربايجان رۇسپوبليكاسى آذربايجان دىلى نىن اينكىشافىنى تامين اندىر.» بو مادە نىن ايكنىجى حيصەسىندە دئىيلىر: «آذربايجان رۇسپوبليكاسى اھالى نىن دانىشديغى باشقا دىل لرىن سربىست ايشلەدىلمەسىنى و اينكىشافىنى تامين اندىر.»

تحصيل حاقىندا قانونون (۲۰۰۹) ۷،۱-جى مادەسىندە «آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن تحصيل مۇسسەسەلىرىندە تدرىس دىلى دۇولت دىلى -آذربايجان دىلىدۇر.» دئىيلىر. آردىنجا بو مادە نىن ماھىيىتىنى ھىچە اندىرىن مودعا گلىر: ۷،۲-جى. وطنداش لارىن و تحصيل مۇسسەسى تاسىسچى لرى نىن ايستىگى نظره آلىناراق، آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن طرفدار چىخىدىغى بئىن الخالق موڧويلەلرە و يا موڧايىق اجرا حاكىمىتى اورقانى نىن معىن اندىدىگى اورقانلا (قوروملا) راضىلاشمايا اويغون اولاراق تحصيل مۇسسەسەلىرىندە تدرىس موڧايىق دۇولت تحصيل ايستانداردارلارى و يا بىن الخالق سويەدە آكرئديتاسيا اولونان [معتبر] تحصيل پروگراملارى اساسىندا ديگر دىل لردە (اوخو: روس دىلىندە) دە آپارايلا بىلر. تدرىس ديگر دىل لردە آپارايلا عومومى تحصيل مۇسسەسەلىرىندە آذربايجان دىلى، ادبياتى، تارىخى و جوغرافياسى تدرىس اولونمالىدۇر.

۲۰۱۹-ون مائىندا قبول اندىلمىش عومومى تحصيل حاقىندا آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن قانونون عومومى تحصيل ساحەسىندە دۇولت سياستى نىن اساس پرىنسىپلرى سىراسىندا ھومانىستىلىك، برابرلىك، اينتئقراسيا، كئيفيتلىلىك، وارثلىك، چئوئىكلىك، فاصىلەسىزلىك، وحدتلىك، دئموكراتىكلىك كىمى اغىلا گلن بوتون مومكون پرىنسىپلر صادالانمىش دۇر. اما بو پرىنسىپلر سىراسىندا واز كئىچىلمز مېللىلىك و مودئرنلىك پرىنسىپلرى نىن اولماسىنا گرک گۇرولمەمىش دۇر. بو قانوندا تحصيل دىلى حاقىندا مادە نىن اولماماسى دا دوشوندوروجودور.

مۇوجود حاكىمىتىن مېلتلشمە سورجىنە منفى تاثيرلىرىندىن بىرى محض تحصيل سىستېمىندە باشلانمىش مېللىشمە نىن قارشى سى نىن آلىنماسىندا، روس دىلى نىن (ادبياتى نىن، تارىخى نىن) يئنى دن آذربايجان تحصيل سىستېمىندە رولونون آرتماسىندا اۋزونو گۇستردى. آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن ايستىقلالى نىن برپاسىندان كئچن ايل لردە روسجا تحصيل آلان لارىن سايبى آزالمادى، عكسىنە آرتدى. آينا قزئتى ۱۹۹۷-نىن مائىندا رسمى ايستاتىستىكايا اساسلاراق يازىردى كى، آذربايجان رۇسپوبليكاسىندا ۴۰ تامامىلە روس، ۳۸۱ عدد ايسە بىن/مللى مكتب وار. اساساً باكىدا يئرلەشن بو مكتبلردە شاگىردلر روسيادان گتيريلن

درسلىكلردن و درس وسايطلىرىندىن اۇيرەنەر، نتيجهده روس «دۇولتىنىن وطن پرورلىرى كىمى تربيە اولونولار.»^۱

۲۰۱۶-يىلىن اورتالارىندا باكىدا و بوتون اۆلكەده تدرىسىن دىلى حاقىندا حاضىرلانمىش بىر مقاله (باكىدا) مکتەبلىرىن آنا دىللى بۆلمەلىرى باغلانير) يازىلى و گۇرسل مطبوعاتدا خىلى موداكىره اندىلدى. بو مقاله اورتا مکتەبلەردە روس دىلىندە تدرىسىن آرتماسى مئىلى حاقىندا ايدى. مقالهده گۇستىرلىرىدى كى، اۆلكەنىن روس بۆلمەسى اولان ۳۰۰-ياخىن عموم تحصيل مکتەبىنىن روس بۆلمەسىندە ۱۷۰ مېنە ياخىن شاگىرد اوخويور. بو، بوتون شاگىردلىرىن ۱۵٪- مە برابردىر. آراشدىرىجىلارنىن فېكرىنچە، بو رەقەملىرى ۱۵ ايل اۇنچەنىن گۇستىرىجىلىرى ايله موقايىسە اندىكە جىدى آرتىم ياراندىغىنى گۇرەمك اولور. ۱۹۹۰-جى ايللىرىن سونلارىندا روس بۆلمەلىرىندە ۱۰۷ مېن شاگىرد اوخويوردو و اونلارنىن سايى عمومى شاگىرد سايىندا ۷٪- مە چاتىردى. ^۲ باكىدا بو مئىل داھا قابارىق اورتايا چىخماقتا ايدى. ۲۰۱۶-۱۵-باكىنىن ۱۵/ئىلتار [نخبگان] مکتەبىندە بىرىنچى سىنفە قبول اندىلن شاگىردلردن ۱۱۴۴ نفرى آذربايجان بۆلمەسىنە، ۱۲۰۶ نفرى ايسە روس بۆلمەسىنە قبول اندىلىپ. آزاد موعلىملر بىرلىگىنىن صدرى ملاحت مورشودلو بو مئىلى بئله دىرلندىرمىشىدى: «۱۹۹۰-جى ايللىرىن اورتالارىندان فرقلى اولاراق ايندى روس بۆلمەسىنە مارق بىر نچە دفعە آرتىپ. سانكى ۱۹۷۰-۱۹۶۰-جى ايللىرىن ايمپىريا دۇورونو ياشايرىق. حتى رايون قئىدياتىندا اولان و روسجا بىلمەين عايلەلر دە اوشاقلارنى روس مکتەبلىرىنە قويماق اىستەيىرلر.»^۳

گىرچكىدن دە چوخ عجايب دوروملا قارشى-قارشىيايىق: اسكى سووتت رىسپوبليكالىرىنىن دىمك اولار ھامىسىندا (تورك جومھورىتلىرى استىنادىر) روسجا تحصيل پروبلەمىندن آزاد اولوب، تحصيل سىستەملىرىنى تامامىلە مېلىشدىرىيىلرسە، نەدن باغىمسىزلىغىنىن ۳۰-جو ايلىندە آذربايجاندا روس مکتەبلىرىنە مئىل آرتىر، روسيا اونيوئرسىتەلىرىنىن يىنى-يىنى فېلىياللارى [شۇعبەلىرى] آچىلىر؟ بو اۇنملى مسئلەنىن گومان كى چئشىدلى سببلىرى واردىر. اونلاردان بىر نچەسىنى سىرالاياق.

^۱-ج. نصىبوو، «وطنىمىز-آنا روسيادىر.» آذربايجاننىن روس دىللى مکتەبلىرىندە اىستىفادە اولونان درسلىكلر آلتى ياشلى بىرىنچى سىنىف شاگىردلىرىمىزە بو ايدىئانى تلقيىن اندىرلر،

-Ayna, ۹ may ۱۹۹۷.

^۲-"Bakıda məktəblərin anadilli bölmələri bağlanır", Milli.Az, ۰۴.۰۶.۲۰۱۶.

^۳-يىنە اوردا.

بیرینجی سی، مۇوجود حاکیمیت روسیا قارشى سیندا لویالیغینی ثبوت ائتمک اوچون تحصیل سیستمینده روسیا عامیلینه اؤنم وئرمکده دیر.^۱ بو «خیدمتی» ده روسیا سیاسی رهبرلیگی یوکسک قیمتلندیریر. دفعه لرله روسیا پرزیدنتی وئردیگی آچیقلامالاردا دورومدان ممنونلوغونو ایفاده ائتمیش دیر. اؤزلیکله قونشو روسیایۇنلو اثرمنیستانلا موقاییسده بو دوروم دیقت چکیر. بورادا روس مکتب لری یوخ سویه سینده دیر. اثرمنی اوشاق لارین یالنیز میلی مکتبلرده اوخوماسینا ایجازه وئریلیر. (آذربایجان حاکیمیتی نین بو جور خوش رقصلیگی نین انففکیتولیگی باشقا بیر مسئله دیر).

ایکینجی سی، خالق اولراق تحصیلین جیدیتی هله گره یینجه درک اندیلمه میش دیر. میلی فیکیرده ده بو پروبلئمه لازیمی دیقت یوخدور. محض بو سببدن ده مرحوم ملاحت مورشودلو «حتی رایون قئیدیاتیندا اولان و روسجا بیلمه یین عایله لر ده اوشاق لارینی روس مکتبلرینه قویماق ایسته ییرلر» دئییه فریاد اندیردی.

مسئله نین ماهیتینی تشکیل ائدن کریتیک [حساس] فیکیر بودور: اورتا مکتب نین فونکسیاسی وطنداش یئتیشدیرمک دیر! اجنبی مکتبلر وطنداش یئتیشدیره بیلمز. مسئله دیلله محدودلاشمیر؛ اوشاق دوغما دیرلرینی بیلیمیر، یاد دیرلرین تأثیری آلتینا دوشور. حیاتی نین سونراکی دؤنملرینده بو اسکیکلیگی دوزلتمک ایمکانی دا اولمور. یاد مکتبده یئتیش اوشاق عؤمرو بویو الده ائتدیگی یاد دیرلری دوغما/میلی دیرلریندن اوستون توتور. وطنداشلیق دویغوسو و بیلینجی اولمایان لارین تکرار استحصال ائدیلمیگی بیر اؤلکه ده نورمال میلت یارانا/ولا بیلمز! بو جور میلت بؤلونموشلوگه، دایم گونلیک پروبلئم لری ایله اوز-اوزه قالماغا محکوم دور.

هله ۱۹-جو یوزایله گؤرکملی روس پنداقوقو کونستانتین اوشینسکی روس اوشاق لاری نین اجنبی دیل لرده اوخوماسینا اعتراض اندیردی. او، اوشاق لارا دوغما روس دیلینده تحصیل وئریلمه سی نین اوستونلوگونو گؤستریردی: «اوشاق اونو احاطه ائدن آدام لارین معنوی محیطینه یالنیز آنا دیلی واسیطه سیله داخیل اولور... هر پرئدمتین [مؤوضوعون] تعلیمی سؤز فورماسیندا اوشاغا اؤتورولور، منیمسه نیلیر و همیشه سؤزله ایفاده اولونور. سؤزون معناسینا وارماغا عادت ائتمه میش اوشاق، اونون اصیل معناسینی دومانلی باشا دوشور، یاخود هئچ باشا دوشمور. یازیلی و شیفاهی نیطقده اونلاردان سربست ایستیفاده وردیش لری اولمادیگی اوچون همیشه هر بیر باشقا پرئدمتین اؤیره نیلمه سی واختی بو اساسلی چاتیشمازلیقدان اذیت چکیر. اینکیشافی

^۱- روسیا فئدراسیاسی ایله سرحدده قوسار رایونونداکی روس مکتبلرینده اوخویان لزگی ائتنیک آزلیق آراسیندا روسیایا مئیلین اولماسی تعجب دوغورمالی دیر. ائنینده سونوندا بورادا اولاسی سنپاراتیزم تهدیدی نین بیر سببی ده محض یانلیش تحصیل سیاستی ساییلمالی دیر.

زوراكىلىقلا پوزولمايان اوشاق لارين اكثرى ۵، ياخود ۶ ياشيندا ايكن آرتىق اۆز آنا دىلينده چوخ دوزگون و قيوراق دانىشپىر. آنجاق تصوّر ائدين كى، عاغىلىلى بير بئش ياشلى اوشاغين اۆز آنا دىلينده دانىشديغى كىمى اۆزگه بير دىلدە دانىشماق اوچون آداما نه قدر بىلىك، حىس، فيكىر، منطقى، حتى فلسفه لازىمدير.^۱

آذربايجاندا تحصيل سيستىمى نين نورماللاشماسىنى طلب ائدن ايكنىچى شرطى ده گۇزآردى ائتمه مەلىيك. مىلى و روس مەكتەبلىرى/بۆلمەلىرى آراسينداكى وارسايلان فرقى لغو ائتمك و مىلى مەكتەبلىرى وطنداشين گۇزوندە داها جاذب ائتمە نين يولو مىلى مەكتەبلىرىن مودئرنلشمەسىدير.^۲ مەكتەبن مودئرنلشمەسى اصلينده مىلى مەكتەبلىرى رقابت قابىلىتلى ائتمكدن داها چوخ تحصيل سيستىمى نين دوغاسيندان گلن اؤن شرطدير.

قوزنى آذربايجاندا حاكىمىت نين دىل سياستى و اۆلكەدە مۇوجود دىل اورتاميندان بحث ائدركن باشقا اولومسوز/ئىقتىادىي حال لارى دا گۇسترمك گركددير. توركجه نين آناياسادا تئبىت ائدىلمىش رسمى دۆولت دىلى ايستاتوسونا باخمىياراق، دۆولت ايدارلەرينده روسجاني يازى دىلى كىمى ايستيفادە سىنە ايجازە وئرىلمەكدەدير. بير چوخ دۆولت و اۆزل تشكىلاتلاردا ايشە قبول شرطلى سىراسيندا ايدىچى نين دۆولت دىلى ايله ياناشى روس دىلىنى دە بىلمەسى ضرورى سايلير. آذربايجان رىسپوبليكاسى وطنداشلىغى ادعاسيندا اولان اجنبى لر اوچون دۆولت دىلىنى بىلمك و اويغون ايمتحانلاردا كئچمك شرطى نظردە توتولمامىشدير. سوونت دۇنمىندن قالان و روس دىلى نين اۆزلىكلىرىنى داشيان يازى قايدالارى نين دىشمە سىنە حاكىمىت مارقلى گۇرونمور.^۳ دۆولت دىلى نين آرتىق اسكىلشمىش عرب، فارس و روس سۆزلىرىندن و تئرمين لرلرلر تىزىلمە سىنە چئشىدىلى يوللارلا مانەلەر يارادىلير. دۆولت دىلى لوزومسوز اولاراق لاتىن-يونان منشالى سۆزلر و تئرمينلرلر دولدورولور...

بئله جه، آذربايجان رىسپوبليكاسى نين باغىمسىزلىغى نين ۳۰-جو ايلينده توركجه نين آناياساداكى ايستاتوسو ايله گئرچك دورومو آراسينداكى آچىق فرقى موداكيره ائتمك

^۱ -К.Д. Ушинский, *Избранные педагогические сочинения*, т. ۲, Москва: Учпедгиз, ۱۹۵۴, с. ۶۴۲, ۵۴۳.

^۲ -اۆنجه آذربايجان بۆلمەسى نين سويه سىنى يوكسلدين، سونرا «روس سئكتورو» نون باغلانماسىنى دوشونون؛ «روس سئكتورو» باغلانسا، روسيا بيزه غضبلەنر؛ آذربايجان دىلينده كىتاب آزدير؛ روس دىلىنى بىلمك واجىبدير، چونكى روسيا قوتشوموز دور، اساس تىجارىتمىزى دە روسيا ايله ائديريك؛ آذربايجان خالق جومهوريتىنى قورانلار روسجا تحصيل آلەمشيدىلار، آما بو، اونلارلا موستقىل دۆولت قورماغا مانع اولمامىشىدى كىمى تىرازلانان فيكىرلىر جىدّيه آلمايدىمىزدان اوستونده دورماغا دا گرگ گۇرمە دىك.

^۳ -باخين:

مجبوریتینده قالیریق. بو میلّی پروبلئم توپلومدا، اؤزللیکله سوسیال مئدیادا ان چوخ دارتیشیلان مؤوضوعلار سیراسیندادیر.

گونئی آذربایجان دیل پروبلئمی

ایرانداکی تورکلرین فارسلاشماسی نین ایکی سببیدن بیرینین فارس دیلینه آشیری باغلیلیغین اولماسی حاقیندا ممد امین رسولزاده نین فیکرینی قئید ائتمیشدیک. تورک ائلیتی نین فارسلاشماسی حادیشه سینده فارس دیلی نین موهوم رولونا ۱۹۱۲-ده دیقّتی چکن رسولزاده، داوام ائدیر: «حؤکومدارلارین تورکلوگونه رغماً مملکتین ليسان-ی رسمی سی فارسی قالمیش و مراسیم و تشریفاتدا هپ فارسی عنعناتی موحافیظه اولونموش دور. تحصیل تاماميله فارسجا اولدوغوندا ساوادلی کسیم تورکجه چتینلیکله یازیب-اوخویا بیلیر. خلاصه عربجه ناسیل بیر ليسان-ی دینی ایسه فارسجا دا او درجه بیر صلاحیت و نفوذ حائر ليسان-ی تحریردیر [یازی دیلی دیر]. تورکجه قونوشولور، تورکجه نیتق ائدیلیر، تورکجه وعظ لر سؤیله نیر. فقط یازیا گلینجه هپ فارسی کسلیر.»^۱ بئله بیر غئیری-موناسیب شرایطده یئرلی تورک دیلی اؤزونه یول آچمالی، اینکیشاف ائتمه لی ایدی. ایرانداکی سونراکی سیاسی گلیشمه لر تورکجه نین دورومونون داها دا آغیرلاشماسینا یول آچدی.

۱۹۳۰-۱۹۲۰-لار ایران تاریخینده فعّال میلّت قوروجولوغو دؤنمی دیر. رضا پهلوی حاکیمیتی نین بو سیاستی چوخ میلّتی (پولی ائتنیک)، چوخ کولتورلو ایمپئریانی بیر میلّت، بیر دیل، بیر کولتور، بیر سیاسی حاکیمیت دن عبارت اونیتار دؤولته چئویرمک کیمی ادعالی مقصد داشیییردی. فارس ایرقچیلیگی رسمی دؤولت سیاستی نین اساسینی تشکیل ائتدی. ۱۹۳۰-دا فارس دیلی یئگانه رسمی دؤولت دیلی اعلان ائدیلدی، قالانلاری نین تحصیل سیستئمینده، مطبوعاتدا و دؤولت ایداره چیلیک سیستئمینده ایستیفاده سی قاداغان اولوندو.

رضا شاه حؤکومتی نین ایرقچی سیاستی نین اساس هدف لریندن بیرى ایراندا تورک دیلی نین ایشلنمه آلانیی دارالتماق، مومکون اولسا، اونو اونوتدورماق ایدی. آذربایجاندا یئنی یارادیلیمیش دؤولت مکتب لرینده تورکجه درس لرین قویولماسی نین یاساقلانماسی بیر یانا، مکتب لرده شیفاهی صحبت لرده تورکجه دن ایستیفاده، آنا دیلیندن باشقا بیر دیل بیلمه یین اوشاق لارا درس لرین تورکجه ایضاح ائدیلمه سی بئله قاداغان اولوندو. تئهراندا گؤندریلمیش معاریف مودیرلری بو ساحه ده خصوصی فعّاللیق گؤستریدیلر. اونلارین آراسیندا آ. مؤوسومی و ق.

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri*, s. ۳۱.

ذۇوقى خصوصىيە فرقلاندىلار. بونلاردان بىرىنچىسى نىن «تورکجه دانيشانلارين بونونا نوختا کتچيريب آخورا باغلانين» ايفادەسى يايغيندى. ذۇوقى نىن آذربايجاندا ابتدائى مکتەبلەردە تنقۇس زامانى تورکجه دانيشانلارى جزالانديرماق اوچون جريمە سانديقلارى قويماق حاقيندا گۇستريشى اوزون ايللر يئرلى اھالى نىن يادداشيندان سيلينمەدى.^۱

تورک دىلى، مدنيتىن باشقا ساحەلريندن دە وورولوب چىخاريلدى. آنا دىليندە کىتاب و قزئت نىرى، تاماشالار گۇسترمک، حتى ياس و تعزیه مجلسلريندە تورک دىليندن ايسيتفادە نىن قارشىسى آينماغا چاليشيليردى. بىر زامانلار تبريزدە تئاتر تاماشالارى اينسانلارين ايلگىسىنى چکديگى حالدا، اونون بوندان سونرا فارسجا اولماسى تئاتر سالونلارى نىن بوش قالماسينا نەدن اولدو.

۱۹۳۰-۱۹۲۰-لار آذربايجانداكى دؤولت ايدارەلرينە مرکزدن گۇندريلن مأمورلارين ساىى نىن آرتماسى ايله ديقتى چکير. آيرى-آيرى مأمورلار اوللر دە پايتاختدان گۇندريليردى. رضا شاه دۇوروندە بو، کوتلهوى حال آلمانغا باشلادى. بو مأمورلارين يئرلى دىلى بيلمەلرى ضرورى سايلميردى. عکسينە، اونلارين قارشىسىنا تورک دىلى نىن و مدنيتى نىن آشاغيلانماسى، بئلهليکلە آذربايجان تورکلريندە آشاغيليق کومپلئکسى ياراداراق آسيميلاسيونا مئيللنديرمک وظيفەسى قويولوردو. آذربايجانا والى گۇندريلميش عبدالله موستوفى سونرالار چاپ ائتديردىگى خاطيرهلريندە آذربايجان اھالىسى حاقيندا يازيردى: «آذربايجان اھالىسى نىن تورکجه قيريلدا تماغينا (بوغور کردن) باخماين، اؤلکەميزين هئچ يئریندە اونلاردا اولان ايرانليليق روحو يوخدور.^۲ بو اوستاندار تورک دىلى نىن ياس يئرلريندە ايشلە ديلمەسىنى بئله قاداغان ائتميشدى، چونكى «داريوش و کامبيزين خلفلرى افراسياب و چينگيزين دىليندە دانيشا بيلمزديلر»^۳

آذربايجان تورکونون اؤلکە سياستيندە آدديم-آدديم مؤوقعلرى تحویل وئرمەسى ۳۰-۲۰-لاردا اونو مظلوم ميئت دورومونا گتيريب چىخارتدى. رضا شاهين ديکتاتورا رئزىمى نىن تيمثاليندا دؤولت تورک وارليغىنى مودئرلەشن ايرانين بوتۇولوگو اوچون اساس تهلوکە سايدى، تورک کولتورونو هدف آلاراق اونا جیدى ضربه ووردو. تورکلر آراسيندا اوخوموش کسيم، خصوصىيە مأمور طبقەسى آراسيندا ايرانچيليغا باغلانيلغين آرتماسينا باخمایاراق، تورک اھالىسى نىن

^۱ - Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli (Bijə), Səməd Bayramzadə, *Güney Azərbaycan*, Bakı: Orxan, ۲۰۰۰, s. ۲۰۳.

^۲ - عبدالله مستوفى، شرح زندگى من يا تاريخ اجتماعى و ادارى دوره قاجاريه، جلد III، قسمت II، تهران، ۱۳۲۶، ص. ۱۷۸.

^۳ - *Dədə Qorqud*, N ۲, ۱۹۸۰, s. ۲۴.

اکثریتی آراسیندا ایران دؤولتی - تورک میلتی مونسبیتلرینه آیدینلیق گلدی. تورک اهالی سی نین بو حیصّه سینده /ایران دؤولتی آنلایشیندان قوپما باش وئردی.

۱۹۴۱-ده سووئت ایتیفاقی نین ایرانین قوزئیینی، اینگیلتره نین ایسه گونئیینی ایشغال ائتمه سی اؤلکه ده کی سیاسی دورومو دییشدیردی. ایران دا نیمیسی لیبرال سیاسی موحیط یاراندی. گونئی آذربایجان دا اجتماعی-سیاسی حیات جانلاندی. ۲۰ ایلیک آنتی-تورک، آنتی-آذربایجان رژیمن بوراداکی فارس مأمورلاری خالقین اینتیقامیندان احتیاط ائده رک تئهرانا قاچدی. تورک دیلی اوزرینه قوبولموش یاساقلار آرادان قالخماغا باشلادی. میلتی روحلو آیدینلار یئننی یارانمیش ایمکانلاری دیرلندیریب حرکت کئچدیلر. تبریزده چیخان /آذربایجان قزنتی حاکیم و رسمی /ایران میلتی آنلایشیندان فرقلی میلت گؤروشونو اورتایا قویدو. قزنتین صحیفه لرینده تئز-تئز /آذربایجان میلتی^۱ آنلایشینا راست گلمک مومکون دور. بو میلت، قزنته گۆره، «...حیس، دیل، عادت-عنعنه و اراضی بیرلیگینه مالیک خالق دیر.»^۲ میلت یارادان ائتمئنتلر آراسیندا دیله بؤیوک اؤنم وئرلیر، او، میلتین اساس علامتی سایلیردی.^۳ /آذربایجان جمعیتی و اونون مطبوع اورقانی گۆره، ایران دا واحد دیل اولمادیغیندان واحد /ایران میلتی ده یوخدور، چوخ میلتلی ایران جمعیتی بیرلشدیرن اساس شرط «مقصد و ایدئال بیرلیگی»^۴ اولو بیلر.

آذربایجان تورک لری نین آیریجا میلت اولدوغونو اساسلاندیرماق اوچون قزنتده میلتی دیلین اؤنمی وورغولانیر، اونون (تورکجه نین) باشقا دیللرله (ایلیک نؤوبه ده فارسجا ایله) برابرلیگی اوزرینده ایصرار ائدیله ردی. دیل مسئله سی /آذربایجان جمعیتی اوچون واز کئچیلمه یه جک قیرمیزی خط حساب ائدیلمکده ایدی. /آذربایجان قزنتی ۵ دئکابر ۱۹۴۱ تاریخلی سایندا قطعیتله یازیردی: «کیم کی، بیزیم دیلمیزه، عنعنه لریمیزه، ثروتلریمیزه قصد ائتمک ایسته سه، بیز اونو اؤز دوشمنیمیز ساناجاق و سون نفسیمیزه قدر اونلاری محو ائتمه یه چالیشاجاغیق.»

۲۱ آذر حرکتی و میلتی حؤکومت زامانی (۱۹۴۵-۱۹۴۶) اوستونده دورولان ان اؤنملی مسئله لر دن بیر ی نین میلتی دیل اولماسی طبیعی ایدی. میلتی حرکاتلارین میلتی دیل و کولتور مسئله لرینه بیرینجی درجه لی اؤنم وئرمه سی عمومی حال دیر. بو، آذربایجانین میلتی قوه لر ی نین،

^۱- بو زامان گونلوک دانیشیقدا ایشله دیلن تورک، تورک دیلی ائتنونیمی و لینگوونیمی نین یئرینه، سندلرده و یازیلاردا بیر قایدا اولاراق /آذربایجان خالق، /آذربایجان میلتی، /آذربایجان دیلی تئرمینلری ایشله دیلیر. بو، سووئت آذربایجانیندا یئنیجه قبول ائدیلمیش /آذربایجانلی کونسئتی نین حرکات لیدرلری طرفیندن گونئی آذربایجاندا کویپالانماسی جه دی ایدی.

^۲- /آذربایجان (تبریز)، ۱۸ دئکابر ۱۹۴۱.

^۳- یئنه اوردا، ۱۲ نو یابر ۱۹۴۱.

^۴- یئنه اوردا، ۵ یانوار ۱۹۴۲.

اۆزلىكلە حساس ياناشدىغى مۇۋەپپەقىيەتلىك رەئىسنىڭ تۈر كۈيە مۇناسىۋىتىدە
 اويغۇلادىغى سىياسىيەتچىلەر ان حساس ساحەسى محض مىللى دىل و مىللى كولتور ساحەسىدەكى
 ياساق ايدى. مىللى حۇكومت ايلك باشدان ايش لرىنى آنا دىلىدە قوردو، تحصيل سىستېمىنى آنا
 دىلىدە كىچىردى، اونلارلا ساۋادسىزلىغى لغو ائتمە كورسو ايشە باشلادى، اونلارلا يىنى مکتب
 تېكىلدى، تېرىزدە دۋولت اونيۋېرسىتېتىسى، درام تئاترى و فىلارمونىا آچىلدى، شاعىر و يازىچىلار
 انجۈمىنى، بىستە كار و معمارلار جمعيتى قورولدو، آنا دىلىدە درسلىك و باشقا كىتابلار چاپ
 اندىلدى و س. مىر جعفر پىشەۋرى يازىردى: «بىزىم دىلىمىز دوشمنلرین ادعالارىنا باخمايلاق
 چوخ گىنىش و غنى بىر دىلدۇر. اونون كۆكۈ خالقىمىزىن قانىندا و اورەندەدۇر. بىز اونو آنا سودو
 ايله امىب وطنىمىزىن روحنواز ھاۋاسى ايله تنفۇس ائتمىشىك. اونا توھىن [تحقير] اندنلر، اونو
 تحمىلى و مصنوعى [صنوعى، قىلپ] گۇستىرمك اىستەينلر بىزىم حقيقى دوشمنلرىمىزدۇر.»^۱
 تئھرانلا دانىشلىقلاردا آذربايجان نمايندەلىرى دىل مسئلەسىندىن ۋاز كىچمەيەچكلىرىنى
 بىلدىرىمىش، سوندا موقاۋىلەتچىلەر الدە اولونماسى خاطرینه آذربايجانداكى اورتا و عالى مکتەپلەردە
 تدرىسچىلەر «فارس و آذربايجان دىللىرىدە /يچرا/ ئىدىلەمەسى» حاقدا بىندىن آرتىرىلماسىنا راضى
 اولموشلار.^۲

ايران حۇكومتى ۱۹۴۵-يىل سونلار بىندىن اعتباراً گونۇى آذربايجانا، ساۋاشدا مغلوب ائىدىگى
 اۆلكە كىمى ياناشماغا باشلادى. محمد رضا پهلوى رەئىمىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بۈتۈن دۋور
 عرضىدە (۱۹۷۹-۱۹۶۲) قدر) ايرانىن سىياسى حىياتىدا مۇھىم پروىسسىلر (مىثلاً، ۱۹۵۳-۱۹۴۹-
 لردەكى دىموكراتىك حرکات، ۱۹۶۲-دە باشلايان آغ اىنقىلاب اصلاحاتلارى) باش وئرمەسىنە
 باخمايلاق، تئھرانىن آذربايجانا ياد مۇناسىۋىتى دىيىشمەدى.

ايران يازىچىسى جلال آل احمد ايران حۇكومتىنىڭ آذربايجانى مەدەنىيەت باخىمىندىن/ۋىزىونون
 مۇستەملىكەسى سايدىغىنى بىلدۈرەرك، اونون دىل سىياسىتى حاقىندا گۇستىرمىش دۇر: «ايندى
 قىرخ نىچە ايل دۇر كى، ايران حۇكومتلىرىنىڭ سەيى بۇ دىلى نە اىنكى مەدودلاش دۇرماغا، حتى
 اونو مۇھىم ائتمەيە يۇنلەمىش دۇر. اونو/زىرى آدلاندۇردىلار، اونا زورلا قىبۇل/ئىدىلمىش آدى قويدولار،
 آذربايجانىن شەر و مەلەلىرىنىڭ آدىنى دىيىش دۇر، تورك عسىگر و مۇمورونو فارسلار باشاين
 مەنطقەلەر يوللادىلار، و عكسىنە، آنجاق تورك دىلىنى مۇھىم ائتمەك ايشىدە جىزئى بىر اوغورا بئە

^۱ -MİR Cəfər Pişəvəri, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, ۱۹۸۴, s. ۲۷۷-۲۷۸, ۳۲۹.

^۲ -موقاۋىلەتچىلەر تام مەتنى اوچۇن باخىن:

-Əkrəm Rəhimli (Bijə), *Günəy Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat (۱۹۴۱-۱۹۴۶)*, Bakı: Meqa, ۲۰۰۳, s. ۱۸۰-۱۸۳.

نايل اولاً بيلمەدىلەر.^۱ معاريف ناظىرى آموختە دە بو اوغورسوزلۇغو اعتراف ائتمەك مەجبورىتەندە قالمىش، ۱۹۶۲-۱۹۵۳-لر دە دۆولت تحصيل سيستېمى قارشى سىندا قويولموش مقصدە چاتمايدىقلارنى بىلدىرمىشدى: «ھەمىن ايللر عرضىندە آذربايجانين مدنيتى و معاريفى ساحەسىندە اساسلى بير اينكىشاف باش وئرمەمىش دىر، فارس دىلى آذربايجان اھالىسى آراسىندا يايىلمامىش دىر.^۲ اھالى نىن خئىلى حىصەسى نىن ساوادسىز اولدوغو بير اۆلکەدە فارسلاشديرما سياستى نىن اوغورو پان-ايرانىست سياستچىلرين آرزوسو اولاراق قالماقدا ايدى.

پهلوى رژىمى نىن فارسلاشديرما سياستى نىن نتيجهلرينە باخارکن، فيکرىمىزجە، جلال آل احمدين وئردىگى بو فاكتا دا دىقت يئتىرمەيە دىر. آذربايجاندا تورک اھالىسى ايله احاطە اولونموش ايران دىللى اھالى قروپلارى سورعتلە تورکلشمەك اوزرە ايدى. مىلّيتجە تات اولان ايرانين بو دئموكرات يازارى گؤستىردى كى، سون زامانلارادەك زىنجان اوستانىنداكى اسكى زھرا بؤلگونون ۲۸ پارچا كندى تات دىلىندە دانىشديغى حالدا، آز سونرا وور-توت ۹ كندە تات دانىشديغى ائشيتمەك اولاردى. او يازىردى: «زىنجان و ماراغادان گلن تورک دىلى قاسىرغا كىمى اؤز يولونا چىخان ايران لهجەلرى نىن ھامىسىنى سوپوروب آپارىر.^۳

بونونلا بئلە پهلوى رژىمى نىن آسىمىلاسيون سياستى نىن اوغورسوزلۇغونو موطلقلاشديرماق قىلغىن دوغرو دئىيل دىر. بو سياست آذربايجانين سوسىيال-اقتصادى باخىمدان گئرىدە قالماسىنا، اھالى نىن بؤيوك حىصەسى نىن اؤز وطنىنى ترك ائتمەسىنە، بورانين مدنى جەتدن برباد دوروما دوشمەسىنە گئىرىب چىخارتدى. بو سياستين ان واجىب نتيجهلريندن بيرىسى دە توركلر آراسىندا مىلّتلشمە سورجى نىن سون درجە لنگىدىلمەسى اولدو. بو مرحلەدە دە مىلّى تمرکزلاشمە نىن موھوم شرطلرى حلّ ائدىلمەمىش قالدى. ايسلام اينقىلابى عرفەسىندە رسمى پان-ايرانىست، ايرقىچى تاريخ گۇروشنو شوبھە آلتىنا آلا بىلەجەك مىلّى كئچمىش گۇروشو يارانمادى، آذربايجانين گلەجگى ايله باغلى اساسلانديرىلمىش گۇروشلر اورتايا آتىلمادى، چئشىدلى سببلردن مىلّتين و دىلين آدى ايله باغلى موختىلفلىك (تورک، آذربايجان، آزرى) ياراندى.

ايرانداكى سون اينقىلاب (۱۹۷۹) دا فارس اولمايانلارين پروبلئمىنى حلّ ائتمەدى. توركجە نىن دوروموندا دىقت چكن بؤيوك دىيشىكلىك اولمادى. بونونلا بئلە اساس قانوندا ايرانين چوخ مىلّتلى اۆلكە اولماسى دولايىسى ايله اعتراف اولوندو. اساس قانونون ۱۹-جو مادەسىندە

^۱- جلال آل احمد، در خدمت و خيانت روشنفكران، ج. ۲، تهران: خوارزمى، ص. ۱۳۸.

^۲- خواندنى ھا، ۱۹۶۲، ۱۱، ۹، ص. ۹.

^۳- جلال آل احمد، تات نشين ھاي يوك زھرا، تهران، ۱۹۵۸، ص. ۴۳.

يازىلىپ: «ايران اهالىسى ائتنىك [قۇوم] و طايىفا منسوبىتىندىن آسىلى اولمايلاق برابر حقوقا ماليكدير، درى نىن رنگى، ايرىق، دىل ايمتىياز اوچون اساس اولايلىمىز.» اولكى اساس قانونا نىسبتاً بو، اونون موثبت جهتى ايدى. لاكىن كئچمىش اساس قانوندا دؤولت دىلى آنلايشى نىن اولماماسىنا رغماً، ايران اسلام رئىسپوبليكاسى نىن اساس قانونوندا يازىلمىش دىر: «ايران خالقى نىن رسمى موشتىرك دىلى و اليىفباسى فارس دىلى و اليىفباسى دىر.» (۱۵-جى مادە). ائله بوراداجا مظلوم خالق لارا دىلنچى پايى تكللف اولونور: «مطبوعات، كوتله وى اينفورماسيا واسىطه لرى و مکتبلرده ادبيات درس لرى نىن تدريسىنده فارس دىلى ايله ياناشى يئرلى [بومى] و ائتنىك [قۇومى] دىل لردن اىستيفاده آزاددير.»

توركلرين دىل و كولتور ساحه سىنده كى گؤزلنتى لرى ده اؤزونو دوغرولتمادى. يئنى اسلامى حاكىمىت اؤزونو مؤحكمله دن كىمى تورك كولتورونون سربست اينكىشافى دؤورونه سون قويدو، اونو اولكى پهلوى حاكىمىتى دؤورونده كى مظلومىت چرچيوه سىنه سالدى. مىلتلشمه سورجى نىن مدنيت ساحه سىنه، ايلك سىرادا مىللى دىله عايد پروبلئم لرى حلّ اندىلمه مىش قالدى.

تورك كولتورو اوغروندا موبارىزه يئنى اسلام رئىمى نىن معىن ائتىدىگى سرت نورمالاردا و چرچيوه ده ده داوام ائتدى. اساس هدف يئنه ده مىللى دىلن اىستيفاده آلانى نىن گئنىشلندىريلمه سى ايدى. هر پرىزدنت سئچكى سىنده نامىزد گؤستىرلن شخصلرين اكثرىتى تبرىزه و آذربايجانىن باشقا شىرلرینه سفرلى زامانى محدود حقوق لار وئرن آناياسانىن ۱۵ و ۱۹-جو مادە لرى نىن اوغولانماسى وعدىنى وئرمىش، اولكه باشچى سى سئچىلندن سونرا بو وعدىنى اونوتموش دور.

۲۰۰۶-نىن مایىندا رسمى ايران قزئتى نىن توركلرى تحقير ائتمه سىنه قارشى اعتراض حرکاتى زامانى اون مىنلرله اينسان اىسپونتان [خودجوش] شكىلده آذربايجانىن دئمك اولار بوتون شىرلرىنده، ائله جه ده تئهراندا كوچه لره توكولدو. اعتراضچى لارن پوليسله توققوشماسى و چوخ سايلى اولنلرين اولماسى مسئله نىن بسىط بير كارىكاتور مسئله سى اولماماسىنى گؤستردى. چئشىدلى طلبلر آراسىندا تورك دىلى حاقىندا طلبلر داها چوخ ائشىدىلدى: تورك دىلى نده مدرسه، اولمالى دىر هر كسه؛ تورك دىلىنى آتمارىق، فارس دىلىنه ساتمارىق؛ توركون دىلى اؤلن دئىيل، فارس دىلىنه دؤنن دئىيل؛ تورك دىلى ايراندا رسمى دؤولت دىلى اولمالى دىر! ماى آيى نىن ۲۸-ده اسلام شورا مجلسى بىناسى نىن قارشى سىنداكى نومايىشده اوخونموش قطعنامه نىن (مىللى مانىفئست) ۳۳ مادە سىندن آلتى سى بيرباشا مىللى دىلله باغلى پروبلئم لرىن حلّ اندىلمه سى ضرورتى حاقىندا ايدى. بورادا «تورك دىلى نىن رسماً تانىماسى»؛

آزری آدى نين ايشله ديلمه مه سى؛ تورکجه راديو-تئلئويزيا مرکزی نين، تورک ديل و ادبياتى قورومونون ياراديلماسى؛ اؤلكه اونيوئرسيتهلرينده تورک دىلى بؤلوملرى نين تأسىسى؛^۱ تورکجه کىتابلارین چاپىنا ياردیم ائديلمه سى؛ «*فارس دىلىنده اسکیناسلارلا ياناشى آذربايجان تورکجه سينده ده اسکیناسلارین چاپى*»؛ [يئننى دوغولموش اوشاقلار] «*تورکجه آدلارین قوبولماسينا مانع اولماماق*» کىمى طلبلر يئر آلمىشدى.^۲

سونوج

اوزون عصرلر بويو ياد دىللر تورک يوردو آذربايجاندا مسجد، دفترخانا و مکتب دىللرى اولدولار. بو دىللرين داشييجىلارى تورکلويه ضيد دىرلرى سيريديلار، ايداره-سياست و مدنيت ساحه لرى نين ميئلشمه سینه مانع اولدولار. تورک دىلى اونلارلا اوزون موجدایله يولو کئچدى، آرخاسيندا دؤولت گوجو اولان دىللرين مقاومتىنى قيراراق زامانلا ايستاتوسونو يوکسلتدى، ايشلنمه ساحه لرىنى گئنيشلنديردى. تورک دىلى دراماتيک تاريخى موباريزه سى ايله مؤحتشم عابیده نى حاق ائتميشدير.

ايندىكى قوزنى آذربايجاندا تورکجه نين (*آذربايجان دىلى نين*) رقيبسىز دؤولت دىلى دورومونا گتيريلمه سى گونوموزون ان اؤنملی ميئل مسئله لریندندير. ايداره چيلیکده، تحصيل سيستمینده آناياسال [قانونى] طلب يئرینه يئتيريلمه لیدير. بو، هر شئ دن اؤنجه آذربايجان رئسپوبليكاسى نين تهلوکه سيزليگى مسئله سىدير. اوسته ليک قانون وئريچيلیکده تثبيت ائديلميش بير طلبدير: *دؤولت ميئل مدنيتين قورونماسى و اينکيشافينا مسؤليت داشييير*. دىل ميئلتن قوروجو عنصرلريندن بيرىدير. دىل پروبلئمىنى چؤزه بيلمه ميش بير ميئل، هله ميئلتنلشمه سورجینده گرکن نؤوبتى اشاملارى کئچمک زوروندادير دئمکدير.

گونئی آذربايجاندا تورک دىلى لاييق اولدوغو ايستاتوسا صاحب اولمالىدير و صاحب اولاجاق. چونكى ۳۵ ميليونلوق بير توپلومون دىلىنى آشاغلاماق، اونو دوکان-بازار دىلى سويه سينده (بومى، يا دا قؤومى) ساخلاماق گؤزگؤره سى عدالتسيزليکدير. اوسته گل ائتنيک-ميئل اينکيشافين طبيعتينه ضيددير. بعضى ميئل قروپلارین دىل مسئله سىنى اؤنمسه مه مه سى

^۱-تورک دىلى بؤلومو حاضردا بير نئجه اونيوئرسيتهدده فعاليت گؤسترير.

^۲-گئنيش بيلگى اوچون باخين:

-Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi: Millet, Devlet ve Siyaset*, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۹, s. ۶۱۸-۶۲۳.

ده عاغیل آلماز بیر یانلیش یاناشمادیر. چونکی تورکجهنین رسمی ایستاتوسا صاحب اولماسی ایراندا آذربایجان/تورک مسئلهسینین چۆزولمهسینین باشلانماسی دئمکدیر.

میلّی سمبول لاریمیز

میلّت حاقیندا نظریه‌لر آراسیندا سمبول لارا/رمزلره ان چوخ اؤنم وئرن ائتنو-سمبولچو مکتب‌دیر. جان آرمسترانگ، آنتونی د. اسمیته، جان هاتچینسون، آدریان هاستینگز و داوامچی لاری میلّت‌لرین اورتایا چیخماسی‌نین تمیل‌لرینی سمبول لارا باغلامیشلار. ائتنوسون ان قدیم دؤنم‌لرینده گؤرون و گئنیش یاییلان بو سمبول لار (و یا ائتنیک رمزلر) سونراکی میلّت دؤنمینده میلّی دیره چئوریلیمیش‌دیر. چاغداش میلّت‌لرین هامی‌سی‌نین قدیم چاغ‌لاریندان گلن توتیمی، بایراغی، هیمنی [سرود]... واردیر.

میلّی سمبول لار توخونولماز، عادتاً دییشمز اورتاق تاریخی دیر ساییلیر. «میلّی میلّت یاپان قایدالارین ایچینده، میلّی سمبول لار دا بولوندوغو اوچون بیر میلّتی ییخماق ایسته‌ین‌لر اونون میلّی سمبول‌لارینا دا هوجوم اندیرلر. بیر توپلومون میلّی سمبول‌لاری اولمادی می آرتیق سورولشمیش دئمک‌دیر.» (آتسیز).^۱

بیز اؤز سمبول لاریمیزی یئترینجه تانیییریک‌می؟ بو سمبول لارا یئترینجه احتیاج و سایغی دویوروق‌مو؟

قوزئی آذربایجانین باش شهرینه گلن قوناق، تصوورونده‌کی باکی‌نین اولدوغوندان داها مودئرن گؤرونوشه صاحب اولدوغونو بیلدیریر. شهر مرکزی‌نین تمیز و یاشیل گؤرونوشو قوناغی دا، دیقّتلی یئرلی ساکینی ده ممنون اندیر. تورک یوردو آذربایجانین پایتاختی میلّی گؤرونوشونه گؤره نجه، سئچیلیر‌می؟ شهرین هر طرفیندن گؤرونن اوچ‌باشلی *آلوو قوئلله‌لری* بورانین محض تورک یوردونون پایتاخت شهری اولدوغونو گؤستریر. سووئت دؤنمینده سیرینمیش/ودلار یوردو آنلایشی‌نین یانسیماسی‌دیر. بیر دفعه قافاسی قاریشیق بیر گونئیلی *آزری* یئنی تیکیلیمیش بو بینالاری گؤروب، منی کینایه ایله تبریک ائتمیشدی: «باکی‌دا بئندیگیم ان گؤزل بینا آتش بینالاری‌دیر. بئله‌سی هئچ تئهران‌دا دا یوخدور.» بو *آزری*‌نی ممنون ائدن ده همین آیری-اویرو بینالارین آتش‌پرستلیگی، یعنی فارس دیرینی چاغریشدیرماسییدی.

^۱ - Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik*, İstanbul: Ötüken, s. ۶۴.

بىر آز گئرى دۇنوب، مىللى دىرلرئىمىزە بىوئىچ موناىسىتئىمىز حاقىندا ياخىن تارىخىمىزدىن بىر اۋرنىك وئىرك. احمد آغاوغلونون اوغلو، كئچمىش ناظىر صمد آغاوغلو ۱۹۶۶-دا شىخىي اوتوموبىلىي ايله سووئىت ائرمىستانىندا دۋولت سرحدىنى كئچىر، ائرمىستانى و گورجستانى دولاشاندان سونرا آتا يوردو و دوغولدوغو آذربايجان تورپاق لارىنا آياق باسىر. سياحتدن آلدىغى تائۇراتلار اساسىندا يازىلان قىمتلى سووئىت روسيا/يىمپار/تورلۇغو باشلىقلى ائرىندە آذربايجاندا دىقتىنى چكن اىلك اۋزلىگىن بورانىن كوسموپوليت اولماسىدى.^۱

دۋولت آتريبوتلارى ايله مىللى سمبوللارى قارىشىدىرماياق، اونلار اوست-اوستە دوشە دە بىلر، فرقلى دە اولايىلر. مىلت و دۋولت چوخ ياخىن آنلايشلاردير، آنجاق فرقلى اۋزلىكلرە دە صاحىبديرلر. بىز بو يازىدا دۋولت آتريبوتلارى مۇوضوسونا توخونماياجاغىق.

باشلىجا مىللى سمبولوموز بايراغىمىزدير.

مىلت-دۋولت بايراغى

بو بايراق ھەم دە آذربايجان رىسپوبلىكاسى نىن رىسمى دۋولت بايراغىدير. مىلت-دۋولت بىرلىگى نىن تىجلى ائىدىگى اندر [نادىر] فاكىتلارداندير. ھە شئىدن اۋنجه محض بو اۋزلىگىنە گۈرە بىزىم اوچون دىرلىدير. بايراغىمىزىن ايكىنجى اۋزلىگى مجرد كئىفەتلىرى دئىل، ۲۰-جى يوزايلىن باشلارىندا فورمولە ائدىلن مىللى دوكترىنى عكس ائىدىرمەسىدير. ماوى - توركلوك و مىللى شعورون؛ قىرمىزى - چاغداشچىلىغىن؛ ياشىل - ايسلامىن، اخلاق دىرلىرى نىن رىمىدير.

اوچرىنگلى بايراغىمىزىن فىكىر باباسى على بى حسينزادە-توراندير. مىللى مفكورەنىن فورمالاشماسى باخىمىندان اونون حىياتدا چاپ ائىدىردىگى بىزە ھانگى عىلىمىر لازىمدير؟ مقالهسى نىن بۈيۈك اۋنىمى اولموشدور.^۲ محض بو مقالهسىندە حسينزادە اىلك دفعە مشھور اوچلو دوستورونو - تورك قانلى، ايسلام/ايمانلى، فىرىنگ قىافەلى/اولالىم! - فورمولە ائتدى. بوراداجا چوخ اۋنىملى بىر خوصوصو دا علاوہ ائىك: او، ۱۹۰۷-دە بو شوعارى تورك قانلى، موسلمان اعتقادلى، فىرىنگ فىكىرلى، آوروپا قىافەلى كىمى ايفادە ائتدى.^۳ يعنى چاغداشلىق اوچون

^۱ - Samet Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, Ankara, ۱۹۶۷, s.۱۳, ۲۴-۲۵.

^۲ - Həyat, ۰۸.۰۶.۱۹۰۵, N ۲

^۳ - Ə. H., 'İntiqad ediyorum, intiqad olunuyorum', *Fiyuzat*, ۱۹۰۷, N ۲۳, s.۳۵۵.

خاریجی گۇرۇنوشون دىيىشمەسى نىن يىتەرلى اولمادىغىنى، اوندان داھا اۇنمىلىسى فېكىرلەرنى (قافانين ايچى نين) دىيىشمەسى نين آلزم اولدوغوندا اىصرار ائتتى.

فۇوق العادە اوغورلو ايفادە اولونموش بو دوستورو مېلتىچى كسىم مېلى دوكتىرلر اولاراق قبول ائتتى. داھا سونرالار ايسە موستقىل مېلى دۇولتىن - آذربايجان دئموكراتىك/خالق جومهوريتى - نين بايراغىنداكى رنگلر بو شوعارداكى ايدئولوژى-سياسى جريانلارلر سىمبولونا چئوريلدى (۹ نويابر ۱۹۱۸). آز سونرا سياسى توركچولوك بو دوستورو عثمانلى دا اساس اولاراق گۇتوردو و آزجا دىيىشديرەك (توركلشمەلى، ايسلاملاشمالى، آوروپالاشمالي) اۇزونون شوعارلرنا چئويردى.

اوزون سووئت ايل لرلرندە (۱۹۹۱-۱۹۲۰) بو بايراق قان آغلایان كۇنول لرە ائتتى، رسمى يىترىنى مین لرلە معصومون حياتلرنا مال اولموش سووئت رىژىمى نين سىمبولو توتدو. ۵ فئورال ۱۹۹۱ تاريخىندە قىرمىزى اسكى پارچاسىندان امتناع ائدىلدى. عدالت يىترىنى آلدى، اوچ رنگلى مېلى بايراغىمىز آذربايجان رىسپوبلىكاسى نين رسمى دۇولت بايراغى اولدو. ۲۰۰۹-دان اعتباراً ۹ نويابر دۇولت بايراغى گونو كىمى قئىد ائدىلير.

مېلت-دۇولت بايراغى نين اوچونجو قىمتلى اۇزلىگىنى دە گۇسترمەلىيىك: بايراقداكى دَيرلر آيرى-آيرىلىقدا بىر-بىرىنى رد ائدن كىمى گۇرونسە دە بىرلىكدە اويوم يارادير.

اۇنجه وورغولايلاق: بايراقداكى آى و اولدوزون بىرلىكدە اولماسى اسكى تصوورلرە گۇرە خوشبختلىك علامتى دىر. اوچ آخىمين - توركچولوك، چاغداشچىلىق و ايسلامين بىر يىترە اولماسى و آيرى-آيرى اوچ رنگلە ايفادە اولونماسى هم دە اويوم/تولترانتلىق اولاراق نيتەلندىريله/سجىهلندىريله بىلر. بىر-بىرىندن فرقلى بو آنلايىش و دَيرلرلر بىر يىترە اولماسى نين، بىر-بىرىنى رد ائتمەمەسى نين اۇنمىلى بىر شرطى واردير: اونلار بىر-بىرىنى دنگەلەمەلى، موطلق حال آلمامالى دىر. حسين زاده يە گۇرە تورك قانلى اولماق تورك شعورونا صاحىب اولماق، مېلتلشمە دئمكدىر. ايفراط حالى - ايرقچىلىك دىر. قبول ائدىلە بىلمز.

ايسلام/يمانلى اولماق ايسە معنوى ساحە ايله محدودلاشير؛ دىن سياستە قارىشمالمالى دىر. اصليندە بو، لايىكلىك/سئكلاريزم پرىنسىپى دىر. ايفراط حالى فاناتيزم دىر؛ سياسى ايسلام دىر.

على بى حسين زاده نين ۱۹۰۵-دە تكليف ائتىدىكى فورمولدا اوچونجو پرىنسىپ فېرنگ قىافهلى/اولايم دىر. چاغداشچىلىغىن ايفراط حالى كوسموپوليتىزم دىر، مېلى دَيرلر ايتيرمكدىر؛ خاريجى دَيرلر و گوجلر قارشى سىندا تسلىمچىلىك دىر. بورادا دىقت چكن بىر خصوصو تكرر وورغولايلاق. ايكى ايلدن سونرا بو پرىنسىپ فېرنگ فېكىرلى، آوروپا قىافهلى شكلينه گتيريلدى. يعنى مېلى دوكترىنە سربست دوشونجه پرىنسىپى علاوه ائدىلدى. فۇوق العادە منطقلى بىر دوزە

لیش‌دیر: سربست دوشونجه، دینی احکاملاردان آرینمیش آزاد دوشونجه - اولمازسا اولمازلاردان‌دیر. آروپانین رنسانسلا باشلاتدیغی و رئفورم دؤنمینده اساساً چۆزدوگو پروبلئم‌دیر. ایندیکی موسلمان دونیاسینین ایسه اکسیک طرفی - اینانجلی اینسانلارین سورغولاما کولتورونو یاخین بوراخماماسی‌دیر.^۱

مسئله‌نین تاریخ و رسمیت طرفینه قیساجا گۆز آندیقدان سونرا مؤوضوعوموز گره‌یی اساس پروبلئمین اوستونه گلک:

- بیر عصردن آرتیق زامان کئچمیش‌دیر. بیز نه قدر میّلی دوکترین‌ده‌کی هدف‌لره چاتا بیلیمیشیک؟ تورکلشمه/تورک شعورونا صاحب اولموشوق؟ چاغداشلاشما یؤنوده نه قدر ایره‌لیله میشیک؟ نه قدر علی بی حسین‌زاده‌نین وورغولادیغی *آزاد دوشونجه* صاحبی اولموشوق؟ اخلاق دیرلری نه قدر گونلوک حیاتیتمیزدا دیر ساییلیر و اونلارا عمل ائدیلیر؟

- *بایراغیمی سئویرم* دئمک آزدیر؛ وطنداش نه درجه‌ده بایراغینی تانیییر، درک ائدیر؟

هیمن، دؤولت آتریبوتودور، عینی زاماندا میّلی سمبوللاردان بیرى ساییلیر. بؤیوک شاعیر احمد جاواد میّلتیمیزین روح حالینی ۱۰۲ ایل اول قلمه آلدیغی شعرینده بئله ایفاده ائتمیش‌دیر:

آزربایجان! آذربایجان!

ائی قهرمان اوولادین شانلی وطنی!

سندن اؤترو جان وئرمه‌یه جومله حاضریر!

سندن اؤترو قان تۆکمه‌یه جومله قادیریر!

اوچ‌رنگلی بایراغینلا مسعود یاشا!

اوچ‌رنگلی بایراغینلا مسعود یاشا!

۱۹۹۰-لاردا هیمنین سؤزلری موداکیره مؤوضوعسونا چئوریلیمیشدی. بعضی شاعیرلر داها یاخشی شعر قوشا بیله‌جک‌لرینی ادعا ائدیله‌ر. اؤزلیکله شعرده‌کی «*میلیتاریست روح*» بیرى لرینی راحت‌سیز ائتمک‌ده‌یدی. دیره‌نیش اولدوغو اوچون بونلار دا، آرخاسینداکی ایقتیدار دا گئری چکیلمله‌لی اولدو. خوشبختلیکدن بو تاریخی عابیده رسمی ایستاتوسونو قورودو. میّلی سمبول کیمی بو هیمنین دایم وار اولماسی شعورلو وطنداشین ان طبیعی آرزوسودور.

^۱-آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

- Nesib L. Nesibli, 'Azerbaycan Bayrağı', Çelebi, Yıl ۱, Sayı ۲, Ağustos ۲۰۲۰, s. ۱۱۲-۱۲۶.

بايراقلا باغلى قويولان سوال هيمنيميز اوچون ده كئچرلى دير: وپنداش نه درجده هيمنين سؤزلرينى ازبره بيلير؟ مأمور كوتلهسى نهدن رسمى توپلانتىلاردا هيمنى اوخوماقدا چتينيلىك چكىر؟

بوزقورد قورخوسو

هر ميلتين اؤز سئويملى جانلىسى و يا جانلىلارى واردير؛ ميفيك توره ييش حكايلهلى عادتاً بو جانلىلار باغلانير. اونلارين سياهىسى چوخ گئنيش دير. بورايا آيى، قارتال، باشقا قوش نؤوعلى، اژداها، شير، آسلان، بيير، تولكو، كانقورو، زئبرا، خوروز، جئيران، فيل، گرگه دن، تيمساح، موختليف باليق نؤوعلى... داخيل دير. اونلار ويرچوال مكاندا مىلى حئيوانلار آدى ايله بيلينير. مقدسلىديرلن حئيوانلارين علمده آدى بيلديگيميز توتئم دير.

بوزقير كولتورونه صاحيب توركلرين سئودىگى حئيوانلار آراسيندا آت و قوچون باشدا گلهمسى آنلاشيلان گئركچك دير. حاكيميت سيمولو و بوى رمزى اولاراق چئشيدلى قوشلارين، اؤزلىكله ايكي قارتالين (مثلاً، سلجوقلولاردا) تصويرلىر يايغين دير. ۱۲ حئيوانلىق تورك تقويمى مشهوردور.

توركلرين توره ييشى حاقيندا موختليف افسانه لر واردير. بونلارين آراسيندا /ئركئنكون ان يايغيني دير. اونون دا موختليف وئرسيالارى مؤوجوددور.^۱ پوپوليار وئرسيالاردان بيرى نين قيسا مضمونونو خاطيرلاياق:

بويلاردان بيرى اؤز يوردوندا دوشمنلرين قفيل هوجومونا معروض قالير. هامىسى قيلينچدان كئچيريلير. اون ياشيندا بير اوغلان اوشاغى سالامات قالير. دوشمنلر اوشاغين چوخ كيچيك اولدوغونو گؤروب، اونا يازيقلارى گليب اؤلدورمورلر. يالنيز اوشاغين آياقلارينى كسيب، بير باتاقليغا آتيرلار. بير ديشى قورد اوشاغات وئررك اونو بسله يير. اوشاق بو شكilde ساغالاميش، بؤيوموش. اوشاغى خيلاص ائتميش بو قورد بير واخندان سونرا اوندان بويو قالير. فقط اوشاغين

^۱-اونلار حاقيندا باخين:

- Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۷۱, s.۴۲-۴۳; Mehmet Emin Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu*, Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği yayınları, ۱۹۸۹, s. ۳۸; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul: Ötüken, ۱۹۸۹, s.۳۹-۴۰; Altan Deliorman, Bugünkü manası ile Bozkurt, *Yeni Orkun*, N ۱۲, Şubat ۱۹۸۹, s.۳-۴; Süleyman Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən ۱۸۷۰-ci illərə qədər*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۶, s. ۱۹۱-۱۹۲.

ياشادىغى خبرىنى آلان دوشمن لىرىنىڭ ئونو ئۆلدۈرمەيە گىلىرلەر. قوردونلارنى گۇرۇنچە قاچىپ، درىن بىر ماغارايىغا گىرىر. ماغارايىغا بىر بۇيۇك بىر اووايا ئاچىلىرىمىش. دۇرد يانى دىك داغلاردا دىرەنەرىمىش. قوردون بىر ماغارادا ئون اوشاق دۇغور. زامان كىچىككە بىر اوشاقلار بۇيۇر و كناردان گىتىردىكلەر قىزلارلا ئۆلەنىپ آرتىپ-تۇرەيىرلەر. بىر نىچە نىسىلدىن سونرا اوواونلاردا دار گىلەر. اورادان چىخماق اىستەسلەر دە بىر يول تاپا بىلىمىرلەر. نىھىت، بىر چوبان گونلرىن بىرىندە بىر قوردون گۇرۇمۇش، ئونو تەقىب ئىدرىن قوردون بىر دىلكىن چىخىدىغىنىنى ئانلايمىش. اما دىلكىن اوقىر دار ايمىش كى، ئونو گىنىشلىندىرمەك لازىم گىلىمىش. آرالارىندىن بىر دىمىرچى چىخىمىش، داغىن دىمىر فىلىزلى اولدۇغونو آشكارا ئىدىپ، اودون يىغىپ، داغى اربىتمىش، بوزقورد ادىلى قوردون آرخاسىنجا /ئىرگىنىكون آدلانان بو اووادان چىخىمىشلار. افسانەيە گۇرە، قىدىم توركلەر بو شكىلدە قورتولمۇش (قوردونلۇمۇش، آزالىغا چىخىمىش)، دونيا اوزونە يايىلمىشلار.^۱

بو ئانلاملى افسانەدەكى بوزقورد، توركلرىن اساس مىللى سىمبولدۇر. مصطفى كمال آتاتورك دۇنىمىندە توركىيە جۇمھۇرىيىتىدە بوزقورد مىللى سىمبول اعلان ئىدىلىمىش، بىر چوخ يىردە اىستىفادە ئىدىلىمىش دىر. چاغداش تورك دونياسىندا يىنىڭ بوزقورد سىمبولو پوپوليارلىق قازانماقتادىر.

سوۋىت سىياسى كۆلتۈرۈمىنىڭ مىللەتچىلىگىن، ئۆزلىككە مىللى سىمبوللارنىڭ ئىلگىرىنە اولدۇرۇلۇپ چۈشۈرۈلۈشى تۈتۈم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغاندا خوش باخىمىردى. اما حاكىم مىللەتنى مىللى سىمبوللارنىڭ يايىلماسىغا گۇز يۈمۈردۈ. موسكۋا ئولىمپىياداسى زامانى (۱۹۸۰) روس تۈتۈمى ئىلگىرىنە سىمبول اولاراق اىستىفادە سىنە ايجازە ئىرىلدىگى چارپىچى بىر ئۆرنەك دىر. آذربايجاندا چوخ يايغىن اولماسا بوزقورد مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىنسانلار آراسىندا يايىلماسى بۇيۇك گۈنە سايىلىرىدى. خىت بوزقوردون فاشىست اىدئولوژىسىنىڭ سىمبولو اولدۇرۇپ (؟) فىكىرى دە ك گ ب تېلېفانتچىلارنىڭ طرفىدىن يايىلىرىدى.

مىللى خىرات دۇنىمىندە بوزقوردون باغىمىسىزلىق، سىرستلىك، صداقت سىمبولو اولدۇرۇپ فىكىرى مەيداندا ئۆز يىرىنى تاپدى. بوزقورد ايشارتى سورەتلىك يايىلدى. خىت ۱۹۹۲-يىلى نوپۇس بىر

^۱ - بعضى علم ادملارنى ئىرگىنىكون داستانىنىڭ تارىخى اساسىنىڭ اولدۇرۇپ فىكىرىنى ايرەلى سورۇرلەر. تالاس چايى اطرافىندا يىرلىشىمىش، باشىندا چىچى آدىلى (چىن قايناقلارنىڭ گۇرە) بگىن اولدۇرۇپ بىر بۈيۈك. ۳۶-جى ايلدا چىن ايمىراتورلۇغونا مغلوب اولۇر. بۈيۈك مەركىزىدە ياشايدىغانلار بۈيۈك بۈيۈك قىلىنچدان كىچىرىلەر. بو قىرغىندىن تىك بىر اوشاق سالامات قالەر. بو خادىدە بىر چىن قايناقىدا يىرلىشىمىش دىر.

- Sevgi Kafalı, Tarihte Türk Göçleri ve Neticeleri, *Atsız Armağanı* ۲, hazırlayan Sadettin Y. Gömeç, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۷, s. ۱۵۹.

شمکیرده ایجرا باشچی سی قارا توفیق و شاعیر ممد ایسماییلین ایشتیراکی ایله بوزقورد هئیکلی نین آچیلیشی اولدو. ۱۹۹۳-ون یون قیامیندان سونرا بو جور اؤرنک و تشبوتلرین قارشسی آلیندی. عکسینه، ایران/فارس سمبولو اولان شیر هئیکل لری شهرلرده کی مئیدان و کوچه لری دولدوردو...

زامانیندا گؤرکملی فیکیر آدمی آتسیز، میلّی سمبوللارین هوجوملاردان قورونماسی مسئله سینه دیقت چکمیش، سمبوللاری معنوی ساحه ده گوجلؤ اولمانین شرطلریندن بیرى سایمیش دیر. آتسیزا گؤره، تورکییه ده بوزقوردا کؤپک دئینلرین اساس مقصدی تورکلؤگون گوجلنمه سیندن قورخمالاری دیر.^۱ بو فیکیر آذربایجان اوچون ده کئچرلی دیر.

مانقوردلوق سمبولو

سمبوللار مؤوضوعسو آچیلیمیشکن ایکی علاقه دار مسئله دن ده بحث ائتمک اولار و گرک دیر. بو دا اؤزلیکله سون ۵۰-۴۰ ایلده میلّی فیکری راحتسیز ائدن سوی آد و یازی قایدالاری مسئله سی دیر.

اکثر آذربایجان وطنداشی نین سوی آدی نین سونو روس /وو، -ئو سونلؤغو ایله بیتیر. اسکی روسیاداکى *андреева холоп* ، *иванова холоп* اؤرنکینده روس سوی آدلاری شکیللنمیش، روس حاکیمیتی بو شکلی تورک-موسلمان خالقلارینا دا زورلا قبول ائتدیرمیش دیر. حاضریدا عرب آدی نین سونونا بیر قایدا اولاراق روس سونلؤغو علاوه ائتمکله میلّی فامیلیلار قوراشدیریلیر. (علی ئو، ممدوو، موصطافائیو کیمی). اطرافیمیزا باخاق، هانسی میلت بو جور عجایب یوللا اؤزونو ایفاده ائدیر؟ کئچمیش سوؤت تورکلریندن باشقا هئچ بیرى! حالبوکی روس ایمپئریالیزمیندن ان چوخ تورکلر اذیت چکمیشلر. پروبلئم ده ائله بوندادیر: میلّی کیملیگی نین قاتیلی اولان روسیایا آشیق اولماق؛ روس کولتور اوربیتیندن چیخماغی فلاکت ساپماق! مانقوردلؤغا اؤرنک وئرمک ایسته سه نيز تاریخه ائنه یه گرک یوخدور!

آذربایجان رئیسوبلیکاسی وطنداشلاری نین سوی آدلاری نین دؤولت دیلینه اوغونلاشدیریلماسی حاقیندا ۲ فئورال ۱۹۹۳ تاریخلی میلّی مجلسین قرارینا گؤره وطنداشلار /وو، -ئو سونلوقلو سوی آدلارینی /لی (سؤزون کؤکوندن آسیلی اولاراق /لی، /لو، /لو، -زاده، -اوغلو، -قیزی سونلؤغلو و یا سونلوقسوز ایفاده فورمالاری ایله عوض ائده بیلرلر. بو قرار تورکییه

^۱ - Atsız, Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik, s. ۱۲۹.

دەكى معلوم ۱۹۳۴ تارىخلىق سۈيۈش قانۇنىغا نىسبەتەن يارىمچىق سايىلا بىلەر و يارىمچىق سايىلمالى دىر (ۋۇزلىكلە -زادە سۈنلۈغۇنا گۇرە). اما مىللى شەورو و غورورو اينكىشاف ائتمىش مىلت اولسايدىق، بو قاراردان اىستىفادە اندىب آدى چكىلن رذىللىكدن قورتولا بىلردىك. بو بىر داھا گۇستىرير كى، مىلت اولاراق بىزىم مىللى شەورو/مىللى كىملىك ساحەسىندە ھلە چوخ ايشىمىز وار. شەورسوزلوق پروبلېمى بىرىنجى نۆۋەدە مامۇر طبقەسىنە عايدىدۇر. اونلار -وو، -ئو سۈنلۈق لارىندان امتناعنى موخالىفچىلىك سايىرلار. يا دا يوخارىنن موخالىفچىلىك سايماسىندان قورخورلار.

سوۋىت دۇنيىدىن قالان يازى قايدالارى دا آنلاشىلماز بىر تۈتۈجۈلۈقلا قورونۇر. بو قايدالارىن چۈخوسو زامانىدا روس دىلىنن قرامىرىنە اوغۇن شكىلدە تىرتىب اندىلمىش، يىرلى حۇكومىتىن تصدىقىندىن كىچىمىش دىر. ايندى دە بىر دىيىشكىلىك آپارماق اوچون ناظىرلر كابىنېتىنن اوغۇن قارارى لازىم دىر. سوروشماق گرک: دىلىمىزىن يازى قايدالارى نەدن ناظىرلر كابىنېتىندەكى مامۇردان آسىلى اولمالى دىر؟ ايندىكىلرىن دىل مسئلەلرىندە نە قدر مەخسۇس اولدوقلارنى بىلىمىرىك. اما كىچىمىش باش ناظىر آرتۇر راتىزادەنن دۋولت دىلىنى ھىچ بىلمەيدىگىنى ھامى بىلىر.

نەدن مىلتلرىن آدى خۇسۇسى اىسىم اولدوغۇندىن باش حرفلرلە يازىلمالى اولدوغۇ حالدا كىچىك حرفلرلە يازىلىر؟ روس دىلىندە مىلتىن آدى عادتاً صىفت يىرىندە ايشلىندىگى اوچون (مىثلاً، *русский народ, армянская нация*) دىل قايدالارىنا گۇرە كىچىك حرفلرلە يازىلىر. بو روس مەخرىنە اوغۇن اولاراق تۈرك، ھتى آذربايجانلى سۆزلرى دە كىچىك حرفلرلە يازىلىر (*türk, azərbaycanlı*). اۆلكە آدلارى دا روسجادان گۇتۈرۈلمۈش دور (*Kipr- Kipris, Portuqaliya- Portagiz kimi*). اورىژىنالى لاتىن حرفلرلە يازىلان خۇسۇسى اىسىملرى ائشيتىدىگىمىز شكىلدە، تەرىف اندەرك يازمامىز دا روس/كىرىل آلىشقانلىغىندىن قۇپا بىلمەمەيمىزىن علامىتى دىر. اينترنەت دە و يا خارىجى اۆلكە كىتابخانلارىندا «Woodrow Wilson= Vudro Vilson»، «Biden= Bayden»، شكىلىندە آختارسانىز تاپا بىلمەيەكسىنىز.

بىلدىگىم قەدىنچە روسلاردا قۇشا آد يوخذۇر. اونلاردا اولمادىغى اوچون بىزىم يازى قايدالارىنا گۇرە بىز دە ايكى آدى بىرلەشمەك كىمى منطىقسىزلىگى اۋرۇموزە روا گۇرۇرۇك (*Məmmədəmin, Əlirza*) كىمى. خۇسۇسى اىسمىن بىر ھىصەسىنى باش حرفلرلە

دیگرینی کیچیک حرفلرله یازماق منطق سیزلیگی ده داوام ائدیر: (*Fətali xan Xoyski* - *Fətali Xan Xoyski, Nəşib bəy Yusifbəyli - Nəşib Bəy Yusifbəyli*) کیمی.

روس دیلی *آنالیتیک/چکیملی* دیل لر قروپونا عاید اولدوغو، شکیلچینی عادتاً سۆزون اؤنونه آلدیغی اوچون خصوصی ایسمین روسجادا آپوستروفا آیریلماسینا گرک یوخدور. اما تورکجه *ایلتیصاقی/کلمه‌لی* دیل لر قروپونا عاید اولدوغو، شکیلچینی سۆزون سونونا آلدیغی اوچون ایسمین آدلیق حالینی آپوستروفا آیرماغا احتیاج واردیر. مثلاً، *Arifə dedim* جومله سینده کی مودریک آدمی *Arif' ə dedim* جومله سینده کی عاریف دن آیرماق اوچون آپوستروفا گرک واردیر.

روسجادا کی ایل لر ی صیفت شکلینده وئرمک قایدادیر. مثلاً، *2021-ü zood* بیزیم تورکجه ده کی ۲۰۲۱-جی ایل شکلینده کالکا^۱ تئرجومه یه نه احتیاج وار؟ ۲۰۲۱-ده یاخود ۲۰۰۰-لرین باشیندا داها منطیقلی اولمورمو؟ هم ده داها ائستتیک گؤرونور.

ایندیکی یازی قایدالاریندا گرکن دییشیکلیکلر حاقیندا سوسیال مئدیادا واخت آشیری تکلیفلر سسله نیر. اؤزللیکله دیلچی لر و اویغون ساحه متخصص لر ی آغلالاتان تکلیفلر ایره لی سورورلر. اما گؤرونن او کی ناظیرلر کابینئتی سووئت میراثیندان ال چکمی دوشونمور. ائله ایسه آیدین کسیم اؤزو بو گرکسیز میراثدان امتناع ائتسین. اؤز ایش لرینی هئچ اولماسا روسچو بوروکراتلارین اینصافینا بوراخماسین. بو یازیدا کی رسمی قایدالاردان ساپمالار دا مؤوجود یازی قایدالارینا اعتراض اولاراق دیرلندیریلر.

سون سۆز یئرینه میلی سمبول لار مؤوضوعسوندا داها بیر نئچه قئیدله کیفایتلنک.

سمبول لار چوخ گئنیش مؤوضوع دور. بیز بورادا یالنیز اؤنملی سایدیقلاریمیز بعضی لریندن بحث ائتدیک. بیر چوخ سمبول دیقت دن کناردا قالدی. آذربایجان تورک لر ی نین توران، شوشا، قیز قالاسی، قوبوستان، ساز، موغام، خالچا، قاراباغ آتی، خاری بولبول... کیمی سمبول لاری حاقیندا آیریجا دانیشیلیر، حتی بعضاً آراشدیرمالاردا راست گلیریک. وورغولانمالی فیکیر اونلاری میلی دیر سایماق، یئری گلیدیکه یادلارین هوجوم لاریندان قوروماق دیر. عکس تقدیرده - میلی سمبول لاریمیزی گؤز آردی ائتدیکجه سمبوللاشان پروبلئم لرله اوز-اوزه گلیمیز قاجیلماز دیر.

^۱-باشقا بیر دیلده کی سۆز، یا ایفاده یه تقلید و یا حرفی تئرجومه یولو ایله دوزلدیلن سۆز و یا ایفاده. کالکا دوزلتمک. کالکا اوصولو. «وتبیچن» روسجا «senokos» سۆزونون کالکاسی دیر.

میلّی گون لریمیز

میلّت /ولاراق نییه بو گوندەییکی؟ سوالینی سورماق و اونا جاواب آختارماق هر شعورلو سویداشین حاقلی، بلکه ده وظیفه سی دیر. جاوابی ائله ده آسان اولمایان بو سوال شعوروموزو قورجالاییر، حتی بعضی لریمیز اوچون درده چئوریلیر. سوالی جاوابلانیدیرا بیلیمه یین بیریسیندن، اؤزو ده میلّی دردنی اولان بیریسیندن بیزدن میلّت /ولماز حؤکمونو ائشیتیمگیمیز ده اولوب. چوخ دا اؤنمسه مەمیشیک. حالبوکی بو، شعوروموزداکی، دولایسیسیلا حیاتیتمیزداکی جیدتی پروبلئمین وارلیغی نین گؤستریجی سی دیر.

بو آی موذاکیره سینە، موباحیثە سینە و موجدیلە سینە باشلادیغیمیز مۇوضوع اؤنمسیز گۇرونە بیلر. اما هر ایل تکرار-تکرار یانلیش، یا یاریمچیق فیکیرلری شعورلاریمیزا یئرلشدیریلر، بیزی ایستەدیکلری کیمی دوشونمە یە و داورانماغا یۇنلندیریلر. بونون فرقیندە اولموروق، سونرا دا الیمیزی یئللەیب عینی آشاغیلائیجی دورومو یاشاییریق. مۇوضوعوز، تقویمده یئر آلان رسمی گون لردیر، یعنی قانون وئریجیلیک قایداسیندا رسمیلشمیش اؤنملی گون لردیر. باشقا اؤلکەلرین رسمی/میلّی گون لرینده اولدوغو کیمی بیزده ده اونلار اؤلکەنین کئچمیشینی و بوگونونو گؤسترن ان حساس سمبول لاردان بیریدیر. پروبلئم ده بوندادیر: رسمی گون لر تاریخیمیزی و ایندییمیزی نه قدر اوبیئکتیو و عدالتلی عکس ائتدیریر؟ آزجا آراشدیراندان سونرا دوشوندوروجو بیر دوروملا قارشیلاییریق: میلّی کیملیکلە باغلی دیگر ساحەلرده کی (ائتنونیم، تاریخ شعورو، قوروجو شخصیتلر، تاریخی قهرمانلار) برباد دوروم، میلّی گون لر اوچون ده کئچرلی دیر.

آذربایجان رئیسوبلیکاسیندا حاضیردا حدیندن آرتیق اوزون بیر بایراملار، خاطیره گونلری، پئشه بایراملاری و خصوصی گونلر (۶۶!) رسمی سیاهی سی واردیر. بو یازیدا رسمی گونلر سیاهی سینا داخیل اولانلارین هامی سینا توخونا بیلیمه یه جه ییک. دینی (اوروجلوق، قوربان) و طبیعت (نووروز) بایراملاری مسئله سینە هئج گیرمه یه جه ییک. سیاسی اؤنم عرض ائدن بعضی گونلردن بحث ائده جه ییک.

باياغىلاش دىر يلان مىللى گون لىرىمىز

يارىم باشلىقداكى دىرلندىر مەيە ان چوخ اويغون گلن ۲۰ يانوار عموم خالق حوزن گونودور. سانكى بير طبيعت حادىثەسى اولموش، ان آز ۱۳۲ وطنداشيمىزى ايتىرمىشيك، چارەسىزلىكدن حوزن ايچىندە اولمالىيىق. حالبوكى بو گونون رسمى آچىخلاماسىندا يازىلىر: «۱۹۹۰-جى ايلين ۲۰ يانوارىندا سى سىرى رهبرلىگى نىن سياستىنە اعتراض ائدەرك باكى نىن كوچەلرینە و مئيدانلارینا چىخان گئنىش خالق کوتلەلرینە قارشى سووئت اوردوسونون دۇيوش حىصەلرى نىن يئىرىلمەسى نتيجهسىندە شهيد اولانلارین خاطرەسى ياد ائدىلىر.» او گونون ان اۇنملى اۇزلىگى مینلرلە اينسانىن روس تانكلارى نىن قارشى سىندا الی يالین وطنى اوچون دىرنەمەسى ایدی. بو بير قهرمانلىق داستانى ایدی! ۲۰ يانوارین ان منطیقلی ادى مىللى دىرنەنىش گونودور.

بو، مسئله نىن اوزدە اولان، گۆزلە گۆرونن قىسمى دىر. مسئله نىن بير دە درین قاتى وار دىر. ۲۰ يانوارین قوربانلارى تکل عايلەلرى نىن دئىيل، بوتون مىللىتىمىزین ايتكىسى دىر، دردى دىر. بوندا فيكىر آيرىلىغى يوخدور. دىقت چكن مسئله الی يالین روس تانكلارینا کوتلەوى دىرنەنىش فاكىتىنى يوخ سايماق دىر. اونا گرکن دىرى وئرمەمگىن گۆرونور بير نچە سببى وار دىر. بونلاردان بيرىنى دئىك: مىللى غورورلانماغا، اۇزونو گوجلو حىس ائتمەيە ايمكان وئرمەمك سياستى. ایل لرلە ۲۰ يانوار عرفەسىندە «ئكسترنىست [افراطى] عنصرلین» فعالىتىنە دىقت چكىلىر، قىرغىن و تجاوووزون سبكلارلارى، اۇزلىكلە معلوم پرىماكووون جىنايتلرى گىزلەدىلىر. حتى تجاوووزون باشىندا دوران آداما باكى دا بير دفعە يوبىللى دە كئچىرىلدى! ۲۰ يانوارین «حوزن گونو» دئىيل، حاقسىزلىغا، تجاوووزە، نهايت روس ايمپىريالىزمىنە دىرنەنىش گونو كىمى دىرلندىرلمەسى چاغىرىشلارینى ایل لرلە قولاق آردىنا ووران مۇوجود اىقتىدار، نەدن بو حساس مسئله دە قىرىمىنى دىيشىدىرمك اىستەمىز؟ اىقتىدار باش بىلنلرى نىن بو حساس ايدئولوژى و پسىخولوژى مسئله دە عىنادى هئچ باشادوشولن دئىيل دىر.

ياخىن تارىخىمىزین ان فاجىعەلى گونلرىندن بيرى - ۲۷ آپرئل اونودولماغا محكوم ائدىلدى. اوزون ۷۱ اىللىك سووئت دۇنمىندە اولدوغو كىمى. سووئت دۇنمىندە ۲۷ آپرئل ايشغالىنى اونوتدورماق اوچون ۲۸/ آپرئل/ يتقىلابى آدلى عجايب بير شئى اويدوردولار. باغىمسىز آزربايجان رىسپوبلىكاسىندا ايسە اىضاحاتسىز-فىلانسىز ۲۸/ آپرئل كوچە، مئترو اىستانسىياسى، ديگر آدلار اوتوماتىك اولاراق ۲۸/ ماى/ دىيشىدىرىلدى. آزربايجان رىسپوبلىكاسى باغىمسىز دىرسا ۲۷/ آپرئل/ ايشغال گونو رسمى تقويمە يئرىنى آلمالى دىر. چونكى دئىلىدىگى كىمى تارىخىمىزین ان فاجىعەلى گونلرىندن بيرى دىر؛ هر ایل بو فاجىعەنى خاطرلاتماق اينسانلارین سياسى شعورونون اينكىشافىنا تكان وئرمىش اولار.

بو آرادا ۱۹۲۰-جی ایلین ۲۷ آپرئلی نین میلّی تاریخیمیزده ایکینجی ایشغال اولدوغونو دا اونوتماق. بیرینجی ایشغالین ایسه ۱۲ اؤکتیابر ۱۸۱۳-جو ایل تاریخلی گولوستان موقایله‌سی ایله یئکونلاشدیغی، ۱۰ فئورال ۱۸۲۸-جی ایل تاریخلی تورکمانچای موقایله‌سیله بیر داها تصدیق ائدیلدیگی بیلینن بیر حقیقت دیر. محض ۱۲ اؤکتیابرین روسیاین بیرینجی /ایشغالی و آذربایجانین بؤلونمه‌سی گونو اعلان ائدیلمه‌سی هم سیاسی-تاریخی بیلک‌لرین آرتماسینا، هم ده میلّتین دوستونو-دوشمنینی تانیماسی گرکدیگینه خیدمت ائتمیش اولاردی.

رسمی گون‌لر سیاهی‌سیندا ۲۸ مای، رئسپوبلیکا گونو کیمی یئر آلیر. میلّی تاریخیمیزین ان شرفلی گونودور. چونکی میلّت عزمی‌نین اورتایا قویولدوغو، باغیمسز دؤولت حیاتی یاشاماغا لاییق اولدوغوموزون دونیایا بیلدیریلدیگی بیر گون دور. البته، ۱۹۱۸-جی ایلین ۲۸ ماییندا مونارخیک دؤولتین دئییل، محض رئسپوبلیکا ایداره شکلی‌نین قبول ائدیلمه‌سی اؤنملی دیر. آما اوندان داها اؤنملی‌سی میلّت اوچون باغیمسزلیق دیر. بو سببدن ده ۲۸ مای، باغیمسزلیق گونو کیمی سیاهی‌دایرنی آلمالی، وطنداش دا بو گونو ایلک نؤوبه‌ده بو کثیفیتده آقایلمالی دیر.

تقویمده کی ۱۸ /اؤکتیابر دؤولت موسقیلیگی گونو نئجه اولسون؟ باغیمسزلیق تاریخی فاکتینی ۷۱ ایل سونرایا چکمک جیدّی سیاسی-ایدئولوژی-تاریخی سهو دیر و مطلق دوزلدیلمه‌لی دیر! ۱۸ اؤکتیابر، باغیمسزلیغین برپاسی گونو اولراق میلّی گون‌لر سیاهی‌سیندا یئرینی تاپسا منطیقلی و عدالتلی اولار.

رسمی گون‌لر سیاهی‌سینا یئنی بیر گون آرتیریلدی. ۲۷ سئنتیابر آنیم گونو. ایضاح‌اندیجی جومله بودور: «۲۰۲۰-جی ایل سئنتیابرین ۲۷-دن نوایبرین ۱۰-آ قدر داوام ائدن ایکینجی قاراباغ موحرابه‌سی‌نین باشلانماسی گونونون آنیلماسی». بیرینجی‌سی، سون ۴۴ گونلوک موحرابه‌سی‌سای حسابی ایله ایکینجی یوخ، اوچونجودور. بیرینجی ساواش ۱۹۲۰-۱۹۱۸-لرده اولدو. اؤلکه‌ده فداکار بیر ایقتیدارین وارلیغی سببندن، هم ده روسیاین گونئی قافقازدان اوزاق‌لاردا باشی‌نین اؤز ایش‌لرینه قاریشدیغی اوزوندن آذربایجان بو پئرمائننت [دائمی] ساواشی قازاندی و ائرمیستان غرب حیمایه‌چی‌لری‌نین ایستک‌لری‌نین خیلافینا یاخشيجا ازیشدیردی (آیرینتی‌لار تاریخ کیتاب‌لاریندا وار). ایندی سون ساواشی /یکینجی آدلانیرماق اغایل‌آلماز بیر فیکیر پینتیلیگی دیر. ایکینجی‌سی، آنیم گونو هئچ بیر آنلام داشیمیر. حالوکی یاشادیغیمیز ایندیکی سورجده اؤنملی بیر گون دور. بیزیم تکلیفیمیز: همین گون نهایت قاراباغین قورتاریلماسی اوچون سیاسی ایراده اورتایا قویولدو، اونا گؤره ده سیاسی /یراده گونو آدلانسا آنلاملی اولار.

۲۰۲۰-دە باشقا بىر اۋنملى حادىيەنى دە ياشادىق. ۲۷ سىنتىيىر سىياسى /يىرادە گونونو حاضىرلايان، حتى اونو شرطلندىرن سورج ۱۴-۱۲ يون حادىيەلرى ايدى. ائرمىستان طرفدن نۇۋىتى تخرىبات، گىنئىرال پولاد ھشىموو و سىلاھداش لارى نىن مەملى قىلى سونوندا مىللى غىزبىلندىردى، تخمىنە ۵۰۰,۰۰۰ گىنج سىلاھ وئىرىن، قاراباغ اوچون /ۋىلەمىيە حاضىرىق! دىدى. بو، بىزجە، مىللى ايرادە نىن ايفادەسى ايدى. مىللى /يىرادە گونو اولاراق دا تقويمە يىرىنى المالى دىر.

مىللى گون لىرىمىز سىياھى سىندا ۳۱ دىنكابر دونيا آذربايجانلى لارى نىن ھەمىلىك گونو دە وار. عجايب-غرايب آدلانماسىنا باخمىيلاق، دونيانىن /ان موبارىز خالقى كىمى تانىملاندىغىمىز ۱۹۸۹-ون يادىگارلى دىر. رەسمى آدى ماھىيەتتە اويغون اولمالى دىر. عرب-فارس سۆز يىغىنى يىرىنە رىدكاسيا كاراكتىرلى تەكلىفيمىز: مىللى بىرلىك گونو.

بو بۆلۈمدەكى گون لىر گونى آذربايجان اوچون دە مىللى بايرام سىجەسىندەدىر/ نىتە لىگىندەدىر. گونى آذربايجاننى كىچىمىشىندە ان اۋنملى گون ھە دە ۲۱ آذر ۱۳۲۴ (۱۲ دىنكابر ۱۹۴۵) دىر. بو گونو ھەر ايل مىللى فعال لار تارىخىمىزىن غورور گونو اولاراق ياد اندىر، كىچىن لىرى يىنى دن دىرلندىرلر. ۲۱ آذر حقيقتاً كىچىمىشىمىزىن پارلاق سىجەسى دىر. تقويمىن مىز بو گونوندا خالق كىنگرەسى توپلانمىش، مىللى حۆكۈمەتن تەشكىلى حاقىندا قارار وئىمىش دىر. ۲۱ آذر مىللى حركەتن سىمبولونا چىورىلدىگىندىن پەللى رىژىمى اونو شعورلاردان سىلمەك اوچون چوخ چالىشىدى. ھەر ايل حەربى پاراد كىچىردى، اينسان لارا گۆز داغى وئىلدى، «بۆلۈنمىز ايران» تەبلىغاتى ايلە قافالار قارىشىدىلدى.

سىرىنىمىش «دۆلەت گون لىرى»

آذربايجان رىسپوبلىكاسى امك مەجلەسى نىن ۱۰۵-جى مادەسىندەكى سىياھىدا سوال دۇغوران داھا بىر نەچە بايرام دا وار. بىر تەسنىفاتا گۆرە اونلارا «دۆلەت گون لىرى» دىيىلىر. ھىچ اساس سىز دا دىيىل.

بىرى سى ۹ ماى دىر. فاشىزم/وزرىندە غلبە گونو. اىضاح اندىجى جوملە بودور: «۱۹۴۵-جى ايلىن بو گونو كىچىمىش سىرى-دە مەركىزى رادىئون دىكتورو يورى لىوتان فاشىست آلمانىسى نىن تام تەسلىم اولماسى بارەدە آكتى اوخويوب و بونونلا دا بۆيۈك وطن موھارىبەسى باشا چاتىب». ۱۹۴۱-۱۹۴۵-جى ايل لىر موھارىبەسى باغىمىسىزلىغىنى ايتىمىش بىر مۇستەملەكە اۋلەكەسى اوچون وطن موھارىبەسى اولايىلەمىز. ايكىنچى سى، اىستالىنىزم و سوۋىت رىژىمى آذربايجان فاشىزم دن قات-قات بۆيۈك زىيان وورموش دور. بونونلا بىلە موھارىبەدە ھەلاك اولموش

۳۰۰ میندن آرتیق آذربایجان اینسانی نین خاطیره سی عزیز توتولمالی دیر. تقویمده کی ۹ مایه هر ایل «بایرام» اعلان ائتمک روسیانی سیاسی اوربیتیندن چیخماق سیقنالی کیمی قیمتلندیرلمه لی دیر.

آذربایجان خالق نین میلی قورتولوش گونو آدلانان ۱۵ یون هم فورما، هم ده ماهیتجه ۲۱- جی یوزایله یاراشمایان بیر سیاسی تثبیت دیر، بؤلوجولوک دور. آیریجا ۱۵ یوندا «آذربایجان خالق نهدن قورتولدو»؟ میلی حاکیمیت دن قورتولماق کیمی بیر بایرام اولما بیلر می؟

سیاهیدا یئر آلان بیر باشقا رسمی گون ده ۸ نوایبر ظفر گونودور. ایضاحی بئله دیر: «۲۰۲۰- جی ایل سننتیابرین ۲۷- دن نوایبرین ۱۰- آ قدر داوام ائدن ایکینجی قاراباغ موچاریه سینده غلبه شرفینه قئید ائدیلن غلبه گونو.» اوچونجو قاراباغ ساواشیندا غلبه قازانیلدی، اما هر گون قاراباغ دان گلن هیجانلی خبر لر «ظفر» مسئله سینده گئرچکچی یاناشما طلب ائدیر (آیرینتی لار اوبیئکتیو آنالیتیک مقاله لرده وار). کاشکی قاراباغ تام قورتاریلایدی، اثرمنی اوردوسو سرحدلریمیزدن ائشیکه آتیلایدی، روس لار چاغریلما یایدی... بیز ده اورکدن بایرام ائده دیدک. شوشانین آزادلیغی گونو آدلان دیر سایدیلار، هم اوبیئکتیو، هم ده منطیقلی اولاردی.

سونوج یئرینه

میلی گون لرین بیرینجی وظیفه سی وطن داش لاری اورتاق دیرلر اطرافیندا بیرلشدیرمک دیر. وئردیگیمیز اؤرنک لردن ده گؤرون دوگو کیمی عکسینه بو رسمی گون لرین اهالی نین بؤیوک کسیمی اوچون «بایرام» اولما دیغی گؤزله گؤرونن بیر گئرچک دیر.

تیوی رپورتاژلاریندا رسمی گون لرین آدی نین و ماهیتی نین نهدن عبارت اولماسی حاقیندا ژورنالیستین سوالینا وطن داش عادتاً جواب وئره بیلیمیر. بو، رسمیه شن گون لرین سیاسی شعوردا اوتورما دیغی نین گؤستریجی سی دیر. دئمک کی ایقتیدارین رسمی گون لردن گؤزلنتی لری ده اؤزونو دوغرو لتمامیش دیر. ایشله مه یین بیر فورمالیته دن ده بیر شئی چیخماز.

میلّت و دؤولت حیاتی نین اؤنملی بیر آتریبوتو اولان رسمی/میلی گون لر سیاهی سی یئنی دن دیرلندیرلمه لی دیر. میلّتله دؤولت آراسیندا کی حاضیرکی قویوقلوغو آرادان قالدیرماق غایه سیله بو سیاهیدا کؤکلو دییشیکلیک لرین آپاریلما سی آرزو ائدیلیلر.

میلّت قوروجولاریمیز

میلّی کیملیکلرده قوروجو آتالار و تاریخی قهرمانلارین اؤزل یثری واردیر. میلّتلر بؤیوکلرینین دوغوم و اؤلوم گونلرینی قئید ائتمکله اونا خیدمت ائدنلره سایغی بورجونو اؤده یر. شخصی منفعت گودمهدن فداکارلیق ائدنلرین خیدمتی نه قدر بؤیوکدورسه، اونلار او قدر میلّتین یادداشیندا یئر آلماغا لاییق دیرلر. «بیر میلّتین اؤلورلرینی سایغی ایله آنماسی ایره لیده ده بؤیوک لر یئتیشدیره جگی نین مؤّده له ییجی سی دیر.» (آتسین)

«دؤولت قوروجولوغو» آنلایشی اولدوغو کیمی، «میلّت قوروجولوغو» آنلایشی دا واردیر. بونلاردان بیرینجی سی بیزده چوخ ایشله دیلیر، ایکینجی سینه سوونت لردن قالما یاد یاناشما وار. اونلار آیری-آیری آنلایشیلار اولماقلا یاناشی، چوخ واخت بیر-بیرینی تاماملاییر (موسستقیل دؤولت لرده). بعضاً ایسه «دؤولت» له «میلّت» بیر-بیرینه ترس دوشور (اؤزلیکله موستملکه لرده). بو مسئله لر حاقیندا غربده یوزلرله کیتاب یازیلیمیش، چئشیدلی میلّت-دؤولت نظریه لری حاضیرلانمیش دیر.

هر ایکی آذربایجاندا بو سورجی (میلّت و دؤولت قوروجولوغونو) ایره لی آپاران اونلار جا شخصیتیمیز اولموش دور. محض اونلارین سایه سینده آذربایجانین قوزئیینده تورک میلّتی و آذربایجان رئسپوبلیکاسی دؤولتی ایندیکی حالی ایله بیچیملنمیش، گونئیینده ایسه میلّی حرکات بوگونکو سویه سینه چاتمیش دیر. بو کیشیلر آراسیندا ۱۹ فیکیر و عمل بؤیوگوموز فرقله نیر - هر شئی دن اؤنجه، اؤرنک شخصیت اولمالاری، اؤرنک فیکیرلر ایره لی سورمه لری ایله.

بو شخصیتلری بیرلشدیرن اورتاق کئیفیتلر چوخ دور: هامی سی میلّتچی دیر، تورکلوک اوچون موباریزه آپارمیش دیر. میلّی ایدئولوژی نین تاریخی ده، بوگونو ده اساساً بو شخصیتلرین فعالیتی ایله باغلی دیر. بونلارسیز میلّی فیکیر حیاتی نی تصوّر ائتمک بئله چتین دیر. بو شخصیتلر میلّتین ناموسودور. اونلاری قوزئیده سوونت، گونئیده پهلوی و خومئینی رژیملری گؤزدن سالماغا چالیشمیش، اونلارین بؤیوکلوگونو دانمیش دیر. ایندیکی و گله جک نسیللریمیزه بو بؤیوکلریمیزی تانیتمالی، اونلارین ایرثینی اوزه چیخارتمالی و یایمالی، اونلاردان اؤیرنمه لییک؛ اؤزلیکله اونا گؤره کی، حاضیردا گونئیده و قوزئیده میلّت-دؤولت قوروجولوغو دؤرونو یاشادیغیمیزدان، اونلارا بؤیوک احتیاجیمیز واردیر.

بو بۇيوكلرئىمىز كىچىمىشىمىز، ياشادىغى دۆۋرە ۋە مېلىتىن گلەجگىنە نىجە باخمىشلار؟
 اونلار مېلىتىن ھاياتىن پىروبلېملىرىنى نىجە گۆرمۈش، بو پىروبلېملىرىن ھلى اوچون نە تىكلىف ئاتىمىش،
 اۆزلىرى نە ئاتىمىشلار؟ ان اۆنملى سواللاردان بىرى دە بودور: نىيە محض بو شىخىلىرى «مېلىتىن
 قوروجولارى» سىراسىندا گۆرمۈش، اونلار ھاقىندا بو موداكىرنى ۋەلىنداشىن دوشونجەسىنە
 تىقدىم ئندىرىك؟

* * *

فىكىر ۋە عمل بۇيوكلرئىمىز سىياھىسى حسن بى زىردابى (۱۹۰۷-۱۸۴۲) ايله باشلانير،
 چونكى اوندان اول مىلتىشمە سورجىنى باشلادان، «بىز كىمىك؟» سوالىنا دوغرو-دوروست
 جاواب وئرن فىكىر آدمىمىز اولمايىب. محض زىردابى ايدى كى، توركلوگو ايرانچىلىق/فارسچىلىق
 دوشونجەسىندىن قوپارتدى ۋە دىدى كى، موسلمان اولماقلا ياناشى، سن توركسن ۋە تىك دىيىلسن
 - عثمانلى دا، روسىدا، چىن دە، ايران دا، باشقا يىرلردە سىنىن جان بىر، قان بىر، دىل بىر قارداش لارىن
 وار. زىردابى يە گۆرە، خالىق لار آراسى ھايات «زىندەگانلىق جنگى» دىن عبارت دىر ۋە بو موبارىزە دە
 اودوزان طرف اولماق اوچون اىلك نۆۋەدە خالىقن تىھىلىندە كى بىر بىر ۋەلىتى دوزلىمىك
 لازىم دىر. زىردابى نىن اىمضا آتدىغى اىلكلردىن بىرىنجىسى ۱۸۷۲-جى اىلدە معارفچى خىرىيە
 جمعىتىنى قورماسى اولدو. اوبىرى اىل حاجى قارا تاماشاسى ايله آذربايجان دا مېلىتىن تاتارىن
 اساسىنى قويدو. زىردابى نىن چىكىدىكى اىضطىراب اونا گرگىن يولو گۆستردى: «ھەر كسى چاغىرىرام
 گلەمىر، گۆستىرىم گۆرمۈر، دىيىرم قانمىر، آخىردا گۆزدوم كى، اونلارنى ھارايلايىب چاغىرىماقدا،
 اونلار دىمىكەن باشقا بىر علاجىم يوخدور». بىلەنچە، مېلىتىن قىزىتىلگىن اىلكى - كىنچى ياراندى
 (۱۹۷۵). زىردابى مېلىتىن ھاياتى يالنىز آنالىز اندىب، قونشولارلا موقايىسە ئاتمەمىش، ھەم دە مېلىتىن
 تىرقى ئاتمەسى يوللارىنى گۆستىرىمىش، مېلىتىن ھاقلارى ياد ھۆكۈمەت دىن، ياد قونشولاردان مەدافە
 ئاتىمىش دىر. زىردابى شىخىتى يىنى نىسىل اۆرنىك ايدىنلوق ۋە سىياسىتىلرىن يارانماسىنا تىكان
 وئردى. زىردابى نىن ان بۇيوك تارىخى خىدىمىتى، بىزچە، بودور.

بو آرادا گوننى آذربايجان اصىللى باشقا بىر اولدوز دا پارلادى. ھەمدان ياخىنلىغىندا كى اسدآباد
 قىسبەسىندە دوغولموش جمال الدىن موسلمان شىرقى نىن فىكىر ۋە سىياسەت ھاياتىنا جانلىلىق
 كىتىردى. بو گون شىخ جمال الدىن اسدآبادى نىن (افقانى نىن، ۱۸۹۷-۱۸۳۶) اىرتىنە فرقى
 ياناشمالار واردىر. آما اونون اىمپىرىيالىزم اسارتىندىن آزاد اولماق، مېلىتىن (ۋەلىتى-جىنىسىيە)
 كونسىپتلىرى، دىل بىرلىگى نىن رولو ھاقىندا فىكىرلىرى زامانىدا گىنج ايدىنلوق لارىن
 يىتىشمەسىنە بۇيوك تاثير اتتى. اونون «مېلىتىن كىناردا سەدات يوخدور»، «دۆۋلىتىن

مۇحكىملىگى عدالتىندىن، مىلتىن دىرلىگى علمىندىن آسىلىدىر» كىمى دوستورلارى بوگون دە كىچرلىدىر.

زردابى و شىيخ جمال الدىن اۋندىرلىگى و اۋرنىكلىگى مىلى ايدئولۇژىنىن و مىلى دۋولتىن قوروجولارىنى ياراتتى. *على مردان بى توپچوباشى* (توپچوباشوو، ۱۹۳۴-۱۸۶۲) رىداكتورو اولدوغو روسجا كاسپى قزىتىنى مىلى اورقانا چئويدى، هم قزىتى، هم اۋزو ايل لرله مىلتىن و كىلى اولدو. نىجات معاريف جمعيتىنىن صدرى، روسيا توركلرىنىن تانىنىمىش سىياسى لىدىرلىرىدىن بىرى، باغمىسىز آذربايجاننىن پارلامىنت صدرى، پارسى كونفرانسىندا آذربايجان نامىندە ھىتى نىن باشچىسى، سونرا اسكى روسيا مظلوم مىلتلرىنىن موھاجىرتەدىكى لىدىرلىرىدىن بىرى كىمى توپچوباشى سىياسى حادىشەلرىن مركزىندە يتر آلدى، عۋمرونون سونونادك بو اۋلكە و بو مىلت اوچون چالىشىدى. اونون فېكىر آدمى كىمى بۋيوكلوگونو كاسپى دەكى چوخ سايلى مقالهلرى، يازدىغى رسمى سىندلرىن لايھەلرى، پارسى دە چاپ ائندىردىگى آذربايجان حاقىندا كىتابچالار، *آذربايجاننىن تشكولو آدلى اثرى*، ائلەجە دە آذربايجاننىن گلەجگى حاقىندا قويدوغو سواللار گۋسترمكەدىر.

على بى حسين زاده-توران (۱۹۴۰-۱۸۶۴) يالنىز آذربايجاندا دئىيل، بوتون تورك دونياسىندا توركچولوگون (مىلتچىلىگىن) بانى لىرىدىن بىرى، بلكە بىرىنجى سىدىر. آذربايجاندا توركلوگون تارىخى، ائتنوگرافىياسى حاقىندا ايلك دولغون علمى اثرىن (توركلر كىم دىر و كىم لردن عبارت دىر؟) مۇلىفى حسين زادهدىر. اونون مشهور دوستورونو - توركلشمك، ايسلاملاشماق، چاغداشلاشماق - بوگون بىلمەين اوخوموش آدم تاپماق چتىن دىر. مىلتلشمە سورجىنىن باشلارىندا مىلى شعورون واجىبلىگىنە ايلك دىقت چكن دە، بىزجە، اودور. آذربايجاندا مىلى گوجدن ايلك بحث ائدن فېكىر آدمى حسين زادهنىن اۋزودور. على بى حسين زاده چاغداشلارنى و سونراكى نسلنى عموم تورك ادبى دىلىنى قورويوب ساخلاماغا چاغىراندانە قدر مودرىك ايدى! اوستوندن آشاغى - يوخارى ۱۰۰ ايل كىچىدىن سونرا يىنىدىن اورتاق تورك دىلى پروبلىمى قارشى سىندايق.

مىلى فېكىر و عمل بۋيوكلرىمىز سىيەسى سىندا موطلق يتر آلمالى اولان ۵-۳ آدمدان بىرى *احمد بى آغا/وغلودور* (آغاينى، ۱۹۳۹-۱۸۶۹). او، مىلتىن كىچىمىشى، ايندىسى و گلەجگى حاقىندا اۋزل كونسىپتى اولان موتفككىر، ايرانچىلىق/فارسچىلىق ذهنيتىنى بالتالامىش ايدئولوق دور. احمد بى آغا وغلو آذربايجاندا تورك مىلتچىلىگىنى نظرى جەتدن ايرەلى آپارمىش گۋركملى شىخىتىمىزدىر. او هم دە ائرمىنى تجاووزونە قارشى مقاومتىن تشكىلاتچىسى، ايلك

میللی پارتیانین - دیفاعی نین قوروجوسودور. آغاوغلو آذربایجانلا یاناشی، تورکییه نین سیاسی حیاتیندا دا اؤنملی رول اوینامیش میللی ایفتیخاریمیزدیر.

بو اوچ بؤیوگوموزون اؤندرلیگی ایله فورمالاشماقدا اولان میللی مفکوره، اویغون سیاسی شرطلر یارانان کیمی - ۱۹۱۸-جی ایلده میللی دؤولتین قورولماسینی لابود ائتدی. هله همین تاریخه قدر گنج ممد /مین رسولزاده (۱۸۸۴-۱۹۵۵) اؤزونو تصدیق ائتدیرمیش گؤرکملی ایدئولوق و سیاستچی کیمی حادیثه لرین تام مرکزینده یئر آلمیشدی. رسولزاده هم ده یورولماز تشکیلاتچی ایدی، میللتین تشکیلاتلانماسی مسئله سینده ان چوخ اؤنم وئرن و بو یولدا چالیشمیش لیدرلردن ایدی. بؤیوک دؤولت آدامی، سیاستچی، ایدئولوق اولان رسولزاده هم ده گؤرکملی عالیم، پوبلیسیست و ژورنالیستدیر.

جومهوریتین ۲۳ آیی (۱۹۱۸-۱۹۲۰) میللی تاریخیمیزین هم ان فخارتلی، هم ده ان دراماتیک دؤنمی دیر. دئییلن لر ان چوخ دا جومهوریت خادیم لری - پارلامنتین فاکتیک باشچی سی دوکتور حسن بی /آغایئو (آغازاده، ۱۸۷۵-۱۹۲۰)، جومهوریتین ایلک باش ناظیری فتحعلی خان خویسکی (۱۸۷۵-۱۹۲۰) و اکینجی باش ناظیری نصیب بی یوسف بیلی نین (۱۹۲۰-۱۸۸۱) تاریخی فعالیتینه و فاجیه لی طالع لرینه عایدیدیر. اونلار هم ده ایلک شهید دؤولت آداملاریمیزدیر.

۲۷ آپرئل فلاکتیندن - روسیانین قوزئی آذربایجان اکینجی دفعه ایشغالیندان سونرا میللی سیاسی فیکرین اینکیشافی و آذربایجان داعواسی اوغروندا موباریزه موهاجیرتده داوام ائتدی. توپچوباشی و رسولزاده نین لیدرلیگینده توپارلانان سیاسی موهاجیرت میللی داعوانی بین الخالق پلاتفورما داشییا بیلدی، آذربایجان مسئله سینده دونیانین سیاسی پروبلئمی کیمی یاناشماق ضرورتی فیکرینی عزم له مدافعه ائتدی. سیاسی موهاجیرتین سیرالاریندا اونلارلا، یوزلرله فداکار اینسان میللی داعوانی یوروتدو. سیاسی موهاجیرتین ایچیندن بؤیوک فیکیر و عمل آداملاری دا چیخدی.

موساوات پارتیاسی نین اکینجی باشقانی میرزه بالا ممدزاده نین (۱۸۹۸-۱۹۵۹) سیاسی فیکرین اینکیشافیندا، میللی مفکوره نین بیجیملنمه سینده مستثنی رولو اولدو. او، ایلک دفعه اولاراق میللی ایدئولوژی نی سیستم لشدیردی. تورکچولوک و آذربایجانچیلیغا تعریف وئردی. او، سیاست علمی ساحه سینده چالیشمیش ان بؤیوک عالیم لریمیزدن بیریدیر؛ سایجا ایکی میندن چوخ اولدوغو تخمین ائدیلن اثرلری توپلانیب کولّ حالیندا چاپ ائدیلمه لی دیر.

جئيهون بى حاجى بىلى (۱۹۶۲-۱۸۹۱) گنج ياش لاريندان مىللى حرکاتا قوشولموش، مىللى حۇكومتين قزئتىنى (آزربايجان) رنداكتە ائتميش، آزربايجان ايستىقلالى نين پارس كونفرانسىندا تانيديلماستىندا رول آلميش، داها سونرا سياسى موهاجىرتين ليدئرليرىدىن بىرى كىمى آزربايجانين آوروپادا قىسىلمايان سسى، مىللى ايراده نين داشىيىجىسى اولموش دور.

موهاجىرت ليدئرلىرى سىراسىندا صادىق آرانين (۱۹۷۱-۱۸۹۵) دا يئرى وار. او، گنج ياش لاريندا آزربايجان پارلامنتى نين عضو اولموش، سونرالار سياسى موهاجىرتين فعاليتىنده موهم رول اوينايميش، اؤزلىكلە موهاجىرت مطبوعاتى نين قورولماستىندا فداكار جاسينا چاليشميش دير. او، مىللى داعوامىزى خاريجده مدافعه ائتميش، بو يۇنده اونلارلا اثر يازميش دير. اؤزلىكلە اونون /يران تورکلىرى اثرى ايراندا آزربايجان مسئلهسى نين قويلوشو، فارس ايرقچىلىگى نين ايفشاسى باخيمىندان دىقتى چكىر.

اوزئير حاجى بىلى (حاجى بى اوو، ۱۹۴۸-۱۸۸۵) فيكىر و عمل بۇيوك لريمىز آراسىندا تاماميله بنزرسىز حيات ياشاميش شخسىتيمىز دير. ايلک آزربايجان (ائله جه ده عموم تورک و عموم اسلام) اوپئرا^۱ و اوپئرتتاسى نين مؤلىفى، هم ده سياسى قزئتچىلىک ساحهسىنده اؤزونو تصديق ائتميش يازارلاردان بىرى ايدى. او، سياسى ائليت پروبلئمى، مىلتلشمه سورجى، مىللى کيملىک مسئلهلىرى، تارىخى سورغولاماق ايستىقامتلىرىنده مقاله لر يازميش، مشهور آزربايجان قزئتى نى (قارداشى جئيهون بى له بيرلىکده) رنداكتە ائتميش دير. سوونت رئپرئسسيالاريندان نه حىکمتسه يان کئچه بيلن اوزئير بى سوي آدى نين سونوندا «اوو» يازيلماسينا راضىلاشسا دا، دوهاسى نين وئردىگى گوجلە مىلتينه مؤحتشم خيدمتلر گؤسترميش، موسيقىسى ايله مىللى اؤزونودرک، مىلتلشمه سورجینه حساس قاتقىلارى اولموش دور.

بو آرادا گونئى آزربايجان دا اؤز يولونو آراماغا جهد ائتميش، يوزايلرله سوروب گلن ايرانچىلىغا/فارسچىلىغا خيدمتى ايله ياناشى، نهايت، اؤزونو ده دوشونمه يه جهد ائتميش دير. ۱۹۲۰-جى ايل تبريز عصيانىندا مىلتيمىز تجددود دوشونجهسى نين بانىسى، مشروطه اينقىلابى نين قهرمانلاريندان بىرى شئىخ محمد خيابانىنى (۱۸۷۹-۱۹۲۰) ليدئرلى اولاراق گؤرموش، ايران داخيلينده آزربايجانا موختارىت الدهه ائتمک ايسته ميش دير. موختارىت اوغروندا ايکينجى جهد ۲۱ آذر حرکاتى زامانى اولموش، گونئى عىنى زاماندا مىلت اولماق عزمىنى اورتايا قويوموش دور. بو حرکاتين باشيندا دا سيد جعفر پيشهورى (۱۸۹۲-۱۹۴۷) دورموش دور. هر ايکى

^۱-تئاتردا ايفا اولونماق اوچون اينسترومنتال موسيقىلى درام اثرى، هابئله ايشتىراک ائدن شخصلرين اثرين سؤزلىرىنى موسيقى نين موشايىتى ايله (هاوا ايله) سؤيله دىکلىرى تئاتر تاماشاسى نين اؤزو.

^۲-اوخوماق، رقص و دانىشماقلا علاقه لندىريلن گولمه لى موسيقىلى صحنه اثرى.

جهد ایران و سووئت ایرتیجاعسی نین قوربانلی اولموش، هر ایکی لیدئر شهید دوشموش دور (بیری تبریزده، او بیری باکی‌دا).

تبریزی علی (۱۹۹۸-۱۹۲۹) پانیرانیزمین و فارس ایرقچیلیگی نین مئیدان سولادیغی، تورکلوگو آشایلادیغی و ایچینده اریتمدیگی بیر دؤورده میلی دیره‌نیشین سمبولونا چئوریلدی. او، شعرلرینده ایرقچیلیک دوشونجه‌سینه قارشی چیخدی، میلی وارلیغیمیزی مدافعه ائتدی. مشهور ادبیات و میلت اثرینده میلی فیکری راحت بوراخمایان سوال‌لارا جاواب تاپماغا چالیشدی، رسمی ایران تاریخچیلیگیندن فرقلی میلی تاریخ کونسپتینی اورتایا قویدو. هم ده میلی حرکاتین یاخین گله‌جک اوچون وظیفه‌لرینی معین ائتدی. تبریزی علی ایلک دفعه میلی تاریخیمیزی عموم‌تورک تاریخی‌نین بیر بؤلومو اولاراق تقدیم ائتدی. اونون یارادیجیلیغی وارلیق مکتبی‌نین یارانماسینا تکان وئرن عامل‌لردن بیری اولدو.

مرحوم دوکتور محمد تاغی زهتابی (۱۹۹۸-۱۹۲۳) اؤرنک شخصیتی و دیرلی یازی‌لاری ایله میلی دیره‌نیش حرکاتی‌نین باشقا بیر سمبولونا چئوریلدی. زهتابی‌نین اؤزلیکله تاریخ کونسپتی یئنی میلتچی گنجلیگین یئتیشمه‌سینده فؤوق‌العاده بؤیوک رول اوینادی.

بو گون حیاتدا اولمایان بؤیوک‌لریمیزین سیاهی‌سینا / بول‌فض / ائلچی‌بی (۲۰۰۰-۱۹۳۸) ده داخل‌دیر. میلی-دئموکراتیک حرکاتین لیدئری و دئموکراتیک یوللا سئچیلیمیش ایلک آذربایجان پرزیدنتی ائلچی‌بی، هم ده میلی ایدئولوژی‌نین گؤرکملی نماینده‌سی‌دیر. اونون «میلتلشمه، دؤولت‌لشمه، بوتؤولشمه!» شوعاری، «آذربایجان خالق‌ی تورک‌لوگونو درک ائندن سونرا میلی پروبلملرینی حل ائتمه‌یه باشلا یا جاق!» دوستورو، «قاراباغ پروبلمی‌نین حل‌ی یولو تبریزدن کئچیر!» کیمی فیکیرلری چاغداش میلی ایدئولوژی‌نین وازکئچیلمز سوتون‌لاریندان‌دیر.

۲۰۱۴-ده دوکتور جواد هئیتی (د. ۱۹۲۵) - هر ایکی آذربایجانین آغ‌ساقالینی ایتیردیک. ایران‌دا تورکچولوگون علمی زمینه‌اتورماسی دوکتور هئیتین آدی ایله باغلی‌دیر. هئیتین ۱۹۷۹-دا اساسینی قویدوغو وارلیق درگی‌سی ایران‌دا میلی وارلیغیمیزین قورونماسی و مدافعه‌سینده بیر مکتب اولدو. بو مکتبین موداویم‌لری چتین شرط‌لرده میلی مباریزه‌میزی داوام ائتدیرمکده‌دیرلر.

* * *

رحمتلیک رسول‌زاده واختیله یازیردی: «بیر میلتین یئنی نسلی اسکی‌سینه نظراً داها آز تجروبه‌لی اولورسا، او میلتین وارلیغی و ایستیق‌بالی تهلوکه‌یه معروض قالا بیلر.»

بو قيسا يازى ايندىكى نىسلى كىچىمىشىمىزى درك ائتمەيە، گلەجگىمىزى دوشونمەيە چاغىرىش دىر. بۇيوك اجدادلار يىمىزلا فخر ائتمەك آز دىر. اۋنملى اولان اولار يىن حياتىنى و فيكىرلىرىنى تحليل ائدىب، اولار دان اۋىرنەك دىر. اۋنملى اولان نىسلىلر آراسىندا سووئ رىئىمى - نىن قىردىغى جانلى علاقەنى يىنى دن قورماق دىر. مىللى ايدئولوژى بۇيوك لىرىمىز ياراتدىغى زىنگىن مىراثا صاحىب چىخىب مىنىمسەدىكەن سونرا يىنى اينكىشاف مرحلەسىنە گىرە بىلر.

بۇيوك لىرىمىز سىياھىمىزدا ۱۹ كىشى يىر آلدى. اساس پارامىترىمىز عمل و فيكىر نەنگ لىرىمىز يىن اۋرنەك شىخسىت اولمالارى و اۋرنەك سىياسى - اجتماعى فيكىرلر ايرەلى سورمەلرى، مىلت - دۋولت سورجىندە حساس قاتقىسى نىن اولماسى دىر. بو سىياھى دان فرقلى سىياھى اورتايا قويا بىلەجەك شىخسلر دە ولا بىلر. اولسون، اولار يىن دا اۋلچو واحىدلرى دارتىشلا بىلر.

بو يازى مىلت - دۋولت قوروجولوغوندا فۇوق العادە بۇيوك رولو اولموش نەنگ شىخسىت لىرىمىزە ھە دە شوكران بورجوموزون ايفادەسى دىر.

تاریخی قهرمان لاریمیز مسئله‌سی

شهرلرده و کندلرده نهنگ هئیکل‌لری، قاپالی یئرلرده ایسه نیستاً کیچیک بوست‌لری [نیم‌تنه] گۆرمه‌میز سیرادان بیر روتین‌دیر. بوتون میلت‌لر میّلی قهرمان‌لارینی و باشقا بؤیوک‌لرینی چشیدلی یول‌لارلا - هئیکل دیکمک، کوچه، مئیدان و شهرلره آد وئرمکله، بدییی فیلم چکمک، بلگه‌سل حاضرلاماقلا، کیتاب یایینلاماق، موزئی تشکیل، ادبیاتا مؤوضوع ائتمکله... یاشادیرلار. اونلارلا شوکران بورج‌لارینی بیلدیرمک اردم ساییلیر. میّلی و یا تاریخی قهرمان‌لارین خاطیره‌سینه سایغی، یئنی گوجلۇ، ساغلام نسیل‌لرین یئتیشدیریلمه‌سی اوچون گرکلی بیلینیر.

میّلی قهرمان‌لار مؤوضوعسوندا زنگین آراشدیرما و ادبیات واردیر. صادری ماکسودی آرسال^۱ گۆره، «قهرمان یئتیشدیره بیلیمک، میلت‌لر اوچون چوخ قیمتلی بیر خیصلت‌دیر؛ بو، میلت‌لرین یاشاما، پایدار اولما قودرتی‌نین بیر بورهانی [ثبوت]، بقالاری‌نین قارانتی‌سی و تأمیناتی‌دیر.» قهرمان کیم‌دیر؟ سوالی دا جاواب‌لاندیریلیر. قهرمان تانیملاماسینا/تعریفینه یئنه صادری ماکسودی آرسال‌دان باخاق: «میلتین حیات و بقاسی‌نین بحث مؤوضوعسو اولدوغو موجدایله و ساواش‌لاردا بؤیوک فداکارلیق‌لار گۆستریمیش، میلتله اولغان اوستو خیدمت‌لریله تمایز ائتمیش [سئچیلیمیش] اولان بو کیمی اینسان‌لار میلت‌لر قهرمان ایسمینی وئریرلر... میلتین ایستیقلالینی تهدید ائدن هر هانسی بیر تدافعی حربده [مدافعه ساواشیندا]، حتی هر هانسی بیر ساحه‌ده میلتین بؤیوک بیر منفعتی اوغرونا اؤزونو فدا ائدن و یا ائتمه‌یه حاضر اولان شخص، میّلی قهرمان‌دیر. اؤزونده میّلی کوتله‌یه باغلیلیق دوغوسونون چوخ درین اولدوغونو ایشبات ائتمیش، میلتین تاریخینده شرفلی بیر یئر آلماقا لاییق اولان بیر اینسان‌دیر.»^۲ گۆرکملی فیکیر آدمی، حربی و سیاسی-دؤولت ساحه‌لرینده فؤوق‌العاده خیدمت‌لری اولان‌لارلا یاناشی، دیگر ساحه‌لرده ده فرقله‌ن‌لری دیر سایماقدادیر. آرسالا گۆره، خالقین شعور‌آلتی حیس‌آئتدیگی آرزو و مئیل‌لری دقیق ایفاده‌ا‌ده‌رک بو حیس‌آ و مئیل‌لره بیر میّلی جریان ماهیتی وئرن و میلتین ایچینده گیزله-

^۱ - سوونت‌لردن قالان بعضی منطق‌سیز یازی قایدالارینی دییشمک گرک‌دیر.

^۲ - Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul: Ötügen, ۲۰۱۸, s.

نن قودرت و قابیلیتینی، مادی و معنوی اثرلرده عکس ائتدیره رک، میلّتین حیات و اینکیشافینا ایستیقامت وئرن لر بؤیوک شخصیت لردیر.^۱

چار-سووئت و پهلوی-خومئینی دؤنملرینده قهرمان

بوتون میلّت لر اوچون نورمال ساییلان بو حالین یانیندا آنورمال استثنالار دا واردیر. نیهال آتسیز اؤزونه مخصوص سرت اوسلوبوندا بو دورومو «میلّی قهرمان یئتیشدیردیگی حالدا اونلاری اونودان بیر میلّت، حیوان سوروسوندن بیراز فرقلی بیر ییغین دیر» دئیّه دیرلندیریر. ساختا، سیرینمیش قهرمانلاری سینه یه چکمک ده بیر باشقا رذیللیک دیر.

بو رذیللیگی باشقا سؤمورگه خالقلاری کیمی قوزئی آذربایجاندا تورکلوک ده یاشادی. گونئی آذربایجان ایندی ده یاشاماقدادیر. بیر زامانلار گؤزلیم باکی دا لنین، کیروو، شومیان، جاپاریدزئی، فیولئتوو، آناشکین، سولنتسئو، کئتسخووللی، امیریان، مونتین، ۲۶ باکی کومیسسارلاری، اون بیرینجی قیرمیزی اوردو ... و دیگرلرینه قویدوقلاری هئیکل لر، کوچه-مئیدان آدلاری ایله سووئت رژیمنی هر گون، هر ساعات بو میلّتی یئندیدگینی خاطیرلاتماق ایسته میشدی.^۲ فخری خیاباندا موساواتچی لارا قارشى قهرمانلیقا موباریزه آپارمیش روس بولشئویکلرین آدینی ایندی قوهوملاریندان باشقا هئچ کیم خاطیرلایا بیلمز. گنجه شهرى کیروآباد، بئیلقان شهرى ژدانوو (بئشینجی درجه لی روسیا بولشئویکی)، قارابولاق کارباگین (چار پولکونیکى پاوئل کارباگینین شرفینه) آدلاندی. کوممونیسست رژیمنین ایندئولوژی یاناشماسی بیر یانا، روس تاریخی نین سوووروو، کوتوزوو، رازین کیمی ایفتیخارلاری دا باکی دا و دیگر آذربایجان شهرلرینده اونودولمادی. بیر سؤزله، سووئت دؤنمی نین سئویلن میلّی آدامی خودو ممدووون دئدیگی کیمی، باکی «خریستیان قبریستانلیغینا» چئوریلیمیشدی.

۱۹۷۰-لرده یئرلی «میلّی کوممونیسست لردن» نریمانوو، عزیزبئی اوو، بونیاد سرداروو، قاتیر ممد کیمی خادیم لر ده هئیکل و بوستلر قویدولار. بونو یئرلی حؤکومتین میلّتچیلیگی کیمی قیمتلندیرن لر بو گون ده واردیر. حالبوکی بو، محض موسکوانین قرارى ایدی، باکی نین دئییل. موسکوا بو قرارى وئرمکله میلّی کوممونیسستلرین خیدمتلرین نهایت قارشیلانماسینی،

^۱-یننه اوردا، ص. ۱۱۰.

^۲-۱۹۹۰-لارین باشیندا آزادلیق مئیدانینداکی میتینقلرین بیرینده بو هئیکل لرین ییغیشدیریلیب خزرده کی آدالارین بیرینه داشینماسی، سووئت دؤنمی نین جینایت لرینی گؤسترن آچیق هاوا موزئی نین انکسپوناتلاری کیمی ایستیفاده اندیلمه سینى تکلیف ائتمیشدیک. تأسف، دراماتیک تاریخمیزین بو شاهیدلری تبلیغات واسیطه سی اولا بیلمه دیلر. میلّی حرکات و باغیمسزلیغین ایلک ایل لرینده بو هئیکل و بوستلر سؤکولوب، مثاللوم کیمی خاریجه داشیندی.

عدالتین تجلی ائتمەسینی دوشونمەمیش دیر. موسکوا، ۱۹۷۰-لردە سووئت میلّی رۇسپوبلیکالاریندا یوکسەلن میلّەتلەشمە سورجی نین طلبلرینی گۆز اؤننە آلاراق سووئت حاکیمیتینە یئرلەردە میلّی دون گئییندیرمک مقصدی گودوردو. بو، ۱۹۳۰-۱۹۲۰-لاردا پوپولیار اولان، اما ۱۹۷۰-لردە آرتیق آرخییکلەشن فورماجا میلّی، مضمونجا سوسیالیست شوعارینا یئنی نفس وئرمک جەهدی ایدی. خریستیان قبریستانلیغی نین گۆزۈنە قاتیلان بو دییشیکلیک باکی نین کوسموپولیت منظرەسینی بئله دییشدیرمە یە قادیر دئییلدی.

ایکینجی دنیا ساواشی زامانی چتین دوروما دوشن موسکوا، اینسانلارین میلّی حیسلرینی بیر قدر یوکسەتمە یە احتیاج دويدو. میلّی رۇسپوبلیکالاردا تاریخی قهرمانلار مۇوضوعسو یادا دوشدو. اما یئنی یارادیلاچاق «تاریخی قهرمان» سووئت/روس دؤولتچیلیگی پرىنسیپلرینە ترس دوشمەمەلی ایدی. تعجیلی شکیلدە یئرلی تاریخی لره بیر نئچە «تاریخی قهرمان» تقدیم و تبلیغ ائتمک تاپشیریلدی. بئله جە بیر نئچە قهرمان اويدورولدو:

جاوانشیر (۶۸۱-۶۱۶) - فارس ساسانی عایلەسی نین ائرنیلشمیش قالیغی، وراز قریقورون اوغلو، تیرداتین عمی سی قهرمان اولدو؛ اونون ان بؤیوک خیدمتی خزر تورک لرینە قارشى موباریزە آپارماسی ایدی.

بابک (۷۹۸-۸۳۸) - ایران دیرلرینی ایسلام دیرلری قارشى سیندا مدافعه ائندن لرین، خرمدین لرین باشچی سی - میلّی قهرمان اعلان ائدیلدی. حالبوکی تاریخی منبع لر بو شخصین فارس کؤکنلی اولدوغونو یازیر.^۱

قوبالی فتحعلی خان (۱۷۸۹-۱۷۳۶) اوچون میفیک خیردا پارچالارا بؤلونموش آذربایجان تورپاغینی بیر یئره توپلاماق و مرکزleşمیش بیر دؤولت یاراتماق تشبؤو اويدورولدو.^۲ حقیقتدە ایسه اونو قهرمان ائدن یئرلی فئودال رقیبلرینە قارشى روس قوشونلارینی آذربایجانا چاغیرماسی، دربندین آچارینی یئکاتئربینا گؤندرمەسی ایدی.

ادبیاتدا قهرمانلار یا دا دوشمنلر خصوصی و گئنیش موزاکیره طلب ائدن مۇوضوع دور. بو ساحەدە سووئت سیاستی نین ماهیتینی آچان اونلارلا اؤرنک وئرمک مومکون دور. صمد وورغونون مشهور و/قیف پیئسیندە آغا محمد شاه قاجاری آشاغیلاماسینی، یا دا مدّ سعید اوردوبادی نین

^۱ -۱۹۹۳-دە گونئی آذربایجاندا یئنی یارانماقدا اولان بڑاباک حرکاتی رهبرلرینە «بابکین تورک اولماسینی ثبوت ائده ییلرسینیزمی؟» دئیە سوردوغوموزدا «ؤنملی اولان اونون ایسلام حاکیمیتینە قارشى موباریزە آپارماسی دیر» جاواپینی ائشیدیردیک.

^۲ -Ənvər Şükürzadə, *Fətəli Xan*, Bakı: EEAzF Nəşriyyatı, ۱۹۴۳, s. ۵.

مشهور قیلینج و قلم رومانیندا سلجوقلارلی یاد عنصر کیمی قلمه وئرمه سینی خاطیرلاماق یئترلی دیر.

تورک لرین ایفتیخارلاری مسئله سینده ایران دا پهلوی لردن بو یانا دوروم داها بر باد اولموش دور، عینی حال خومئینی رئیمنده ده داوام ائتمکده دیر. اهمنی لر و ساسانی لر تاریخینه، اویغون اولاراق او دؤنمین پادشاهلارینا اینانیلماز تعریف لر دئییلیر. کوروش دونیادا اینسان حاق لاری تأسیسیچی سی آدلاندیریلیر، ساسانی لردن انوشیروان خئییر خواهلیغین سمبولو ساییلیر. سون پهلوی شاهی ایسه /ریامهر (آریالارین سنوگی سی) تیتولونا لاییق گؤرولموشدو.

فیردوسی نین شاهنامه سیندن (تخمیناً ۱۰۱۰) باشلا یاراق اجتماعی فیکیرده تورک لره قارشى دوشمن موناسیبت کؤروکلنمیش دیر. ایران-توران قارشىلاشدیرماسیندا شرین سمبولو توران و توران حؤکمداری اهریمن /افراسیاب/آلپر تونقادیر. هؤرموز ایسه اویغون اولاراق خئییرین سمبولودور. فارس ایرقچیلیگی محض بو تیپ موتیولرله بسلنمیش دیر. ایران/فارس تبلیغاتی اؤز لرینکی بیر یانا، باشقالارینین بؤیوک لرینی ده منیمسه ییب ایدئاللاشدیرماقدان چکینمه میش دیر. پروفئسور عثمان قاراتایین ادعاسینا گؤره، فارس لار اسکی تورک تاریخی نین ساکا دؤنمینده کی قهرمان لارینی دا افسانه لرینه سالمیش، اؤزونون کولشدیرمیش لر؛ «بیزیم بوگون اوغوز خان دئدیگیمیز تورک قهرمانی ایران داستانینا فارس قهرمانی فریدون اولاراق گیرمیش دیر.»^۱

ان پارلاق و ماراقلی اؤرنک لردن بیرى سی ده ماکندونیا لی ایسکندر مسئله سی دیر. فیردوسی شاهنامه سینده ایسکندر حاقیندا ماراقلی بیر حکایه آنلادیر. حکایه نین قیسا مضمونو بئله دیر: اهمنی دؤولتی نین ماکندونیا لی آلئکساندر قارشى سیندا مغلوبیتینی (م.اؤ. ۳۳۳) اونودا بیلیمه یین فارس لار، بو مغلوبیتی آلئکساندرین /ایسکندرین دامارلاریندا آخان فارس قانینا باغلا ییرلار. گویا آلئکساندر /ایسکندر کیان نسلیندنمیش! اهمنی و ماکندونیا اوردولاری آراسیندا کی ساواشدا روم اوردوسو مغلوب اولموش، کرال فیلیپ قیزینی فارس پادشاهی نین طلبی ایله اونا گؤندریبمیش. فارس پادشاهی روم قیزی ایله یاتاغا گیرمیش، اما قیزین آغزیندان پیس قوخو گلدیگی اوچون اوندان امتناع ائتمیش دیر. قیزین بو دردینی «ایسکندر» آدلی اوتلا موعالیجه ائتمه لرینه باخمایاراق، بیر دفعه دیکسینمیش پئرس /فارس پادشاهی قیزی آتاسینا گئری گؤندریبمیش. فیلیپ بو بیر گئجه لیک ایزدیواجدان دوغان اوشاغی اوغوللوقا گؤتوروبموش. باخ بئله جه دونیاجا مشهور سرکرده کیان نسلی نین بیرباشا داوامچی سی و ایران تاخت-تاجی نین مشروع صاحبی

^۱ -Osman Karatay, *İran ile Turan*, İstanbul: Ötüken, ۲۰۱۵, s. ۲۷۷.

چيخاريلميش... م. امين رسولزاده *آذربايجان شاعيري نظامی* کيتابيندا فارس ايرقچيليگينه اؤرنک کيمي بو مسئلهدن بحث ائتميشدير.^۱

بو قهرمانلار سيلسيلهسينده فارس اولمايانلارا يئر يوخدور. حتی ۱۰۰۰ ايل ايران آدلى بو جوغرافيانين حاکيملري اولموش خاندانلار بئله ياد، *ايرانا* بدبختليک گتيرن عنصرلر ساييلير. باشليجا نيفرت هدفى اولاراق سلجوقلور، ائلخانلىلار، نعيموراوغوللارى، قاراقويونلو-آغقويونلو سئچيلميشدير. (دقت چکن استثنالار صغوىلر، اؤزليکله شاه عباس حاقيندا يازىلاردا راست گليریک). اؤرنک اولاراق فارس دىلى و ادبياتىنى حيمايه ائتمهسينه، فارسلارى کوتلهوى شکیلده ايدارى ايشلره جلب ائتمهسينه، ايندىكى ايران جوغرافياسىنى بيزانس تهديدلري و عرب باسقى سيندان قورتارماسينا باخمىاراق، بؤيوک سلجوقلو دؤولتى رسمى تاريخچيليکده عادتاً «کؤچرى طايفالارين حاکيميتى» ساييلير.

ايراندا سون اينقىلابدان سونرا شاه آنلايشىنى آنديران هر شئى قالدیريلدى. تئهرانين مرکزینده کى هئیکله - شاهنامه نين اساس مؤلفى فيردووسى يه توخونماديلار. بوتون اؤلکه شهرلرينده کى هئیکللري قوروندو، حتی سايجا داها آرتيريلدى. تبريزلى على زامانيندا فرقىنه وارميشدى: «بیر کیمسه جورأت ائله مەدی کى، فيردووسى نين داش موجسمه سينه ال وورسون و او هله ده مئيدانين اورتاسيندا دايانيب بيز تورکلره، عربلره، بلوچلارا، کوردلره، قاشقايلارا گولور».^۲

کلاسیک لریمیز مؤوضوع باره ده

میلّتلشمه سورجی نین بو اؤنملی مسئلهسى - میلّی قهرمانلار و ایفتیخارلار مؤوضوعو - فیکیر بؤيوک لریمیزین ده دیقتینی چکمیشدیر. خصوصی آراشدیرما مؤوضوعو اولاً بیله جک بو مسئلهلرین آیرینتی لارینا گیرمه دن بیر نچه اؤرنک وئرمکله کیفایته نه جه ییک. بو اؤرنکلر بئله مسئله نین ماهیتینی آچماغا یاردیمچی اولاً بیلر.

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, ۱۹۵۱, s. ۱۷۴.

^۲ - تبریزلى على، ادبیات و میلّیت، تهران: آتروپات، ۱۳۶۰، ص. ۱۳۶. سالماس، قزوین و باشقا آذربايجان شهرلرينده فارس ايرقچيليگى نين سمبولو اولان فيردووسى يه قويولموش هئیکللر سون ايل لرده يئرلى اورقانلارين قرارى ايله قالدیريلدى؛ تهران بونا سرت رئاكسيا وئره ک بو هئیکللري يئننى دن يئرینه دپکدى.

فيكيير بۇيوكلر يميزدن على بى حسين زاده-توران مشهور مکتوبى-مخصوصى ده (۱۹۰۴) چينگيز خان و امير تيمورا عثمانلى دا آشاغلاييجى موناسيبتە اعتراض اندير، بو ساواش داهى لرينى توركلوكدن آييرمير: «...توركلوگون نەدن عبارت اولدوغونا تاماميله ووقوف گۇستريلمەميش [فرقينه واريلماميش] و تاتارلارا، علىالخصوص توركلوگون مدارى-ايفتيخارى بولونان چينگيزلر، تيمورلار كيمي حرب داهى لرينه حقارت آميز بعضى سۇزلر درج انديلميش دير.» حجمجه قيسا، فيكييرجه دوپ-دولو بو مقاله ده حسين زاده مکتب پروگرام لاريندا فارس شاعيرى قانى و باشقالارى نين شعيرلرينى آنلداركن ميرزه على شير نوايى دن ايكي سطر اولسون وئرمەمەيه اعتراض اندير.^۱ حسين زاده توركلر كيم دير و كيم لردن عبارت دير؟ (۱۹۰۵) باشليقلى كلاسيك اثرينده داهي گئنيش شكيلده مۇوضوع اوزرينده دورور. او، بۇيوكلوگو اۇز قۇومونو احيا ائدن، اۇز مملكتينى آباد ائدن، اۇز ميلتيني طريقى-ترقى يە سۇوق ايله آنى [اونو] مدنيتين آنا مرتبه لرينه چيخارديب شرف قازانديرماقدا گۇرور. بو بۇيوكلوگو ديرلنديركن باشقا و رقيب ميلت لرين نظرييله دئييل، اۇز قۇوم و ميلتى نظرييله باخماق گركدير. بوراداجا تيمورون دا تورك مدنيتينه ائنديگى خيدمت لرى قئيد ائندرك، «كابيى-ميلييه ميز [مىلى بۇيوكلر يميز] حاقيندا حقيقتى مئيدانا چيخارماق اوچون اول امرده اۇزوموزو تانيمالاييز.» دئيير.^۲ حسين زاده، چينگيزين و تيمورلنگين [امير تيمورون] نوهسى بابور ميرزه نين تورك اولدوغونو بير داهي وورغولاير. بابور ون قوردوغو بۇيوك موغوللار حۇكومتى آدى نين بير يانليشليق اثرى اولوب، بو يانليشليغين آروپالىلار بعضى ايران موورخ لريندن سيرايت ائنديگيني بيلديير.^۳

تاريخده كي قهرمانلار يميز مۇوضوعسوندا ان كسكين مۇوقع اورتايا قويان احمد آغاوغلودور. جاهانگيرليك دۇنمينده (۱۶-جى يوزايله قدر) دونيا سياستى نين شكيللنمه سينده كي توركلرين اۇنملى رولونو ديرلنديرن آغاوغلو، «ايرانيين سون مين سنه ليك تاريخى حقيقتده و دوغرودان دوغرويا تورك تاريخى نين بير شوعبه سى دير» دئيير.^۴ توركلرين دۇولت قورما ساحه سينده اوستون قابيليت لرى نين اولماسى ايله ياناشى، بير ضعيفليگى ده واردير - آغاوغلو اونو بير نئچه اثرينده وورغولاميش دير. بو ضعيفليك آروپا سياسى فيكرينده اوتوروشموش سورغولاما كولتورونون يئرلى سياسى فيكره گتيريلمەمەسى دير. احمد آغاوغلو، حسن بى زردابى نين

^۱ -Öli bəy Hüseynzadə, Seçilmiş əsərləri, Transliterasiya və tərtibi Ofeliya Bayramlı, Bakı: Çarşıoğlu, ۲۰۰۷, s. ۱۰۰.

^۲ -Azərbaycan Publisistikası Antologiyası, tərtib edən Cəlal Bəydili, Bakı: Şərq Qərb, ۲۰۰۷, s. ۱۲۷-۱۲۸.

^۳ -يئنه اوردا، ص. ۱۳۲.

^۴ -Ahmed Ağaoğlu, İran ve İnkılabı, Ankara, ۱۹۴۱, s. ۱۱.

دەفینەدەکی (۱۹۰۷-نین سونو) مشهور نیتقیندە دە، مەیت و مەیتچەلیک باشلیقلى بیلین مقاله سینه دە (۱۹۰۹)، تورک عالمی (۱۹۱۲)، یا دا/یران و/ینقیلابی اثریندە (۱۹۴۱) دە تورک حۆکمدارلارینی تنقید ائدیر. اونلاری قوردوقلاری دۆولتلى میللشدیرمە مەکدە؛ فارسجانی دۆولتین رسمی دیلی اعلان ائتمەدە؛ فارس لاری و فارس ادبیاتینی آشیری درجە دە حیمایە ائتمەدە اتەام ائدیر. بو باغلامدا ان سرت تنقیدە معروض قالانلاردان بیرى صفوی لردیر: اونلار «...شرق و بالخاصە تورک تاریخی اوزرینە درین و فلاکتلى تأثیرلر ایجرا ائتمەیه موفق اولدولار.»^۱ سون قاجار حۆکمدارلاری (معناً، جیسماً ییپرانمیش اولان سولاله) دا حاق ائتدیکلری سرت تنقیدە هدف اولولار. آغاوغلو، تورک حۆکمدارلاری آراسیندا نادیر شاه افشارین فعالیتلرینی تقدیر ائدیر، خصوصی فرقلندیریر.

سوؤتلرین قهرمان یاراتما سیاستی م. امین رسولزاده نین دیقتینی چکمیشدیر. ۱۹۵۱- دەکی بیر اثریندە سوؤتلرین ایمام شامیلی، یا دا گنجەلى جاواد خانى قهرمان کیمی گۆرمە- مەلری بیر یانا، اونلارین آدی بئله چکیمیر دئییر. عوضیندە آذربایجان تاریخی نین درینلیکلى آراناراق، اورادان بابک کیمی شخصیتلر چیخاریلیپ، ایدئاللاشدیریلیر. رسولزاده بونون سببینی ایضاح ائدیر: «بابک ایسلامیتین دوشمنی ایدی؛ بیر ایسلامیت کی ایندیکی شرطلر ایچیندە کومونیزمە آز انگلرل تۆرمە ییر. بابک، آذربایجانى قوزئیه دئییل، گونئییه قارشى قورویوردو؛ بو حالی ایله دە او سوؤتلر بیرلیگی نین موحتمل دوشمنلرینه قارشى ساواشى رمزلندیره بیلر.»^۲

تبریزی علی اوچون دونیا تورکلى کیمی، تاریخلى دە بیدیر، بؤلونمزدیر. چاغداش لاری بو عظمتلى تاریخله اؤیونه بیلرلر. بو تاریخده تئومان و متئین، آتیللا و هونلارین، چینگیز خان و موغوللارین، امیر تئیمور و ایلک تورکچو علی شیر نوایی نین... اؤز یئری واردیر. بونونلا بئله اسکی ایرته موناسیبتدە، اؤزلیکلە حاکیم تورک سولالهلى مسئلە سیندە ان باریشماز مؤوقع توتان فیکیر آدم لاریمیزدان بیرى دە تبریزی علی دیر. تورک حۆکمدارلارینین فارسجایا تک رسمی دۆولت دیلی ایستاتوسو وئرمە لرینە، فارس ادبیاتینی و مدّاح شاعیرلری سارایلارا دولدورمالارینی، ایداری و دینی ایشلری فارس لارین ایختیارینا وئرمە لرینی آجی دیللە سورغولاییر. بو سورغولامایا اؤرنک اولاراق تورکچولوگون کلاسیک قایناقلاریندان بیرى اولان ادبیات و مەیت اثریندن بیر آلینتی وئرك: «بو آتا-بابالاریمیز همیشه گوج و قودرت توپلاماقدا،

^۱- یئنە اوردا، ص. ۲۳.

^۲- Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, ۱۹۵۱, S. ۱۸.

اثرین ۳۰-جو صحیفه سیندە یازیلیمیش دیر: «بابکی سۆزو داها ۱۹-جو یوزایلده، آذربایجاندا سؤیوش موقابیلی ایدی اسؤیوش کیمی ایشلە دیلیردی. دینی نصلره احکاملارا اعتنا ائتمە یین دوشونجه لی لره «بابکی» دئییردیلر.»

حاکیمیت یاراتماقدا [دۆولت قورماقدا] بۆيۈك جسامەتلەر و فتحلەر گۇستىرىپ، اۇز زامانلارنىن ان بىرىنچى تارىخ قهرمانلارى اولوبلار. بۇيله كى بوگون هئىچ بىر تارىخ يوخدور كى، تورك او تارىخده حاضىر اولماسىن و اوندان بۆيۈك بىر رول و حرەكەت گۇزە چارپىماسىن. قوللوقلارنىدا يوزلرجه بالاجا شاهلار، حۇكومتلر، تارىخ يازانلار، ادىبلر و شاعىرلر، معمارلار و طبىبلر اولان آتا و بابالارىمىز گلەجەك نسىل اوچون، يعنى ايندىكى (بىزلر) اوچون هئىچ بىر گۇزل مىللى مىراث، مىللى دىل و ادىبات، مىللى تارىخ قويمايىبلار. فقط گونون نقد اولان قودرت و گوجونه قانع اولوب، زامانى و دونيانى كىچىك و قىسا دوشونوبلر. البته، آرا-سىرا بۆيۈك شەخسىتلر و مىللى كىشىلر ده تارىخىمىزده آز دىيىل. ^۱ تىرىزلى على تنقىدلرىنده تەكلىپلى دىيىلدىر. او، فارس اىرقچىلىگىنى ان سرت تنقىد ائىدىنلردن بىرىدىر. فىردووسى نىن دونيا شۇهرىتىنه، فارسلارنى آنا كىتابى سايىلماسىنا باخمىيلاق، فىردووسى و شاهنامە، مىللەتلر آراسىنا نىفاق سالىماسىنا گۇرە آغىر دىللە ايفشا ائىدىلر.

مۇۋەزۇع ايله باغلى بعضى بۆيۈكلرىمىزنى فىكىرلىرىنى ده آلدىقدان سونرا تارىخى قهرمانلارى نەجە بلىرلىك/معين ائىدك مسئلەسىنه كئچە بىلەرىك.

قهرمان كىمدىر؟ نورمال معيارلار نه اولمالى دىر؟

اوزون مدت حاکیمیت باشىندا قالان، زنگىنلىك صاحىبى اولان، ايرادهسىنى قبول ائىدىرە بىلنلرە اوچونجو دونيا اۆلكەلىرىنده عادتاً «بۆيۈك» آدم/سىياسەتچى دىيىرلر. چاغداش تارىخچى ده اۇزوندن آسىلى اولمادان شعور آلتىنداكى حىسلىرىنى تارىخى فاكتلار و شەخسىتلرە يانسىدىر/شامىل ائىدىر. گلىشمىش اۆلكەلرە بو بۆيۈككوك اۆلچوسو قالىجى دىر يارادا بىلمەك قابىلىتىدىر؛ اونونلا تارىخده قالىرلار. چاغداش وطنداش سئودىگى قهرمانى سورغولايا بىلمەلى، نىيە، نه اوچون سواللارنى اونون ايشلىرىنده ايناندىرىجى جاوابلار تاپا بىلمەلى دىر. عكس تەقدىردە سئودىگى قهرمان بوته دۇنر.

مۇذاكىرەيە آچىلان تارىخدهكى قهرمانلارىمىز مۇۋەزۇعوسونا ياناشمادا واز كئچە بىلمەيەجگىمىز پرىنسىپلر بونلار اولابىلر:

^۱-على تىرىزلى، ادىبات و مىللىت، ص. ۱۰۱.

۱. سووئت و پهلوی-خومئینی دۇنملىرىندە اويدورولموش «مىللى قهرمانلار» مسئلەسى جىددى ياناشما طلب ائىدىن ايدئولوژى-تارىخى پروبلەمىدۇر؛ بو سىرىنىمىش قهرمانلارى سورغولاماق، حتى اونلاردان قطعىتله امتناع ائتمك گركدۇر.

۲. اورتاق تورك تارىخى آذربايجان توركلرىنىن ده اورتاق تارىخى اولدوغو اوچون او دۇنمىن قهرمانلارى دا اورتاق قهرمانلاريمىزدۇر.

۳. مىللى قهرمانلاريمىز مىللىتىن باغرىندان چىخمىش، اونا بۇيوك خىدمەتلر گۇسترمىش نادىر شىخصلردۇر؛ اونلار «جوغر/فيانىن قهرمانلارى» دئىيىلدۇر.

۴. تارىخده قاليجى دىرلر ياراتمىش قهرمانلاريمىزدا صاحىب چىخاجاغىق، غورورلانا جاغىق، اونلاردان اۇيرەنە جەيىك، اما يانلىش و اسكىك ايشلرىنى ده گىزلىتمەيە جەيىك.

بو پرىنسىپلر مقبول حساب ائىلىرسە اجتماعى فيكىردەكى فرقلى ياناشمالارى دا گۇز اۇنۇنە آلاراق مۇوضوعون سونونا گلەك اولار.

سونوج يئرىنە: تارىخيمىزدەكى قهرمانلار سىياھىسى

منطق قانونلارينا گۇرە سىياھىنىن باشىندا مىللى اجداد گلمەلى دۇر. آلپر تونقا (افراسياب) حاقىندا بىلگىلرى اساساً داستان و روايتلردن آليرىق. تارىخ علمىنىن سونراكى گلىشمەسى آلپر تونقانين حقيقتاً تارىخى شىخسىت اولوب-ولمادىغىنى دىقىقلىشدىرە جك. ساكالارين/ايسكىتلىرىن تورك تارىخىنىن بىر بۇلومو اولماسى حقيقتى زامان كىچىدىكجە آيدىنلاشاجاق. ذىكى وئلىدى توغان آلپر تونقانى م.ا.۷-جى يوزايل ساكا حۇكمدارى اولاراق تقدىم ائىدۇر.^۱ باشقا بىر ساكا حۇكمدارى تومرىس خاتونون (م.ا.۶-جى يوزايل) اهمنىلردن كوروشون كسىلمىش باشىنى تىشتە آتیب، «حياتىندا قانا دويمادىن، ايندى سنى قانا دويورارام» سۇزو ادبىياتا كىچمىش دۇر.

هونلارين تارىخى و قهرمانلارى داها چوخ چىن قايناقلاريندان تانىنىر. بو قايناقلاردا تئومان و اوغلو مئتى خانين (ماو-تون، م.ا.۷ - ۱۷۴ - م.ا.۷. ۲۳۴) فعالىتلىرىندىن بحث ائىلىر. اۆزلىكلە مئتىنىن تورك اوردوسونون اساسىنى قويدوغو بىلىنن تارىخى فاكتدۇر. هونلاردان كور-شاد چىن قايناغىنداكى تارىخى شىخسىت اولان (Chiehsh-shuai)-نىن ادبى آدى دۇر.

^۱ -Zeki Velidi Togan, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, s. ۱۰۸-۱۰۹.

آتیلانین (۴۵۳-۴۰۶) اسکی دونیانین ان گۆرکملى سرکردهسى و دؤولت آداملاریندان بیرى اولماسى شوبهه دوغورمايان گئرجکلیکدیر.

بو آزادا آدی آنیلمايان قهرمانلاردان بیرى حاقیندا قیسا بیلگی وئرك. سابیر/سوبار بویونون (۶-جی یوزایل) باشچیسی بالاک بیر خیانتین قوربانى اولور. بیزانس قاینقلا ریندا آدی بو/ریکس (بوا) اولارق کئچن خاتونو خیانتکاری تعقیب ائدهرک ۱۰۰۰ آتلی ایله دربندی کئچیر، شاماخی - تیغلیس یولو ایله ایرهلیلهیهرک داها سونرا آنادولونو، شامی دولاشارق قارشى سینا چیخانی ازیر، ارىنین اینتیقامینی آلاندان سونرا گئری دؤنور. بو گون گئرجک آدینی بیلمه دیگیمیز بو بواریکس نهدن قهرمانلاریمیز سیاهی سیندا اولماسین؟

اوغوز خان دا بو گون داستان قهرمانی دیر. اوغوزلارین اجدادی سایلییر. سلجوق بیین حیاتی تاریخی قاینقلا ردا یئر آلمیش دیر. آذربایجان جوغرافیاسینی تورکله میلى وطن یاپان سلجوقلولاری و بؤیوک سلجوقلو حؤکمدارلارینی میلى ایفتیخاریمیز دا سایماییب، کیمینله فخر ائده جه ییک؟ بیر مقاله میزده اساسلاندیردیگیمیز کیمی چاغری بیین (مردن؟)، سلطان توغرو لون (رئی)، سلطان آلپ آرسلانین (مرو)، سلطان ملیکشاهین (مردن؟)، سلطان سنجرین (مرو) مزارلاری کوتلهوی زیارت یئرلری اولمالی دیر.^۱

تاریخ شعوروموزون اؤنملی چاتیشمازلیغیندان بیرى چینگیز خان، موغوللار و ائلخانلیلار مؤوضوعوسودور. یوخاریدا علی بی حسینزاده-تورانین چینگیز خان حاقیندا گؤروشوندن بحث ائتمیشدیک. حسینزاده آدی چکیلن اثرینده چینگیز خانى تورک ساییر. عینی یاناشمانی بیرینجی نسیل دیگر تورکچو دوشونورلرده ده (اؤرنک اولارق احمد آغاوغلو و یوسف آکچورادا) گؤروروک. سوؤت و پهلوی-خومئینی دؤنم لرینده موغوللار مؤوضوعوسوندا اغیل آلماز تحریفلره یول وئریلدى. سون ایللرده یئنی اوبیئکتیو اثرلر ده ایشیق اوزو گؤردو. ایرینتىلارا گیرمه دن ائلخانلیلار دؤنمینده رسمی تاریخچیلیکدن فرقلی، میلى و اوبیئکتیو باخیش گرکلیگی فیکرینی وورغولاماق ایستردیک. اوزون ایللر بویو گؤزآردی ائدیلمن تاریخى فاکتلار - آذربایجانین قونشو اؤلكه لر اوچون ده سیاسى مرکزه چئوریلمه سی، ماراغا، تبریز و باشقا شهرلرده گؤرکملى آبادلیق ایشلرینین آپاریلما سی، بورایا ۲ میلیون اوغور تورکونون یئرلشمه سی، اوغور تورکجه سینین بورادا رسمی یازی دیلینه چئوریلمه سی و س. - یئنی دن دیرلندیرمه سونوجوندا مطلق یئنی تابلو اورتایا چیخاراجاق دیر.

^۱ -Nesib Nesibli, Selçuklu Döneminde Türk-Fars İlişkileri Üzerine, *Türk Yurdu*, Nisan ۲۰۲۱ (çapdadır)

چوخ حسّاس مسئلهلردن بیرى آنکارا (۱۴۰۲)، اوتلوق بئلى (۱۴۷۳)، چالديران (۱۵۱۴) کیمی مئيدان دؤيوشلرى نين ديرلنديريلمه سى دیر. سووئتلرده و ايران داکى رسمى تاريخچىلىکده تورک تاريخى نين بو کدرلى صحيفه لرى اولمازين صورتده تحريف ائديلدی و دايم کؤرؤکلندی. سانكى بو ساواشلار خالق لار آراسينداكى موباريزه نين قانلى زيروه سى ايميش. حالبوکى بونلار اورتاچاغلار اوچون خاراكتيرىک اولان فئودال سولاله لر آراسينداكى حاکيميت و زنگينلىک اوغروندا قارداش قيرغينيندان باشقا بير شئى دئييلدی. مىللى تاريخچىلىک پرينسپيندن ياناشما بو ساواشلارين بايزيد-ئثيمور، فاتح-اوزون حسن، ياووز-ختايى آراسيندا مارقا چاتيشماسى کیمی ديرلنديريلمه سيني طلب ائدير.

مصطفى کمال آتاتورکون آذربايجان تورکونه نه دخلى وار؟ سوالينا جاواب: زامانيندا يئنگانه باغيمسيز تورک يوردو - تورکيه نى دوستلارى ايله بيرليکده قورتارديغى اوچون هم ده آذربايجان تورکونون قهرمانى دیر.

بو ييغجام يازيدا تورک دونياسى نين و اونون اؤنملی بؤلومو اولان آذربايجانين تاريخده کى قهرمانلارى نين تام سياهى سيني وئرمک ايکمانسيزدير. آنجاق حاق لاريندا حاقسيزلىق ياپديغيميز و اونوتماغا محکوم ائنديگيميز بير نئچه قهرمانيميزين مينتدارلىق دويغوسو گرهى هئچ اولماسا آدينى آناق.

آذربايجان سياسى ائليتى گئنللىکله بيرينجى روس ايشغالينا موناسيبتده دوزگون مؤوقع توتمادى، روسيادان مدد اومارق کورک چاي تعهودونو (۱۸۰۵) ايمضالادی. جمعى بير نئچه خان دوغرو يول توتدو. گنجه لى جاواد خانين قهرمانلىغى و شهادتى بيلينير، ادبياتا دا کئچيب. *ايروانلى محمد خان* آلدانمادی، باجاردیغى قدر ديرهنش گؤستردى. روس ايشغالينا قارشى عؤمرونون سونونداک (۱۸۲۲) الدهه سلاح ساواشان باشقا بير قهرمان - *قوبالى شئىخ على خان* (روس يانلى سى فتحعلى خانين اوغلو!) - حاق ائنديگى ديقته لايىق گؤرولمه ميش دیر. شئىخ على خان آذربايجانين شئىخ شامىلى دیر؛ اما درس کيتابلاريندا (اؤرنک ۱۰-جو صينيقلر اوچون *آذربايجان تاريخى* درسليگى) آدى بئله چکيلمير. اصلينده روس ايشغالينا و سؤمورگه سيستمينه قارشى ۱۹-جو يوزايلهده باش وئرميش اونلارلا عصيانين هر بير ايشتيراکچى سى و باشچى سى قهرمان دیر.

ايکينجى روس ايشغالينا (۱۹۲۰) قارشى ۲۰۰-ه قدر عصيان و سيلاحلى چيخيش اولوب. اونلارين مين لرله ايشتيراکچى سى و باشچى سى هر بيرى بير قهرمان دیر (جان قورخوسوندان کؤچه سوپورمک رذيلليگيني اوستونه آلان ايکى مشهور گئنئرال دئييل).

آذربایجان كوممونيست پارتیاسىنین كئچمیشی (۱۹۹۱-۱۹۲۰) روس ایمپیریاسینا نۇكرچیلیك تاریخی اولموش دور. بو قوروم اۆلكه نین موسیقیلیگی نین دوشمنی، آذربایجانى سۇمورمه منخانیزمی، میلی کیملیگی محو ائتمه تشکیلاتی، «۵-جی کولون/قول» بسله مه مرکزى اولموش دور. بو پارتیانین رهبرلری آراسیندا بیر استثنا واردیر: /یوب خانبوداقوو (۱۹۳۷-۱۸۹۳). موسکوانین تضییق لرینه قارشى بو شخصین بایراق آچماسی، اۆلكه نین سۇمورگه لشمه سینه قارشى یۆنلمیش اعتراض طلبلری بیر ایگیدلیکدی.^۱ بو ایگیدلیگین بدلینى ده گۆللەنمکله اۆدهدی.

ایران دا رضا خانین حاکیمیتە یورومه سینى گۆرن و بونون تورکلوک اوچون بۆیوک تهلوکه اولدوغونو بیلدیرن و الیندن گلن قدر دیره ن رۇوشنى بارکین بیر قهرمان دیر. بو آدام چیرپینمیش، یئرلى تورک لیدرلرینی گئرچکلشمکده اولان تهلوکه قارشى سیندا تشکیلاتلانماغا چاغیرمیش، موقق اولمایاندا قلمه ساریلمیش، یاتمیش شعورلاری آییلتماغا چالیشمیش دیر.

سوونت رئیمی نین قیلینجی نین دالی نین دا قاباغی نین دا کسدیگی ۱۹۷۰-لرده ک گ ب نین امکداشلیق تکلیفینی گئری چئویرن، شَرلە نیب گۆللەنمه یه محکوم اولونان بیزیم دیسیسیدئنت [مخالف] موعلیم یمیز قنبر عسگروو بیر قهرمان دیر...

بو قیسا اؤزتدن ده گۆروندوگو کیمی تاریخیمیز کیمی قهرمان لاریمیز دا زنگین دیر، یئتری قدر دیر. باشقالاریندان بورج آماغا هئچ گرک یوخدور. یئتری کی اؤز دیرلریمیزه صاحب چیخا بیلک.

^۱ -Mehmet Emin Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, s. ۱۱-۱۲.

مىللى سىياسى ائلىت پروبلېمىمىز

نەدىن مىلت، نەدىن مىلت-دۆلەت باشلىقلى سون يازىمىزدا مىلتلە دۆلەت آراسىنداكى موناىسېتلىرىن و ايندىكى قوپۇقلۇقدان بحث ائتمىشىدىك.^۱ بو قوپۇقلۇغو يارادان و سوردورن سوسىيال-سىياسى زومره بوگونكو مقاله مىزىن مۇوضوعىسودور. بو زومرهنى ياخشىجا تانىمادان اۆلكە سىياسىتىنىن ماھىيىتىنە وارقاق مومكون دئىيلدير.

يئرلى ايدارەچى ائلىتىن سون ۲۰۰ ايلدەكى ماجراسى كىتابلىق و جىدى بىر مۇوضوعدور. بو يازىدا شرطى اولاراق قايى قوللارى، نومىنكلاتور و ۵-جى كولون [ستون پنجم] اولاراق تانىملايدىمىز زومرهنىن ياراندىغى تارىخى شرايطى، بو زومرهنىن سىياسى داورانىشى و پسيكولوژىسىنى آنا خطلىرى ايله اله آماغا چالىشاجاغىق.

قايى قوللارى

قوزنى آذربايجان قارىشيق قافقازى ايشغال ائتمىش روسيا ايمپىرياسى بوراداكى سۇمورگە ايدارەچىلىگىندە فرقلى مودئللىرى سىناققان كئچىردى. ايدارەچىلىكلە باغلى چئشىدلى ياناشمالار موداكىرە ائدىلدى. بو موداكىرەلدە روس دۆولتىنە صداقتىنە/عتبار ائدىلمەين بو خالقى («قافقاز تاتارلارىنى») ايدارەچىلىگە ياخين بوراخماق فىكرى حاكىمدى. روس سۇمورگە سىياسىتىنىن آذربايجاندا اساس ھدفلىرىن بىرىسى دە، طبىعى كى، خالقىن مقاومت گوجونو تشكىل ائدە بىلەجك يئرلى سىياسى ائلىتىن^۲ گوجلنمەسىنە ايمان وئرمەمكدى.

تورك سىياسى ائلىتى ايشغال دۇنمىندە گورجو و ائرمىنىلردن فرقلى داورانىش سرگىلەدى. ايران دۆولتچىلىك عنعنەلرىن بىزىمىش و ايران تامىندان قوپموش تورك خان و بىللىرى عمومىلىكدە ۱۸۲۸-۱۸۰۱-لر ايشغال سورجىندە بىرمەنالى مۇوقع اورتايا قويمادى. داخىلى موختارىتىنى قوروماق اومىدىندە اولان بو طبقە قاراباغلى ابراھىم خانىن و عايلەسىنى قتللىدىن سونرا (۱۸۰۶) بو اومىدلرلىن اۆزونو دوغرولتمايدىغىنى گۇروب، يئنى دن قاجار ايرانىنا مىللەنمەيە

^۱ -<https://turkcudusuncebirliyi.com/detail?id=۱۴>

^۲ -بورادا و بوندان سونرا ائلىت سۇزو توپلومون يوخارى سوسىيال طبقەسى آنلامىندا ايشلەدىلمىشدير.

باشلادی. آذربایجان تورک ائلیتی نین بو جور داورانیشی روس حاکیمیتینه یئرلی «بوسورمان لارا» [موسلمان لارا] اعتبار ائتمه مک اوچون اساس وئردی. البته تاریخی گله نک لری تورک و ایسلام دونیاسی یله موجدیلهدن عبارت اولان (م. امین رسول زاده) چارلیق روسیاسی دؤولتی نین بورادا فرقلی سیاست یوروتمه سی آنلاشیلاندی. آذربایجانین جوغرافی اؤزلیگی (قاجار ایران و عثمانلی تورکیه سی ایله سرحدده یئرلشمه سی)، چار روسیاسینی بورادا ایدیل-اورال و قوزئی قافقازداکی سیاستیندن داها سرت سیاست یوروتمه یه تحریک ائتمکده یدی.

ساواشلا آیینمیش بو اؤلکه نین اقتصادی و سیاسی باخیمدان منیمسه نیلمه سی یئرلی اهالی نین نماینده لریندن ایستیفاده ائتمک ضرورتینی اورتایا قویدو. بئله بیر زومره ایشغال سورجینده روس حاکیمیتینه حساس خیدمت لر گؤستریش بیر قروپ و اونلارین تۆرمه لری اولاییلردی. معلوم دور کی، شمشه دیل حاکیمی نصیب سلطان، قوبانین بودوق ماحالی نین شیخ علی خاندان ناراضی اولان بی لری، قوبا و باکی دا باکی خانوولار نسل، شیروان خانی نین قارداشی قاسیم خان، محمد حسن آغانین طرفدارلاری و باشقالاری روس پرست مؤوقع توتמוש، حربی دسته لری ایله روس قوشونلاری نین اؤننده ایشغالدا فعال ایشتیراک ائتمیشدیلر.

روسیا حاکیمیتی، یئنی سؤمورگه لر اوچون نظرده توتدوغو «طبیعی روس زادگانلیغی» لایحه سینی آذربایجاندا دا گئچکچلدیرمک لوزومونون فرقینده یدی. قافقازدا موریدیزمین گئنیشلنمه سی، موستملکه حاکیمیتینه یئرلی اهالی نین بوتؤولوکده سویوق، بعضی حاللاردا دوشمن موناسیبتی روس حؤکومتینی سیاستینه دوزلیش لر ائتمک ضرورتی قارشسی سیندا قویدو. چار فرمانی آذربایجانین یوکسک سوسیال طبقه سینه (خان، بی، آغا) موناسیبتده اوزون زاماندا بری داوام ائدن غئیری-معینلیگه سون قویدو. موسلمان عالی سیلکی نین تورپاق حقوقو روسیا زادگانلاری نین حقوقو ایله برابرلشدیریلدی. بونولا بئله سیلکی ایمتیازلار و شخصی حقلار باخیمیندا برابرسیزلیک لغو ائدیلمه دی. مثلاً، گورجوستاندا زادگانلارین تورپاق و سیلکی حقلارینی نیظاملایان *زادگان دئپوتاتلاری* مجلسی کیمی بیر اینستیتوتون آذربایجاندا یارانماسینا روس حاکیمیتی ضرورت گؤرمه دی. آذربایجاندا یئرلی زادگانلارین فردی مسئله لرینه تیغلیس ده کی دؤولت کومیسسیونلاری باخیردی. حقوق ساحه سینده ان اؤنملی برابرسیزلیک موسلمانلارین دؤولت ایداره چیلیگینده ایشتیراکینا قویولان محدودیت لر ایدی. گورجو و اثرمنی لرین نماینده لری هم روسیانین مرکزینده، هم ده یئرلرده یوکسک وظیفه لره گتیریلیردیسه، موسلمان لارا بو ایمکان وئرلمه دی. باشقا موسلمان ایالت و اوجاقلاریندا اولدوغو

کیمی، آذربایجاندا دا یئرلی لرین نماینده لری یالنیز آشاغی روتبه لی وظیفه لرده چالیشا بیلردی،
موسلمان گنج لری بیر قایدا اولاراق اوردویا آلینمیردی.^۱

بونونلا بئله یئرلی اهالی ایله تماس گره یی یئرلی دیلی بیلن ترجمه چی و باشقا کیچیک
روتبه لی مأمورلار احتیاج اوپادیردی. روسیاداکی تورک-تاتارلاری روسلاشدیرماق ساحه سینده
تانینمیش متخصص اولان ایلمینسکی، روس دیللی مکتب لری یئرلی لر آراسیندا پوپولیار
اولمادیغینی، اونلارین روس دؤولتیندن تجرید و یادلاشماسینی نظره آلاق، قاریشیق پروقراملی
«روس-تاتار» مکتب لری نین یارانماسی لایحه سیننی ایره لی سوروب، حؤکومتین تصدیقینی آلا
بیلدی. بو مکتب لرده تحصیل ایلک ایل لرده قیسماً یئرلی دیل لرده آپاریلیر، ائله جه ده «روس
سیویل یازماسی ترجمه ده» اؤیره دیلیردی. سونراکی ایل لرده ایسه درس لر یالنیز روس دیلینده
ایدی. ایلمینسکی یه گؤره، بو، روس اولمایان لار آراسیندا روس دیلی و مدنیتینی یایماغین ان
ثمره لی یولو ایدی. ایلمینسکی هم ده کیریل قرافیکی اساسیندا تاتارلار اوچون یئنی الفبا
قوراشدیرماسی ایله ده تانینمیشدی.^۲ (ایلمینسکی نین لایحه سی تام شکیلده سوونت دؤورونده
گئرچک لشدی).

بئله جه یئرلی ایداره چیلیک سیستمینده یئر آلمیش بیر زومره یئتیشدیریلدی. روس
حاکیمیتی نین بسله دیگی، روس کولتورو و دؤولتینه باغلی بو زومره میلی سیاسی-تاریخی
فیکیرده قاپی قول لاری آدی ایله تانینمیش دیر. بو زومره حاقیندا ممد امین رسول زاده سونرالار
یازاجاقدی: «چاریزم، خان لارین الیندن غصب ائتدیگی حاکیمیتی، اؤزونه میئتدار ائتدیگی بی
لرله - بیراز اولسون - بؤلوشوردو. ایشبو سیاست نتیجه سینده خان قاپی سیندا قوللوق ائتمیش
بی لردن و بو بی لره منسوب آیله لردن چار سیاستینه خیدمت و اؤز خالقینا ایهانت لری ایله تمایوز
ائدن [آیریلان، سئچیلن] تیپ لر ظهور ائیه لمیش دیر.»^۳

سؤمورگه سیستمی نین گؤزونه قاتیلان بو زومره نین جانفشانلیغی روس دؤولتی نین
آذربایجانا و بوراداکي تورک لره عمومی مونا سیبیتینی دییشدیره بیلمه دی. قاپی قول لارینا یالنیز

^۱-۱۸۴۶-دان سونرا خان-بی اوشاق لاری نین حربی مکتب لره قبولونا ایمکان وئریلدی. اونلار اوردودا ضابط کیمی گئنرال روتبه
سینه دک یوکسه له بلیردیلر.

^۲-Serge A. Zenkovsky, Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge: Harvard University Press, ۱۹۶۷, p. ۳۹.

^۳-Mehmed Emin Resulzade, Kafkasya Türkleri, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۳۱.

كۆمكچى وظيفه‌لر داشىماق قالدى. روسيا دۆولتىنىن گووندىگى اساس داياق خريستيان خالق لارين نمايندهلرى ايدى.

ايمپېريا مركزىندىن گۆندريلن مأمورلارلا ياناشى يئنى كۆچۈرۈلن روس (Duxobor, Molokan, Subbotnik, Priqun, Skops) اھالىنىن نمايندهلرى يئرلى ائلىتىن اۋزگىنى تشكىل ائتمەلىيدى. روس اھالىسىنىن ساي باخىمىندىن سورعتلە آرتىرىلماسىنا باخمىياراق، مۇوجود وضعيت روس حۆكۈمىتىنى تامين ائتمەمىش دىر. روس حۆكۈمىت دايەرلەرىندە ۲۰-جى يوزايلىن اوللەرىندە بورادا قالىجى اولماق، يا دا بىر روس مۆلىفىنىن آچىقجا بيان ائىدىگى كىمى، «زاقافقازيانىن گلەجكە بىزدىن قوپماسى ايمكانىنىن قارشىسىنى آلماق اوچون» بورادا «روس اھالىنىن سايىنى ان آزى يئرلىلەرنى سايىنا چاتدىرماغى» تكليف ائىدىرى. بو استراتژى پلاندا موغان دوزوندە ان آزى بىر مىليون روس اھالىسىنىن يئرلشدىرىلمەسى تكليفى دە يئر آلماقدا ايدى. ^۱ ن. شاوروون فيكرىنچە، «بو مىليونلوق روس اھالىسى، روسىايا بۇيوك خىدىمت گۆستىر، اطراف اھالى يە ھىچ حىس ائىدىرمەدن روسلاشدىرىجى تائىر ائدر، اونونلا ياخين علاقەلر قورا بىلر.» ^۲

آزربايجان داکى سۇمورگە سىستىمىندە آكتىو يئر آلان باشقا بىر عنصر دە قونشو خريستيان اھالىنىن نمايندهلرى ايدى. ائرمىلر، قىسماً دە گورجولر گونئى قافقازدا روس سۇمورگە سىستىمىنىن شكىللەنمەسىندە اۋنملى رول آلدىلار.

روس حۆكۈمىتىنىن معلوم كۆچۈرمە و آيرى سىچكىلىك سياستى ائتنوسياسى دوروما بىر باشا تائىر ائتتى. كۆچۈرۈلن اھالىنىن خىيلى حىصەسى يئرلى تورک مالدار اھالىنىن وتلاق ساحەلەرىندە، ائلەجە دە تورک مولكەدارلارلا مخصوص تورپاقلاردا يئرلشدىرىلدىلر. بو دا يئرلى اھالىنىن طبعى ناراضىلىغىنا نەدن اولماقدا ايدى. بعضى روس مۆلىفلەرنىن يئرلىلەرنى دوشمن موناسىبىتى كىمى خاراكتىرىزە ائىدىكلرى ^۳ حالين يارانماسىندا بو عامىلين رولو بۇيوك دور. ماراقلى دىر كى، ۱۹-جو يوزايلىن سونلارينا دوغرو ائرمىنى مىللى حركاتىنىن يارانماسىندان

^۱ -Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, Баку: ЭЛМ, ۱۹۹۰, s. ۱, ۶۱.

^۲ -ئىنە اوردا، ص. ۶۲.

^۳ -مثلاً، باخين:

-Василь Величко, Полное собрание публицистических сочинений, С. -Петербург: Издательство М.Д.Муретова, ۱۹۰۴, с. ۲۰۲; Н.Н. Шавров, Новая угроза русскому делу в Закавказье, с. ۳۹; Firouzeh Mostashari, The Politics of Colonization: Sectarrians and Russian Orthodox Peasants in Nineteenth Century Azerbaijan, Journal of Central Asian Studies, vol. ۱, no ۱, Fall/Winter ۱۹۹۶, p. ۲۳-۲۵.

قورخويا دوشموش روس مۇآلفلىرى، بوندا دۆولتتىن يانلىش كۆچۈرمە سىياسىتىنىن دە بۇيوك رولونون اولدوغونو بىلدىرىرلر. واسىل وئلىچكو اثرمنىلرلىن گونى قاققازا كۆچۈرۈلمەسى ايشىندە ايفراطچىلىغىن روس خالق ايشىنە ضىدّ اولدوغونو بىلدىرىر و يازىر: «ايشغال ائدىلمىش وىلايتلرلىن موسلمانلارلى آجى اىستىهزا ايله سوروشورلار: هارادادىر روسلار؟ بىزى كىمىن اوچون ايشغال ائدىلر؟ هر حالدا/ۋزلىرى/ اوچون دىيىل... نه تاجىرىنىز گۇرونور، نه ده اكىنچىنىز. هر يىردە اثرمنىلردى، بىزىم دونكى قوللاريمىز»^۱

بىللەلىكلە، قوزنى آذربايجانى حرب يولو ايله، قان تۆكەرك ايشغال ائتمىش روسىا، بورادا موستملەكە ايدارهچىلىگى سىستىمى قوردو. بو موستملەكەچى سىستىم داها چوخ يىرلىلرلىن اىشتىراكى اولمادان، بىرباشا ايدارهچىلىگى احتىوا ائدن فرانسىز موستملەكە ايدارهچىلىك مودىلىنە اويغون گليردى.

چار روسىاسى دۇنمىنىن بىر باشقا ۋزلىگى ده روس كولتورونه و دۆولتىنە باغلى زومرەلرلىن ضعيفلىگى اولدو. محض بو سبىدن ده اولنار آذربايجانىن باغىمسىزلىغى و دىموكراتىك دۆولت آنلايىشىنا قارشى تاثيرلى بىر آنلايىش و حركات قويا بىلمەدىلر.^۲ روسىا پارتىيالارلىن يىرلى شۇعبەلرلىن فعالىتىنە قاتىلانلارلىن اكثرىتى روسلار و اثرمنىلر ايدى. رسولزادەنىن تخمىنلرلىنە گۇرە، آذربايجانىن ايكىنجى ايشغالى عرفەسىندە بولشئويك پارتىياسىنداكى يىرلى خالقلىن نمايندەلرلىن سايى ۳۰۰-دن آرتىق دىيىلدى.^۳

چارلىق دۇنمىندە يىرلى ايدارهچى زومرەنىن ضعيفلىگى ۱۹۲۰-۱۹۱۸-لردە باغىمسىز آذربايجان دۆولتى اوچون پروبلئملىر ياراتدى. يىرلى عسگرىن يىترسىزلىگى پروبلئمنى عثمانلىدان چاغىرىلان (۱۹۱۸) محمتجىك قىسماً قاپادا بىلدى. دىگر ساحەلردە يىترلى مىللى كادرلارلىن اولماماسى مىلت و دۆولت قوروجولوغو ايشىنى چتىنلشدىن اساس سببلر سىراسىندايدى. بو تارىخى وظيفەنى آزساىلى ضىالى و بورژوازيا زومرەلرلى بونونا گۇتوردو. آدى چكىلن ضىالى و بورژوازيانىن باغىمسىزلىق استراتژىسىنىن قطعىتلە اورتايا آتىلماسى ۋزلىكلە

^۱ -Василь Величко, Полное собрание публицистических сочинений, с. ۱۷, ۸۶.

^۲ -چوخ سونرالار روسىانىن ان جىتن خالقى آدىلى اثرىندە چىچىن مىللى حركاتىنىن داواملىلىغىنا دىقتى چكن دمىترى فورمان بو داواملىلىغىن نەدنلرلى سىراسىندا چار روسىاسى دۇوروندە بورادا روسىايانلى ائلىتتىن يارادىلماماسىندا گۇرور. اونون فىكرىنچە، باشقا قاققاز توپلوملارلىندان فرقلى اولراق بورادا عموم-روسىا ايثرآرخياسىندا [سلسلە مراتب] نەسە بىر يىر وئردىكلرلى، نەدە ايسە دانىشىب-راضىلاشا بىلەجكلرلى بىر سوسىيال طبقە بوخ ايدى.

-Дмитрий Фурман, Самый трудный народ для России, Дмитрий Фурман, (ред.), Чечня и Россия: Общества и государства, Москва: Полиформ-Талбури, ۱۹۹۹, с. ۹.

^۳ -Mehmet Emin Resulzade, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Ankara, ۱۹۵۱, s. ۷.

دیقتی چکیر. گونئی قافقازین باغیمسیزلیغی نین اعلان ائدیلمه سینده (۲۲ آپریل ۱۹۱۸) اساس رولون آذربایجان تمشیلچی لرینه عاید اولماسی وورغولانمالی تاریخی فاکت دیر. عینی زاماندا اسکی روسیا تورک لری آراسیندا یالینیز آذربایجان تورک لری نین قطعیتلی باغیمسیزلیق خطینی اورتایا قویماسی دا باشقا بیر دیقت چکن تاریخی فاکت دیر.

میلی و دئموکراتیک حاکیمیتین تحویلی حاقیندا ۲۷ آپریل ۱۹۲۰ تاریخی سندین ۵-جی ماده سینده سابق سیاسی لر، حؤکومت عضولری و میلّت وکیل لریندن هئچ کیمسه سیاسی جینایتده ائهام ائدیلمه یه جک وعدینه باخمایاراق، ایشغالچی سووئت روسیاسی تزه جه شکیللنمکده اولان میلی ائلیتین کؤکونو کسمک اوچون الیندن گله نی اسیرگه مه دی.

نومئکلاتور

اوکتیابر بولشئویک چئوریلیشیندن سونرا (۱۹۱۷) سووئت روسیاسی، روس اولمایان مظلوم میلّت لره آوروپا سوسیال-دموکراسی سی نین دب حالینا گتیردیگی «ؤز موقدّر/تینی تعیین /تمه» حاقینی وئره جگینی دفعه لرله بیان ائتدی. اما بو حاقی ان آزی اوچ موهم شرطه باغلادی. ۱. تعیینی-موقدّرات حاقی خالق لارا دئییل، همین اؤلکه لرین پرولتاریاتینا وئریله جک. [۱] ۲. کومینتئرنین ایکینجی قورولتایی (۱۹۱۹)، متروپولیانی (یعنی روسیانی) کوممونیست پارتیاسی نین سؤمورگه اؤلکه لرلی (اؤرنک آذربایجان) کوممونیست پارتیالاری نین فعالیتینه رهبرلیک ائتمک حاقی وئردی. [۱] ۳. بیزدن اولمایان لارین [یعنی یئرلی موختار قوروم لارا کوممونیستلر باشچیلیق ائتمه سه لر] موختاریت حاقی بئله تانینمایاجاق. (ژوزف ایستالین). بئله جه بو شرطلر پارلیتیلی تعیینی-موقدّرات حاقینی هئچه ائندیریردی. سووئت روسیاسی نین بو فن دینی مرکزده کی و یئرلرده کی روس اولمایان بولشئویکلرین بیر حیصّه سی آنلامادی، اؤلکه سی نین و میلّتی نین یئنی دن ایشغالینا یاردیمچی اولدو. آنلايان کسیم ایسه موزدلو چک مأمورونا چئوریلدی، یعنی ساده جه اولاراق ساتیلدی. ۱. یوز ایل اول روس اوردوسونون قاباغینا دوشوب بلدچیلیک ائدن لر کیمی.

سووئت حاکیمیتی نین ایلک ایل لرینده یئرلی کوممونیستلر تامامیله ویتیرن فونکسیاسی داشیدیلار. عالی حاکیمیت اورقانی حقوقی لئگیتیمیلیگی اولمایان مووقتئ «آذربایجان/ینقیلاب

۱-آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

-Nesib Nesibli, Sovyet Rejimi ve Türklük: Eski Mirası Yeniden Değerlendirme, Yunus Koç ve Mikail Cengiz (ed.), ۱۰۰. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, ۲۰۱۸, s.۲۰۳-۲۱۰.

کومیتەسی» (Azrevkom) دئییلن، سووئت روسیاسی نین تعیین ائتدیگی عضولردن عبارت اورقان ساییلدی. آذربایجان اینقیلاب کومیتەسی نین (آزرئوکومون) عضولری نین هامی سی تورکدو.^۱ اما اینقیلاب کومیتەسی اۆلکه ایداره چیلیگینده ان چوخو وئرلن قرارلارین ایجراچی سی ایدی. بو قرارلاری ایسه موسکوا و اونون آذربایجانداکی بیرباشا تمثیلچی لری وئریدی. داهای دقیق دئسک، گونلوک پرنسیپپال [اصلی] مسئله لر حاقیندا اون بیرینجی اوردونون اینقیلابی- حربی شوراسی (Revvoensovet) قرار وئریدی. حتی خاريجی دیپلوماتیک نماینده لیک لر بوتون اؤنملی مسئله لرله باغلی محض اون بیرینجی اوردونون اینقیلابی- حربی شوراسینا مراجعت اندیریدی لر. یئرلرده یارادیلان اینقیلاب کومیتەلری نین ترکیبی ده اون بیرینجی اوردونون راضیلیغی ایله معین ائدیلیردی.

نریمانووو هله ده سئون لر اینجیمه سینلر. آز بیلینن ایکی آجی تاریخی فاکتی خاطیرلاداجاق. نریمانوو و اونون کیمی لرین بوینونا آنجاق دئکور رولو بیچیلیمیشدی. آذربایجانین ایداره ائدیلمه سینده ایشغال اوردوسو، مرکزدن گؤندریلن ائمیسسارلار [تمثیلچی لر] و مرکزی ایداره اورقانلارینی گؤستمکله یاناشی، بو عامیلی ده خصوصی وورغولایاق کی، اصلینده آذربایجانین ایداره ائدیلمه سی نین باشیندا رک(ب) پ قافقاز دیار کومیتەسی نین کاتیبی سئرقو اورجونیکیدزی دوروردو. سووئت دؤولتی نین باشچی سی لئنین بو میسسیانی رسمی شکیلده محض اونا تاپشیرمیشدی. (۱۹۱۸-ین باشلاریندا ایسه بو گؤرو ایستپان شومیانا وئريلمیشدی). عؤمرونون سونلارینا دوغرو نهایت بو حقیقتی درک ائدن آزرئوکومون صدری نریمانوو، اوغلونا یازدیغی بیتمه میش مکتوب- وصیتده بئله ایضاح ائده جکدی: «هر دفعه درک ائندده کی، سنی حاکیمیتە قابیلیتین اوچون دئییل، مجبوراً ایئرلی خالقین نماینده سی اولدوغون اوچون [تعیین/تمشیر] [بونا دیقت بویورون]، اوندان سن دایم ویجدان عذابی چکه جکسن، اؤز منلیگینی تکجه کوتله قارشسی سیندا دئییل، هابئله اؤز قارشیندا دا ایتیره جکسن. سنین دونیا گؤرووشونده کی سونراکی پوزولما محض بورادان باشلا یاجاق دیر.»^۲ هله لیک ایسه ۱۹۲۰ و ۱۹۲۱-لرده روسیانین تعیین ائتدیگی سؤزده آذربایجان لیدئری سووئتلرین بو مجبوریتینی

^۱- یالئیز عابید عالیموو (۱۹۳۵-۱۹۰۰) تاتار ایدی. رسول زاده، آزرئوکومون عضو، سونرا ایسه سونارکومون صدری اولموش غضنفر موسی بی اووون، ائله جه ده میک صدری صمد آغامالی اوغلونون میلیتی نین تورک اولماسینا شوبهه ایله یاناشیر: «... ایکی سی ده تورکجه آدلارینی بئله یازماقدان عاجیز، تامامیله روس حارسینا مغلوب و ملیت نقطه-ی نظریندن پک شوبهه لی آدم لاردیر.»

-Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan Cumhuriyeti, s. ۱۴۱.

^۲ -Nəriman Nərimanov, Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub), Bakı: Azərnaşr, ۱۹۹۲, s.۶۶.

آنلايا بيلمير، گاه لئينه شيكايت اندير، گاه دا اوزونو ليدئر اولاراق تصديق ائتديرمک اوچون طرفدارلاری ايله بيرليکده پئرسپيکتیوسيز موباريزهيه گيريشيردی. نريمانوو هله سووئت رهبرليگي نين اونو نييه سؤزده، گؤرونوشده ليدئر کيمي تقدیم ائتديگيني باشا دوشمور، اونا وئريلميش رول دان خبری بئله يوخدو. بؤيوک احتمالا او عؤمرونون سونونادک ژوزئف ايستالينين و سووئت دؤولتي نين باشچی لاری نين اونون بوينونا بيچديکلى رول دان خبری اولماميشدير. ايستالين يازيردی کي، نريمانوو «بيزيم اوچون سياست يئريتمهيه گؤره دئييل، بايراق، دئکوراسيا کيمي لازيمدير.» ايستالينه گؤره، بو دئکوراسيا رولو اوچون او، «ويغون گلن چوخ سايلي موسلمان لاردان بيری دير. اونون گئنيش سياسی پئرسپيکتیوی نين اولماماسی ائله بير فاجيعه دئييلدير. آخی، سياستی او دئييل، مرکزی کوميته و خاريجی ايشلر کوميسسارليغي حياتا کئچيرهجک. نريمانوو بايراق کيمي لازيمدير... نريمانوون اوزاق شرقی تانيماماسی، اونون ياشلی اولماسی و مسئلهلری گئچ منيمسه مه سی کيمي فيکيرلره اعتراض ائديرم. منيم اوچون بونلارين هئچ بير حل آنديجي اهميتی يوخدور، چونکي من هئچ وخت فيکيرلشميرم کي، نريمانوو شرق سياستينه رهبرليک ائدهجک، تکرار ائديرم، او منيم اوچون يالنيز بايراق دير، دئکوراسيادير.»^۱

۱۹۲۱-ين مارتيندا تورکيه ايله موسکوا آراسيندا ايمضالانميش موسکوا آنلاشماسی نين اوچونجو ماده سينه اساساً ناخچيوان ويلايتی آذربايجانين ترکيب حيصه سی اولاراق تانييردی. همين ايلين اوکتيابريندا ايمضالانميش قارس آنلاشماسی بير داها ناخچيوانی آذربايجانين ترکيب حيصه سی اعلان ائتدی. عيني زاماندا **رسف س ر** و تورکيه ناخچيوانين آذربايجان داخيلينده موختار ايستانوسونون قارانتورلاری اعلان ائديلدی. ماراقلی دير کي، آذربايجان بولشويک لری آرتيق تورکيه يه آرخالاريني چئویرمه يه باشلاميشدی. ناخچيوان مسئله سی نين يئرلی اهالی نين و آذربايجانين خئيرينه حل آنديلمه سيندن، داها دوغروسو، تورکيه ناخچيوانی آذربايجانين ايختيارينا وئردیکدن آزا سونرا دوکتور رضا نور، تورکيه بؤيوک ميلّت مجلسی نين قاپالی توپلانتی سيندا سووئت آذربايجانی نين يئرلی ايداره چی لری نين يئنئ سرحدلر مسئله سينده مؤوقعيني بئله آنلاديردی: [بيزيمله] «هانسی موذاکيره نی داها اول ياپماق ايستيورسونوز؟ آذربايجان مسئله سی می، اثرمنی مسئله سی می؟» سوالی قارشى سيندا «نريمانوو دئدی کي؛ اوت ييلک اولاراق اثرمنی مسئله سيني حل ائتديره جه ييز. يعنی اونو حمایه می ائده جکسينيز، دئديم. نريمانوو دئدی کي؛ ايجابيندا اثرمنی لرله بيرله شيب سيزه قارشى جيدال [موباريزه] ائده جه ييز».

^۱ -Alıntı: Cəmil Həsənlı, Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (۱۹۲۰-۱۹۳۹), Bakı: Adıloğlu, ۲۰۱۲, s. ۲۳-۲۴.

دوكتور رضا نور داوام اندير: «آذربايجان ميلّتى اوچ بوچوق ميليونلوق تورك خالقيني احتياوانددير و بونلار بيزيم كيمي قونوشان بير ميلّتدير و منورلرى واردير، ميلّيتيني حيس ائتميش بير ميلّتدير... فقط بونا راغماً بير حؤكومت واردير كى، او حؤكومت، اون، اون بئش كوميسسارين ليندهدير و بونلارين دا قيرخ، اللى يارداقچىسى واردير. بو تعبىرى ده معذور گؤرونوز كى بونلار روسلارين ان دنى [آلچاق] آلتلرىدير و روسدان [داها چوخ] روسدورلار. بوتون عمللرى، بوتون سايلارى روسيايا معطوفدور [باغلىدير]. يعنى آذربايجاندا روسياني توتماقدير. آير بورادا روسلار اولماسالار بورانين خالقى اونلارين هر بيرىنى پارچالار و هر پارچاسىنى دا بير دالا [بوداغا] آسارلار».^۱

۱۹۲۳-ون آپرئلينده رگ(ب)پ-نين ۱۲-جى قورولتايندا باشقا مسئلهلرله ياناشى، ميلّى مسئله ده موداكيره اندىلدى. گورجو نمايندهلرىنين تاكيدى ايله قورولتايدا ايشتىراك ائتمهين خسته لئنينين ميلّتلر، يا موختاريتلر مسئلهسى حاقيندا مکتوبوندا گؤستريلن پرىنسيپلر موداكيره اندىلدى. سووت اۆلكهسينده كى خالق لار آراسيندا كئچميشدن قالما تصروفات و مدنى برابر سيزليگين لغو انديلمهسى ضرورتى، روس شووينىزمى و يئرلى ميلّتچىلىك قالىقلارينا قارشى موباريزه حاقيندا قرار وئردى. گورجو نمايندهلر قافقازدا دؤولت حياتىنين ايفراط مركزلشديريلمهسینه يۆنلشميش اورجونيكيدزى-اىستالين خطىنى كسكىن تنقيد ائتديلر، بو سىرادان زاقافقازيا فئدئراسيونونون ياراديلماسىنى سهو آدديم سايدىلار. موداكيره لرده ايشتىراك ائندن لر ميلّى-تمايولچولرين مؤوقعىنى سرت تنقيد ائتديلر. بونولا بئله بو قورولتاين قرارلارى سووت رئيمنى قبول ائتمك و اونولا امكداشلىق ائتمك موقابيلينده، ميلّتلره اؤز مدنيتىنى اينكىشاف ائتديرمك، اؤز دىللىرىنى سربست ايشلتمك و تكميللشديرمك، اؤز رئسپوبليكلاريندا يئرلى كادىرلارى يئرلشديريب، اونلاردان اىستيفاده ائتمك حاقلارينا ضمانت وئيردى. محض بو قورولتايدان سونرا كورئنىز/سيا (يئرلشديرمه) سياستى حاقيندا دانىشيلماسىغا باشلاندى. بو يئنى سياست خطىنه گؤره، پارتيا سىرالارى و حؤكومت دايرهلرينده يئرلىلره سادهجه اولاراق سمبوليك وظيفه لر توتماق يئتمىردى، اونلار داها بؤيوك ايشلرين گؤرولمهسینه جلب ائدىله جكدىلر.

آگ(ب)پ م ك كاتىبى آيوب خانبوداقوو قورولتاين بو قرارلاريندان هوسلنهرك آشاغى- يوخارى بير ايلدن سونرا باكينسكى رابوچى قزئتئينده (۲۷ آپرئل ۱۹۲۴) ميلّى مسئله يه دايير باشلىقلى بير مقاله چاپ ائتديردى. بو مقاله ده مؤليف گؤستىردى: «۱۲-جى پارتيا قورولتاينى نين قرارلارنى دوزگون حياتا كئچيرمك اوچون سؤزون اصل معناسيندا اونلارا حؤرم ائتمك

^۱ -A.g.e., s. ۳۲۵-۳۲۶.

لازیم‌دیر. عکس حالدا بیز روس میلتی‌نین آیری میلت‌لرین اوزرینده آغالیق ائتمه‌سینه یول وئیریک. «خانبوداقوون طلب‌لری بونلاردان عبارت ایدی: ۱. بوندان سونرا موسکوا آذربایجانین داخیلی ایش‌لرینه قاریشمایاجاق. ۲. یئرلی کومونیست‌لری ساده‌جه یوخاریدان تعیین اولونان کاتب‌لرله رهبرلرین ایداره‌سینده و یالنیز اونلارین موشاویرلری رولوندا گۆرمک فیکری و عادتیندن واز کئچیله‌جک. ۳. آذربایجان میلتی اؤز-اؤزونو ایداره ائتمک چاغینا چاتمیش ایکن، موسکوالی ایداره‌چی‌لر، یئرلی‌لرین موستقیل اولاراق چالیشمالارینا انگل اولور و بو چالیشمایا یئرلی میلت‌چیلیک دامغاسی وورور. بونا قطعی اولاراق سون قویولاجاق. ۴. ایشچی بیرلیک‌لری، کووپراتیولری و دیگر دؤولت مۇسسسه‌لری سۆزده دئییل، گئرچکدن تورک‌لشدیریله‌جک. ۵. آذربایجان روسیادان گتیریلیمیش کۆچکون‌لرله مسکون ائتمک ایسته‌ین سووت حۆکومتی‌نین مسکونلاشدیرما سیاستینه سون قویولاجاق. ۶. جنوبی قافقاز رئسپوبلیک‌لاریندا میلی مدنیت‌لرین اینکیشافینی ساغلاماق اوچون جنوبی قافقاز رئسپوبلیک‌لاری فئدراسیونونون تشکیلاتی اساسی ایله قانونو دییشه‌جک.»^۱

خانبوداقوون بو تئزیس‌لری آذربایجانین ایداره‌چی طبقه‌سینده هیجان یاراتدی. موسکوا درحال حرکت کئچیب، بو انفکتنی اۆلدورمه‌یه چالیشدی. موسکوانین ائمیسساری سترگنی کیروو خانبوداقوون مقاله‌سینده کی تئزیس‌لری پارتیا کونفرانسی و قورولتایی‌نین موداکیره‌سینه چیخارتدی. روح‌اله آخوندوو، میرزویان، کیروو، قارایئو، میرزه داوود حسین‌اوو کیمی کومونیست لیڈرلر خانبوداقوون تئزیس‌لرینه قارشى چیخیب، اونو میلت‌چیلیک و شووینیزمده گوناھلاندیردیلار. خانبوداقوو و اونون آرسایلی طرفدارلاری بو تئزیس‌لرین مدافعه‌سینه قالخمالارینا باخمایاراق، اونلار سوسدورولدو. خانبوداقوو گۆزدن سالیندی، سونرا ایسه گۆللەلندی (۱۹۳۸).^۲

ایوب خانبوداقوو «ایشیندن» سونرا دا/ میلت‌چیلیک، آنتی-پارتیا قروپلاشمالاری، سابوتاژ، پان-تورانیچیلیق، پان-یسلامیزمه قارشى ایفشا کامپانیالاری آپاریلیر، آک(ب)پ سیرالاری بو تیپلی عنصرلردن تمیزلندی. ۱۹۲۷-نین نوایبریندا آک(ب)پ‌نین ۸-جی قورولتایی‌ندا کی چیخیشینى سلطان مجید افندیو آنتی-پارتیا قروپونون فعالیتی‌نین ایفشا ائدیلمه‌سینه حصر ائتدی، لئنین میلی سیاستی ایله راضی اولمایان‌لارین پارتیادان قووولماسینا چاغیردی. ۱۹۳۳-دن سونرا بو

^۱ -Mehmet Emin Resulzade, Çağdaş Azərbaycan Tarihi, s. ۱۱-۱۲.

^۲ -آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

-Rəna Bayramova, Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaf və daxili çəkişmələr (۱۹۲۰-۱۹۲۵-ci illər), Bakı: Elm, ۲۰۰۷, s. ۱۵۲-۱۶۷.

ایفشا کامپانیالارینا ۳۰ ایلدن آرتیق دؤور عرضینده آزکپنین بیرینجی کاتیبی اولموش میر جعفر باغیرووون اؤزو باشچیلیق ائتدی. آذربایجاندا میلّی تمایلوچولوگون (*uklonun*) تظاهور فورمالاری اولان *نریمانووچولوق* (*narimanovşina*) و *خانبوداقووچولوغا* (*xanbudaqovşina*)، میلّتچیلیگه، موساواتچیلیغا، پان-تورکیزمه، پان-ایسلامیزمه و ب. ضررلی مئیللره قارشى موباریزه کامپانیالاری آپاریلدى. آنجاق بو موباریزه یئرلی کوممونیست لیدئرلرین اؤز لرینی سووئت رئرئسسیالاریندان قورویا بیلمه‌دی. ۱۹۳۷-۱۹۳۸-لرین بؤیوک تئررور و اونلاردان دا یان کئچمه‌دی. ۱۹۳۷-جی ایل اولکی لردن خئیلى فرقلی ایدی. ۱۹۲۰-لرده رئرئسسیا طرفلری آز-چوخ درجه‌ده بللی ایدی؛ بو رئرئسسیالاری ایشغال اوردوسو و اونون بئشینجی کولونو آپاریردی. آنجاق ۱۹۳۷-ده قارداش قارداشی، اوشاقلار والدین لرینی، آتالار اوشاقلارینی، طلبه‌لر موعلیم لرینی و عکسینه چوغوللا بیردی‌لار. هئچ کس اؤزونو گوونده حیسّ ائتمیردی. حتی رئرئسسیا ائدن طرف بئله گوون حیسّینه مالیک دئییلدی.

رسول‌زاده چاغداش/آذربایجان تاریخی آدلی اثرینده بو حادیشه‌نی آراشدیرمیش‌دیر. او یازیردی کی، آذربایجانین سووئتلشدیریلدیگی ایلک گوندن باشلا یارق موساواتچیلیق و پان-تورانیزمه قارشى آمانسیز موباریزه آپارمیش روح‌اله آخوندووون اؤزو نه قریب کی پان-تورکیزمین زهرلی بیر نماینده‌سی و موساوات پارتیاسی‌نین زواللی بیر آگئنتی اتهامی ایله موحاکیمه ائدیلدی. موساواتچی تورکیه آگئنت لرینی اوزه چیخارماغی اؤزو اوچون بؤیوک بیر هونر سایان علی حئیدر قارایئو نه حکمتسه محض موساوات پارتیاسی و بین‌الخالق فاشیزمین سوی‌سوز بیر اوشاغی کیمی ایفشا ائدیلدی. آذربایجان اینقیلاب کومیته‌سی‌نین عضو، گنجه عصیانی واختی مین‌لرله ساکینین اؤلومونده بیرباشا ایشتیراک ائتمیش فؤوق‌العاده کومیسسار حمید سولطانوو محض سیلاحلی عصیان قوه‌لری‌نین باشچی‌سی اتهامی ایله اؤلوم جزاسینا محکوم ائدیلدی.^۱ سلطان مجید افندیئو، داداش‌زاده، حسین رحیموو، چینگیز ایلدیریم، داداش بونیادزاده، میرزه داوود حسین‌وو، مصطفی قولى‌ئو، غضنفر موسی‌بی‌وو، حسن سفروو، خلفه حسین‌وو و ب. پارتیا و دؤولت خادیم‌لری موختلیف اتهام‌لارلا توتولوب اعداما محکوم ائدیلدیلر.^۲ بو خادیم‌لرین سووئت حاکیمیتی قارشى سینداکی خیدمت‌لری بئله نظره آلینمادی، اونلارین دئمک اولار هامی‌سی

^۱ -Mehmet Emin Resulzade, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, s. ۲۰-۲۱.

^۲ -باخین:

-Audrey Altstadt, The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, pp. ۱۴۱-۱۴۸;
Азиза Назарли, XI Красная Армия в Северном Азербайджане: оккупация, расправы, бесчинства, с. ۱۱۰-۱۲۰.

زیندانلاردا دهشتلی ایشگنجه لره معروض قالدیلار.^۱ رپرئسسیالارین داوام ائتدیگی بیر شرایطده یئرلی ائلیت یاراتماق ایشلری ده سورعتلندی. ۱۹۳۷ دؤولت تئرورو بو یئنی ائلیتین اؤزلیک لرینی ده برابرینده گتیردی؛ بو کسیم لاپ اولدن سووئت/روس دؤولتیندن قورخماسی ایله سئچیلدی، یئرلی پارتیا-تصروفات نومئنگلاتورو^۲ یادلارا قارشى بیر-بیرینه آرخا دورماق یئرینه، بیر-بیرینی ساتماقدا یاریشدی. سووئت رژیمنی نین سونلارینا قدر بئله بو کسیم بوتؤوله شه بیلمه دی، موتشکیل بیر طبقه اول بیلمه دی.

نومئنگلاتور سووئت رژیمنی نین حاکیم صینفی ایدی. آما غرب اؤلکه لرینده کی حاکیم صینفدن فرقلی ایدی. غربده کی حاکیم صینف اساساً استحصال واسیطه لری اوزرینده مولکیت حاقینا صاحب دیرسه، دؤولت-ایداره چیلیک سیستمیندن وورولوب چیخاریلندا اؤزل سئکتوردا ایستاتوسونو قورویا بیلیرسه، سووئت حاکیم صینفی نین بئله بیر لوکسو یوخدو. سووئت پارتیا-تصروفات نومئنگلاتورو استحصال واسیطه لری اوزرینده آنجاق سرانجام وئرمک صلاحیتینه صاحبیدی. نومئنگلاتور نوماینده لری نین یوخاریلاردان تام آسلیلیغی دا بو «مولکیت سیزلیکدن» قیناقلانیردی. مولکیته صاحب اولماسا دا سووئت سیستمی نومئنگلاتورا بیر سیرا ایمتیازلار وئیردی. بو ایمتیازلار سیاهی سی یئتری قدر اوزون دور. یوکسک معاش، یوکسک کئیفیتلی یاشایش مسکنی، یوکسک پئنسیا تأمیناتی، یوکسک کئیفیتلی قیدا ایله تأمینات، یوکسک کئیفیتلی استراحت ایمکانلاری، یوکسک کئیفیتلی تحصیل ایمکانلاری... محض بو ایمتیازلار نومئنگلاتورو سیراوی وطنداش دان فرقلندیریر، اونا اؤزل یوکسک کاستایا عاید اولماق، ائلیت طبقه حیسی وئیردی. بو نومئنگلاتورون داورانیشی، پسیکولوژیسی، حتی دونیا گؤروشو ده فرقلیددی. بو کاستایا [طبقه یه] عضو اولماغین بیرینجی شرطی کوممونیست ایدئولوژی سینه سؤزسوز صداقت ایدی.

سووئت ای کپ م ک سیاسی بوروسونون ۲ یون ۱۹۴۷ تاریخلی تامامیله مخفی قریفلی ک.آ.//س.س ۱۱۳خک ۴۷(۰۰۳) سایی دیرئکتیوی پارتیا و دؤولت ایثرارخیا سیندا [سلسله مراتبینده] یوکسک وظیفه توتמוש طبقه نین فورمالاشماسینا وئردیگی اؤنمی گؤستریر.^۳ بو

^۱- غضنفر موسی بی اووو محبس ده او قدر دؤیوب اینجیدیلر میش کی، کامترا قاپی سی آچیلاندا قاچیب دمیر چارپایی نین آلتینا گیریر میش.

^۲-Ramiz Haşimoğlu, Söndürülen ıraqlar, Osman Mirzəyev (tərtibçi), “Ağ ləkələr” silinir, s. ۲۹.

^۳- لاتینجی ایلدن گئن نومئنگلاتورا سؤزو سیاهی، آد سیراسی آنلامی داشیییر. سووئت دؤنمینده بو سیاهی دا یئر آلان شخص لرین نامیزدلیگی نین پارتیا اورقانلاریندا موداکیره اندیلیب، تصدیقلندیگیندن سونرا یوکسک وظیفه لره تعین اندیلن سیاسی ائلیت آنلامیندا ایشله دیلمیش دیر.

^۴-Elmaddin Əlibəyazadə, Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı: Ozan, ۲۰۱۰, s. ۱۱;

سندده نومئنگلاتورون فورمالاشماسى نىن اساس پرىنسىپلرىندىن بىرى نىن يوكسك وظيفه توتماق اوچون بوروكراتىن خصوصى خىدمت اورقانلاردا ايش تجروبهسى نىن اولماسى ضرورتى دىر. توتدوغو وظيفه دن آسلى اولماي اراق همىن شخص بو اورقانلاردا امكداشلىق ائتمك زوروندا ايدى. بو سند نومئنگلاتور عضوونون قانون قارشى سىندا برابرلىك پرىنسىپىندىن يان كئچهر ك كونكرئت كاستايا منسوبىتىنى تئبىت ائدىر. بورادا دئىلىر كى، «پارتىيانىن تعيين ائتىدىگى رهبرلر ايشىمىزه زيان وورارسا و يا رهبرلر آراسىندا ناراضىلىق دوغورارسا، اونلارنى محكمه مسوليتىنه جلب ائتمك اولماز. اونلار كويود سهو بوراخارسا، وظيفه دن آزاد ائتمهلى، اويغون و يا داها يوكسك وظيفه ته تعيين ائتمهلى. ان پيس حالدا اونلارنى هانسىسا رهبر وظيفه يه نظردە توتماق و كادر احتياطلارنى داخيل ائتمك لازىم دىر.»

يئرلرده مىللى نومئنگلاتورون/كاستانىن عضو اولمانىن علاوه شرطلىرى واردى. هر شئى دن اول، خالق لار دوستلۇغو پرىنسىپىنه دايم صادق قالماق، قاتى بىن الملچى اولماق، «اوكتىيار دىلىنى» ياخشى بىلمهلى... ايدى. مىللى باخىمدان قارشىلىق عايله لر ين عضولرى، حيات يولداشى باشقا مىلت دن اولان بوروكرات، يوكسلك اوچون داها اوستون ايمكانلاردا صاحب ايدى. كاستا داخىلى قوھوملوق علاقه لرى (قودا، اۋرنگى) چوخ يايغىن ايدى. يئنى حاكىم طبقه (نومئنگلاتور) فورمالاشدىرلاركن اسكى قايى قوللارنى عايله لر ين عضولرى ده كنارا آتيلماق. باشقا سۈزلە، چارلىق دۈنمىندە باشلانان ايشلار داها پلانلى و احاطه لى شكىلدە سووت دۈنمىندە داوام ائتىدى.

مىللىنى سئومك، مىللى دىرلر ينه باغلىلىق، اوبىئكتىو تارىخ شعورنا مالىك اولماق، بىر سۈزلە، مىلتچى اولماق بۈيوك گوناھ سايىلىردى و بئله بىر شخصىن بو كاستادا يئرى يوخدۇ. ۳- نسلين حياتى دۈورونده بسلەنن بو زومره مىللى كئيفىت لر ينه گۈره تارىخى مانقورد حادىئەسى- نىن چاغداش دۈنمە تام قارشىلىغى ايدى. يئرلى آپاراتداكى روس، ائرمى و باشقا همكارلارنى آراسىندا آرادا-بىر باش وئرن فىكىر آيرىلىق لارى، ائله جه ده موسكوا ايله نادىر حاللاردا گۈرونن قارشى دورمالار بو زومره نىن مىللىگى ايله دئىل، كورپوراتىو مارقا لارى نىن اۋدئمه سى اىستىگى ايله اىضاح ائدىلمه لى دىر. سووت سىستىمى داخىلىندە هردن سرگى لەنن اوركك مىللى دوروش اونلار ين سووتلر ين آدمى اۋزلىگىنى دىيشە بىلمزدى. آذربايجان كوممونيست پارتىياسى و اونون يئرلى كوممونيست لىدئرلرى موسكوانىن بوراداكى سۈمورگه آلتى نىتەلىگىنى داشىماقدا ايدى. بىر سۈزلە، مىلتچىلىك كە كوممونيست ايدئولوژىسى نىن بىر آرادا اولماسى نىن مومكونسوزلۇگونو سووت سىياسى پراكىكاسى آچىقچا اورتايا قويמוש اولدۇ.

-كوممونيستى ايفشا ائدن سند، ۲۱-جى عصر، ۱۹۹۵، ۰۸، ۰۴، مەدخان عزيزخانلى، كوممونيستلر-وطنداش لارنى گىروولوقدا ساخلايانلار، موخالىفت. آز، ۲۰۱۵، ۰۲، ۲۶.

یثری گلمیشکن، سونرالار اویدورولان «میلی کوممونیستلر» آنالیزی دا سوونتلرین یئرلرده کی سیاستنه خیدمت اندیردی. سیاسی فیکیرده موداکیره و موباحیثه یارادان بو مؤوضوع اوزرینده قیساجا دورماقدا یارار واردیر.

۱۹۸۰-۱۹۷۰-لرده سوونت رئژی می ایدئولوژی حیاتا یئنی نفس وئرمک، زحمتکشلرین کوممونیست تربیه سینه داها آرتیق دیقت آییرماق احتیاجی نین فرقینده ایدی. بو مقصدله آذربایجان دا کوممونیست پارتیاسی لیدئرلری نین یوبیللی لری نین کنچیریلمه سی، مؤسسیه لرده تئز-تئز زحمتکشلرین ییغینجاق لاری نین توپلانما سی، باکی و باشقا شهرلرده کوممونیست لیدئرلرین آدلاری نین کوچه و مییدان لارا قویولما سی، اونلارین نهنگ پورتئت لری ایله کوچهلرین دولدورولما سی، اسکی تاریخی یئر آدلاری نین بو شخصلرین آدلارینا دییشدیریلمه سی خاراکتیریک ایدی. باکی دا و آذربایجانین بیر سیرا شهرلرینده سیاسی-تبلیغات اهمیتی اولان چوخلو هئیکل و عابیده قویولدو. بونلارین اکثریتی کوممونیست پارتیاسی نین اسکی لیدئرلری (لنین، کیروو، شومیان، عزیزبی اوو، جاپاریدزئی، فیولتوو، ممدیاروو و ب.) و کوممونیست ایدئولوژی سینه عاید مونومنتال [عظمتلی] تبلیغات واسیطه لری ایدی. بیر زامان لار رئپرئسسیا اوغرامیش کوممونیست لیدئرلره بیر-بیری نین آردینجا برأئت وئریلدی.

بیر قدر گنجیکمه ایله نریمان نریمانووون ۱۰۰ ایللیک یوبیللی طنطنه لی صورتده قئید اندیلدی. یئنی رهبرلیک نریمانوو مؤوضوعسونو پوپولیارلاشدیرماقلا میلته بؤیوک خیدمت گؤستردیگینی ادعا اندیردی. حالبوکی موسکوا، دنیا گؤروشو «آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین دایمی خوشبختلیگی روسیایا باغلی دیر» اولان، روسیانین، اونون قارشى سیندا قویدوغو وظیفه لری جان-باشلا یئرینه یئتیرمیش، اما عدالتسیزلیکله قارشىلاشمیش، جفاکش نریمانوو آلقى سی نین یئنی دن گوندمه گتیریلمه سینده، حتی اونا باکی دا نهنگ هئیکلین قویولماسینا (۱۹۷۲)، آدینی اونلارلا ایداره یه، یاشاییش یئرینه و س. قویماقدا هئج بیر تهلوکه گؤرموردو. عکسینه، سوونت دؤولتی بو اوغورسوز سیاستچی نین آذربایجان سیاسی ائلیتی نین معنوی سمبولونا چئوریلمه سینی مارقا لارینا تام اویغون حساب ائتمکده ایدی.

نریمانووون هئیکلینه بالانس یاراتماق اوچون چاغداش دؤورده میلی تاریخین ایکى ان آغریلی حادیشه سی - مارت قیرغین لاری و آپرئل ایشغالینا حصر اولونموش عابیده لر قویولدو. بیرینجی حادیشه نین اساس مؤلفی ایستپان شومیانین هئیکلی نین آچیلیشی ۱۹۷۵-ین اوقوستوندا اولدو. بو مراسیمده بیرینجی کاتب گئنیش نیطق سؤیله ییب، مثلاً، دئییردی:

«اثرمنى خالقى نىن بۇيوك اوغلو ايستىپان شوميان هم ده آذربايجان خالقينا مخصوص دور»^۱. ۱۹۸۰-نىن آپرېلىنىدە ايشغالچى و جينايتكار ۱۱-جى قىرمىزى اوردويا باكى دا چوخ نهنگ بير عابيدە قويولدو. ۱۱-جى اوردو آدى وئىلميش مئيداندا نریمانووون مشئوم آذربايجان رېسپوبليكاسى نىن دایمی خوشبختلىگى... شوعارى ايکى ديلده ايرى حرفلرله يازيلدى.

تئز-تئز كنجيريلن يوبىللىلردن بيرى ده ۱۹۷۲-ده تشكىل ائديلدى. سووئت دؤورونده باكى دا ۱ ميليارد تون (!) ئىقتىن استحصال اولونماسى بايرام ائديلدى. سووئتلر بيرلىگى نىن اينكىشافيندا، ۱۹۴۵-۱۹۴۱ ساواشىندا اوينادىغى رولون وورغولاندىغى اونلارلا طنطنهلى ييغىنچاقدا هنج كيم بو ئىقتىن نه دن آذربايجان س س ر بودجه سینه هنج بير قاتقى سى نىن اولماديغىنى سوروشا بيلمهدى.

بو آرادا موسكوانين كوللكتيو سؤمورگه/سؤمورو آپاراتى - آذربايجان كوممونيست پارتىياسى نىن طالعى مسئله سینه ده آيدىنلىق گتيرمك گركدير.

سون كوممونيست ليدئر موپليو دؤورونون (يانوار ۱۹۹۰ - مارت ۱۹۹۲) ان اؤنملى حاديه لریندن بيرى سووئت ايتىفاقى كوممونيست پارتىياسى نىن يئرلى تشكىلاتى - آذربايجان كوممونيست پارتىياسى نىن سونونجو فۇوق العاده قورولتايى (۱۶ سئنتياير ۱۹۹۱) اولدو و بورادا بو تشكىلاتين لغوى حاقيندا قرار وئريلدى. آذربايجان دان فرقى اولراق كوممونيست پارتىيالارى نىن لغوى شرقى آوروپا اؤلكه لرینده، ائله جه ده س س رى-نىن خريستيان رېسپوبليكالاريندا خئىلى زامان آلدى، معین مقاومتين قيريلماسيندان سونرا باش وئردى. آذربايجان دا كوممونيست پارتىياسى نىن بو قدر ساكيت و شرفسيزجه سياست صحنه سینی ترك ائتمه سی ممد امين رسول زاده نىن بو تشكىلات حاقيندا سؤيله ديگى فيكرين دوغرولوغونو تصديق ائتدى. رسول زاده، زامانيندا آذربايجان دا يئرلى كوممونيست ايدئولوژى-سياسى جريانين اولماديغىنى، اونون روسيادان زورلا سيريديغىنى وورغولاميشدى.

بئله جه، سووئتلرين داغيلماسى عرفه سينده سووئت آذربايجانى توپلومو بير-بيرينه ضيد - روسلاشميش ائليتة و اؤزونو درك ائتمك ايسته ين، اما ميللى شعورو قارشميش خالقا بؤلونموشدو. اؤلكه ده كوسموپوليت مودئرلشمه نى بيرينجى آرسايلى، اما حاكيم طبقه تمثيل ائدير، ايکينجىنى تمثيل ائدن خالق ايسه ميللى حياتينى اؤزو تصوور ائتديگى كيمي قورماق ايسته يردى. واختيله ضيا گوک آلپين گؤسترديگى تهلوکه يئنيجه باغيمسيزليغينا قووشموش شيمالى آذربايجانى تهديد ائتمكده ايدى: «مىللى كولتورو گوجلؤ، آنجاق مدنيتى [سيويليزاسيا

^۱ -Коммунист, ۱۵,۰۸,۱۹۷۵.

آنلامیندا] ضعیف بیر میلّته میلی کولتورو پوزولموش، آنجاق مدنیتی یوکسک اولان باشقا بیر میلّت سیاسی ساواشا گیرنده کولتورو گوجلولا اولان میلّت دایم غالب گلمیش دیر». ائرمینیستانین قاراباغا ادعالاری و ایکینجی قاراباغ ساواشینین (۱۹۸۷-۱۹۹۴) آجی نتیجه لرینی سیاسی و ضیالی نومئنگلاتورون خالقیندان فرقلی دورومدا اولماسیندا، میلی مارقا لاری مدافعه ائده بیلمه مگینده ده گؤردوک.

«بئشینجی کولون» مسئله سی

کامران باغیروو، عبدالرحمان وزیروو، آياز موطلیوو لیدئرلیگینده یئرلی پارتیا-تصوّفات نومئنگلاتورو ائرمینیستانین قاراباغا ادعالاری و آذربایجاندا خالق حرکاتینی گره یینجه دیرلندیره بیلمه دی. موسکویا سیخ باغلیغی و او یغون اولاراق خالقیندان اوزاق دوشدوگو اوچون اورتادا قالدی. حالبوکی ائرمینیستاندا مؤوجود ایقتیدارلا موخالیفت آراسیندا اساساً مدنی بیر ایلیشکی واردی.^۱ بو بیر یانا، ائرمینیستاندا نومئنگلاتور ضیالی لارین اکثریتی میلی حرکاتین ترکیب حیصّه سی اولدو. ایکینجی قاراباغ ساواشیندا مغلوبیتیمیزین اساس سببلریندن بیری محض آذربایجان رهبرلیگی نین غئیری-کونستروکتیو [غیر سازنده] مؤوقعی (موسکوادان مدد اومماسی) و خالق حرکاتینا دوشمن کسيلمه سی اولدو.

آذربایجانین قاراباغ ساواشیندا مغلوب اولماسینا باخمایاراق، نومئنگلاتور موسکوانین یاردیمی ایله ائلچی بی حاکیمیتی (۱۹۹۲-۱۹۹۳) اوزرینده پارلاق رئوانش قازاندی. ابوالفض ائلچی بیین اؤزو سونرالار اولوب-بیتن لری تحلیل ائده رک میلی-دئموکراتیک ایقتیدارین اوغورسوزلوغونون بیر نئجه اؤنملی سببینی اورتا با قویموش دور. بو سببلر سیراسیندا او، مثلاً، ایداره چیلیک آپاراتیندا حاکیمیه صادیق اولان تجروبه لی ایداره چی کادرلارین یوخلوغونو و ورغولامیش دیر: «میلی تهلوکه سیزلیک ناظیرلیگی، مدافعه ناظیرلیگی و داخلی ایشلر ناظیرلیگینده... بیزیم حاضر کادرلاریمیز یوخلو. ناظیری، یاخود باش پروکوروو یئنیلشدیرمکله کؤکلو کادر دییشیکلیگی باش وئرمیر - مؤسسسه نین ایشینده حل ائدیجی رول اوینایان اورتا پیله لی کادرلار اؤز یئرینده قالیر. اونلاری تجروبه لی یئنی کادرلارلا عوض ائتمک آسان دئییل - بونا معین زامان لازیم دیر کی، ۳ ایله، ۵ ایله یئتیشسینلر، فورمالاشسینلار. بو سبدن ده بیز همین اورتا پیله نی داغیدا بیلمه دیک، او دا ۳-۴ آی بیزه قولاق آساندان سونرا باشلادی علییه ییمیزه ایشله مه یه.

^۱ Gerard J. Libaridian, The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence, Cambridge: Blue Crane Books, ۱۹۹۹, p. ۲۹.

آذربایجاندا اؤز حاکیمیتینی خالق حرکاتینا گۆره ایتیرمک ایستهمه یین اولدوقجا گوجلو طبقه همین ناظیرلیک لرده نئچه-نئچه ایملر بویونجا فورمالاشمیش اورتا پیلله مأمورلاری اؤز لرینه سیغیشدیرا بیلیمیردی لر کی، اوشاق-موشاق (آخی اونلار ایندییه دک مسئول وظیفه لرده، دئمک اولار کی، جاوان آدام لاری گۆرمه میشدی لر)، یئتیم-یئسیر (هئچ کسین حمایه سی اولمادان کاسیب، تام پولسوز آدامین دا وظیفه توتماسینا اونلار آلیشا بیلیمیردی لر) گلیب اونلار باشچیلیق انده جک.^۱ بوروکرات لارین اورتا طبقه سی، یئنی میلّی-دئموکراتیک حاکیمیت دن ممنون اولمادی لار سا، اونون یوکسک نومئنگلاتور طبقه سی یئنی حاکیمیتی دوشمنجه سینه قارشیلادی.^۲ بوروکراتیانین یوکسک طبقه سی ده اوچ-دؤرد آی گۆزلهدیکدن سونرا فعالیتنه کئچدی.

پرزیدنت حئیدر علی یئو، کادر سیاستی نین مرکزینه شخصی صداقتی شوبهه دوغورمایان نومئنگلاتور نماینده لرینی قویدو. یئنی حاکیمیتین دیگر خصوصیتی بو حاکیمیتین یئرلیچیلیک^۳ و نئپوتیزم [قوهوم بازلیق] اساس لارینا دایانماسی ایدی. او، سووئت دؤنمینده (بیرینجی کاتیبیلیگی دؤورونده) سیناقدان کئچیردیگی بو اساس لاری موستقیللیک دؤورونده ده گئنیش تطبیق ائتدی. حئیدر علی یئو، شخصی حاکیمیتی نین مؤحکملمه سینده هله داغیدیلما میاش اسکی ک گ ب شبکه سی نین ایمکان لاریندان دا فعال ایستیفاده ائتدی. سووئتلردن قالمیش املاکین حاکیمیتده تمثیل اولونموش یوکسک روتبه لی مأمورلار طرفیندن بؤلوشدورولهرک اؤزللشدیریلمه سی مأمور طبقه سی نین حئیدر علی یئوین شخصی حاکیمیتینی مدافعه ائتمه سین

^۱ -Adalet Tahirzade, Elçibey'le ۱۳ Saat, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, ۲۰۰۱, s. ۸۴-۸۵.

^۲ -پرزیدنت ائلچی بی یین حئیدر علی یئو باکی، حاکیمیه دعوت ائتمه سی، اؤزونون ایسه باکی نی ترک ائدهرک ناخچیوان داکی کلکی کئندینه چکلمه سی اوستوندن ۳۰ ایل کئچمه سینه باخمایاراق موباحینه موضوعسو اولاراق قالیر. ائلچی بی یین مطبوعات کاتبی اولموش عدالت طاهیرزاده نین دئدیگی کیمی، محض بو عجاب حرکتینه گۆره «ائلچی بی سونراکی بوتون حیاتی بویونجا دوست لاریندان و دوشمن لریندن، عادی سویداش لاریندان تۆهمتلر، گیلنی-گوزار ائشیدتی.» (Ədalət Tahirzadə, Өbulfəz Elçibəy, Böyüklərimiz, Bakı: Nurlar, ۲۰۱۴, s. ۴۵۸. زامانی ایصرارلی نه دن حاکیمیتی حئیدر علی یئو وئردینیز؟ سوالینا «بو بؤیوک بیر سهو ایدی. من بیلیمیرم، بو سهویمه گۆره خالقیم منی باغیشلا یاچاق، یا یوخ» جاوابینی آلمیشدی.

^۳ -ایزاده حسین اووا یا گۆره، ناظرلرین ۷۰٪-دن چوخو، اقتدار و موخالیفەت دن اولان سیاسی خادیم لرین ۸۰٪-دن چوخو، رایون ایجرا باشچی لاری نین و گوج ایستروکترولاری باشچی لاری نین ایسه ۶۰٪-ی ناخچیوان و اثرمنیستان اصللی ایدی. -Ирада Гусейнова, Беженцы, их положение и роль в современном азербайджанском обществе, Дмитрий Фурман (ред.), Азербайджан и Россия: общества и государства, с. ۳۳۲.

Зураб Тодуа ۲۰۰۱-ده حساب ائدی ردی کی، حاکیمیتین یوکسک قات لاریندا مأمورلارین ۸۰٪-۷۰-ی، اورتا و آشاغی قات لاردا ایسه ۵۰٪-۴۰-ی ناخچیوان-اثرمنیستان اصللی لردن عبارت ایدی.

-Зураб Тодуа, Азербайджанский пасьянс, Москва, ۲۰۰۱, с. ۱۱۷.

مسئله نین دراماتیکلیگی یالنیز بو رقم لرده دئییلدیر. علی یئو حاکیمیتی نین و داها سونرا سیاسی موخالیفەتین گۆرکملی نماینده لری اولموش بعضی سیاستچی لر یئرلیچیلیگی نورمال حال سایمیشلار.

شرطلندیردی. آدامباشینا دوشن میلی گلیرین (بو سیرادان معاش لارین) آشاغی سویهده اولماسی شرایطینده دؤولت حیاتی نین بوتون ساحه لرینی احاطه ائتمیش کورروپسیا سیستمی نین برپا ائدیلمه سی، داها دا تکمیلشدیریلمه سی و عادی نورمایا چئوریلمه سی آتورتیتار ایداره چیلیک سیستمی نین چالیشماسیندا حساس رول اوینادی. کورروپسیا سیستمینه یئنی مودرن علاوه اولان مأمورلارا معاش اوستو پاکت اؤده نیلمه سی آتورتیتار رنژیمین بوروکراتیک طبقه نی بسله ییب اؤزونون اساس دایاغینا چئورمه سی مقصدینه خیدمت ائدیردی.

ی آپ حاکیمیتی اسکی کومونیست نومئنگلاتورون دییشدیریلمه سی دئییل، اونون یئنی شرطلره اویغونلاشدیریلماسی و میلی ائلیتایا ترانسفورماسی نا چالیشدی. اجرا آپاراتی نین رهبری رامیز مئهدیو بو پروگرام حاقیندا ۲۰۰۸-ده یازدیغی مقاله ده گؤستریردی: «حئیدر علی یئوین اؤلکه یه رهبرلیک ائتدیگی دؤورده، هابئله ایندی ایلهام علی یئوین پرزیدنتلیگی دؤورونده یالنیز دؤولتچیلیگه، وطنه صداقت، امک سئورلیک و مسؤولیت، تشبؤتکارلیق و تواضعکارلیق اساس مسئله لر دیر و بونلار میلّتین و دؤولتین مارقا لارینی قطعی شکیلده همیشه اؤز منافعیندن و خئیریندن اوستون توتماق دئمک دیر. موعاصیر آذربایجان ائلیتاسی نین یئری نین و رولونون باشا دوشولمه سی نین اساسی بودور»^۱. آنجاق گئچک دورومون غرضیز دیرلندیریلمه سینه گؤره، مۆوجود سیاسی ائلیتی خاراكتئریزه ائدن خصوصیتلر بیان ائدیلمیش بو کئیفیتلر دئییل، محض اسکی کومونیست نومئنگلاتور اوچون خاص اولان تالانچیلیق، روشوت، ائقویزم، تکبؤر، سیماسیزلیق، یئرلیچیلیک، نئپوتیزم [خویشاوند گرای] کیمی اؤزلیکلر ایدی. حاکیم ی آپ-ین قوروجولاریندان اولان سیروس تبریزی نین ی آپ حاکیمیتینی سیماسیز قولدورلار حاکیمیتی کیمی خاراكتئریزه ائتمه سی خالق آراسیندا تقدیر گؤرموش اءعالاردان ایدی. وظیفه دن چیخاریلیمیش اسکی ناظیر و باشقا یوکسک روتبه لی مأمورلارین شخصی حیاتی نین، رسمی فعالیتی نین مطبوعاتا سیزمیش محدود تحلیلی اونلارین سیماسیز قولدورلوعونون گؤستریجی سی ایدی. ایداره چی طبقه نین بیر باشقا اؤزلیگی ده سرحد بیلمز یالتاقلیغی دیر. یوکسک روتبه لی مأمور، «من حئیدر علی یئوین چؤرگینی یئییرم» دئمگی، کنچمیش ناظیر موعاوینی نین «من عؤمورلوک ایلهام علی یئوین قولویام» دئمگی اؤزونه روا گؤرورسه اوندان نه اینکی ائلیت، سیرادان بوروکرات بئله چیخماز.

^۱ -Ramiz Mehdiyev, Zaman haqqında düşüncələr və elitəni transformasiya edərkən: vərislik və innovasiyalıq, <http://mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=۰۲&articleid=۲۰۰۸۱۲۳۰۰۱۵۲۵۸۱۲۹>.

سون ايل لردە ايدارە سىستېمىنىڭ نىقتىيەتلىك ھال لارنى كۆتەلەش شەكلىنىڭ مۇخالىفەت نەمەندەلەرى بىلەن ياناشى اىقتىدارىنى دا وورغۇلادىغى اساس ھال لاردان بىرى دىر. اۋزلىككە يۈكسەك سۈپەتلىك تەيىناتلىق مەمۇرلارنى ھارپىن ھايات طرزى، دۋولت بۇدجەسىنى داغىتەمەس تۈپلۈمدا مۇداكىرە ئىدىلەن مەسئەلەلەردىن دىر. ناظىر اوغۇلۇنۇن رەئىسۇرئاندا گۇرۇدۇگو ئىبىنى كىسىپ، اونا كاباب وئىمەك تەلپى ايلەلە دىلەردە دولاشدى. يا دا يۈكسەك روتبەلى مەمۇرون اوغۇلۇنۇن ۲ مىليون دولارلىق (!) قول سەعاتىنىن اوغۇرلانمەس ھاقتىندا اوروپا مەتبۇعاتىندا گەندەن مەلۇمات اىلارلا مۇداكىرە ئىدىلەدى. يا دا لۇندۇندا و اوروپانىن باشقا شەھەرلەردە باھالى مەلۇماتلىرىنىڭ ئالغىنىسى، اوشۇر [خارىجەكى] ھاساب لارى ھاقتىندا مەلۇماتلار اۋزلىككە سۇسىال مەدىيانىن، دىمەككى كۆتەلەلەرنى مۇداكىرە ئىدىگى و سەرت قىنادىغى مۇۋەزۇلەردەن دىر...

ايدارە اىستروكتورلارنىدا كۆتەلەش رۇشۇت، تالان و لىياقت سىزلىك (توتۇغۇ وظيفە بىلەن لايىق اولماق) بايغىن ھال آلدىغىندەن اۋلەكە پەزىدەننى دىفەلەلە مەمۇرلارنى اۋزلىرىنى باخشى ابارماقا، ھارپىنلىق ئىتەمەنە، اوغۇل-اوشاغىنى قۇدۇر تەماقا چاغىرەمەش دىر. سون ايلەرنىن بايغىن ايفادەلەندەن بىرى دە ئىشەنچى كۈلۈن اولدۇ. پەزىدەننى ئىلەن سىياسى مۇخالىفەت ھاقتىندا سۈپەلەدىگى بۇ ئىشەنچى كۈلۈن ايفادەسى اۋلەكە مەدىاسىندا، اۋزلىككە سۇسىال مەدىادا خارىجى اۋلەكەنىن/اۋلەكەلەرنى مارقا لارنى تەمىل ئىدىن دۋولت اورقان لارنىداكى يۈكسەك روتبەلى مەمۇرلارغا عايدە ئىدىلەدى. باش قارارگاھىن كەچمەش رەئىسى نەجمەلدىن سادىقۇو دىئەلەن ئىشەنچى كۈلۈنۇن سەمبۇلۇن چەتۇرىلەدى. اصلىندە بۇ جور ترانسفۇرماسىا [دۇنۇشۇم] آناشەلەن دىر. چۈنكى آذربەيجاندا خارىجى اۋلەكەلەرنى (اۋزلىككە رۇسىا و ايرانىن) مارقا لارنى خەدەمەت ئىدىن مەمۇرلارنى دۋولت اورقان لارنىدا كۆك سەلمەسى بىلەن بىر گەچەك دىر. بۇ مۇۋەزۇ ھە دە مۇۋەزۇ دۇرۇمۇن جەدەلەگىنىن گۇستەرگەسى دىر. بۇ آرتىق مەسئەلەنىن داھا جەدە بىر سۈپەت چەتمەسى - مەلى تەلۈكە سىزلىك/گۇۋەنلىك مەسئەلەسى اولماسىنى تەبىئەت دىر.

سونۇچ

چار دۇنەندە اساس لارى قۇيۇلمۇش، سۇۋەت دۇنەندە عىنى پەزىنەسەلە بىلەنلەن ھاكىم ايدارەچى سەنەف باغىمەسەزلىق دۇنەندە كۆكلۈ دىشەكەلىك ياشامەدى. دىگر سۇسىال تەبەلە (مەلۇ، ضىالىلار، ايش آدم لارنى) نەسبەتەن مۇقايسىەگەلەمەز دەرەدە گۇجەنمەش بۇ سەنەف اۋلەكە ھاياتىنىن بۇتۇن سەھەرلەنە نەزەرتە ئىدىر. اۋلەكەنىن باخشىن گەلەجەگىنىن بۇ سەنەف سىياسى داۋرانىشەندەن آسەلى قالاچەك فەكرى اساس سىز گۇرۇنۇمۇر. بۇنۇلا بىلە باغىمەسەزلىق

دۆنمىندە حارام يوللارلا زىنگىنلىشىش ايداره چى صينيف اۆلكەنىن ئابىتلىگى و گله جگى اوچون بىر پروبلېمە چىقىرىلمىش دىر. مۇوجود ايقىتدارىن اولىقارخىك^۱-بوروكراتىك عايلەلرى اۆز مارقا لارى اوچون تەلۈكە سايماسى سون ايل لرىن يىنى گىرچكى دىر. ارادا بىر بو زىنگىن و ھارىن طبقةنىن بودانماسى، حتى اونون يىنى مۇئەجىر طبقةسى ايله عوضلەنمەسى دە پروبلېمى گرە يىنچە چۆزمەيە قادىر دىيىل دىر.

آزربايجان، بىرىنچى حياتى پروبلېمىنى - مىللى كىملىك پروبلېمىنى ھلە دە حلّ اندە بىلمە دىگىندىن، ايكىنچى سىنى - مىللى سياسى ائلىت پروبلېمىنى دە حلّ اندە بىلمەمىش دىر. بو پروبلېمى بىر قانون، يا پرىزدىنتىن اونلارلا چىخىشى ايله حلّ ائتمك مومكون دىيىل دىر. پرىزدىنت نە قدر «ۆزۈنۈزۈ ياخشى آپارىن»، مىللى مارقا لارا اويغون حركت اندىن دئسە دە، گۆزۈنۈ آچاندىن روشوت، يالان، لياقتسىزلىك سىستېمى گۆرن، بو سىستېمىن ايمكان لارىندىن يارارلانان بىر اوست دوزنى مأمورون مىللى ائلىت اولماياجاغى گون كىمى آيدىن دىر. ھاروارد مۇدۇنۈن اولسا بئلە بو گىنج مۇئەجىر مىللى ائلىت اولما بىلمز.

مىللى ائلىت اولمانىن ان اۋنملى شرطى مىللى كىملىگە صاحىب اولماق دىر. گله جك ايداره چى لردە مىللەت و دۆولتە سئوگى و باغلىلىغى ايلك اۋنچە مىللى و مودۇرن تحصيل سىستېمى فورمالاشدىرا بىلر.

مىللى ائلىتىن فورمالاشدىرىلماسى بىرىنچى شىخسە صداقتە دىيىل، لياقت، يوكسك معنوى كئيفىت لىر، كادرلارىن دئموكراتىك سئچىمى پرىنسىپ لرىنە اساسلانملى دىر.

دۆولت اورقان لارى نىن خارىجى دۆولت لرىن مارقا لارىنى تمثىل اندن لردن تمىزلنمەسى موھوم تەلۈكە سىزلىك پروبلېمى دىر.

مىللى و مودۇرن ايداره چى صينيف مسئلەسى گونوموزون حساس حياتى پروبلېمى اولاراق قالير. بو پروبلېم، اۆلكە حياتى نىن بوتون ساحەلرىندە درىن مىللىلشمە و دئموكراتىكلشمە سورجىندە چۆزۈلە بىلر.

^۱-اولىقارش: (اۆزلىكلە روسيادا) بۆيۈك سياسى تاثيرە مالىك چوخ زىنگىن بىزنس لىدۇرى.

نەدن مېلت، نەدن مېلت-دۆلەت

سورغولاما كولتورو اولان اۆلكەلەردە نىيە بو گوندەيىك؟ (فۇۇق العادە حاللاردا ايسە نىيە بو گونە دوشدوك؟) سوالينا جاواب آراماق روتىن ايشلەردىن دىر. پروبلەملىرىن چۇزومو اوچون ايلك اۇنجه اونون آشكارلانماسى گركدىر. بىزىم اۆلكەدە دە پروبلەملىمى آشكارلاماق اوچون اوزاغا گىتمە يە، آراشدىرماغا گرک يوخدور. اۆزۈ سىزى تاپاجاق. دوكان-بازار چىخسانىز آنورمال باھالىقلا قارشىلاشاقسىنىز. دۆلەت ايدارەلەرنە گىرە بىلسەنيز آنلاشيلماسى چتىن اولان تىكۈر گۆرە جكسىنىز. خبر آلماق احتياجى ايله يثرلى **تىۋى** كاناللارنىن آچسانىز اوجوز يالان و يالتاقلىغى گۆرمەمك اوچون آغلىنى كىرە يە وئرمك گرەكەجكدىر. يا دا قاراباغ حاقىندا خوش بىر شىئى اثشىتمك ايستەدىگىنىزدە ايكىلى ايشغالى گۆرمەمك، اۆلكەنى تەھدىد ائدن تەلۈكەلرى آنلاماماق اوچون يا موزدلو ترول [آجىر دلەك] اولمالىسىنىز، يا دا زىر جاھىل...

بو يازىنىن مقصدى آە و زار ائتمك دئىيل دىر. گونوموزون سايسىز پروبلەملىرىنىن نەدنىنى اورتايا قويان و چۇزوم يوللارنىن تخمىن ائدن بىزدىرىجى دوشونجهلرى بىر داھا تىكرار ائتمك ھىچ دئىيل دىر. علمىلىگىنە و اوبىئەكتىۋلىگىنە ايناندىغىمىز مېلت-دۆلەت تئورىسىنى (-nation state theory) و دونيا پراكتىكاسىنى گۆز اۋنۈندە توتاراق، اۋز حالىمىزدا آغلاماغى تەكلىف ائندىرىك.^۱ ادعالى دىر، آما يالان دا دئىيل دىر: اۆلكەدە اۋتورىتار حاكىمىيەتنى سوموكلشمەسى و سىياسىتە تىخاجىن يارانماسىنىن نەدنى دۆلەتنى مېلتىن يانيندا اولماماسى دىر. داھا دىق دىسك، دۆلەتنى مېلتى يانينا دئىيل، قارشى سىنا آلماسى دىر. بورادان دا مېلت-دۆلەت بوتونلوگونون، بىر آز دا سادەلەشدىرسك - مېلتى بىرلىگىن يوخلۇغو گىرچكى قارشىمىزدا چىخىر.

دۆلەتنى تەمىل ائدن حاكىمىيەت دىر/اقتىدار دىر. بو حاكىمىيەتنى دە اۋتورىتارلىغى تەك موخالىفت اوچون دئىيل، ھەر كس اوچون بىس-بىللى بىر گىرچكدىر. ھەر دىفعە باخدىغىمىزدا اوتاندىغىم، آما مۇوجود قايناقلار اىچىندە ان اوبىئەكتىۋ اولانينا گۆز آتاق. *Freedom House*

^۱-گۆز كەملى فەيكر آدمى پروف. دوكتور ايسكندر اۋكسوز «nation-state» نى مېلت دۆلەتنى اولراق تىرجومە ائندىر. اىنگىلىسچە اولدۇغو كىمى تىرە ايشارەسىلە وئرمك بىزە داھا منطىقلى گلىر. بو ايشارە (-) ايكى آنلايشىن بىر-بىرىنى تاماملادىغىنى، اىچ-اىچە اولدۇغونو گۆستىرىر.

-۲۰۲۰-جى ايل^۱ اوچون يىئىلىشىلىمىش ان سون دوروم دىرلندىرمەسىنە باخاق. دىموكراتىكلشمە سورجىندە دوغو اوروپانىن ۲۹ دۆلىتى آراسىندا آذربايجان، اۆزبېكىستانلا ۲۸-۲۷-جى يىرلىرى پايلاشىر. سونداكى توركىمىنىستاندان فرقى جزئى دىر. دىموكراسى ايندىكىسى (DS) جمعى ۱۴،۱؛ دىموكراتىكلشمە فايزى ۲، قالان پارامىترلر (مىللى دىموكراتىك ايداره چىلىك، سىنچكى سىستىمى، وطنداش جمعىتى، موستقىل مئدىا، يىرلى دىموكراتىك ايداره چىلىك، موستقىل محكمە سىستىمى، كورروپسىا) اوزره گۇستريجىلر (ان يوكسك ۷) اويغون اولاراق چوخ آشاغى، اساساً ۱۰،۱-دىر. ۲. دىمك كى ۳۰ ايلده دىموكراتىكلشمە سورجىندە ۲ پىللە ايرەلىلەيه بىلمىشىك. گلین حسابلايق: ائستونىا دوروب بىزى گۇزلەسه، اونون ايندىكى سويهسىنە (دىموكراسى ايندىكىسى ۶،۰۷؛ دىموكراسى فايزى ۸۵) چاتمامىز اوچون نه قدر زامانا احتياجىمىز اولاجاق؟ يا دا ايندىكى اوتوروشموش اوتورىتار رىژىم (consolidated authoritarian regime) كاتتقورىاسىندان چىخىب اوتوروشموش دىموكراتىك دۆلەت (۵-۷ آراسى) اولمامىز اوچون نىچە ايل گرک اولاجاق؟ هىچ ريتورىك سوال دىيىل دىر. بو، دىموكراتىك حرکات چىخماز/گىرمىش دىر دىمك دىر. /يفلاس/اتمىش دىر ده دىمك اولار.

بس مىلتلشمە (nation building) ساحەسىندە دوروم نىجە دىر؟ ۳۰ ايلده هانسى سويه يە چاتمىشىق؟

يانلىش يول

۱۹۸۰-لرىن سونلارىندان اعتباراً آذربايجاندا سىياسى فېكىردەكى اومىدلر بو مودعالارلا اساسلاندىرى: ۱. باغىمىسىزلىق/موستقىللىك بوتون دردلرىن درمانى دىر. حرکات و مىللى حاكىمىت دۆنمى نىن سىياسى داورانىشىندا باغىمىسىزلىق سرخوشلوغو خاراكتىرىك ايدى. ۲. بىزىم خالق دىموكراتىك/ايداره چىلىكە تام حاضىر دىر. يىتر كى روسيادان جانىمىزى قورتاراق. ۳. غرب بىزده دىموكراتىك/ايداره چىلىك/اچون چالیشىر و چالیشاجاق. ۱۹۹۰-لارداكى تىك قوطىلو دونيادا اوچونجو دىموكراسى دالغاسى گۇزلىتىلرلى چوخ گوجلويىدو. فرنىس فوكويامانىن

^۱-موجود يازى قايدالارى سووت دۆنمىندە قبول ائدىلىمىش، روس دىلى نىن اۆزلىكلىرىنە اساسلانمىش دىر. يازى دىلېمىز بو ايستاندارتلارلا اويماق زوروندا دىيىل دىر.

^۲-آيرىنتىلى بىلگى اوچون اۆزۈنۈز باخا بىلرسىنيز:

-https://freedomhouse.org/sites/default/files/۲۰۲۰-۰۴/۰۵۰۶۲۰۲۰_FH_NIT۲۰۲۰_۲_vfinal.pdf

تاریخین سونو اثرینی اوخویان دا، اوخومايان دا کیتابا دا، لیبرالیزمین دونیادا غلبه‌سینه ده تعریف یاغدی‌یردی.

آرتیق تاریخ اولموش ابوالفض ائلچی‌بی حاکیمیتی (۱۹۹۲-۱۹۹۳) بو گون ده میلتچی حاکیمیت ساییلماقدادیر. حالبوکی حاکیمیتده تمثیل اولونموش یوکسک روتبه‌لی شخص‌لرین اکثریتی (پرزیدنت ائلچی‌بی دن باشقا) لیبرال دوشونجه‌لی و داووانیشلی شخص‌لر ایدی. اونلار میلی حرکات دالغاسیندا حاکیمیتده گلمه‌لرینه باخمایاراق، میلت و میلتچیلیگی گئرلیک علامتی ساییردی. سووت دؤنمی‌نین فیکیر داشیییجی‌لاری (هومو سوویتیکوس) اولاراق چوخ‌لاری میلت سؤزونو دیله گتیرمکدن اوتانیردی. میلت‌له خالق آراسیندا اساسلی فرقین اولماسی قبول اندیلمیردی. بونولا بئله ۱۹۹۳-۱۹۹۲-ده اجتماعی حیاتین میللشمه‌سی ایستیکام‌تینده بیر سیرا موهوم قرارلار وئرمک مومکون اولدو. بو سیرایا تورک دیلی‌نین دؤولت دیلی اولاراق یئنی دن رسمیشدیلمه‌سینی، سوی‌آد سونلوق‌لاری‌نین اصلاحی قرارینی، سووت دیرلریندن آرنیمیش یئنی درسلیک‌لرین چاپینی، علم و تحصیل ساحه‌لرینده میللشمه‌نین باشلانماسینی... داخیل ائده بیله‌ریک. بللی اولدوغو اوزره بو اورکک میلتلشمه سورجی اوزون سورمه‌دی.

میلت، میلتچیلیک، میلت قوروجولوغو حاقیندا علمی باخیش‌لارین یاغین اولماماسی، یئنی حئیدر علی‌یئو حاکیمیتینه ۱۹۹۳-ون یونندان سونرا ایدئولوژی ساحه‌ده تشبؤتو اله آلماق ایمکانی وئردی. حاکیمیتده قاییدان کومونیست نومئنگلاتور اسکى ایدئولوژی دیرلرینی اؤزو ایله بیرلیکده گتیردی. یئنی حاکیمیت، اسکى سینی ایدئولوژی جهت‌دن گؤزدن سالماق اوچون یئنی میلی/یدئیا (دقت!) آختاریشینا چیخدی. آخج حاکیمیتی‌نین ایدئولوژی دایاق‌لارینی سؤکک اوچون تورکچولوگو قارالماق گرکدی.

رامیز مهدی‌یئوین معلوم تورکچولوک تاریخین گؤزو ایله، یاخود میلی/ایدئیا عصرلرین قووشاغیندا/ مقاله‌سی^۱ ایله باشلایان و بوندان سونرا باشقا یازارلارین/ آذربایجانچیلیق مؤوضوعوسوندا کیتاب و مقاله‌لری ایله داوام ائدن فعالیت‌لرین اساس مقصدی همین دؤنمده چوخ پوپولیار اولان تورکچولوگه/میلتچیلیگه قارشى یئنی میلی/ایدئیا (!) اورتایا آتیب، اونو جمعیته سیریماق‌دی. حالبوکی میلتچیلیکله (تورکچولوکله) وطنچیلیگین، دؤولتچیلیگین (آذربایجانچیلیگین) بیر-بیرینه قارشى قوبولماسی دوزگون دئییل‌دیر. بو، آنلایش‌لارین طبیعتینه ضیددیر. چونکی اونلار آیری-آیری، آتونوم [موسستقل] آنلایش و جریان‌لاری ایفاده ائتمه‌لرینه باخمایاراق، بیر-بیرینی

^۱ -Ramiz Mehdiyev, 'Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovşağında', Xalq qəzeti, ۱۴, ۱۵, ۱۷, ۱۸ sentyabr ۱۹۹۳.

تاماملایرلار. بو نظری قارشى قويمانين ان آزی بیر سببی واردی: اساسلاری قورولان اوتوریتار رئیمن سیاسی مقصدی یالنیز موخالیفتده کی قوهلری دئیل، بوتون میلتی سیاست صحنه سیندن ووروب چیخارتماق ایدی. بونا دا خئیلی درجه ده نایل اولایلدی. دؤولتین تمثیلچی سی اولاراق ایقتیدارین میلتی سیاست دیشی بوراخماسی تئزیسی اوزرینده قیساجا دورماق گرکدیر.

۱۹۹۵-ین نوایبریندا قبول اندیلیمیش آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین یئنی آنا یاساسی نین/کونستیتوسیاسی نین بیرینجی ماده سی آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا دؤولت حاکیمیتی نین یئنگانه منبعی آذربایجان خالقیدیر. بو بیانا باخمایاراق ۱۹۹۵ آنا یاساسی اوتوریتار رئیمن قورولماسی نین حقوقی اساسلارینی یاراتمیش اولدو. پرزیدنته فؤوق العاده گئنیش صلاحیتلر وئردی. آنا یاسانین ۱۰۹-جو ماده سی پرزیدنتین صلاحیتلرینی ۳۲ بندده معینلشدیردی. بو صلاحیتلرین میقیاسی حدیندن آرتیق گئنیشدی، موشاهیده چی لر اونو پادشاهلارین بئله صاحب اولمادیقلاری/ایمکانلار کیمی خارا کتئریزه ائتدیلر.

ایقتیدار یئنی آنا یاسا سورجینده اسکی «آذربایجان دیلی» آنالیشی نین یئر آلدیغی یئنی لایحه حاضیرلادی. بو لایحه نین ۲۳-جو ماده سینده دؤولت دیلی نین «آذربایجان دیلی» اولماسی حاقیندا حؤکم واردی. بو ماده نی و بوتؤولو کده آنا یاسا لایحه سینى خالقین سس وئرمه سیندن کئچیرمک اوچون اؤلکهنین بیر سیرا مؤسسسه و تشکیلاتلاریندا، علملر اکادئمیا سیندا یؤنلندیریلن موزاکیره لر تشکیل اندیلدی. سونوندا سووئت دیکتاتورو ژوزف ایستالینین اویلدوروغو اسکی کیملیک فورمولو «آذربایجانلیلار، آذربایجان دیلی، آذربایجان ادبیاتی، آذربایجان مدنیتی...» یئنی دن قبول اندیلدی. باشقا سؤزله، تورک سؤزونه یئنی دن تابو قویولدو. دیقت بویورون: ۱۹۹۵ آنا یاساسیندا اونلارلا میلى سؤزو ایشله دیلمیش، بیر دفعه بئله میلت سؤزونه احتیاج دویولمامیش دیر. باشقا رسمی سندلرده ده میلت سؤزونون/آنالیشی نین نه ایفاده ائتدیگی حاقیندا ایضاحاتین اولماماسی دوشوندوروجودور. بو آنلامدا آذربایجان رئسپوبلیکاسی میلى مجلسی آدیندا کی میلى سؤزو (یعنی میلته عاید اولان) یئرینه مسئله نین بیرباشا ماهیتینی ایفاده ائدن میلت سؤزونه دییشدیرلمه سی (میلت مجلسی شکلینده) تکلیفلرینه ده اؤنمین وئریلمه مه سی دیقت چکیر.

دؤولت دیلی نین رولو سووئت دؤورونده کی ایله موقاییسه ده خئیلی آرتدی و ایشله مه دایره سی خئیلی گئنیشلندی. اما تحصیل سیستمینده میللیشمه سورجی نین تاماملانماماسی تورک دیلی نین «آذربایجان دیلی نین» تک و رقیبسیز دؤولت دیلی ایستاتوسونا صاحب اولماسینی انگلله مکده دیر.

ی آپ حاکیمیتی نین میلّتلشمه سورجینه منفی تأثیرلریندن بیرى ده ائله تحصیل سیستئمینه باشلانمیش میلّتلشمه نین قارشى سى نین آیینماسیندا، روس دیلى نین (ادبیاتی نین، تاریخی نین) یئنی دن اۆلكه تحصیل سیستئمینه رولونون آرتماسیندا اؤزونو گؤستردى. آذربایجان رئیسپولیکاسى نین ایستیقلاالى نین برپاسیندان كئچن ایل لرده روس مکتبلىرى نین سایى آزالمادى، عكسینه آرتدى. ۲۰۲۱-ین نوایبریندا رف پرزیدنتى پوتین نین آذربایجاندا شاگردلرین ۳۴ فایزى نین روس دیلینده تحصیل آلماسى موناسیبتیله پرزیدنت علی یئوه تشکور ائتمه سی معنی داردیر.

۲۰۰۰-ده کیریلدن لاتین اساسلى یئنی الیفبا یا كئچید حسّاس كولتور حادیه لریندن بیرى اولدو. سووئت دؤورونون آتریبوت لاری اولان كوممونیست لیدرلرین باكى و باشقا شهرلرین کوچه لرینی دولدورموش هئیکل لری گؤتورولدو، اولارین شأنیله قویولموش شهر، کند، مئیدان، کوچه و ب. آدلار دییشدیریلدى. سووئت رژیمی نین سیریدىغى «تاریخی قهرمان لار» مؤوضوعسو جیدى موذاکیره لره سبب اولدو. میلّتىن آذربایجان رئیسپولیکاسى نین سرحدلریندن كناردا قالان حیصّه لری (گونئی آذربایجان، بورچالى، دربند، دیاسپور) ایله علاقه لر گئنیشلىندی و شعورلاردا میلى بوتونلشمه یؤنونده موهم ایره لیله ییش باش وئردى.

حاکیمیتین آذربایجانچیلیق، علی یئوچیلیک ایدئولوژی-تبلیغاتی فعالیتى نین نؤوبتى مرحله سی مولتى كولتورالیزم اولدو. ۲۰۱۶-جى ایل پرزیدنتین فرمانى ایله آذربایجاندا «مولتى كولتورالیزم ایلى» اعلان ائدیلدی. آنا یاساسینا گؤره اونیتار دؤولت اولان آذربایجان رئیسپولیکاسیندا مولتى كولتورالیزم و «چوخ میلّتلى دؤولت» ین تبلیغ ائدیلمه سی توپلومدا میلّتلشمه سورجینه ترس دوشن حال کیمی قیمتلندیریلدى.

بئله جه، باغیمسیزلیغین یئنی دن بیانیندان كئچن ۳۰ ایل عرضینده دؤولت سووئت لردن میراث قالان دورومو (ضیا گؤك آلپین ایفادسیله «حارسى بوزوک» دورومو) دییشدیرمگى اؤزونه درد ائتمه دی. ی آپ حاکیمیتی ایصرارلا سووئت و روس دیرلریندن ال چکمه یه جگینی گؤستردى. سون ایل لرده خالق آراسینا چیخماسینا باخمایاراق، حاکیمیت، میلّتىن حلى گنجیکیمیش مسئله لری نین اوستونه گئتمه دی.

عینی هومو سوویتی کوس حالى نین ایقتیدار کیمی موخالیفتین ده خئیلی حیصّه سی اوچون كئچرلى اولدوغو بیر باشقا درد دیر. حاکیمیتین کوسموپولیتیزمی توپلومدا تاثير سیز قالما دی. بو تاثير ائلچى بی ایقتیدارى نین اساس شخصلرى نین رهبرلیک ائتدیگی پارتیالاردان دا یان كئچمه دی. بو، آخ ج پ و موساواتدا لیبرال دیرلره اوستونلوك وئریلمه سی، میلى دیرلرین گؤزدن

سالىنماسى گنديشىندە اۋزۈنۈ گۈستردى. اۋزۈنۈ لىبىئىرال ادلاندىران لار مىللى آزادلىق حرکاتى نىن بىتىدىگى اوچون دئموكراسى اوغروندا موباريزەنى درىنلشديرمك ضرورتى فيكرىندىن چىخىش اندەرك، بو ايكي اساس موخالىفت پارتىياسى نىن ايدئولوژى بازاسى اولان موساواتچىلىغىن عمومىتله اولمادىغىنى ادعا اندەرك، همىن پارتىيالارى لىبىئرال پارتىيالارا چئویرمك اىستىقامتىندە اقزىسسىو موباريزە يە باشلادىلار. اساس هدف پارتىا پروگراملارىنداكى مىلتچىلىك تمل پرىنسىپى و مىللى دیرلر ایدی. تورکچولوك اونلارین یازی لاریندا ایرقچىلىك حساب اندىلدى، اونا قارشى قلعى موباريزە نىن واجىبلىگى وورغولاندى. چار و سووت روسىاسى، هابئله گونئیده پهلوى و خومئىنى رژیملرى كىمى، ادى چكىلن لىبىئرال پارتىيالار دا آذربايجان دا تورک مىللىتى نىن وارلىغىنى اينكار ائتدىلر. تارىخاً آذربايجان دا تورک مىلتچىلىگى نىن سمبولو اولموش موساوات پارتىاسى بو مسئلەنى تئوريزە اندەرك بىر «آذربايجان مىللىتى» كونسپتى بئله حاضىرلادى و قبول ائتدى.^۱ تارىخى موساوات مارشىندا (سۆزلرى عبدالله شايق طالىب زاده) تورک سۆزو اولدوغوندىن تاماميله يئنى بىر همىن حاضىرلاندى و قبول اندىلدى.

كئچن ۳۰ ایلده سىياسى موخالفتىن بىر قىسمى مىللى دیرلرە سىخ باغلى اولدوغونو دايم بيان ائتمىش، سىياسى فعالىتىندە مىللى و دئموكراتىك پرىنسىپلرى اساس توتدوغونو ادعا ائتمىش دىر. لاکىن مىلتلشمە احتىياجى و اىستىقامتلىرى سىياسى گوندمە گتيرىلمەدى. اراشدىرىلان مؤوضوع ايله باغلى ان دىقته دیر حادىشه بوتؤو آذربايجان بىرلىگى نىن (بآب) مرامنامه سى نىن اورتايا چىخماسى اولدو. بو سئدى ۱۸ نفرلىك بآب مرامنامه كومىسيونو حاضىرلامىش، ۲۰۰۰-جى ايلىن مایىندا تشكىلات عضولرى نىن موذاكىرە سىنە وئرمىشدى.^۲ بو احاطەلى سئدده بىر سىرا نظرى-ايدئولوژى مسئلەلرە ياناشى، مىلت و دؤولت قوروجولوغو سورجى نىن آيرى-آيرى ساحەلرى دە نظردن كئچىرىلمىش دىر. سئدده مىلتلشمە نىن دئموكراتىكلشمە ايله بىر باشا علاقه سى نىن اولماسى، اونلارین بىر-بىرىنى تاماملاماسى حاقىندا مئتودولوژى اهمىتى اولان بىر تثبىت اورتايا قويولموش دور: «دئموكراتىكلشمە و مىلتلشمە بىر-بىرىندىن آيرى تصوور اندىله بىلمز؛ اونلار قوشا قاناد اولوب بىر-بىرلىرىنى تاماملایىرلار. اگر دئموكراتىكلشمە يوخسا، مىلتلشمە دە مومكون دئىيل و عكسىنە، مىلتلشمە يوخسا، دئموكراتىكلشمە دە باش توتماز.»^۳ بورادا مىللى كىملىگىن بىچىملنمە سىندە اىشتىراك ائدن دىل، تارىخ، مدنيت، وطن، اولكو (مفكوره) عامىللىرى و آذربايجان دا بو ساحەلرە كى مؤوجود پروبلەملرین چؤزوم يوللارى خصوصيله

^۱ -“Müsavətin etnik siyasət konsepsiyasının əsasları”, Yeni Müsavat, ۰۳.۰۸.۱۹۹۵.

^۲ -Bütöv Azərbaycan Birliyinin (BAB) Məramnaməsi, Bakı: BAB Məramnamə Komissiyası, ۲۰۰۴.

^۳ -يئنه اوردا، ص. ۳۱.

گئنىش ايشلنمىش دىر. قوزنى آذربايجان، گونى آذربايجان و خاريجده كى (دياسپور) توركلوگون بوتونلشمەسى نىن معنوى-مدنى، سوسىال-اقتصادى، سياسى-ايدئولوژىيە لىرىنى عكس ائتديرن بۇلمە، خىلى درجەدە آذربايجان توركلوگو آراسيندا مېلتلشمە سورجى مۇوضوعسو ايله اوست-اوستە دوشور.^۱ آيرىجا اونو دا وورغولاماق گركدىر كى، ب آب صدرى ابوالفضائلچى بىين مېلتلشمە، دۆلتلشمە و بوتۇلشمە شوعارى^۲ ايدئولوژىيە حياتا يئنى تكان وئردى، اما ائلچى بىين وفاتى (آوقوست ۲۰۰۰) و ب آب-ين فعاليتى نىن سنگيمە سىندن سونرا بو ايرەلەلمە يارىمچىق قالدى.

بئەلەلىكلە، ايندىكى كوسموپوليت اىقتىدار و لىبئرال موخالىفت مېلت و مېلتچىلىكن اوزاق دورارق، مېلتلشمە سورجىندە بىرباشا ايشتىراك دان چكىندى. سونوج اولارق دۆلت مئيداندا تىك قالدى، اونون گوجونو دنگەلەيەجك عامل - مېلت گركن انرژىنى آلا بىلمەدى. مېلتلشمە سورجى داها چوخ دۆلت باسقىسىنى اوستوندن آتاراق آغير-آغير ايرەلەلمەك مجبوريتىندە قالدى.

مېلتلشمە نىن هاراسيندايىق؟

على بى حسين زاده-تورانين مېلت دوكترىنى (تورك قانلى، ايسلام ايمانلى، فيزىك دوشونجهلى و قىيافەلى/اولايم!) مېلتى ساغلاملاشدىرماق و گليشدىرماق فورمولودور. اوستوندن ۱۱۶ ايل كئچندن سونرا گلين دوشونك نە قدر ساغلام مېلت اولموشوق و يا مېلتلشمە يولوندا نە قدر ايرەلەلمە بىلميشىك؟ ۱۹۰۵-دن سونراكى دراماتىك تاريخىمىز ۷۱ ايللىك سووت دۇنمىنى و مېلى كىملىگىمىزە وورولان يارالار مۇوضوعسونو كئچك. باغىمىز دۆلت حياتى ياشايدىغىمىز سون ۳۰ ايله باخاق.

مېلى كىملىك ساحەسىندە دىيشىكلىك ۱۹۹۳-دن سونرا يئنى، ايدئال اولمايان شرطلردە اۇزۇنە چتىنلىكلە يول آچمالى اولدو.

نيە محض تورك؟ باشلىقلى مقاله مىزدە دە گۇستردىگىمىز كىمى، ائتنىك آد مسئلەسى هئچ بىر مېلتدە تورك لردە اولدوغو قدر اۇنمىنمەمىش دىر. مظلوم تورك لردە مېلتلشمە سورجى- نىن قارشىسىنى آلاماق، يا دا اونو لنگىتمەك اوچون روسيا، ايران و چيندەكى حاكىم رۇئىملر

^۱- يئنه اوردا، ص. ۲۳۰-۱۸۰.

^۲- بو شوعار بعضاً دۆلتلشمە، مېلتلشمە و بوتۇلشمە شكىلندە ايفادە ائدىلير. بىزجە، يانلىش دىر. چونكى مېلت آلت قوروم دور (بازىس دىر)، اونون اوستون و يئترسىز طرفلرى اوست قورومون ائنىندە سونوندا كئيفيتىنى معين ائدىرليرلەيىر.

ورتاق آدين ايستيفاده ائديلمه سى نين قارشى سىنى آلماغا چاليشميش، اونلار بۇلۇپ پارچالاماق اوچون چىشىدلى بوى آدلارنى مىلت آدى اولاراق سىرىميشلار. عكسینه، تورک مىلى آيدىنلار دا بو مسئله نين اوستونه گتميش، ورتاق دَير اولاراق اونا (تورک آدينى) قوروماغا و يايماغا چاليشميشلار. بو حرکات دا دوغاسينا اويغون اولاراق تورکچولوك حرکاتى آدلانميشدير. بو كئشمكشلى تاريخ، آذربايجانين تيمثاليندا داها آيدىن اوزونو گؤستيرير. بللى ياد دؤولت لرين (روسیا و ايران) بير زامانلار سىرىدىغى آد و ياراتدىغى بۇحران ايندى ده كئچيلمه ميش، مىلتلشمه سورجى قارشى سىندا ان اؤنملى مانعه اولاراق قالميشدير. روسیا، ايران و چينده كى ياد حاكيميت لرده اولدوغو كيمى باغيمسىز آذربايجان رئسپوبليكاسى حاكيميتى ده بو مسئله ده ايصرارچى اولاراق قالماقدادير.^۱

تورک دىللى /ؤلكه لر /مكد/شلىق شوراسى نين سىكيزينجى زيروهه سىنده (نويابر ۲۰۲۱) بيرليگين آدى نين نهايت تورک دؤولت لرى تشكىلاتى شكىلنده ديشديريلمه سى و آذربايجان رهبرليگى نين بو سورجده آكتيو ايشتيراكى؛ آذربايجان رئسپوبليكاسيندا تورک آدينا قويولموش تابونون سونوندا قالدیريلاجاغينى لابود ائدير. چونكى اوزونو تورک دؤولتى اولاراق گؤرن بير دؤولتين، مىلتى نين تورک مىلتى اولماسى گئرچكليگينه قارشى چيخماسى عادى منطيقه ترس دوشموش اولور.

كئچن دؤنمده ان حساس گليشمه تاريخ شعورو ساحه سىنده باش وئردى. مىلى حرکات زامانى چوخ پوپولييار اولان جومهوريت (۱۹۲۰-۱۹۱۸) و موهاجیرت مؤوضوعلار سونراكى ايل لرده ده چكىچيلىگينى ساخلادى. اينتیباه دؤورونون فيكىر و عمل بؤيوك لريندن خئىلى حيصه سى نين اثرلرى يئنى دن چاپ ائديلدی. بعضى قرئت و ژورناللارين ترانسليتراسيا ائديليب، يئنى چاپى گئرچكلشدی. آنجاق مىلى اينتیباه دؤورونون اسكى سياسى-ايدئولوژى اثرى نين يئنى دن خالقا چاتديريلماسى ايشى سونرالار نيسبتاً سنگیدی.

سوونت تاريخچيلىگيندن مىلى تاريخچيلىگه كئچيد ساحه سىنده موهوم آديملار آتيلدى. ۱۹۹۰-دا اقرار على يئوين رهبرليگى ايله چاپ اولونموش *آذربايجان تاريخى* كيتابى آذربايجانى ايرانلى كيمليگى نين بير حيصه سى كيمى تانيتماغا خيدمت ائتمكده ايديسه، ۱۹۹۴-ده ضيا بوندادو و يوسف يوسفوون رئاكته سى ايله چاپ ائديلميش *آذربايجان تاريخى*، سولئيمان على يارلى نين رئاكته سى ايله ۱۹۹۶-دا ايشيق اوزو گؤرموش *آذربايجان تاريخى* (اسكى چاغلاردان ۱۸۷۰-جى ايله قدر) ايسه تورک كيمليگى اساس آليناق يازيلدى. ۲۰۰۳-۱۹۹۷-

^۱ -<https://turkcudusuncebirliyi.com/detail?id=۲>

لرده چاپ اولونموش يئددى جيلدلىك *آذربايجان تاريخى* ان قديم چاغلاردان ۲۰۰۳-ه قدركى دۇنمى احاطه ائدير و رسمى تاريخچىلىگين سون سۇزو ساييلماقدادير. بو اثرين ايلك اوچ جيلدى سووت دۇنميندهكى تاريخ كونسئپتى اساسيندا حاضيرلاندى (ايقرار على يئوين عمومى رئاكتەسينده). بو جيلدلر اسكى پان-ايرانيست ائتئوگئنز و كيملىك كونسئپتى مدافعه ائتمكدهدير. چوخ جيلدلىگين سون دۇرد جيلدينده ايسه (۲۰۰۳-۱۸۰۰-جى ايل لر آراسى) سووت دۇورونده ياساقلانميش تورك-ايرمنى ساواشلارى، آذربايجان خالق جومهوريتى، توركييه-آذربايجان علاقهلرى، آذربايجان توركلرىنين مىللى موجاديلهسى، چار و سووت روسياسىنين آذربايجانى ايشغال ائتمهسى و سۇمورگه سياستلرى كيمى مۇوضوعلار دا يئر آلدغيغيندان بو جيلدلر رسمى تاريخچىلىكده يئنىلىك اولارق ديرلنديريلمەلىدير.

مىللى تاريخچىلىگين يارالى يئرى اولان ائتئوگئنز و كيملىك مسئلهلرى سونراكى ايللرده دىقت مركزينده قالميشدير. سووت دۇورونون ياساق لاريندان آزاد اولموش بو مۇوضوعلاردا يئنى جيدى علمى اثرلر حاضيرلاندى. قديم دۇورده ايندىكى آذربايجان جوغرافياسيندا مسكون اولموش سوبار، لولو، قوت، كومان، قامر، ساقا كيمى طايفالارين ائتنيك منسوبيتى مسئلهسى يئنىدن آراشديرما مۇوضوعسونا چئوريلدى. آلبانيا و آلبان طايفالارى مسئلهسينه حصر ائديلميش كيتابلار و مقالهلر يازيلىپ چاپ ائديلدى. ان دىقتەدير گليشمهلردن بيرى آلتاي نظريهسينه (اسكى توركلرين آنايوردونون آلتاي لار اولماسى و اونلارين باتى يا دوغرو مىقراسياسى) قارشى بير زامانلار پوپولييار اولموش اۇن آسيا نظريهسينه يئنى نفسين وئريلمەسى اولدو.

بیزجه، روس/سووت و ايران تاريخ ميراثيندان قورتارماق اوچون مىللى تاريخچىلىگيميز ايدئولوژيلىشمەدن، سياسىلىشمەدن، جوغرافيايا آشيرى باغليلىقدان، سيستمىسيزلىكدن (فوكوسون اولماماسيندان)، پريموردىاليست ياناشمادان، خاريجه آشيرى يۇنلمەدن قورتارمالى، موقاييسهلى آناليزى اساس آراشديرما يۇنتملرى آراسينا آلمالىدير.

هر ايكي آذربايجاندا مىلت (و دؤلت) قوروجولوغونو ايرەلى آپارميش اونلارچا شخصيتيميز اولموشدور. بو كيشىلر آراسيندا ۱۹ فيكىر و عمل بۇيوگوموز فرقلەنير - هر شئىدن اۇنجه، اۇرنك شخصيت اولمالارى، اۇرنك فيكىرلر ايرەلى سورمەلرى ايله. حسن بى زردابى، شئىخ جمال الدين اسدآبادى-افقانى، على مردان بى توپچوباشى، على بى حسينزاده-توران، احمد بى آغاوغلو، ممد امين رسولزاده، شئىخ محمد خيابانى، فتحعلى خان خويسكى، حسن بى آغاىئو، نصيب بى يوسيفبىلى، اوزئبير حاجىبىلى، جئيهون حاجىبىلى، ميرزه بالا ممدزاده، صادق آران، سيد جعفر پيشهورى، محمد تاغى زهتابى، تبريزلى على، ابوالفض ائلچىبى، جاواد هئيت بو

سیرالامادا باشدا گلن گۆركملى شخصيتلر يېزىلدى. محض اولار يېزىلغان سايه سېنىدە آذربايجانين قوزغىنىدە تورك مىللىتى و آذربايجان رېسپوبليكاسى دۆولتى ايندىكى حالى ايله بېچىملىنىش، گونئىيىدە ايسه مىللى حركات بوگونكو سويه سېنىدە چاتمىش دىر. بو شخصيتلر بىرلشدىن اورتاق كئيفيتلر چوخدور: هامىسى مىللىتى دىر، توركلوك اوچون موباريزه آپارمىش دىر. مىللى ايدئولوژى نىن تارىخى ده، بوگونو ده اساساً بو شخصيتلر يېزىلغان فعاليتى ايله باغلى دىر. اولار سىز مىللى فيكىر حياتىنى تصوور ائتمك بئله چتتىن دىر. بو شخصيتلر مىللىتى ناموسودور. اولار يېزىلغان قوزغىنىدە سووت، گونئىدە پهلوى و خومئىنى رېژىملىرى گۆزدن سالماغا چالشمىش، اولار يېزىلغان بۇيوكلوگونو دانمىش دىر. ايندىكى و گله جك نسللر يېزىلغان بو بۇيوكلوگونو تانيتمالى، اولار يېزىلغان يرثىنى اوزه چىخارتمالى و يايمالى، اولار دان اۇيرنمەلىيىك.

مىللىت قوروجولوغو دۇنمىنى ياشايان توپلوملار اوچون تارىخى قهرمانلار مۇوضوعسو اۇنملى دىر. بو ساحه ده چار/سووت و پهلوى/خومئىنى دۇنملىرىدە اولماز يېزىلغان تحريفلر ياپىلمىش، مىللىت اۇز قهرمانلار يېزىلغان ياديرغادىلمىش، يادلار قهرمان كىمى سىرىنمىش دىر. هله ده تارىخى قهرمانلار مۇوضوعسو اجتماعى فيكىردە دارتېشىلان مۇوضوعلاردان دىر. مىللىت اولمايىن ضرورى شرطلر يېزىلغان بىرى - پايلاشيلان اورتاق كئچمىش بىلىنچى بو ساحه ده كى يئترسىزلىگىن بىر آن اۇنجه آرادان قالديرىلماسىنى طلب ائدىر.

بئله بىر اورتامدا آذربايجان دۆولتى نىن باشچىسى نىن بىرىنچى (۱۹۲۰-۱۹۱۸) و ايكىنچى (۱۹۹۳-۱۹۹۲) مىللى حاكىمىت دۇنملىرى، ائله جه ده مىللى حركات دۇنمى حاقىندا منفى كاراكتىرلى بياناتلار (ايروانى/ايرمىنلر مىللى شورا وئردى، حركات-فيلان/اولمايىب، سىس رى/اونسوز دا/داغىلىردى، پرىزىدنتىن كابىنئتىدە هرگون كولباسا-آراق يىيىپ/اچىردىلر كىمى) توپلومدا بىر معنالى قارشىلانمىش دىر. قوروجو بابالار، ائله جه ده جومهوريت دۇنمى مۇوضوعلار يېزىلغان آرتىق قازانىلمىش داعوادير و مىللى دىر اولاراق آلقيلانماقدادير.

مىللى كىملىكله باغلى ديگر ساحه لردە كى (ائتونىم، تارىخ شعورو، قوروجو شخصيتلر، تارىخى قهرمانلار) دوشوندوروجو دوروم، مىللى گونلر اوچون ده كئچرلى دىر. مىللىت و دۆولت حياتى نىن اۇنملى بىر آتريوتو اولان رسمى/مىللى گونلر سياهىسى يىنى دن دىرلندىريلمەلى دىر. مىللىت دۆولت آراسىندا كى حاضىركى قوپوقلوقو آرادان قالدىرماق غايه سىله بو سياهىدا كۆكلو دىيشىكلىكلر يېزىلغان آراسىدا يېزىلغان آرزو ائدىلير. مىللى سمبوللار ساحه سېنىدە كى مۇوجود پربلئملر ده بىر آيرى مۇوضوع دور.^۱

^۱-باخين:

مىللى كىملىك آنلايشىنا داخىل اولان باشقا كومپونىنتلارده/بىلەنلەردە (مىللى دىل، دوستلار-دوشمنلار، دىن-مەزھەب و س.) دە دوروم تەخمىنەن عىنى دىر.

على بى حسين زاده-تورانين مىلت دوكترينينده كى چاغداشلىق و اسلام اعتقادى مسئلهلرى ده خصوصى آراشدىرىلمالى، نه قدر چاغدا/شيق، نه قدر اخلاقيلىق؟ سواللارينا اساسلاندىرىلمىش جاوابلار تاپىلمالى دىر. بو سواللار جاوابلارى نۆۋىتى مقاله لىمىزە بوراخاراق بىر نەچچە قىتدەلە كىفائەتلەنك. مودىرنىزمىن بىشقىگى آوروپا چوخدان پوست-مودىرن دىرلر حاقىندا دانىشپىر، پوست-مودىرنىست دۇنمىن پروبلەملرىنى موداكىرە اندىر. سابىر سايغى ايفاده ائتمىش اولساق، بىز هله مودىرنىزم نه اولدوغونو بىلمىرىك. تەقلىد يولو ايله بعضى مودىرن دىرلر آلدىق، فېرنگ قىفەلى اولدوق، آما بو دىرلرلن ماھىتىندىن خبرىمىز يوخدور. ۱۹۹۵ آنایاساسىندا ايفاده/دوشونجه آزادلىغى مسئلهسى تەبىت اولونموش (مادە ۴۷. فېكىر و سۆز آزادلىغى)، آما عايلەدن باشلاپاراق سياستە قدر هئىچ بىر ساحەدە بونون (دوشونجه و ايفاده آزادلىغى نىن) وارلىغىنا دۆزە بىلمىرىك. آوروپا مودىرنىزمى نىن لوکوموتىوى اولان اونىۋىرسىتەلرە اوخشار قوروملار وار، آما اونا، آيرىلماز آتريبوتو اولان آزاد دوشونجه حاقى تانىنمادى... باجارانا جان قوربان پرىنسىپى نىن كىچىرلى اولدوغو توپلومدا اخلاقدان بحث ائتمك عبث دىر. *حلال و حارام آنلايشىلارى* گرگىسىز بىر گىرىچىلىك دىر دىمكەلە مودىرن دوشونجهلى اولماق مومكەن دىيىل دىر. يالانى، يالتاقلىغى، روشوتى، عدالتسىزلىگى، قدارلىغى، اوغورلۇغو... نورما سايان و ان آرىندان بونلاردان ايرىنمەين بىر توپلوم ساغلام مىلت ادعاسىندا اولمامالى دىر. اونون موعالىجە يە احتىياجى واردىر.

بىللەلىكە، ۱۹۹۳-دن سونرا آذربايجان رىسپوبلىكاسىندا مىلتلشمە سورجى مۇۋەسسەنە يىكۇنلاشدىراركن آشاغىداكىلارى گۇستىرمك مەجبورىتىنە يىك. اىستىقالالى نىن برپاسىندان ۳۰ ايل كىچمەسىنە باخماپاراق، آذربايجان رىسپوبلىكاسىندا مىللى كىملىك پروبلەملرىنە آيدىنلىق گىتيرىلمەدى، بعضى ساحەلەردە او داھا دا قارىشدىرىلدى. *آذربايجانلى* جوغرافى كىملىگى اۆلكەدە يىرلىچىلىگىن و طایفابازلىغىن قالماستىن، حتى آرتماستىن موهومّ عامىل لردن بىرى اولدو. مىلت نەدىر سوالىنا دوغرو-دوروست آكادىمىك و سياسى جاواب وئرىلمەدى. حاكىم سياسى ائلىت بو دۆۋردە دە مىلتىنە ياد گۆزلە باخماغا داوام ائتتى، تەحصىل سىستېمى قارشى سىندا دوران مىللىلشمە و مودىرنلشمە پروبلەملرى چۆزۈلمەدى، ادبىيات و علم ساحەلى بۇخراندان چىخا بىلمەدى. بو دۆۋردە دە اورتاق تارىخى كىچمىش شعورو و گلەجە يە يۇنەلىك پايلاشىلان مىللى

مفكوره تام بېچىملنمەمىش قالدى. آذربايجان رۇسپوبلىكاسى نىن باغىمسىزلىغى نىن گتىردىكى
تارىخى شانس يىتتىرىنچە دىرلندىريلمەدى، مىلتلە دۋولت بوتونلشمەدى.

آذربايجاندا مىلتلشمە سورجى نىن و مىلت-دۋولت موناسىبىتلىرىنى نىن اۋزلىكلىرىنى
گۇرمك اوچون دىگر خالق لارداكى عىنى حادىئە ايله موقايىسەيە احتىياج واردىر. آوروپادا
مىلتلشمە و مىلت-دۋولتلىرىن يارانماسى قديم تارىخە ماليك دىر و اطرافلى اۋيرەنىلمىش دىر.
مۇۋزوموز گرەيى آوروپا تجربەسى حاقىندا يىغجام بىلگى وئرمك فايدالى اولاي بىلر.

مىلت-دۋولتلىرىن آوروپا تجربەسى

آوروپادا مىلت-دۋولتلىرىن يارانماسى اساساً اوچ آشامادان كئچمىش دىر. اىلك مىلت-
دۋولتلىرى بىرىنچى آشامادا اينگىلتەرە، نىدئرلاند [هلند] و فرانسادا ياراندى. بو سىرايا آراشدىرىجى
لار بعضاً ايسوچى [سوئدى] دە عايد اندىرلر.^۱ اۋرنك اولاراق فرانساداكى مىلت-دۋولت سورجىنە
گۇز آتاق.^۲

فرانسادا مىلت-دۋولتلىرىن يارانماسى مسئلەسى هم تارىخىلىك، هم دە بورادا مىلت و دۋولت
قوروجولوغونون اۋزىنەمەمەس يوللا گئتمەسى باخىمىندان اۋزلىق دىقت طلب اندىر. چاغداش
فرانسا زامانلا چئشىدلى ائتىك قروپلارنى يئرلشدىكى اراضى اولموش دور. م.اۋ. ۷-جى يوزايلده
بوراي اورتا آوروپادان كئلت طايفالارى (فرانسىزجا: *Celtes*) كۇچموش، بوراي داها اولر
يئرلشمىش اسكى اىتاليا (*Italic*)، برىتون، *آقويتان* (باسكلار)، *ايبىر*، *ليقوريا* و اسكى يونان
طايفالارىنى اۋزلىرىنە تابع ائتمىشلر. بو كئلتلر آراسىندا قاللار (فرانسىزجاسى *Gailes*،
اينگىلىسجەسى *Gauls*) و *بئلقائى* طايفالارى سايجا باشقالارىندان داها چوخ ايدى. آنتىك
قايناقلاردا بو اراضى اساساً *قاللىا*، *ياكئلتىكا* آدلانىردى. بو تورپاقلارى م.اۋ. ۵۱-۵۸-جى ايللردە
مشهور روما گئئترالى (داها سونرا كونسولو) ژوليوس كائسار ايشغال ائتدى و بىر نئچە يوزايل او،
روما ايمپىرياسى نىن تركىيىندە قالدى. روما و قال مدنيتلىرى و خالقلارى نىن قارىشماسى
نتىجەسىندە بورادا هيبرىد قال-روما مدنيتى ياراندى. قال دىلى لاتىنلا قارىشراق *ولتقار لاتىن*

^۱ -Peter Alter, Nationalism, London etc: Edward Arnold, ۱۹۹۴, pp. ۷۰-۷۴.

آنتونى د. اسميت بو سىرالامانى بئله معين اندىر: اينگىلتەرە، فرانس، ايسپانيا، هوللاندىا، ايسوچ و روسيا
-Anthony D. Smith, The Ethnic Origins of Nations, Oxford: Basil Blackwell, ۱۹۸۶, p. ۱۳۸

^۲ -اينگىلتەرە، نىدئرلاند، ايسوچ، ائلهجە دە اىتاليا و آلمانىادا مىلتلشمە سورجى حاقىندا بىزىم كىتابدا او يغون بۇلوم واردىر. باخىن:
-Nesib Nesibli, Azərbaycan Tarihi. Millet, Devlet ve Siyaset, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۹, s. ۴۷-
۵۹.

آدلانان بىر دىلە چئورىلدى. روما ايمپىرياسى نىن سون لار يىندان باشلانان اوچونجو كوتلەوى مىقراسيا بورانىن ائتتىك منظرەسىنە موھوم اۋزلىك لار گتيردى. بو دفە گىرمان دىللى *فرانك*، *ويسىقوت*، *سوئى*، *ساخون*، *آلتماننى*، *بورقوند* طايفالارى يىرلشيدىلر و چاغداش فرانس، گىنىش اراضىلى *فرانك* ايمپىرياسى نىن (۸۴۳-۴۸۱) بىر حصەسىنە چئورىلدى. يىرلى اھالى نىن دانىشدىغى دىل دە *فرانك* لار يىن آدىنى آلدى (*la langue française*). داھا سونرا، ۹-جو يوزايلدە باشقا بىر گىرمان طايفاسى *اولان* و *يىكىنق* لار ايسكاندىناويادان نورماندىيا ائندىلر (يىرلى ائتتىك آدلارى *نورمان*). بو آرادا بعضى كىلت طايفالارى برىتانيا آدلار يىندان گلىب چاغداش فرانسانىن قوزنى-باتى سىنداكى برىتانى *Brittany* بۇلگەسىنە يىرلشيدىلر.

فرانسا كرالىغى دۋوروندە (۱۷۹۲-۸۴۳) مودىرن دۋولتىن يارانماسى ايلە ياناشى، اونون ائتتىك تىركوزلشمە سورجىنە تائىرى اۋنملى اۋلچودە آرتدى. اۋزلىكلە يوزايللىك ساواش (۱۴۵۳-۱۳۳۷) و مذهب ساواش لارى (۱۵۹۸-۱۵۶۲) ائتتىك بىرلىگىن بىچىملىنمەسى سورجىنە يۇن وئردى. يوزايللىك ساواش نىتىجەسىندە فرانس، اھالى سى نىن يارى سىنى ايتىردى، نورماندىا اھالى سى نىن دۋردە اوچو، پارس ساكىن لرى نىن ايسە اوچدە ايكى سى قىرىلدى.^۱ بونولا بىللە ساواش ائتتىك بىرلىك دويغوسونون يايىلماسىنا تكان وئردى. ساواشىن يالنىز فرانس و اينگىلىترە كرال لارى آراسىندا دئىيل، اويغون اولاراق خالق لار آراسىندا گىتيدىگى دوشونجەسى يايغىن ايدى. اينگىلىترەدە يايىلمىش شايەلرە گۈرە، فرانس بورانى ايشغال ائدىب، اينگىلىس دىلىنى تامامىلە آرادان آپارماغى پلانلاشديرىمىش. حالبوكى ساواشىن گركدىردىگى دوشمن آلقي سى نىن تائىرى آلتىندا اينگىلىترەدە نورمان ايشغالىندان سونرا رسىمى دىلە چئورىلمىش فرانسىز جانىن رولو دورمادان آزالماقدا ايدى. آرتىق ۱۳۶۲-دە اينگىلىترە پارلامنتى ايلك دفە اينگىلىسجە چىخىشلا ايشىنە باشلادى.^۲ فرانسادا دا آنلا دىلار كى، خاريجى ايشغالچى لارى وطن لرىندىن قووماق اوچون ساواش واجىب دىر. گىچ كندلى قىزى ژان دارك يالنىز اوغورلو ساواشىن دئىيل، هم دە بوتۇلولوكدە ائتتىك تىركوزلشمەنىن سىمولونا چئورىلدى.

فرانسادا مىلت قوروجولوغو سورجىنە تائىر ائدىن او بىرى عامىل بورادا رىفورماسىيانىن آشىرى قانلى حادىشەلرلە موشايت ائدىلمەسى اولدو. فرانس كرال لارى پروتستانت حر كاتىنى لاپ باشىندان ازمەيە چالاشدىلار. آنجاق گوجلۇ مقاومتە راست گلدىلر؛ يىرلى پروتستانت لار (فرانسادا

^۱ -Emmanuel Le Roy Ladurie, *The French peasantry*, ۱۶۶۰-۱۴۵۰, Berkeley and LA: University of California Press, ۱۹۸۷, p. ۳۲.

^۲ -گىنىش بىلگى الماق اوچون باخىن:

-Urban T. Holmes, Jr, Alexander H. Schutz, *A History of the French Language*, Columbus, OH: Harold L. Hedrick, ۱۹۴۸, p. ۶۱.

اونلار *Huguenot* دئییردیلر) حتی بعضی شهرلری اله کئچیره بیلیمشیدیلر. بیر نچه اون ایل داوام ائدن مذهب ساواشلاریندا ۴-۲ میلیون آدامین قتل ائدیلمیگی، تکهجه مقدس بارتولومئو گنجه سینده پاریسده و ایالتلرده ۱۰ مین آدامین اؤلدورولدوگو تخمین ائدیله. بووربون سولاله سی نین ایلک کرای ۴-جو هئرنی نین وئردیگی نانتس سندی ایله (فرانسیزجاسی *l'Édit de Nantes*) پروتستانتلار اؤزل عبادت و برابر وطنداشلیق حاقلاری وعد ائدیله. بوندان سونرا مذهب ساواشی نین خئیلی درجه ده سنگیمه سینه باخمایارق، زامان-زامان مذهب ضیعتلری یئنن رئرئسسیالار نه دن اولدو، بعضاً حتی قانلی فورما آلدی. فرانسادا اتنیک بیرلیگین وارلیغینی تأمین ائتمک اوچون بورادا سونرالار ان سرت فورمادا سئکولاریزمین تطبیقی گرکلی ساییلدی.

فرانسادا مودرن دؤولت قوروجولوغو اینگیلتره و نیدئرلانددا اولدوغوندان فرقلی یوللا گئتدی. اینگیلتره ده پارلامنتلی مونارخیا، نیدئرلانددا رئسپوبلیکا ایداره چیلیگی قورولدوسا، فرانسا، مطلق مونارخیا یولونو سئچدی. بیرینجی ایکی اؤلکه ده سیاسی جهتدن فعال و مادی باخیمدان وارلی تیجار-صنایع طبقه لری اؤز حاکیملری نین ایقتیدارینی اؤلکه میقیاسیندا محدودلاشدیرماغا چالیشدیلار و بونا نایل اولدولار. اونلار چاغداش آنلامدا دئموکراسی، یا دینی آزادلیق ایسته میردیله، اونلار تمثیلچی حؤکومتلر قوردولار، دینی اینانچلار ساحه سینده کی فرقیلیگی قانونی شکله سالدیلار. فرانسادا ایسه مونارخیا هر شئین اوستونده یئر آلدی. کرال یئرلی ائلیتلرین آرخاسیندا دوردوغونا، اونلارین مارقا لارینی قوردوغونا باخمایارق، اؤلکه میقیاسیندا اینگیلیس پارلامنتی کیمی میلی قوروم یارانماسینا ایمکان وئرمه دی. کاردینال ریشلیونون ایداره چیلیگی دؤرونده (۱۶۴۲-۱۶۲۴) فرانسا آوروپانین ان قودرتلی دؤولتینه چئوریلدی، اونون *raison d'état* (دؤولت ماراغی) پرینسیپینه اساسلانان گئرچکچی سیاستی سونوندا مونارخیک حاکیمیتی گوجلندیردی.^۱ اون دؤردونجو لوویس (گونش کرال، ۱۶۴۳-۱۷۱۵) آوروپادا ان بؤیوک اوردونو قوردو، حربی-دنیز دوناماسی یاراتدی و مذهب آیریلیغینی باسدیردی. فرانسادا مرکزشدیریلیمش مونارخیا مودئلی نین ایلک شوعاری تک کرال، تک قانون، تک اینانچ ایدیه سه، اون دؤردونجو لوویس، مطلقیتی نین گوجلنمه سیندن سونرا پارلامنته مراجعتینده مشهور (*L'état c'est moi*) (دؤولت ائله اؤزوم) ایفاده سینن

^۱-باخین:

-Henry Kissinger, *Diplomacy*, New York etc.: Simon & Schuster Paperbacks, ۱۹۹۴, Chapter three.

ایشلمتگی لازیم بيلمیشدی. بو موطلق حاکیمیت آشاغی-یوخاری ۱۵۰ ایل، فرانسیز اینقیلابینداک آياقدا قالا بیلدی.

۱۷۸۹-جو ایل فرانسیز اینقیلابی سیاست مییدانیندان اوزاقلاشدیريلمیش فرانسیز میلتینی تام اونون مرکزینه گتیردی. بو اینقیلابلا فرانسیزلار میلت قوروجولوغو ساحه سینده خئیلی مسافه قطع ائتدیکلرینی ثبوت ائتدیلر، محض اونون (میلتین) حاکیمیتین یئگانه قایناغی اولدوغو بیان ائدیلدی. اینقیلاب گئدیشینده قبول ائدیلمیش مشهور /ینسانین و وطنداشین حاق/لاری بیاننامه سی بیرمعنالی شکیلده تثبیت ائتدی: «سوئرئنلیک پرنسیپی یالنیز میلته مخصوص دور؛ بیرباشا اوندان قایناقلانمایان حاکیميته هئچ بیر کس، هئچ بیر فرد صاحب دورا بيلمز.» اینقیلابین باش پرنسیپلری دئموکراتیک /زادلیق، سوسیال بر/برلیک و میلی اساسدا قارداشلیق اولدو.

فرانسیز میلتی نین اینقیلابا مؤهورونو باسماسینا باخمایاراق، میلت قوروجولوغو ساحه سینده اونون قارشى سیندا هله حلّ ائدیلمه مییش حسّاس پروبلئم لرین قالدیغی آیدین ایدی. فرانسیز دیلی نین دونیادا مدنیت و دیپلوماسی دیلی اولماسینا، آوروپانین هر یانیندا اونون یوخاری صینیف لرین دانیشیق دیلینه چئوريلمه سی هله فرانساین اؤزونده بو دیلین وطنداشلارین اکثریتی نین دانیشیق دیلینه چئوريلمه سی دئمک دئییلدی. اؤزلیکله دینی ساحه ده لاتین دیلی اؤز چکی سینی اوزون عصرلر بویو قوروپوب ساخلا دی. ۱۷۸۹ فرانساسیندا خالقین یالنیز یوزده اللی سی فرانسیزجا دانیشیردی، بونلارین دا یالنیز یوزده اون ایکی سی-اون اوچو دوغرو-دوزگون بیر شکیلده (ادبی دیلده) دانیشا بیلیردی.^۱ واحد سیاسی میلتین وارلیغی نین بیان ائدیلمه سینه باخمایاراق، فرانساهالی سی نین اکثریتی نین ائتتیک بیرلیگی مسئله سی اینقیلاب زامانی، حتی اوندان چوخ سونرالار دا موذاکیره مؤوضوعسو اولاجاقدی. ائله ۱۷۸۹-دا سی ائیس سوی آدلی بیر پوبلیسیست یازدیغی پامفلئتینده [بروشور] چوخ اسکی دن ایشغال نتیجه سینده هله ده حاکیمیتده اولان زادگان لارین آخماق تکبورو نو قامچیلاییردی. اوچونجو طبقه، یعنی عادی وطنداشلار، اونون فیکرینه گؤره، آنجاق قال لاردان عبارت ایدی. بو او دئمک ایدی کی، فرانک آریستوکراتیاسی نین آغالغینا سون قویماق، اونلاری آلمان مشه لرینه گئری گؤندرمک زامانی گلیب چاتیمیش.^۲ یوگن وئترین فاکت لارلا زنگین بیر آراشدیرماسینا گؤره، قال-فرانک

^۱ -Eric J. Hobsbawm, Nations and Nationalism since ۱۷۸۰: Programme, Myth and Reality, Cambridge: Cambridge University Press, ۱۹۹۰, p. ۶۰.

^۲ -Eugen Weber, 'Gauls versus Franks: Conflict and Nationalism', Robert Tombs (ed.), Nationhood and Nationalism in France. From Boulangerism to the Great War. ۱۸۸۹-۱۹۱۸, London and New York: Routledge, ۱۹۹۱, p. ۹.

آيرىلىغى ھىچ زامان اونودولمادى، (*Les Gaulois, nos ancetres*) (قال لار بيزىم اتالارىمىزدىر) شوعارى ھىمىشە پوپوليار اولموش دور. قال اصيلى يازارلار فرانكلارى ايشغالچى حساب ائتمىشلر. يازارين بو ماراقلى مقالهسى آشاغيداكى فيكىرلە بىتير: «بىزىم بابالارىمىز [مۇۋەسسۇ] ۋلا بىلسىن آرادان گندىر. آما فرانسادا ۋلو حىيات باشقا يئرلردن داھا چوخ ياشاير.»^۱

۱۷۸۹-جو ايل فرانسىز اينقىلابىندان سونرا آروپادا دۋولت دوزنى نىن يىگنە پرىنسىپى مېلت-دۋولت اولدو. بو، يالنىز مېلى حرىكاتلارنىن قبول ائىدىگى نظرىلەر اوچون دوغرو دئىيىلدى، بو، نظرىلەرى دە آشىب كىچىدى. ايتاليا اينقىلابى نىن گۇركملى خادىمى گىوسىپى ماززىنى نىن سىراست ايفادەسىنە گۇرە، مېلت-دۋولت، مېلتلەر داىالى دوغال دونيا دوزنى نىن قورولماسىندا يول گۇسترن پرىنسىپىدىر. بو پرىنسىپ پوزولسا، كولتور مېلتلرى ايلە دۋولتلىرىن ايدىن تىكىلىگىنە/اوست-اوستە دوشمەسىنە ايمكان وئرىلمەسە، خالق لار كىن و حىدەت ايجىنە گىرەجكلر؛ كولتور و دىل باخىمىندان ھوموژن اولان، آما چىشىدىلى دۋولتلر آراسىندا بۇلونموش خالق لار ۋز آزادلىق لارىنى و كىملىكلرىنى ايتىرلر.^۲ فرانس ايمپىراتورو اوچونجو ناپولئون ۱۹-جو يوزايلە مېلت-دۋولت پرىنسىپىنە دستك وئرمىش ايلك آروپا لىدىرى اولدو. اونون فيكىرىنە گۇرە، خالق لارنىن آرزولارىنا اويغون اولمادىغى اوچون آروپا كونتىننتى [قارەسى] يىنى، مېلى اساسدا قورولماقلا ۱۸۱۵-جى ايل ويانا كىگرەسىندىن سونرا قورولموش نىظاما سون وئره بىلر.^۳ ۋز نۇۋبەسىندە ۱۹-جو يوزايلىن باش لارىنداكى لىبىرال-دئموكراتىك مېلى حرىكاتلارنىن آزادلىق، دئموكراسى و پارلامنتلى ايدارەچىلىك كونسپىتلىرى يالنىز مېلت-دۋولتلردە گىرچىكلشە بىلردى. اولار مېلت-دۋولتلىرى كونستىتوسىيالى دئموكراتىك دوزنىن سىنونىمى سايىردىلار. يىنى مېلى حرىكاتلارنىن قارشىسىندا دوران گوجلر دە آز دئىيىلدى. چوخ مېلتلى ايمپىريالارنىن حۇكومەتلىرى و كىچىك دۋولتلىرىن سوۋئرن حاكىملىرى نىن ايتىيارىندا گوجلۇ واسىطەلر واردى. سولالەلر، بۇيوك تورپاق صاحبلرى، مأمورلار، اوردولار، روحانىلرىن يوخارى طبقەسى، ھىچ دە آز اۋنىمى اولمايان اونيۋىرسىتەلرىن اكثرىتى مۇۋجود دورومو قوروماق اوچون فداكارلىغا حاضىر ايدىلر.

مېلت-دۋولتلىرىن يارانماسى نىن ايكىنچى دالغاسى رىسورگىمىنتو مېلتچىلىگى (ايتالىانجا دىرچە/لىش آنالامىندا) فونوندا كىچىدى. سورجىن جوغرافى مركزى اورتا و گونى آروپايا كىچىدى.

^۱-يىنە اوردا، ص. ۱۹.

^۲-Alinti: Peter Alter, Nationalism, p. ۶۷.

^۳-يىنە اوردا.

ايندىكى ايتاليا و آلمانىداكى اوزون تارىخى كىچىك دۆلەتلەر واحىد بىر مىللەت- دۆلەتدە بىرلەشكىلەر. اۆرنك اولاراق آلمانىانى اله آلاق.

مقدس روما ايمپىرىياسى، فرانسىز اينقىلابى و ناپولئون ساواش لارىندىن سارسىلان بىر دۆلەت قورومو اولدو. باشقا آدى ايله /آلمان مىللىتى نىن مقدس روما /ايمپىرىياسى كىمى تانىنان بو قورومدا ان يوكسك مقام فورمال اولاراق آوستريا [اوترىش] ايمپىراتورونا مخصوص ايدى. بونونلا بئله ايرىلى-خىردالى ۵۰۰-۳۰۰ دۆلەت فاكتىك اولاراق موستقىل ايدى. ۸۶۲-دن اوزو برى سوروب گلن بو ايمپىرىا ۱۸۰۶-دا تارىخە دۇندو. حقوقى، اينضىباطى و سياسى پارچالانمايا باخمايلاق، كىچىك ايمپىرىيانىن آلمان دىللى اراضى لىرى نىن اهالى سى اورتاق دىل، كولتور و حقوق عنعنەلرىنە صاحىب ايدىلر و بو كئيفىت لىر فرانسىز اينقىلابىندىن سونراكى ساواش لار زامانى داها دا اۇنم قازاندى. سوسىيال و سياسى تشكىلاتلانمانىن سولاله و موطلقىتچى مودئل لىرنە مئيدان اوخويان آوروپا لىبىئرالىزمى آلمان دىللى تورپاق لارىن بىرلشمەسى اوچون اينتئللئكتوال [فىكرى] بازا ياراتدى؛ بو لىبىئرالىزمىن آلمان واريانتى بورادا عنعنە، تحصيل و دىل بىرلىگى نىن اۇنمىنى وورغولاماقدا ايدى.

گۇمروك بىرلىگى نىن (Zollverein ، ۱۸۳۴) يارانماسى و اونون آلمان كونفدراسيونونون باشقا دۆلەت لىرىنە ده ايجىنە آلماسى دۆلەت لىر آراسى و دۆلەت داخىلى رقابتى آزالتىدى. ويانا كنگره سىندىن سونرا آوستريا اورتا آوروپادا دومىنانت گوجە چئورىلدى. آنجاق ائله ويانا كنگره سىندە ايشتىراك ائدن طرفلر آلمان دۆلەت لىرى آراسىندا پروسسىا كرالىگى نىن، آوسترىيانىن لىدئرلىگىنى تەددىد ائدە بىلەجك آرتان گوجونو تخمىن ائدە بىلمەدىلر. بو آلمان دولىزمى بىرلشمە پروبلىمى قارشى سىندا ايكى حل يولونون اولدوغونو گۇستردى: بىرى سى كىچىك آلمانىا يولو (آوسترىاسىز آلمانىا)، اوبىرى بۇيوك آلمانىا يولو (آوسترىا ايله بىرلىكدە آلمانىا). تارىخچى لىر آراسىندا پروسسىيانىن بىرىنچى ناظىرى اوتتو وون بىسمارك يىن بئىنىندە ۱۸۶۶-جى ايلىن قوزئى آلمان كونفدراسيونونون سرحدلرىنى باشقا موستقىل آلمان دۆلەت لىرى نىن حسابىنا گئنىشلندىرمەسى پلانى نىن اولماسى، يا دا سادەجە پروسسىا كرالىگىنى گوجلندىرمەسى نىن اولماسى حاقيندا فىكىر ايرىلىق لارى واردىر. هر حالدا مۇوجود شرطلر بىسمارك يىن رئالپولىتىك ى نىن اوغور قازانماسى ايله ياناشى، ۱۹-جو يوزايلدە سياسى، اقتصادى، حربى و دىپلوماتىك موناسىبەت لىرىن يئنى دن قورولماسى اوچون ايلك مودئرن دۇنم دۆلەت لىرى نىن بىر يئره يىغىلماسىنا گتيرىپ چىخارتدى. دانىماركا و فرانسىز مىللەتچىلىگىنە رئاكسىا آلمان بىرلىگى ايدئياسى نىن اته-قانا دولماسىنا تكان وئردى.

بۆلگەسل ساواش لاردا (۱۸۷۱-۱۸۷۰، ۱۸۶۶، ۱۸۶۴) پروسسیانین حربى غلبەلىرى روح يوكسكلىگى و غورور حىستى ياراتدى. بو دا سياستچىلرە بىرلشمە سورجىنى ايرەلى آپارماق ايمكانى وئردى. فرانس-پروسسىا ساواشىندا فرانسانين مغلوب اولماسيندان سونرا ۱۸۷۱-ين يانواريندا وئرسال سارايندا آلمان دؤولتلىرى نين باشچىلارى توپلاناراق، پروسسىانين كرالينى يئنى آلمان ايمپىرياسى نين كرالى اعلان ائندىلر؛ فئدئراتيو آلمان دؤولتى نين يارانماسى سورجى فورمال اولاراق باشا چاتدى؛ بو، هم ده آلمان دواليزمى نين هئچ اولماسا مووقتى اولاراق گوندمدن دوشمەسى ايله سونوجلاندى. آنجاق گورولتولو نىطقلر، بايراقلار، سس-كويولو كوتلهوى ييغىنچاقلار، آنا ياسا، سياسى جهتدن يئنىدن قورما، گؤمروك بىرلىگى نين يئنى واريانتى نين قبولو هله بىر ميلّتين فورمالاشماسى دئمك دئيىلدى.^۱

مىلّت-دؤولتين باشليجا عنصر و آيدىن فورموله ائدىلميش و گئچكلىشدىريلمىش مىلّى سياست واسيطهسىله مىلّى مدنيتين اينشا ائدىلمەسى دىر. بىرلشمەدن درحال سونرا، ۱۸۷۸-۱۸۷۲-لرده محض بيسماركين تشبؤو ايله كولتور موباريزهسى (*Kulturkampf*) آدلاندىرىلان سياست يئرىدىلدى. بو سياستين مقصدى آلمان توپلومونون اؤزلىكلە دىل، تحصيل و دين ساحەسىندەكى ضيّدتلىرىنى آزادان آپارماق ايدى. يئنى سياست مکتەبلردە اىستاندارد پروگراملارين قبول ائدىلمەسىنى، شاگىردلردە اورتاق كئچمىش حاقيندا تصوورلرين يارادىلماسىنى نظرده توتوردو. فردريش دالمان (۱۸۶۰-۱۷۸۵)، اونون طلبەسى هايىريش وون تريتشكى (۱۸۹۶-۱۸۳۴)، ائلهجه ده تئودور مومسئن (۱۹۰۳-۱۸۱۷)، هايىريش وون سيئل (۱۸۹۵-۱۸۱۷) و باشقا تاريخچىلرين اثرلىرى مىلّت و ميلّتچىلىك حاقيندا تصوورلرين و نظريەلرين بيتكىنلشمەسىندە اؤنملى رول اوينادى. تحصيل ساحەسىندە آلمانلاشدىرما سياستى نين مقصدى پولشا و دانىماركا اؤزلىقلارينا قارشى يۇنلەمىشىدى. دين ساحەسىندە اصلاحاتلار روما كاتولىك كىلسەسى نين اۆلكەدە نفوذونا قارشى يۇنلەمىش، ژئزويت، فرانكىسكان، دومينيكان كىمى دىنى اوردنلرين قاداغان ائدىلمەسى اۆلكەدە مذهب بىرلىگىنى ياراتماق مقصدى داشىمىش دىر. بو تدبىرلەر قارشى چىخان دين خادىملرى جىدى جزالاندىرىلدىلار.

آلمان سياستچىلىرى نين بىر قىسمى اوچون مىلّت مفهومونا پلوراليست ياناشما خاص دئيىلدى؛ اؤزلىكلە بو، كاتولىك لرلە ياناشى، يهودى اؤزلىگىنا موناسىبتەدە ده اؤزونو گؤستردى. محض بو خصوصيتينه گؤره پئتئر آلتئر آلمان ميلّتچىلىگىنى /ينتئقرايو، اصليندە،

^۱ -David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany*, ۱۷۸۰-۱۹۱۸, New York: Oxford University Press, ۱۹۹۸, pp. ۲۴۰-۲۹۰.

آسیمیله/ئندىجى مىلتچىلىك سايير.^۱ بۇيوك آلمان سوسىولوقو ماكس وئبئر بو تىپ مىلتچىلىگىن گلهجكده فسادلارنى حىسّ اندىرمىش كىمى ۱۸۹۵-دە يازىردى: «بىز آنلامالىيىق كى، آلمانىن بىرلشمەسى آھىل ياشىنداكى بو مىلتىن گىنجلەرە خاص عىش-عىشرت مجلسىندە كىف چىكمەسى ايدى؛ كاش كى، بو اولمايىدى، چونكى بو، چوخ بۇيوك ايسرافچىلىق اولدو؛ كاش كى، بو، آلمان تھديد سياستىنىن قلوبال مىقياسدا باشلانغىچى دئىل، سونوجو اولايدى.»^۲

آوروپادا مىلت-دؤولتلىرىن يارانماسىنىن اوچونجو مرحلەسى بو قىتەنىن دوغو-ورتا و گونى-دوغو بۇلگەلىرىندە ۱۹-جو و ۲۰-جى يوزايلىن باشلارنىدا اورتايا چىخدى. بو مرحلەنىن دە اۇزلىگى اونون كولتورە داياالى مىلتلر كونسىپتىنىن اوستونلوگو شرايطىندە باش توتماسى اولدو. ايكنىجى اۇزلىك ايسە نھنگ چوخمىلتلى ايمپىريالاردان مىلى بىرلىكلىرىن ايرىلماسى ايدى. عثمانلى ايمپىراتورلوقو خرىستىيان گوجلرلە دايمى ساواشلار نتيجهسىندە بالكانلارداكى اراضىلىرىنى ايتىردى، روسيا ايمپىرياسى و ھابسبورق مونارخىياسىنىن ضعيفلەمەسى ايسە اينقىلابلارنىن و بىرىنجى دونيا ساواشىنىن نتيجهسىندە باش وئردى. باتى آوروپادا مىلت-دؤولتلىرىن بىر حىصەسى ايسە بۇيوك دىناستىك [سىلسىلەوى] واحىدلردن قوپماقلا ياراندى. بو بۇلگەلردەكى خالقلار اۇزلىرىنى اساس اعتبارى ايلە دىل و اتنىك باخىمدان حاكىم مىلتدن فرقلى توپلوم سايىمىشلار. اونلاردا سياسى شعور، ايچىندە يئر آلدىقلار دؤولتىن واسيطەسى ايلە يارانمادى. بو شعور اۇزۇنەمخس مىلى عنعنەلەرە ياد اولان و اونلار دايغىدان دوزنە اعتراض دالغاسىندا عمەلە گلمىشدير.^۳ ۱۸۳۰-۱۵ يونانىستان عثمانلىدان، بىلچىكا بىرلشمىش نىدىرلاندان، ۱۸۷۸-دە رومىنيا، سئربىيا و مونتئنقرو عثمانلىدان، ۱۹۰۵-دە نورويچ ايسونچدن، ۱۹۰۸-دە بولقارىستان و ۱۹۱۳-دە آلبانىا عثمانلىدان، ۱۹۱۷-دە فىنلاندىا روسيا ايمپىرياسىندان قوپدو. ۱۹۱۸-دە پولشا، چىخوسلوواكىا، ائستونىا، لاتوىا، ليتوا، سئرب، خورواتىا و سلوون كرالىگى (سون اوچو ۱۹۲۹-دان يوقوسلاويا) آدىلى يئنى دؤولتلر اورتايا چىخدى. يئنە ھىمىن ايلدە اوكرaina، قوزنى قافقاز، گورجوىستان، آذربايجان و ائرمىستاندا يئنى موستقىل دؤولتلر مئيدانا چىخدى (آنچاق آز سونرا سووئت روسياسى اونلارنى ايشغال ائتدى). ۱۹۲۲-دە ايسە ايرلاندىا بۇيوك برىتانىيادان باغىمسىزلىغىنى قازانا بىلدى.

آوروپادا مىلت-دؤولتلىرىن يارانماسىنىن سونونجو، دۇردونجو مرحلەسى ايسە سوپوق ساواشىن بىتمەسى و سووئت ايتىفاقى، يوقوسلاويا و چىخوسلوواكىيانىن تارىخە چئورىلمەسى ايلە

^۱ -Peter Alter, Nationalism, pp. ۲۶-۳۸.

^۲ -يئنە اوردا، ص. ۲۹-۲۸.

^۳ -يئنە اوردا، ص. ۷۱.

باش توتدو. دونيانين باشقا يئرلرينده، آسيا و آفريقادا يئننى باغيمسىز مېلت-دؤولتلىرىن اعلان انديلمهسى ايسه اساساً ۱۹۶۰-لاردا آوروپا موستملكه سيستمى نين داغيلماسى دؤورونه دوشور. آنجاق آيرى-آيرى بؤلگه لرده بو سورج داوام ائتمكده دير و مېلت-دؤولتلىرىن يارانماسى سورجى نين دونيا ميقياسيندا تاماملانماسى، حتى مېلت-دؤولتلىرىن آرتيق عؤمرونو باشا وورماسى حاقيندا فيكىرلر حقيقته اويغون دئييلدير.^۱ مكان و زامان باخيميندان مېلت-دؤولتلىرىن يارانماسى فرقلى جهتله ماليك اولسا دا، اونلار اورتاق اؤزلىكلره صاحيب ديرلر.

مېلت-دؤولت آنلايشى چوخ مېلتلى دؤولتلىر، شهر دؤولتلىرى، ايمپئريالار، كونفدراسيونلار و باشقا دؤولت قورولوشلاريندان فرقلىنير، حتى اونلارلا ضيددير. بورادا اساس فرقلىنديريجى اؤزلىك مېلت-دؤولتده بير مېلتله بير دؤولتين اوست-اوسته دوشمهسى دير. حالبوكى، مثلاً، ۱۸-جى يوزايلده آروپادا مۇوجود اولموش چوخ ائتنوسلو ايمپئريالاردا - آوستريا ايمپئرياسى، فرانسىا كراللىغى، ماجارىستان كراللىغى، روسىا ايمپئرياسى، عثمانلى ايمپئرياسى، برىتانىا ايمپئرياسى و كيچيك دؤولتلىر حاقيندا بونو دئمك مومكون دئييلدير. بو ايمپئريالار مونارخىا ايدىلر و كرال، ايمپئراتور، يا سلطان طرفيندن ايداره ائديلىردى. بو دؤولتلىرىن اهالىسى چئشىدلى ائتنىك قروپلارلا بؤلونور، چئشىدلى دىللرده دانىشىردى. عادتاً بو ايمپئريالاردا بير ائتنىك قروپ حاكم مۇوقعيه ماليك ايدى و اونون دىلى رسمى دؤولت دىلى ايدى. حاكم سولاله عادتاً بو ائتنىك قروپدان اولوردو، آنجاق استئنا حاللاردا مومكون ايدى. آروپاداكى كيچيك دؤولتلىر (بيزدهكى خانلىقلار، بىلىكلر كيمي) ائتنىك باخيمدان موركب اولماسلاردا دىناستىك [سىلسيله] دؤولتلىرى ايدى و بير خاندان عايلهسى طرفيندن ايداره ائديلىردى. اونلار اراضىسى سولاله نىكاحلارى واسيطه سيله گئنىشله نە بيلردى. اونلار بير قايدا اولاراق عليحده ديله و كولتوره صاحيب دئييلدىلر، اطرافداكى بؤلگه ده عىنى دىل و كولتور ياغيغىن ايدى.

عنعنه وى دؤولتلىرىن فرقلى يئننى مېلت-دؤولتلىرىن مئيدانا گلمهسى ايله دوروم ديشدى. سونونجونون يارانماسيندا ان موهمم عامل ۱۸-جى يوزايل آروپاسيندا دورمادان ياييلان خالق حاكميىتى، يا مېلى حاكميىت فيكرى اولدو. آرتيق كرال عايلهسى، يا زادگانلار ائتنىك حاكميىتى فيكرينه قارشى چيخان گؤروشلىر مېلتچى آخين و فيكىرلرده اؤنملى يئر توتدو. تئوكراتىك، يا آريستوكراتىك عنصرلر سياسى آنلامدا لئگيتىمليگين اساسىنى تشكىل ائتمك كئيفيتيىنى سورعتله الدن وئردىلر. حاكميىتىن قايناغى نين و صاحيبى نين مېلت اولماسى پرىنسيپى بو

^۱-بو فيكىر حاقيندا، مثلاً، باخين:

-Jean-Marie Guehenno, End of the Nation-State, Minneapolis: University of Minnesota Press, ۱۹۹۳; Kenichi Ohmae, The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies, New York City: Harper Collins Publishers, ۱۹۹۵.

میلّت-دؤولت‌لرین بیرینجی تمل عنصرو حالینا گلدی. اویغون اولاراق میلّی حاکیمیتی تمثیل ائندن پارلامنتلر (یا میلّی مجلسلر، داها دوغروسو - میلّت مجلسلری) دؤولت‌لرین اناياسالارینا گؤره ان اوست قوروم اولاراق قبول ائدیلدی.

میلّت-دؤولت‌لرین /یکینجی تمل عنصرو میلّی کیملیک‌دیر. آشاغی-یوخاری هر کسین اورتاق و تک بیر اوست کیملیگه صاحب اولماسی، منیمسنمیش بیر اوست-کولتور و یئرلشمیش میلّی شعوردان عبارت اولان بو میلّی کیملیک نه قدر ساغلام قورولا بیلرسه، میلّتلشمه او قدر تأمین ائدیله‌جک، سیاسی و اجتماعی سیستم او قدر پروبلئمسیز ایشله‌یه بیله‌جک‌دیر. بو سببدن ده میلّت-دؤولت‌لر اوچون میلّتلشمه ساحه‌سینده یورودولن سیاست‌لر؛ اتنیک، دینی، بؤلگه‌سل آلت کیملیک‌لری میلّی کولتور قازانیندا اریتمک؛ ینگانه باغلیلیق نقطه‌سی اولاراق وطنداشین میلّتی گؤرمه‌سینی تأمین ائتمک چوخ اؤنملی‌دیر. وطنداشلارین اؤز‌لرینی میلّتله عینی لشدیرمه‌سی سویه‌سینی آرتیرماق اوچون میلّی مارشلار (هیمن‌لر)، پایتاخت‌لار، تاریخی عابیده‌لر، بایراق‌لار، آرمالار، تاریخده‌کی ظفرلر و قهرامان‌لار، طبیعت گؤز‌للیک‌لری کیمی سمبول‌لار دؤولت‌لرین کیملیک سیاست‌لرینده ایستیفاده ائدیلمکده‌دیر. اورتاق ادبی دیلین، اورتاق تاریخ دوشونجه‌سی‌نین، میلّی تحصیل سیستمی‌نین یارادیلماسی میلّت-دؤولت‌لرین واز کئچمه‌دی‌کلری ایش‌لردن‌دیر. میلّت-دؤولت‌لرین قورولدوغو دؤورده فرانسادا اهالی‌نین یالنیز آز بیر حیصّه‌سی‌نین اورتاق دیلده دانیشا بیلدی‌کلری حاقیندا تاریخی فاکتا دیقت چکمیشدیک. بیر نئچه اون‌ایلدن سونرا بو اؤلکه‌نین اکثر اهالی‌سی‌نین آرتیق اورتاق ادبی دیلده دانیشدیغی بیلدی‌ریلیر. دؤولتین یوروتدوگو بو سیاست نتیجه‌سینده ۱۹۲۰-لرده آرتیق فرانساین باتی‌سیندا و گونئی‌سینده ده فرانسیزجا دانیشیلدیغی بیلدی‌ریلیر.^۱

آراشدیرماچی‌لار بو ایکی تمل عنصرله (میلّی حاکیمیت و میلّی کیملیک) یاناشی، میلّت-دؤولت‌لرین اوچ اورتاق قوروجو اؤز‌للیک‌لریندن (اؤلکه، سیاسی و ایداری بوتونلوک) ده سؤز ائتمکده‌دیرلر. میلّت-دؤولت‌لرده میلّت کیمی /اؤلکه‌نین ده بؤلونمزلیگی پرنسیپی واجیب‌دیر. میلّتچیلیک اؤلکه تورپاق‌لارینی دَیر یوکلر بیر قاورام (وطن) حالینا گتیره‌رک بیر قایدا اولاراق اونو مقدّس‌لشدیریر. وطن و سرحد آنلایش‌لاری بوتونله‌شهرک اؤزل بیر آنلام ایفاده ائتمه‌یه باشلا‌یر. اؤلکه سرحد‌لری ایچینده مرکزی حاکیمیت‌دن آیری و اونا برابر اولان حاکیمیت آداجیق‌لارینا میلّت-دؤولت‌لرده موثبت یاناشیلماز. میلّت-دؤولت‌لرده اؤلکه تورپاق‌لاری دقیق

^۱ -Köksal Şahin, Küreselleşme Tartışmaları Işığında Ulus-Devlet, İstanbul: İlgi, kültür, sanat, ۲۰۰۷, s. ۱۴۴.

مەنئىي ئىدىيەلىك، مەقسەت بىر ماھىيەت داشىيان، صداقت غىنىرو وصفىنە صاحىب و اوزرىندە تىك بىر لىگىتىم حاكىمىتىن اولدوغو بىر اراضىنى ايفادە ائىمكەدەدەر.

بىرلىك و بۆتۈنلۈك اىچىندە بىر تۈپلۈلۈك (بىرلىك) قورماق اوچون مىللەت-دۆلەت، كۆلتۈر بۆتۈنلۈگۈنۈن يانىندا سىياسى بۆتۈنلۈگۈ دە ياراتماقلىدەر. باشقا سۆزلە، مىللەت-دۆلەتلەر تۈپلۈمۈ اورتاق بىر سىياسى كۆلتۈر اطرافىندا بۆتۈنلۈشىدىرىمكەدە، بىر سىياسى تۈپلۈلۈك ھالىنا گىتىرىمكەدە دە مارقلىقىدەر. بو سىياسى بۆتۈنلۈك اۆلكەدە تىك بىر سىياسى حاكىمىتىن وارلىغىنى، سىياسى ايرادەنىن بىر مەركەزدە تۈپلانماسىنى، يا دا بو مەركەزدن پايلانماسىنى، ھەر يەردە عىنى قانۇنلارنى كىچىرلى و برابر اولماسىنى اھتىوا ائىدەر. سىياسى بۆتۈنلۈك اساساً وىطنداشلىق باغى دىيىلن، فەردلە دۆلەت آراسىنداكى ھوقۇقى باغلا تامين ائىدىلىمكەدەدەر.

مىللەت-دۆلەتنىن اوچۇنچۇ قورۇجو/اۆزلىكى/ايدارى بۆتۈنلۈك دور، يعنى بىر مەركىزى ھۆكۈمەت اطرافىندا تىشكىلاتلانان ايدارى و سىياسى واحىدلارنى وار اولماسىدەر. مىللى حاكىمىت پرىنسىپىندىن قايناقلانان تىك بىر ھۆكۈمەتنىن وارلىغى، بو ھۆكۈمەتدىن قايناقلانان عىنى تىپلى، گۈجلۈ و تاثيرلى بىر ايدارى تىشكىلاتلانمانىن اۆلكە مىقياسىندا مۇجۇدولوغو اۆنملى بىر مىللەتلىشمە واسىيەسى سايىلماقدادەر.^۱

سونۇچ يىرىنە: چىخمازدان چىخىش

آروپاداكى مىللەتلىشمە سورجىنى و مىللەت-دۆلەتلەرنىن اۆزلىكلىرىنى آذربايجان رىسپوبلىكاسىنداكى مۇجۇد دوروملا قارشىلاشدىرساق، آشاغىداكى سونۇچلار وارمىش اولۇرۇق. آذربايجان رىسپوبلىكاسىنىن مىللەت-دۆلەتە دۇنۇشمەسىنىن آلتىرناىۋى يۇخدۇر. بو، طىبىعى-تارىخى بىر سورجىدەر، اونون قارشىسىندا يىر آلماق اوغۇرسوزلۇغا مەھكۇم اولماق دىمكەدەر.

آذربايجاندا مىللەت-دۆلەتنىن يارانماسىنىن بىرىنچى شەرتى مىللى حاكىمىتىن شەكىللەنمەسىدەر. بو دا مىللى ايرادەنىن دايم آياقدا قالماسى، اىقتىدارىن عادىل و آزاد سىچكى واسىيەسىلە مىللەتىندىن كۆت /الماسى دىمكەدەر. مىللى حاكىمىتىن اولمازسا اولمازلارنىدىن بىرى مىللى تەمىل ائىدىن گىرچەك مىللەت مەجلىسىنىن وارلىغى، حاكىمىت قوللارى آراسىندا اونون اوستون مۇۋەپپەقىيەتلىك اولماسىدەر.

^۱- يىننە اوردا، ص. ۱۴۸.

مىللى كىملىك پروبلېملىرىنى چۆزە بىلمەمىش بىر تۈپلۈلۈك ھەلە مىلتىلشمە يولۇدا چۈخايرەلىلەمك زورۇندادىر. قوزۇي آذربايجاندا توركلوگون مىلت عزمىنى اورتايا قويماستىندان يوزايلدن آرتىق بىر زامان كىچمىشدير. سووت رئىمى ھەلە تام شكىللىنمەمىش مىللى كىملىگىمىزى اىستەدىگى شكىلدە دىشىدىرە بىلدى. باغمىسىز آذربايجان رئىسپوبلىكاسى دؤولتى بىر چۈخا حاللاردا پروبلېملىرىن چۆزۈلمەسىنە دئىيل، سووت مىرائىنى داھا دا گۈجلندىرمەيە چالىشىدى، مىلتلە دؤولت آراسىندا يئنى قوپوقلوق ياراندى.

بعضى ايقىتدار نمايندەلرىن دؤولتى مىلتلە قارشى قويماسى، بو قارشى قويمادا اغىل آلماز ايدئولوژى-فىكىر گىمناستىكاسىنا باش وورماسى فايداسىز مشغوليتدير. آنالماق و آنالتماق لازىمدير: اسكى آذربايجانچىلىقى تحريف اندىب، توركچولوگە قارشى قويماق عبثدير. چۈنكى آذربايجانچىلىق - توركچولوگون سىياسى پروگراممىدير.

دئىيلن قوپوقلۇغو آرادان قالدىرماق اوچون دؤولتىن مىللىلشمەسى گركدىر و ائىنىدە سونۇندا بو باش وئرهجك. دؤولتىن مىللى كىملىك مسئلەلرىنە اوستون فعاليت اىستىقامتى كىمى ياناشماسى گركدىر. محض بو اساسدا دؤولتىن دە، مىلتىن دە گۈجلنمەسى، مىللى بىرلىگىن يارانماسى لاپوددور.

سون قاراباغ ساواشىندا مىلت دؤولتىنە صاحىب چىخدى. چۈنكى دؤولت مىلت يولۇنا چىخدى، اۈلكەن بۇلۇنمىزلىگىنى تامين ائتمك اوچون عزم گۇستردى. آنجاق ساواشدان سونراكى دۇنمە بو بىرلىگى گۇرمك اوچون آشىرى اوپتىمىست [خوشبين] اولماق گركدىر. اۈلكەن بۇلۇنمىزلىگى پروبلېمى چۆزۈلمەدن قاراباغ مسئلەسى حل ائدىلمىشدير، اراضى بوتۇلولوگو تامين ائدىلمىشدير دئمك مىلتى و مىللى ايرادەنى يوخ سايقايدىر. مىلت-دؤولتىن وارلىغىن بىن باشقا اۇنملى شرطى اولان سىياسى و ايدارى بوتۇلولوك دە قاراباغ مسئلەسى تام چۆزۈلمەدن، اۈلكەدە ايشدە دئموكراتىك حاكىمىت قورولمادان مومكون گۇرونمور.

چاغداشلاشما نه دیر، نه قدر چاغداشیق؟

ایل ۱۹۰۵. علی بی حسین زاده-توران، میلّت دوکترینینده ۳-جو پرنسیپ اولاراق فیرنگ قیافتلی/اولایم دئییر. ایکی ایل کئچمیر بو پرنسیپی فیرنگ فیکیرلی و آوروپا قیافتلی اولاراق دییشدیریر. یعنی فیرنگ فیکیرلی اولمادان ساغلام، گوجلو، رقابت ائده بیلجک میلّت اولمایاجاغمیزی دئییر. بونو بیر یئره یازاق.

ایل ۱۹۱۹. احمد آغاوغلو مالتا آداسیندا حبس دوشرگه سینده اولارکن اینگیلیس عسگرلریندن چوخ حقارت گؤرور. فیزیکی باخیمدان چوخ اذیت چکیر، بیر گؤزونو ایتیریر. أما عثمانلی نین و بوتون شرقین بؤیوک ساواشدا مغلوب اولماسی نین سببلری حاقیندا دوشونمک اوچون زامان قازانیر. تورک دونیاسی فیکیر حیاتینا بؤیوک قاتقی اولان مشهور/وچ مدنیت اثرینی مغلوبیتین تراوماسینی [اروحی ضربه سینی] یاشادیغی بئله بیر آغیر آی لاردا و شرطلرده یازیر. عادی منطقله اینگیلیس لرین تضييق و تحقیرلری قارشى سیندا بو اثر اینگیلیس لره، عمومیتله باتی دونیاسینا لعنتله دولو اولمالی ایدی. باتی ایمپئریالیزمینه بیر داها نیفرت پوسکورمکدن داها فایدالی مقصد قویور قارشى سینا. باتی نین گوجو نه ده دیر؟ دوغونون مغلوبیتى نین سببی نه دیر؟ باتی نین سویه سینه چاتماق/وچون نه/ئتمک گرک دیر؟ کیمی حیاتی سوال لاری اؤزونه مخصوص سرت اوسلوبوندا جاوابلاندیریر: «باتی حیاتی بوتونویله بیزیم حیاتیمیزین بوتونونه غلبه چالمیش دیر. بوندان دولای قورتولماق، یاشاماق، وارلیغیمیزی داوام ائتدیرمک ایستیورساق حیاتیمیزین بوتونویله، -یالنیز الیسه لریمیز و بعضی مؤسیسه لریمیزله دئییل- قافامیز، قلبیمیز، گؤروش طرزیمیز، ذهنیتیمیز ایله اونا اویمالییق. بونون دیشیندا قورتولوش یوخدور.»^۱

ایل ۱۹۵۲. ممد امین رسول زاده بیر مقاله سینده مدنیت لرین (سیویلیزاسیالارین) جوغرافی ساحه لره گؤره تصنیفینی دوغرو سایمیر. بو مسئله یه موناسیبتده شاقولی یاناشمانین داها دوغرو اولدوغو فیکیرینی مدافعه ائدیر. رسول زاده نین گلدیگی نتیجه متودولوژی اؤنمه مالیک دیر: «شرق

^۱ -Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, İstanbul: Doğukitabevi, ۲۰۱۳, s. ۲۵.

مدنیتی ایله غرب مدنیتیندن دئییل، اورتاچاغ مدنیتی ایله چاغداش مدنیتدن بحث ائتمک لازیم دیر.^۱

اؤرنک اولاراق سئچدیگیمیز بو پاساژلار [قیسمت لر] آذربایجان سیاسی-فلسفی فیکرینده چاغداشلاشما مسئله سینه دیقت چکیلدیگی نین علامتی دیر. بو اؤرنک لرین یانیندا بؤیوک لریمیزین دوشونمه یه چاغیران اولارلا فیکرینی سیرالاماق اولار. بو مؤوضوعیا حصر ائدیلن بیلمه دیگیمیز اولارلا اثر واردیر. دیپلوملو آذربایجان وطنداشی «چاغداش دونیانی تانیملایان/خاراكتيريزه ائدن پارامترلر نهلردير؟ نييه عموماً (دؤولت ايداره چيلیگی، ريفاه، علم، تحصیل، تکنولوژی، مدنیت...) سویه میز باتی دونیاسیندان آشاغی دیر؟» کیمی سوال لارا دوغرو-دوزگون جواب وئرمک ایقتیداریندا اولمالی دیر. دنیا مدنیت مرکزلی ایله موقاییسه ائتمک جوراًتیمیز چاتیرسا، نهدن بو گئریلیگیمیزین سببلرینی موداکیره ائتمه ییک؟

ادعالی مقصد قویدوق. پروبلئمین چتینلیگی نین و چوخ طرفلیگی نین فرقینده ییک. میلی کیملیگیمیزده چاغداشلاشما، چاغداشچیلیق مسئله لرینی اله آیینماسی ایله کیفایتلنک. یازی نین سویه سی حتی بو دار چرچیویه اویغون گلمه سه، آما موداکیره نین آچیلماسینا سبب اولاجاقسا، ایستهدیگیمیزه چاتمیشیق دئییه بیله جه ییک.

آوروپا مؤعجوزه سی و چاغداش دؤنم

دینین هر ساحه ده تک باشینا حاکیم اولدوغو ۱۰۰۰ ایللیک «قاراللیق عصرلردن» سونرا آوروپا تاریخینده بیر-بیری نین آردینجا رنسانس/ینتیابه، رنفورماسیا/یصلاحت، آیدینلانما/معاریفچیلیک دؤنملرینی یاشانماسی بیلینن اورتاق گئرچک دیر. آوروپانین اوکئان لارا آچیلماسی، دنیز آشیری تیجارت، سونراکی دؤنملرده موستملکه سیستمی نین یارانماسی بو قیته نین وارلانماسینا سبب اولدو. اودلو سیلاحا کئچید، حرب صنعتی نین گلیشمه سی باتی آوروپانی فرقلی سویه یه داشیدی. ایسلام عالمی و اوزاق دوغونون یئرینده سایدیغی ۱۷۰۰-۱۵۰۰-لرده گوج قاپناغی قورودان اوکئانا (تئلوروکراتیادان تالاسوکراتیایا) کئچدی. ۱۸۵۰-۱۷۰۰ آراسینداکی دؤنمده آوروپا گوج دنگه سینینی بیرمعنالی اولاراق اؤز خئیرینه دییشدی. ۱۸۵۰-دن سونرا ایسه داخلی یانما موحرکینه دایالی صنایع نین سورعتلی اینکیشافی (صنایع /ینقیلاب لاری دؤنمی) باتی نین سیاسی و مدنی اوستونلوگونو مؤحکم لندیردی. بئله جه آوروپا

^۱ -Azerbaycan, Yıl ۱, Sayı ۸, Kasım ۱۹۵۲; Mehmet Emin Resulzade, Milli Tesevüd, Ankara: Kardeş matbaası, ۱۹۷۸, s. ۲۲.

مؤعجوزەسى و اونون اورتايا قويدوغو دَيرلر، بورانى دونيا سيويليزاسياسى نين مركزينه چئويدى.^۱ اوروپا و قوزئى امريكا عرصهيه گتيريلن دَيرلر منفى آتريبوتلارى ايله بيرليكدە دونيايا ياييلدى. باتىن اوستونلوگو قارشى سىندا ازىلن پئريفئريا [چئوره]، قورتولوشو اوچون باتى دَيرلرينه صاحب اولماق يولوندا حركته كئچدى. بو حركات يئرینه گؤره *آوروپاليلاشما/باتيليلاشما/غربلشمه* و *يا چاغدا/شلاشما/مودئرنلشمه/موعاصيرلشمه* آدىنى آلدى. بيز بو يازيدا *چاغدا/شلاشما* آنلايىشىندان ايستيفاده ائدهجه ييك.

آروپادا اينكىشافين اؤنونو آچان، داها سونرا اؤزلىكله پروتستانت آروپانى حاكيم دوروما گتيرن سورجى مومكون ائدن اساس داخىلى عامىل لرى قيساجا گؤزدن كئچيرك. بو عامىل لرين باشيندا *دؤولتین كىلسه دن آيريلماسى* گلير. اجتماعى حياتين هر ساحه سينه، ائله جه ده سياسته حؤكم ائدن روما كىلسه سى نين تىك باشينا آغالينغا سون قويولدو. روما كىلسه سى و كاتولىك مذهبى ندين فرقلى، مستقىل كىلسه لر و مذهب لر اورتايا چيخدى. كىلسه نين، عموميتله دينين رولونون معنوى حياتلا محدودلاشديريلماسى اجتماعى حياتين ديگر ساحه لرینده اينكىشافين اؤنونو آچدى.

دىنى سخولاستيكانين سرحدلرى دارماداغين ائيدىلى، *يفاده/سؤز/آزادلىغى* پرىنسىپى زامان كئچديكجه اؤزونه يول آچدى. حاضردا باتى مدنيتى نين/سيويليزاسياسى نين، ائله جه ده دئموكراتيك ايداره چيلگين ان اؤنملى دَيرلريندن بيرى دير. بو پرىنسىپين سياسى و اجتماعى حياتدا اوتوروشماسى *راسيونا/ليزمين/اغىلچىليغين* و *سورغولا/كولتورونون* ياييلماسى و تثبىتینه تكان وئردى. (بو آرادا اسلام عالمينده ترس بير سورجين گئئديگى ده گؤسترمه لي ييك. ۱۶- جى يوزايلين سونلاريندان اعتباراً عثمانلى و صفوى لرده دينين رولونون آرتماسى و اجتماعى حياتين ايفراط موحافىظه كارلاشماسى باش وئردى.)

اونيوئرسىته لرین ساينى نين آرتماسى و زامان كئچديكجه داها آرتيق درجه ده دونيوى لشمه سى توپلومون اينكىشافينا بؤيوك تۇحفه اولدو. اؤزلىكله *اونيوئرسىته لر موختارىت حاقى* نين وئرىلمه سى بو قورومون توپلومون لو كومتوى رولونو اويناماسى ايله سونوجلاندى.

آروپادا اؤزلىكله فرانسادا مطلق مونارخيانين يئرلشمه سى ايله برابر، اقتصادى فعاليت ساحه سينده *laissez-faire* فلسفه سى و شخصى موكتيتين مقدسلىگى پرىنسىپى ده اؤزونه

^۱-آيرىنتىلى بىلگى اوچون بو اؤرنكلر باخماق اولار:

-William H. McNeill, The Rise of the West. A History of the Human Community, Chicago: University of Chicago Press, ۱۹۶۳, p. ۵۶۵-۷۹۴; Paul Kennedy, The Rise and Fall of the Great Powers, New York: Vintage Books, ۱۹۸۹, s. ۱۶-۳۰.

یئر ائتدی. بو، داها سونرالار دئموکراتیک ایداره چیلیگین اوتوروشماسی نین اقتصادی اساسلارینی یاراتدی. (حالبوکی ایسلام عالمینده اساس مادی دیر اولان تورپاق الله، دئمک کی اونون یترده کی کؤلگه سی حؤکومدارا مخصوص دور دوشونجه سی و حقوقو حاکیم ایدی.)

روما کیلسه سی نین اجتماعی حیات اوزرینده انحصاری نین لغو ائدیلمه سی، هم ده دینین رسمی دیلی اولان لاتین دیلی نین انحصاری نین آرادان قالدیریلما سی دئمک ایدی. میلی مذهب لر، میلی کیلسه لر، میلی دیل لرده تحصیل سیستمی، میلی دیل لرده ادبیات و س. آوروپادا مودرن میلت لرین یارانما سینا بؤیوک تکان اولدو (مودرنیست مکتب میلت لرین یارانما سینا محض بو سورج له باشلادی). میلت چیلیک/میلت چیلیک ده مودرنیزمین محصولو اولراق اورتایا چیخدی.

بئله جه اینسانلیغا یئنی دیرلر قازان دیران باتی، دونیانین مدنیت/سیویلیزاسیا مرکزینه چئوریلدی. باتی، اینکیشافین هله لیک یئگانه دوغرو یولونو اورتایا قویموش دور. سون ۵۰۰ ایلده باشقا بیر اینکیشاف مودئلی اولمامیش دیر. بوگونکو حیاتی میزی اینترنت، بیلگی سایار، عاغیللی تئلفون، تئلوویزیا، فئیسبوک، تویتر، آتوموبیل، اوچاق، تکنیکا، تکنولوژی سیز تصوور بئله ائتمک چتین دیر.

آما دوروم بو قدر تکرنگلی دئییل دیر. قیزیل گولون تیکانلاری دا واردیر. باتی، گؤستریلن دیرلر توپلوسو ایله یاناشی هم ده آسیا، آفریکا و آمریکا قیته سینده کی مظلوم خالق لارا استعمار، سؤمورگه، سیاسی، اقتصادی، مدنی... تضييق گتیردی. بونون دا آدی ایمپریالیزم دیر.

بئله بیر مورکّب دونیادا ایندی کی کیچیک آذربایجان (آذربایجان رئسپوبلیکاسی)^۱ چاغداش دنیا ایله نه قدر هماهنگ آددیمایا بیلیر؟

چاغداشلاشمانین هاراسیندا ییق؟

میلت اولراق خارجی جی گؤرونوشوموزده پروبلئم یوخدور، آوروپالی ایله عینی گؤرونوشه صاحبیک، قالمستوک [کراوات] تاخیریق. حتی باکیلی خانیم لار گؤزل گئییمی و باخیمی ایله اجنبی لری حئیرتلندیریرلر. پایتختین عمومی گؤرونوشو، ساییشان ایشیق لاری گؤز قاماشدیریر. کوچه لری دولدوران سون مودئل باهالی ماشین لار قونشو اؤلکه پایتخت لاری نین هئچ بیرینده یوخدور. آکادئمیامیز وار، اؤزو ده میلی علم لر آکادئمیاسی. هر جور اونیوترسیته میز وار. دنیا

^۱-بو یازیدا قوزنی آذربایجان دا چاغداشلاشما مسئله لرینی اله آلاجایق. گونئی آذربایجان بورجوموز اولسون.

شۆھرەتلى دىئەكتىو [كاراگاھ] يازىچىمىز دا وار... دۆلەت اولاراق بىم تەدە سىسىمىز وار-لازىم اولاندا اىستىفادە ائدىرىك. پرىزىدنتىمىز، باش ناظىرىمىز، اىنگىلىسجە دانىشان اىمپوزانت [ائىكىلەيىجى] گۇرۇنوشلو نىچە گىنج ناظىرىمىز وار. حاكىمىت مولى كۆلتورال سىياسەت يىترىدىر. داھا نە اولسون كى؟ وار دا وار...

اۆلكەلەرىن بۇيۇكلۇگو-كىچىكلىگىنى، دۆلەتلىن گوجونو مەيىن ائىتمەك اوچون بىن الخالق موناسىبەتلىر نظرىيەسىندە موختىلىف پارامەترلەردىن اىستىفادە ائىلىرى. ان يايغىن و منطىقلى اۆلچو واحىدىندىن - عموم داخىلى محصول (گدپ) و آدامباشىنا دوشىن مەيلى گلىرى گۇستىرىجىلەرىندىن باشلايلاق. آذربايجان رىسپوبلىكاسى نىن عمومى داخىلى محصولو دونيا بانكى نىن حسابلامالارىنا گۇرە ۲۰۲۰-دە ۴۲،۶۰۷ مىليارد آبش دولارى اولموش دور؛ آدامباشىنا دوشىن گلىرى ايسە ۴،۲۲۱ دولار. موقاييسە اوچون تەخمىنەن عىنى سايدا اھالىيە مالىك اولان ايسوئچ دە ھەيىن گۇستىرىجىلەرى اويعون اولاراق ۵۴۱،۲۲۰ مىليارد، آدامباشىنا دوشىن گلىرى ايسە ۵۲،۲۷۴ دولار. (آزور ائىدلىر باشقا آوروپا اۆلكەلەرىندەكى دورومو گۇستىرلى رەقەملىرى اىنتىرنەتدەن آسانلىقلا تاپا بىلىر). اىلكىن موقاييسە اۆلكەمىزىن اقتصاى باخىمدان ۱۲،۷ دفعە (!) ايسوئچدەن ضعيف اولدوغونو و اورتا اىستاتىستىك آذربايجان وىنداشى نىن ھەر بىر ايسوئچ وىنداشىندان ۱۲،۴ دفعە (!) كاسىب اولدوغونو گۇستىرلىر. باشقا سۆزلە، آذربايجان نىن زىنگىن طبعى ثروتلە مالىك اولماسىنا باخمايلاق، اقتصاى اىنكىشاف و رىفاه سويەسىنە گۇرە ايسوئچدەن (و اىنكىشاف ائىمىش باشقا اۆلكەلەردەن) چوخ گىرىدەيىك. بونو بىر طرفە يازاق.

كەچك سىياسى ساحەيە. *Freedom House*-ون دوغو آوروپانىن كوممونىست رەژىمدەن دىموكراتىك ايدارەچىلىگە كەچىد دۇنمىنى ياشايان ۲۹ اۆلكەسى آراسىندا سون ۳۰ اىلدە كسىنى سىز اپاردىغى موقاييسەلى آنالىزلىرىن نەتىجەلەرىنە باخماق اولار. (*Freedom House*) ا اعتبار ائىمەينلر آلتىرناتىو آراشدىرمالار باش وورا بىلىرلر. بو بىن الخالق تشكىلاتىن ۲۰۲۱ اوچون وئردىگى رەقەملەر بىلەدىر: آذربايجان، دىموكراتىك ايدارەچىلىك (NDG)، سەچكى سىستەمى (EP)، وىنداش جمەئەتى (CS)، موستقىل مەدىا (IM)، يىرلى ايدارەچىلىك (LDG)، حوقق-محكمە سىستەمى (JFI) و كورروپسىا (CO) گۇستىرىجىلەرى اوزرە توركمەنىستانلا بىرلىكدە سون سىرادا يىر آلىر. ۲۰۲۱-دە آذربايجان دىموكراسى امثاللى (DS) ۱،۰۷، دىموكراسى فايزى (D%) ايسە جمەئە ۱٪ دىر (توركمەنىستاندا اويعون اولاراق ۱،۰۰ و ۱۰٪). توركمەنىستانلا موقاييسە بعضى دوستلارلىن غورورونو توخونور. او زامان سىياھى نىن باشىندا دوران كەچمىش سووت رىسپوبلىكاسى ائستونىا اىلە موقاييسە ائىدك. بو كىچىك اۆلكە نىن دىموكراسى امثاللى ۶،۰۴ (ان يوكسك ۷،۰)، دىموكراسى فايزى ايسە ۸۴-دور. عمومىلىشىدىرىجى

پارامېتره گۆره آذربايجاندا/توروشموش/آونوريتار رژيم | consolidated authoritarian regime | حاكم دير.^۱ بو ايداره چيليك فورماسيني دا مودرن سايماق هئچ مومكون گؤرونمور. دئموكراتيك ايداره چيليكين سياسي، سوسيال و اقتصادي اينكشاف اوچون ان اويغون عامل اولدوغونو دا هاميميز بيليريك. ميلي ياراديجيلينين/ان يوكسك فورماسي دؤولت قوروجولوغودور دوستورونو دا بير باشقا يئره يازاق.

اقتصاد و سياسي باخيمدان اؤلكه ده دورومون اورك آچان اولماديغي، بو ساحه لرده گئريده قالدغيميز اورتاددير. علم، تحصيل، صفيه و مدنيت ساحه لرينده كي دورومو گؤسترمك اوچون بير نچه فاكتا ديقت يئتيرك. بو ايلين بودجه سينده نظرده توتولموش علم خرچلري (۲۰۲ ميليون مانات) عمومي داخيلي محصولون يالني ۰.۲٪ ي تشكيل ائدير. اؤلكه نين هئچ بير اونيورسيته سي دونياداي ايلك ۵۰۰ اونيورسيته سياهي سينا دوشمور. آدي چكيلن ساحه لرده چاليشانلارين ايليقلاري نين انا لوقو [تايي] اولماياجاق شكيلده آزليغي، گونلوك نورماي چئوريلميش كورروپسيانين مؤوجودلوغو، دئييلن ساحه لر آيريلان بودجه وسايطلري نين تارمار ائيلمه سي، بو ساحه لرده لياقت و عدالت دئرلري نين يوخلوغو... علمين، تحصيلين، صفيه نين، مدنيتين آشاغي سويه ده اولماسيني شرطلنديرير. بو ساحه لرده كي آجينا جاقلي دوروم سببيندن علم آداملاري خاريجه كؤچورلر، نورمال تحصيل آلاماق اوچون گنجلر يئنه خاريجه اوز توتورلار، خسته لر موعاليجه اوچون ايراني بئله داها اويغون يئر سايرلار. نهنگ نفت گليرلري شانسيندان، تاريخيميزده كي ايكنينجي نفت بوموندان [رونق] ايستيفاده ائدر ك هئچ اولماسا پولسوز تحصيل سيستمى و نورمال طبيى سيغورتا سيستمى بئله ياراديلمادى. تحصيل و صفيه عايله نين گئرك چك گليرينه گؤره اينانيلمز باهادير، هئچ اولماسا اورتا سويه ده اولايدي...

ميلي شعورا ماليك، وطنينه باغلي هر بير فرد بو گئريليكين فرقينده دير. رسمي تبليغات نه قدر ليئرليكدن، اينكشافدان («د/ها دا /اينكشافدان»، اصلاحاتدان («مؤويتى /اصلاحات پاكئتinden»)) بحث ائتسه ده بسيط موقاييسه قابيليتي اولان هر كس دورومون وحشتيني آنلاير. آنلاير كي «ميئتلر ياريشيندا /اودوزان طرف /ولماق» (حسن بي زردايي) حياتي تهلو كه داشيير. شوبهه سيز، مودرن گؤرونوشلو اينفراستروكتور [آلت يايي] و تيكيلى لري اؤرنك گتيره رك عكس فيكيره ده اولانلار دا واردير (موزدلو تبليغاتچي لاري هئچ سايميريق). مودرنيزمي احتيا ائدن دئرلر (امك بؤلگوسو، دوشونجه /يفاده آزادليغي، راسيوناليزم، سورغولاما كولتورو...) اولمايان

^۱ - https://freedomhouse.org/sites/default/files/۲۰۲۱-۰۴/NIT_۲۰۲۱_final_۰۴۳۲۱.pdf

يثرده گئريده قالماق لابوددور. ماهيته واريلميرسا اوزاق باشى فورمادا، گۇرونوشده تسكينليك تاپاجاغىق.

چاغداشلاشما اوچونجو دونيا اۆلكه لرينه بير قايدا اولاراق اؤزو ايله برابر كوسموپوليتيزم [جهان وطنى] گتيرير. توپلومون (اۆزلىكله يارادىجى اينسان لارين) آز بير قيسىمى نين كوسموپوليت اولماسى بلكه ده نورمال دير، حتى فايدالى دا سايىلا بيلر. اما كوسموپوليتيزمين حاكيم جريانا چئوريلمه سى بير فلاكت دير. كوسموپوليتيزم، آككولتوراسيا [فرهنگ پذيرى]، مانقوردلوق و يا كولتور ديششمه سى بشر تاريخينده نادير گۇرونن حاديه دير و سونوندا ميلّتين يوخلوغونا سبب اولور.

حالبوكى كولتورون چاغداشلاشماسى دئييلن يايغين حاديه ده واردير. بو، تملدن، ماهيتدن، كۆكدن آيريلمادان يئنى، مودثرن شكل آلماق دير. بيزده اوزئير حاجى يىلى نين خالق موسيقى سىنى نوتلاشديرماسى دير؛ جعفر جاببارلى نين سئويلى نين مودثرنلشمه سى دير؛ عالم قاسيم اووون موغام ايفاسى دير...

زامانيندا احمد آغا اوغلو چاغداشلاشمانين ميلّى مدنيت لرى (كولتور لرى) آرادان قالديراجاغى، يا دا اونا ضربه ووراجاغى انديشه سى داشييان لارا بو دوشونجه نين اساس سيز اولدوغونو اوزون-اوزون ايضاح ائتميش دير. يوخاريدا آدى چكىلن مشهور اوچ مدنيت ده عىنى باتى مدنيتينده يئر آلميش روس لارين، فرانسىز لارين، اينگىليس لرين و ايتاليان لارين كولتور لرى نين نه قدر فرقلى اولدوغونو اؤرنك گتيرير. بو كولتور لرى تهديد ائدن تهلوكه نين اولماديغىنى بيلديرير. آغا اوغلو ادعا ائدير: «ميلّى شخصيتى [اۆزلىگى، كيملىگى] يالنىز حركت سىزلىك اؤلدورور. گرک فردلرده و گرک ميلّت لرده حيات، نه قدر قويو و قووتلى ايسه، شخصيت ده او نيسبتده زياده دير. قلبى نين هيچان لارنى يئنى آهنگ لرله سؤيله مەين، ذكا و دىماغى نين [تفكّورونون] محصول لارى ايله اينسانلىغا وئرىلمى قيلمغا قودرتلى اولامايان، فعاليتى نين مئيوه لرىنى گئنل بازارا چيخارامايان [بشر مدنيتينه قازانديرمايان] جمعيت لر هانسى شخصيت دن، هانسى اؤزلوك دن سؤز ائده بيلرلر.»^۱

تقليد/يامسئلاما بير باشقا فلاكت دير. بو ساحه ده ان حسّاس تجروبه نى سووت دؤنمينده ياشادىق. فورماجا ديششديك، «فيرنك قياقه لى/ولدوق.» (على بى حسين زاده). گۇرونوشده «هئج كس دن گئريده دئىلييك» اىماؤى وئرمه يه چاليشديق. سووت دؤولتى نين طلب لرينه اويغون اولاراق مركزه اولانين كيچيك واريانتى اۆلكه ميزده ياراندى. اما داها كئيفيت سيز و آنلام سيز شكيله.

^۱ - Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, s. ۲۷.

بو بۇيوك بلا - تقليد، باغميسيزلىق دۇنمىندە دە داوام ائتدى. دانىشيق و يازى دىلى نىن ياد سۇزلرە دولدورولماسى بو تقليدە بىر نومونەدیر. باشقا بىر نومونە مىللى و مودئرن تحصيل سيستمى نىن يارانماسى ضرورتىنە مىلت و دۇولت اولاراق اۇنم وئرمەك دیر. تئلتويزيا و گونلوك حياتىمىزداكى آچىق-ساچىقلىغى موعاصىرلىك سايماق دیر. مىللى دَيرلرە و مىلتچىلىگە دوشمن كسىلمك دیر...

سانكى باتى نىن چاغداش دَيرلرىنى آلاركن يولدا بو دَيرلر معناسىنى، ماهىتىنى ايتىرىر. سيروس تبرىزلى نىن سووت دۇنمىندەكى موقايىسەسى ايندى دە كئچرلى دیر. علمىمىز نورمال علمە، ادبىيىمىز نورمال ادبىيات... كاريكاتورادير دئىردى سيروس تبرىزلى. ايندى دە مىللى مجلسىمىز دئموكراتىك دۇولتلردەكى پارلامنتىن، سئچكى سيستمىمىز آز-چوخ درجەدە نورمال سايىلاچاق سئچكى نىن، محكمە-حقوق سيستمىمىز عدالت آنالايىشى نىن، اونيوتريسته ميز قاباقچىل دونياداكى علم-تحصيل اوجاق لارى نىن... كاريكاتوراسى دیر.

بو آرادا تابلونو تاماملايان تارىخى تجربەيە دە دىقتى چكك. أوروبا تضيق لرينه و ايمپئريالىزمىنە قارشى دوروش گتيرمك، باتى ديرلرى قارشى سىندا ازيلمەك اوچون موسلمان دوغوسوندا /ؤزونه قاييدىش جهدلرى دە اولموش دور. عثمانلى تارىخىندن بىر عىبرتلى اۇرنك وئرك. ۱۵۹۵-دن ۱۷۰۰-ه قدر سورن عنعنەوى دوزنه دؤنمە فعاليتلىرى اوغورسوزلوقلا سونوجلاندى. داها سونراكى خئىلى درجەدە گنجىكميش /سكى دن يئنىيە كئچيد جهدى ناتامام اولماسىنا باخمىاراق لابود محوى اؤنلەميش اولدو.^۱ ايرانىن كئچميشدە قالميش فوندامنتالىست [بنىادگرا] دَيرلرى گئرى گتيرمكلە ايمپئريالىزمى ديزە چؤكدورمك جهدى باشقا بىر عىبرت درسى دیر. آيت الله خومئىنى، على شريعتى و باشقا فوندامنتالىست ايدئولوق لارين گئنىش تبليغ ائندىگى و مىليون لارلا اينسانى حركتە گتيرن /ؤزونه قاييدىشىن ايران ايسلام جومهوريتى آدى اوغورسوز بىر پراكتىكا ايله نتيجه لندىگى نىن شاهيدىيىك.

سونوج

أوروبا/باتى مودئرنىزم دۇنمىندە اسكىلشميش دَيرلردن قورتاردى، گليشىدى، دونيايا حاكيم كسىلدى. ايندى باتى دوشونجهسى پوست-مودئرنىزم دن بحث ائدير، مودئرنىزم دَيرلرىنى يئردن يئره وورور. بۇيوك صابىر ساغ اولسايدى، «...بىز هله مودئرنىزم نەدير بيلمەيىرىز» دئمزدىمى؟

^۱ - Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: YKY, ۲۰۱۳, s. ۴۲ və sonrakı bölümlər.

ايكىنجى نىفت بومو [رونق] و يوز مىلياردلارلا نىفت دولارىنىڭ ئۆلچەمىگە ئايلىنىپ كەتتى. ۲۱-جى يۈزىلە داۋامىدى. بۇ مىلياردلار پايپوچ ئاندىلى [ئوغۇرلاندى]. ھالبۇكى بۇ كىچىكلىك لوكوموتىۋى ئىلم-تەتقىقات، ئونپۇرسىتەلر ئولمالى ئىدى. تەتقىقات يولۇ سىچىن ئىقتىدار مىللى كۆلتۈرۈن كلىشمەسىنە ئىيىل، مۇلتى كۆلتۈرالىزم ئىيىل عىباب سىاستە كۆچ وئردى. مەقسەد باتىنىن كۆزۈندە مۇتەقى، لىبىئال ھاكىمىيەت كۆرۈنۈشۈ ياراتماق دىر. ھالبۇكى داھا ئىمرەلى يوللا كىتىمك ئولاردى. تارىخى مىسسىيانى (۱۹۲۰-۱۹۱۸) ئىنى شەرتلەردە كىچىكلىشىدىمك ئولاردى. بۇ شانس ھەلە دە قالىر: ۱۰۰ ئىلدىن سۇنرا ئازربايجان ئىنىدىن تۈرك-ئىسلام دۇنياسىنىن دىئومۇكراتىك، لائىك، رىفائە دۆلەت مۇدەللىنى ئورتايا قويا بىلر.

تويىتەر، فەئىسبۇك، تەلەفون كىمى سوسىيال مەدەنىيەت ۋاسىتەلىرىنىڭ ھاياتىمىزدا ئىچىل ئولماسى؛ يەنە ئازادلىق ئادىلى ئاناسال ھاقىن كىچىكلىشمەسى ئۈچۈن كىشىلەر ئامكانلار ئاچىر. بۇ، قۇۋۋەتلىك بۇيۇك ئۆلچەم ھەم سىياسەت بىر قىممەتلىك دىر - يۈزىلەلەرنى پىرولۇمى چۆرۈم يولۇغا كىرگىزىدۇ! مۇۋجۇد ھاكىمىيەت مۇدەللىرى دۇنيانىن كىچىكلىشىدىكى بۇ ئامكاننى ھەمچە ئىشلىتىمك جەھەد ئىشلىتىلەن دىر، ئامما ئوغۇر سۆزلۈككە مەھكۇم دۇر. يۈزىلەلەلە ۋەتەنداشىن سىرەست دۈشۈنمەك دۈشۈنچەسىنى ئازاد ئىفادە ئىتتىمك ھاقىن قارشى بۇ ئازادلىق دار چىچۈەيە سۇخماق ئىستەن قۇرۇملار و تەرول [كىچىكلىك] سۈرۈسۈ دۈرۈر. بىش جەھەد دىر. بۇ، مىليونلارلا ئۆلچۈلۈ ۋاسىتەلەر كۆپە سۈرۈلۈمى دىر. چۈنكى جىن/تەتقىقات شۈبھەدىن چىقىمىش دىر.

غەيەلەدە، تەپۈلۈمدا، ئومۇمىيەتلىك ئۆلچەمدە سۈرۈلۈم كۆلتۈرۈنۈن يارانماسى چۈشەنچەلىك پىرولۇم ئولاراق قالىر. بۇ، چاغداشلاشمانىن مەھكەم داشلارنىدىن بىرى دىر. چۈنكى «سۈرۈلۈم ئانسان جاھىل دىر، سۈرۈلۈم ئانسان ئىسە ئالەم» (مەسئۇلى كەمال ئاتاتۈرك).

مىن ئاسف، ھاكىم ئىنى ئازربايجان پارتىيەسى ۲۹ ئىللىك تەكشۈرۈش ھاكىمىيەتلىك دۇنمىندە ئىنى، مۇدەللىرى ئازربايجاننى قۇرۇ بىلمەدى. كۆھنە ئازربايجانداكى كۆكلىرىدىن قۇرۇتۇلمادى. دۈرۈدۈر، فاسادى [ئەمەلىي] بىر قەدەر دىيىشە بىلدى، ئامما مەھىيەتلىك ئىشلىە بىلمەدى. ئىنى ئازربايجاننى قۇرۇماق ۋەزىپەسى ئىنى سىياسى كۈچە قالدى. ئازربايجاننى، كىچىكلىشىنى ئانلايىپ چاغداش دۇنيا ئىلە ئۆنۈندە-سۈنۈندا ھەمەنگ ئىرەلەلەمەيە چالاشاچاغىنا ئىنەنماق ئىستەدىك. ئانچاق ئىنكىشاف ئىتتىمىش چاغداش باتى ئىلە كاسىب، كىچىكلىشى ئازربايجان ئاراسىندا ئوچۇرۇمۇن ئازالاجاغى ئومىدىنىن يارانماسى ئاز دىر. ئۆلچەلەلە كىچىكلىشى قالمىشلىق بىلەن ئازربايجاننى قۇرۇتۇلماسى ھاقىندا ئاساسلاندۇرۇلمىش جەسۇر نەزەرىلەرنى و كىچىكلىشى فەلەتلىرىن ئولماسى كىچىك دىر. ئاتا-بابالارىمىز كىمى غەلەتلىك ئولمامالىيىق. چاغداش زورۇنداق. مەلەتلىرى يارىشىندا ئودۇز ئولمامالىيىق.

بايراغيميزداكى ايسلام

بايراغيميزداكى ياشيل رنگ نه ايفاده ائدير؟ «ايسلام / ايمانلى / اولاليم» دئىندە فيكىر بۇيۇگوموز على بى حسين زاده-تورانين نه يدى گۇز اۇنۇندە توتدوغۇ؟ اونون مىلت دوكترينىندەكى دىنە باغلى قالماق چاغىرىشى؛ مىللى شعورنا (توركلوگونە) و چاغينا (فيرنگ دوشونجهلى و آوروپا قىيافەلى) باغلىلىقلا نجه اوزلاشير؟ دؤولت بايراغيندا دا يئرینی آلمیش بو دیرە بو گون، ۲۱-جى يوزايلده^۱ نجه باخمالىيىق؟

حسين زاده-تورانين فورموله ائتديگى بو گۇروشه گۇره ساغلام مىلت اولمانين اوچ اولمازسا- اولمازيندان بىرى محض دين بيرليگى دير. مىللى كيملىكده دينين يئرى و ايندىكى آلفىلانماسى نين فۇوق العاده بۇيوك اۇنم داشىماسينا باخمايلاق، آذربايجاندا يئترى قدر موذاكيره مۇوضوعوسونا چئوريلمەميش دير. بو اوزدن ده گونوموز دوشونجه حياتيندا بو حساس مسئلهلرله باغلى اولمازين ايفراط ياناشمالار و يانلىش لار واردير. بيز بو قيسا يازيدا باشدا قويدوغوموز سوال لارا جاواب وئرمك اوچون ۲۱-جى يوزايلده دىنە نه گرگ وار؛ تورك تاريخينده دينين يئرى نه دير و يا بلكه اسكى دينيميز گۇي تانيچىلىغا دۇنك؛ آذربايجاندا دىنى اورتاما دوزن گتيرمك اوچون نه ائتمك گرگ دير؟ كيمي حساس آلت سوال لارا آيدىنلىق گتيرمك يولو ايله حركت ائندەجه ييك.

آنتىك فلسفه دن دىنە، دىندن مودئرن فلسفه يه

آيدىنلانما دۇنميندن بو يانا علمين سورعتلى اينكىشافينا باخمايلاق، دنيا دىنلر نين اينسانلار آراسيندا ياغىنلىغى مسئلهسى عموم بشرى بير حال دير. بو مسئله حاقيندا موسويلىك و خريستيانلىق اۇرنگينده زنگين ادبيات واردير.^۲ اۇنجه محض خريستيانلىق اوزريندن بو مسئله- نى اۇزتلەمه يه چاليشاق.

^۱ - مۇوجود يازى قايدالاريميز دىليميزه اويغون اولمايان اسكى روس/سووت اىستاندارلاريندا قالماقدادير. بيزجه، بو قايدالار ديشمهلى، دىليميزه اويغونلاشديريلمالي دير.

^۲ - Christopher Dawson, *Batının Oluşumu*, İstanbul: Dergah, ۱۹۷۶; Lotte Jensen, *The Roots of Nationalism*, Amsterdam: Amsterdam University Press, ۲۰۱۶; Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, İstanbul: Kolektif Kitap, ۲۰۱۵; Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, İstanbul: Pegasus, ۲۰۱۷.

دین‌لری‌نین دونیا‌جا یایلماسیندان اۇنجه‌کی دوشونجه حیاتی‌نین زیروه‌سی آنتیک یونان فلسفه‌سی سایلماقدادیر. اینسانی ناراحات ائدن اؤلوم-قالیم، حیاتین آنلامی مسئله‌لرینه ایلیک دفعه آچیق‌لیق گتیرن ده آنتیک یونان فیلسوف‌لاری، اؤزلیکله /یستو/ مکتبی /یستواچی/ لار/یستویستلر/ اولموش‌دور. بو مکتبین نماینده‌لرینه گۆره، سرحد آنلایشی داشییان تک جانلی اینسان‌دیر، اینسان حیاتی اؤلوم‌لودور (فانی‌دیر). کئچمیش آرتیق کئچمیش‌دیر، گله‌جکسه هله گلمه‌میش‌دیر؛ ایندیکی آنی یاشاماق گرک‌دیر. اؤلوم قورخوسو ساده‌جه خوشبخت اولمامیزا دئییل، سربست قالماغیمیزا دا مانع اولور. قورتولوشو بیر باشقاسیندا دئییل، تام معناسی ایله اؤزوموزده آرامالییق. بو مکتب اؤز گوجوندن مدد اومماغی، ساده‌جه آغلین یول‌لاریندان بهره لنمگی طلب اندیر؛ یتر کی اونو گره‌یینجه دیرلندیریب، اوندان جسارتله و جیدیتله ایستیفاده ائده بیله‌سن. اؤلوم قورخوسو و یا قایغی‌سینا غالیب گلمگین، حیاتین داوام‌لیلیغینی تأمین ائتمگین اوچ یولو واردیر: اؤولاد یاراتماقلا، اوزون زامان خاطیرلانا‌جاق شان-شؤهرت صاحیبی اولماقلا، بیر حال‌دان باشقا بیر حالا کئچمکله. سنئجانین بو فیکری مشهور‌دور: *بیز یاشاماعی گۆزله‌یرکن، او گلیب کئچیر. یا دا ائپیکتئتوسون دوستورو یوزایل‌رجه تکرار ائدیلدی: یاخشی حیات، نه اومیدین، نه ده قورخونون اولدوغو بیر حیات‌دیر؛ یعنی اولانلا باریشان بیر حیات، دونیانی اولدوغو کیمی قبول ائدن بیر حیات‌دیر.*

سونراکی اورتا‌چا‌لار دؤنمی‌نین دوشونجه حیاتی آوروپادا خریستیانیلیغین حاکیمیتی آلتیندا کئچدی. ایلیک اۇنجه آنتیک فلسفه‌نین دونیانین ان درین ماهیتی، هم عدالتی، هم ده گۆزل اولان آهنگ، نظام آنلایشی (یونانجا کوزموس) هدفه آلیندی. آهنگلی و مقدس قورولوش بیر فردله، عیسی پیغمبرله دییشدیریلدی؛ اینانج اغیلین یئرینی آلدی؛ فیلسوف‌لارین عاغلی دئییل، ساده اینسان‌لارین تواضعکارلیغی اساس آلیندی؛ فلسفه دینین خیدمتچی‌سی، سخولاستیک بیر دیسیپلین حالی آلدی. خریستیانلیق، اؤلومو بیر یانیلما حالی ساییب قورخولاری یاتیشدیردی، آما بونو سربست دوشونجه حسابینا ائتدی. وئردیگی حضورون قارشیلیغیندا اینانجا یئر ائله‌مک اوچون عاغیل‌دان ال چکمگی، اینانجی قبول ائتمک اوچون سورغولاییجی/تنقیدی دوشونجه‌یه سون وئرمگی طلب ائتدی. خریستیانیلیغین ان جاذیب یانی اونون اخلاقا وئردیگی اؤنم اولدو. ایلیک دفعه بوتون اینسان‌لارین برابرلیگی فیکری اورتایا چیخدی؛ ماهیتین سۆزدن داها اؤنملی اولدوغو تثبیت ائدیلدی؛ دینی ایجماع‌نین عضولری قارداش اعلان ائدیلدیلر. خریستیانلیق، عینی زاماندا اینسانین گونلوک حیاتدا راست گلدیگی اساس سوال‌لارینی داها آیدین و ساده، داها اینان‌دیرییجی دلیل‌لرله جاواب‌لاندیردی. خریستیان قورتولوش دوشونجه‌سی نهایت اینسان‌لارا تام معناسی ایله اؤلوم‌سوزلوک وعد ائتمکدن بئله چکینمه‌دی. عیسی پیغمبر،

سئوگى اوزىرىنە قورولان حياتىن دونىوى اۆلۈملە سونا چاتماياجاغىنى وعدا ئىدىن، *اۆلۈمۈ/اۆلدۈرۈن* يىتگەنە شەخس سايىلدى.

مىن ايدىن آرتىق بىر زاماندا (*قارائىلىق يوزايل/لردە*) آوروپا اينسانى تەك تانرى، جەنن-جەنن، ماددە-روحىت، يەنى دىن دوغوش، مەشەر گونۇ، گونەلار يىن باغىشلانماسى... كىمى دەرلەر اورتامىندا ياشادى. ۱۶-جى و ۱۷-جى يوزايل لردە كى رەفورما، آردىنجا دا آيدىنلانما اينقىلابلار گىندىشىندە مودەرن/چاغداش فەلسەفە حاكىم دىنى دوشونجە سىستېمىنى يەرلە بىر ائىتتى. آنتىك دۇنم فەلسەفەسى يەنى دىن دوشونجە حياتىنا مال ائىدىلدى. آما يەنى شەكىلدە و سۈيەدە. آنتىك دۇنمىن دوزنى (كوزمىك)، آرتىق اۆزۈ-اۆزۈنە مۇوجود اولان، گىرچىگىن باغرىندا *آ* پىرورى [اۆنچەدىن] يەر آلمىش بىر شىئى دىيىلدى. بو، مەركىزىندە اينسانىن دوردوگو و مەھس اينسانىن قوردوگو يەنى بىر دونيا دوزنى دىر. بورادا سەبب-نتىجە پرىنسىپى، تەجرۈبە مەتودو حاكىم دىر. دىئىكار تەئسەن كەنتا مودەرن دۇنم فەلسەفەلار ايدراكى، اخلاقى، حەتتا قورتۇلۇش دوكترىنلرىنى اينسانلىق دوشونجەسى (ھومانىزم) اوستونە يەنى دىن قورماغا چاللىشىرلار. يەنى اينسانىن اچىقىندە آرتىق «طەبىئەت سوسور، يەرنە ايرادە دانىشىر.» (روسسو) دىن اوغروندا اۆلمەگىن يەرنى ايدىنلۇشۇرلر اوغروندا اۆزۈنە فەدا ائىتمەك آلدى. پوزىتېوىست فەلسەفە گۇرە (آگوست كومتى، ۱۸۵۷-۱۷۹۸)، آرتىق اينسانلىغىن تەئۈلۈش [الەيات] و مەتافىزىك دۇنملىرى كەچىپ گەتمەش، مەئبەت ئەلملەر دۇنمى باشلامىش دىر؛ تانرى گۇدىن ائىدىر يەلمەش، دىنلەر لوزوم قالمامىش دىر؛ بونۇن يەرنى ھومانىزم تەتمۈش دور. چارلز داروون (۱۸۸۲-۱۸۰۹) طەبىئى سەچىم نەزىرىسى ايلە تانرىنىن يەرنە طەبىئەتتى قويدو، اينسانلار حەيوانلار يىن تەكامول مەھسولۇ اۆلدۈرگۈنۈ تەئبەت ائىتمەيە چاللىشىدى. مەشھور فرەئرىش و. نىچە (۱۹۰۰-۱۸۴۴) «*تانرى اۆلدۈ. تانرىدان گەئرىيە بىر اۆلۈ قالدى. و اۆنۈ بىز اۆلدۈردۈك.*» ادعاسى ايلە مەئسەلەنىن يەتتەگىنى بىان ائىتتى.

پەست-مەدەئرىست و گونوموزون دىگر فەلسەفى جەريانلارنىن اينسانى راحەتسىز ائىدىن، دوشۈندۈرۈن اۆلۈم-دەرىم مەئسەلەلرى حاقىندا كى گۇرۈشلرىنىن اوستۈندىن كەچەرەك، باشدا قوبۇلان سۇالا دۇنك. قىسا اۆز تەلمەدىن دە گۇرۈندۈگۈ كىمى، آنتىك فەلسەفە داخىل ھەچ بىر فەلسەفە دونيانىن ايدراكى، اخلاق و قورتۇلۇش مەئسەلەلرىنە دىن قدر راحەتلايدىچى، تەسكىنلىك گەتىرن، سادە جاواب وئەرمەش دىر. دونيانىن قورۇلۇشۇ، اجتماعى اخلاق، اينسانىن سونۇ كىمى بىر-بىرىنە باغلى تەمل مەئسەلەلەر اۆزۈنە مەھسۇس ايدىنلىق گەتىرن دىن، دۇۋەتلىن، تەھسىللىن، ئەلمىن و سايەرنىن اوندان قوپماسىنا باخمايلاق، مەھس بو سەبدىن بىرىن بىر حەسەسى اوچۇن گەركلى دەر اولاراق قالماش، آز يا چۇخ درجەدە وارلىغىنى قورۇمۇش دور. آما گونوموزون رەئاللىغى بودور:

دین حاکیم مۇوقعینى چوخلان ایتیرمیش، دئیزم، آتئیزم، آقنوستیسیزم و سایرەنین تأثیرىنین آرتماسى مئیلینى قبول ائتمک مجبوریتینده قالمیش دیر. نفوذلو بیر بین الخالق تشکیلاتین (Gallup) دۆرد آنکئت ساییمینا گۆره، ۲۰۰۵-ده دونیا اهالی سی نین ۷۷٪ ى دیندار، جمعی ۴٪ ى قاتی آتئیست ایدی؛ ۲۰۱۲-ده ۲۳٪ دیندار اولمایان و ۱۳٪ قاتی آتئیست ایدی؛ ۲۰۱۵-ده ۲۲٪ دیندار اولمایان و ۱۳٪ قاتی آتئیست ایدی؛ ۲۰۱۷-ده اهالی نین ۲۵٪ ى دیندار اولمایان و ۹٪ ى ده قاتی آتئیست (دیندار اولمایانلار جمعی ۳۴٪) ایدی.^۱ بیر قایدا اولاراق دیندار اهالی نین یوکسک اولدوغو اۆلکه لر سیراسیندا ایلک یئرلری اوچونجو دونیایین یوخسول اۆلکه لر یوتور. دونیا چاپیندا دینین و دینی باخیشین اؤز تیندن سونرا تورک تاریخینده دینین اوینادیغی رولون اؤزلیک لرینه کئچه بیلهریک.

تورک تاریخینده دین

دین، باشقا میلتلر ائتنیک بیرلیک لر کیمی تورک لرین ده تاریخینده مورگب، کشمکشلی، اما اؤنملی رول اوینامیش دیر. اؤنجه، اسکی تورک لرین آوراسیاداکى یئرلشمه آرئالی نین گئنیشلیگی، فرقلی مدنیت لرله تماسی و فرقلی ایقلم شرط لریندن دوغان یاشام طرزى زامان و مکان پارامترلرینده فرقلیلیک یاراتمیش دیر. بو نه دندن دولایى، اسکی چاغلاردا بوتون تورک لر ی بیر آرادا توتا بیلن تک دینین اولماسینی ادعا ائتمک مومکون دئییل دیر. بوندان باشقا، تورک لر ده باشقا میلتلر کیمی تاریخی بویونجا بیر نئچه دفعه دین دییشمه سی حالینی یاشادیلار. ایسلاما کئچمه میشدن اؤنجه تورک بویلاریندا فرقلی دینلرین یاییلماسی بللی بیر تاریخی فاکت دیر. موسویلیک، زردوشتلوک، بوددیزم، مانوی چیلیک، خریستیانلیق و سایرەنین آیری-آیری دؤنملرده تورک دؤولت لرینده یاییلماسی، حتی رسمی ایستاتوس آلماسی حاقیندا تاریخ ادبیاتیندا یئرلی معلومات واردیر. تورک لرین اؤز لرینه مخصوص دینی - گۆی تانریچیلیق (تانریچیلیق، تنقیریچیلیک) حاقیندا دا آز یازیلما میشدیر.^۲ تورک توپلوملاری نین هامی سینی احاطه ائتمه سه ده اونلارین محض یاشام طرزیندن دوغان اؤزلیک لرینه قیسا گۆز آتاق.

^۱ -

[https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_irreligion#:~:text=Relative%۲۰to%۲۰its%۲۰own%۲۰populations,Japan%۲۰\(۶۴%۲D۶۵%۲۵\).](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_irreligion#:~:text=Relative%۲۰to%۲۰its%۲۰own%۲۰populations,Japan%۲۰(۶۴%۲D۶۵%۲۵).)

^۲ -مثلاً باخین:

- Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul: Toker, ۱۹۸۹; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi, ۱۹۸۹; J.P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul, ۱۹۹۸;

اسكى توركلرين «مىللى» دىنى اينانىش لارى نىن مركزىندە گۆى تانرى (گۆك تانرى، تك تانرى) آنلايشى يئر آلمىش دىر. گۆى تانرى تك يارادىچى و بوتون مقدس وارلىق لارىن باشى سايلىمىش دىر. اينسان لارىن، يئر اوزونون يارادىچى سى و حاكىمى اولان تانرى/تئنقرى اينانجى، هونلارا قدر گئدىب چىخىر. اورخون عابىدەلرىندە تانرى نىن بوتون يوكسك صىفتلرى سايلىمىش دىر. تانرى تك دىر، گۆيدە دىر، ازلى و ابدى دىر؛ تاىى برابرلى اولمايدىر؛ يارادان دىر، اولدورن دىر، جزالاندىران دىر؛ اسيرگەين و باغىشلايدىر؛ اينسان لارى بىلگىلەندىر و يول گۆسترن دىر. كاغان لارى تاхта چىخاران و باغىمسىز دؤولت قورمالارىنى تامين ائدن دە تانرى دىر. تورك جاھان حاكىمىنى مەكوره سى نىن آنا فىكرى دە بودور: گۆى اوزوندە تك بىر تانرى وارسا، يئر اوزوندە دە تك بىر كاغان اولمالى دىر. تانرىچىلىقتا آخىرت (يانوت كونى)، روح (تىن، كوت، سونە، سور)، جنت-جەننەم (اوچماق-تامو)، ايكى ملك (يايۇچى، كۇرمۇس) اينانجى دا واردىر. بونونلا بىرلىكدە اولگن، كايرا كان، هوماى، ايدوك، يئرسو، اثرلىك كان كىمى دىنى آنلايشى لارى دا اولموش دور. آنجاق پىغمبرى، مقدس كىتابى، مەبدى اولمامىش دىر.

توركلر آراسىندا كئچمىشدە، بعضى يئرلردە ايندى دە (آلتاى، ياكوت، شور توركلرىندە) راست گلەن رىتوال لارى - شامانچىلىقى «توركلرين اسكى دىنلرى» اولاراق تەقدىم ائتمەك تەجرۇبەسى اولموش دور. بو مسئلەنى آراشدىران عاليملرين فىكرىنچە، «توركلرين نە شامانىزم دئە بىر دىنلرى اولموش، نە دە شامانىزم تام اولاراق دىنى فئومئىن ايفادە ائتمىش دىر»^۱

توركلرين دىنى حىاتى نىن ان حساس طرفلرىدن بىرى اونلارنىن ايسلاما كئچىشى دىر. داھا دوغروسو، بو كئچىش دىن كاركاتىرى دىر. اۋزونه مەخصوص دىنى اينانىش سىستەمىنە (تانرىچىلىق) صاحىب اولان، يئر-يئر باشقا ياىغىن دىنلرە (موسولىك، زردوشتلوك، بوددىزم، مانوىچىلىك، خرىستىيانلىق و س.) دە اطاعت ائدن توركلر، ايسلامى كۆنوللو اولاراق قبول ائتدىلر، يوخسا عرب ايشغال لارى نىن سونوندا موسلمان اولدولار (قىلىنچ موسلمان)؟ بو مسئلە اون ايللرلە موزاكىرە و موباحىثە مۇوضوعسو اولموش، ايندى دە آكادەمىك آراشدىرمالارنى مۇوضوعسو اولاراق قالماقدادىر. مسئلە نىن آيرىنتىلارنىا گىرمەدن بىر نئچە بىلىنن مقامى سىرالايق.

Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, İstanbul: Cem, ۲۰۰۳; *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara:Grafiker, ۲۰۱۵; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan, ۲۰۱۶; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara: TTK, ۲۰۲۰.

^۱ - Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, s. ۱۲۶.

ايسلام، موسسوليك و خريستيانلىغىن داوامى كىمى اورتايا چىخىمىش اولسا دا؛ يىددىنچى يوزايل عرب اجتماعى حياتىنىن محصولو ايدى و بو حياتىن اۆزلىكلىرىنى اۆزۈندە داشىيىردى. بو يىنى دىننىن گىنىش جوغرافىالار يايىلماسى و دونيا دىننىن چئورىلمەسى اساساً سىلاح گوجونە، ساواش لارلا باش وئرمىش دىر. توركلر آراسىندا ايسە ايسلامىن يايىلماسى حاقىندا عمومىلشدىرىجى بىر فىكرىن (كۆنۈللۈ، يا زورلا) مدافەسى چتىن دىر. چونكى دىيىلدىكى كىمى يىددىنچى يوزايلە تورك دونياسى گىنىش جوغرافىانى احاطە ائىردى و ايسلاملاشما سورجى تخمىناً ۳۰۰ ايل چكدى. ايسلامىن يايىلماسىنىن بىرىنچى مرحلەسى اموىلرىن حاكىمىتى دۈنمىندە (۷۵۰-۶۶۱) باش وئردى. اموىلر ايسلام تارىخىندە عربىن سىمبولو اولاراق تانىنىر. عرب اولمايان لارا (مولىلرە) موناسىبتە قانلى ساواش لارلا اونلارنى تابع ائتمك، آغىر وئركىلر قويماق، زور تطبيق ائتمك، ساواش اسىرلىرىنى كۆلە اولاراق ساتماق... كىمى منفى حاللار تكدىب ائىدىلما تارىخى فاكتلار دىر. عرب/اموى وحشتىنىن سىمبولو خوراسان والىسى قطىبە بن موسلوم (۷۱۵-۷۰۴) اولدو. توركوستان جوغرافىاسىندا اونلارلا شىهرىن ايشغالى، تالان ائىدىلمەسى، ساكىنلرى نىن قىلىنچدان كىچىرىلمەسى، گىنچلرىنىن كۆلە بازارلارىندا ساتىلماسى... بو قان اىچىن شىخىن آدى ايلە باغلى دىر. بعضىلرىنىن گۆلىلرە قالدىردىغى بو «ايسلام فاتحى» ەم دى ايشغال ائىدىكى شىهرلەدە ايسلاملاشدىرما مقصدىلە ائولرىن يارىسىنى عىگرلرىنە وئرمەسى و اونلارنى تورك عايلەلرىنە يئرلشدىرمەسى كىمى اىنسانلىغا ضىد ايشلرى ايلە دە مشهور دور.^۱

توركلرىن ايسلامى قبولونون ايكىنچى مرحلەسى عاباسى حاكىمىتى دۈنمىندە (۱۲۵۸-۷۵۰) باش وئردى. عاباسى خىلافتى ايدئولوژىسىنىن اساسىنى آرتىق عرب ايرقچىلىكى دىيىل، موسلمان اومتچىلىكى توتدو. عرب ايلە مولى آراسىنداكى فرق آزالدى. ايمپىراتورلوقلارداكى كلاسىك/ىش بۇلگوسو پرىنسىپى خىلافتەدە اويغولانماغا باشلادى: مولكى حاكىمىتەدە ايرانلى-لار/فارسلار گىنىش تمثىل اولوندولار؛ توركلر ايسە اساساً حربى ساحەيە جلب ائىدىلدىلر. آفشىن، ايناك، واصىف، اشناس، بوغا الكبىر، بوغا الصغىر، ھاكان اورتوج كىمى كوموتانلار خىلافت اوردوسونون اۈنملى بۇلوملرىنە باشچىلىق ائىدىلر. بو كوموتانلار ساراي ايشلرىنە دە قارىشىر، حتى خلىفەلرىن دىيىشمەسى ايشىنە بئلە موداخىل اولوردولار. اۈرنك اولاراق خلىفە معتصمىن (۸۴۲-۸۳۳) تورك حربى بىرلىكلىرىنىن ياردىمى ايلە حاكىمىتە گتىرىلمەسى بىلىنن حادىثە دىر. بو كوموتانلار بعضى يئرلەدە تولون اوغوللارنى (مصر، ۹۰۵-۸۶۸)، اىھشىدىلر (مصر، ۹۶۹-۹۳۵) و ساج اوغوللارنى (آذربايجان، ۹۲۹-۸۹۰) آدى ايلە تانىنان يارى باغىمسىز دۈولتلر قوردولار. تورك يوردلارىندا اۈزلىكلە يئرلى آرىستوكراتىيانىن ايسلاما كىچمەسى سورعتلندى.

^۱ - ۲۱-جى يوزايلەدە بو ايشى چىن حاكىمىتى اويغور توركلرىنە موناسىبتەدە اويغولادى.

يىنى سوسىيال-سىياسى شىرتلار، ۋىزىلىكلە غاباسى حاكىمىتى تىرىندىن يىنى تىدىماتى، بو سورجىن (ايسلاملاشمىن) سورعتلىمەسى اوچون اويغون اورتام ياراتماقتا ايدى. بو مىسىلەن بىلىجىلىرىنىن اورتاق فىكىرىنە گۇرە، تانرىچىلىغىن اساس پرىنسىپلىرى (مونوتىزىم [ىكتاپرىستى])، روھون ۋلومسوزلوگو، آخىرت دونىاسى و س.) ايله ايسلام فىلسەفىسىنى بىر-بىرىنە اويغون گىلمەسى بو دىيشمەنى آسانلاشدىرىدى. داھا بىر عامىل - ۷-جى-۱۰-جو يوزايل لىردە ايسلام/عرب فىلسەفىسى، علمى و كولتورونون گۇرونمەمىش سورعتلى اىنكىشافى اونون جلباندىجىلىگىنى آرتىرماقتا ايدى. خىلافت مىركىزىنىن (باغداد) ضەيفلەمەسى گىندىشىندە اورتايا چىخان يىنى تورك دۇولتلىرى قاراخانلىلار (۹۴۵) و قىزنەلىلەين (۹۶۳) ايسلامى رىسمى دۇولت دىنى اعلان ائتمەسى ايسلاملاشما سورجىنىن دۇنمىزلىگىنى گۇستىرمىكە ايدى. اورتا دوغودان چوخ اوزاق لاردا اولان ايدىل بولقار دۇولتىنىن خاقانى داھا اول (۹۲۱-۹۲۰) ايسلامىن خىرىنە سىچىمىنى ائتمىشىدى.

سلجوقلو دۇولتىنىن اورتايا چىخماسى ايله (۱۰۳۸) آرتىق ايسلاملاشما سورجى اساساً تورك دۇولتلىرىنىن حىمايەسىنە كىچمىش، سونراكى يوزايل لىردە دە داوام ائتمىش دىر. ايسلام فىلسەفىسى، ۋىزىلىكلە اونون جىهاد، غىزا، فتح، عدالت آنلايشلارى، ۱۱-جى يوزايل تورك يايىلماسىندا ۋىنملى پىسخولوژى-ايدىئولوژى رول اوينادى. توركلىن ايسلامىن قىلىنجىنا چىئورىلمەسى دە بو دۇورە ايدىدىر. ضەيفلەمىش خىلاقتىن بىزانس ھوجوملارىندان قورونماسى دا مىض سلجوقلو دۇولتىنىن و اوندان سونراكى تورك دۇولتلىرىنىن يارانماسى و گىنىشلمەسى ايله باغلى دىر.

توركلىن ىمومىتلى، تورك دۇولتلىرىنىن ۋىزىلىكلە دىنە موناسىبىتدە دىگرلىرىنە (عربلەر، فارس لارا و ب.) نىسبەتاً آشىرى، ايفراطچى اولماماسى بىلىن باشقا بىر گىرچىك دىر. تورك دۇولتلىرىندە دىنلر و مەھبلر آراسىندا تولئىرانت اورتام حاكىمدى. بو ۋىزىلىك اكىنچى اھالىيە نىسبەتاً يارىم-كۇچرى اھالىنىن دىنى احكاملارا داھا آز باغلى اولماسى ايله اىضاح ائدىلىر. سلطان توغرىولون (۱۰۶۳-۱۰۳۷) غاباسى خلىفەسىنە بو دونيانىن /ىشى مىنە ايدىدىر، سن /وبىرى دونيانىن /ىشلىرى ايله /ىلگىلن دىمەسى و فاكتىك اولارق اىلك دفعە لائىكىلىك ۋىرنى گۇستىرمەسى تصادفى تارىخى فاكت سايىلمامالى دىر.

توركلر و ايسلام مۇۋەسسوندان باشقا بىر وورغولنامالى ۋىزىلىك ايسە ۱۶-جى يوزايلدن سونرا تورك دۇولتلىرىندە (ىثمانلى، صفوى) قاتى موخافىظەكارلىغىن ۋىرونە يىر ائتمەسى دىر... ىثمانلىدا شىبەلەر، صفوىلردە سونولرە قارشى قىتل عاملار عىنى دۇنمە (رىفورما دۇنى) آوروپاداكى مەھبل ساواشلارىنى خايطىرلا دىردى. بو مەھبل ساواشلارى اون ايللرلە داوام ائتدى

و تورک دۇنياسى اوچون فلاكتله نتيجه لىندى. مذهب دوشمنچىلىگى تېلىغاتى آلتىندا اون ايل لرله داوام ائدن عثمانلى-صفوى ساواش لارى اسكى ايپىك يولونون ايشلمه سىنى دوردوردو. ان اۇنملى سى - توركلوك مذهب باخيمىندان بۇلوندو، سوئو توپلومون تام اورتاسىندا بير شيعه آنكلالوى [محدوده سى] ياراندى. بو گنديشات سونراكى يوزايل لرده توركلوگون حياتىنا منفى تاثيرىنى گۇستردى. آشىرى موحافىظه كارلىغىن آرتماسى ايله ياناشى، توركلوك اثنتىك كىملىگىنده كى بعضى عنصرلى ده ايتىرمىش اولدو. عثمانلى دا عربچىلىك، صفوى لرده فارسچىلىق آرتدى. تورك دؤولت لىرىنده دىنى اورتامىن اساساً يابانچى عنصرلرىن (عرب و فارس اولماسى) ايختيارىنا وئرىلمه سى؛ ايره لىله يىن يوزايل لرده سياسى سورجه بيرباشا تاثير ائدن عامىل ياراندى.

آروپادا مذهب بۇلگوسو ۱۷-جى-۱۹-جو يوزايل لرده مىللى كىلسه لرىن، تحصيلىن، ادبىياتىن... يارانماسىنا بۇيوك تكان اولدو. اۇزونو روما كىلسه سى و لاتىن تىك آلىندىن [انحصارىندان] قورتاران آروپادا مىلتلشمه سورجى سورعتله ايره لىله مەيه باشلادى. يئنى مذهب لر (پروتىستانتلىق، كالوينىزم، پرىسبىتارىان...) خرىستىيانلىغىن فلسفه سىنه يئنىلىك گتىردىلر. اۇرنىك اولاراق، پروتىستانت فلسفه سىنده تانرىيا ان ياخين اولان ان مۇمن اولان دئىل، ان چاليشقان، قناعت ائدن و عايله سىنه باغلى اولان سايىلدى.

تورك دۇنياسىندا مذهب آيرىشمالارى نىن عىنى سونوج لارا سبب اولدوغو حاقيندا فيكىر يوروتىمىك مومكىن دئىل دىر. تام ترسىنه، دىنى موحافىظه كارلىغىن آرتماسى، اومتچىلىگىن حاكىم مۇوقعيه كئچمه سى؛ تورك دۇنياسى نىن بۇيوك بير قىسمىنده (عثمانلى، ايران) مىللى فيكىرىن و فعالىتىن (توركچولوگون) قارشى سىندا دوران اساس عاميله چئوريلدى. دىنى احكام لارا ايفراط باغلىلىق عىنى زاماندا چاغداشچىلىغىن (چاغداش دىرلىرى آلماغىن) قارشى سىنى كسن بير باشقا مانعه اولدو. روسيا ايمپىرياسىندا كى توركلر اوچون ايسلام، فرقلى رول اوينادى - روسلاشدىرما قارشى سىندا اۇنملى بير سىپر اولدو. عىنى رولو دوغو توركوستان داكى اويغورلارىن چىنلىلشمه سياسىينه ديره نىشىنده گۇروروك.

صادالانان اۇزلىك لر تورك يوردو آذربايجان دا اۇزونو نئجه گۇستردى؟ اورتا چاغ لارا گئتمه دن مىلتلشمه سورجىنده دىنىن اوينايدىغى رولا اساساً توركچولوگ و چاغداشچىلىق بوجاغىندان قىسا گۇز آتاق.

قوزئی آذربایجان دا دین

چار روسیاسی، موستملکه سینه چئویردیگی قوزئی آذربایجان دا دینی اورتاما اؤزل دیقت صرف ائتمکدهیدی. چونکی هله فنودال-دینی دوشونجه نین حاکیم اولدوغو بو اۆلکه ده (آذربایجان دا) موستملکه رئژیمنین اوتوروشماسینا مانع اولاییله جک اؤنملی عاملیلردن بیر دین (ایسلام) و اونو تمثیل ائدن سوسیال طبقه (روحانی صنیفی) ایدی. قونشو خریستیان خالق لاردان (گورجولر و ائرمینی لر) فرقلی اولاراق تورکلوک، یئنی موستملکه حاکیمیتمینی قورتاریجی اولاراق گؤرمور، خریستیان ایمپیریادا صداقتینه اعتبار ائدیلمه یین (*busurmanskiy inoredets*) (بیزدن اولمایان موسلمان لار؟) ایستاتوسوندان هئچ ممنون دئییلدی. قافقازین اویری طرفینده آزادلیق حرکتی نین دینی ایدئولوژی (موریدیزم) آلتیندا داوام ائتدیگی ده گؤز آردی ائدیلمه یه جک فاکت ایدی. ایمپیریاداکی تورکلره (تاتارلار، باشقیردلار، چوواشلار...) موناسیبتده ۱۵۵۲-دن بری اوغولانان دین سیاستی موستملکه سیستمی نین حساس ترکیب حیصه سی اولدو. چارلیغین منافع ی باخیمیندان اوغورلو ساییلاییله جک بو زنگین تجربه دن آذربایجان دا اایستیفاده ائدیلدی.

ایلیک اؤنجه خریستیان ایمپیریاسیندا (روسیادا) صداقتی دایم شوبه ه آلتینا آلینان خالقین دینی حیاتیتمینی نظارته آلماق گرکدی. سؤمورگه چی حاکیمیت اوچون پروبلئم چیخارا بیله جک روحانیلیغین داورانیشی دا گونلوک نظارتده اولمالی ایدی. چارلیق، اوزون ایللر بو ساحه ده هانسی سیاستی یئریده جگینی کسديره بیلمه دی، موختلیف کونسئپت و پلان لاری سیناقدان کئچیردی. حتی ایشغال سورجینده روسلار بؤیوک خیدمتی کئچن تبریزی موجتهید آغا میر فتح طباطبایی آدی بیر بویروق قولونو قافقازدا شیعه اهالییه دینی رهبر اولاراق سیریمغا چالیشدی. موسلمان اهالینی خریستیانلاشدیرماق و روسلاشدیرماق اوچون فرقلی یوللار تکیلف ائدیلدی، موختلیف اساسنامه لر قبول ائدیلدی. نهایت، ۱۸۷۲-نین آپریلینده چار، *زاقافقازیدا/ شیعه/سوئو روحانی/ید/ره/لری* حاقیندا اساسنامه نی تصدیق ائتدی.^۱ گیریش حیصه سینده سندین قبولو ایله گودولن مقصد آچیقلا نیر: «موسلمان روحانیلیگی طرفیندن قانونلارین و حؤکومت گؤستریش لری نین دقیق یئرینه یئتیریلمه سینه نظارت، ائله جه ده موسلمان مکتب لری اوزرینده نظارت.» عمومی نظارت ایسه قافقاز جانیشینی، قوبیرناتورلار و قزا رئیس لری نه مخصوص ایدی. زاقافقازیا شیخ الاسلامینی و موفتوسونو چار، روحانی ایداره نین عضولرینی جانیشین، روحانی

^۱-سندین متنی اوچون باخین:

- Rəsul Hüseynli, *Azərbaycan Ruhaniliyi (Xanlıqlar Çağından Sovet İşğalınadək Olan Dövrə)*, Bakı: Kūr, ۲۰۰۲, s. ۱۹۳-۲۰۸.

مجلسی نین صدرینی، عضولرینی و کارگوزاری، ائله جه ده قاضی لری قوبئرناتور تعیین اندیردی. روحانی ایداره لری ایجماع نین نیکاح ایش لری نه، کیچیک موباحیئه لرین حلینه، مسجد مکتب لری نین ایش لری نه، ائله جه ده دینی مراسیم لرین تشکیلی نه جواب ده ایدیلر. ۱۰۰-جو ماده ده یازیلیمیشدی: «قاضی لر، خصوصیه مسجد مکتب لری نه و روحانی مدرسه لری نه ضررلی، حؤکومت طرفیندن یول وئریلمه یین طریقت لرین یاییلماسینا نظارت ائتمه لی دیرلر.»

چارلیق روسیاسی نین قوزئی آذربایجان دا دین و دین آدام لاری اوزرینده سرت نظارت قویماسیندان علاوه، بو حساس ساحه ده یوروتدوگو سیاستین باشقا اؤزلیک لری ده وورغولانمالی دیر. سؤمورگه حاکیمیتی دایم شیعه لرله سوتولر آراسیندا بؤلونموشلوگو داها دا درینلشدیرمه یه چالیشمیش دیر. اؤرنک اولاراق، ساییم ماتریال لاریندا تورک لرین آدینی گیزلتمه لری بیر یانا، گورجولر، اثرمنی لر، روس لار، کوردلر، یهودی لر و قاراجی لاری آدی ایله گؤستررکن، تورک لری شیعه (*Maqometane şiiiti*) و سوتو (*Maqometane sunniti*) اولاراق قئید اندیردی. باشقا بیر اؤزلیک ایسه چارلیغین آذربایجان داکی دین آدام لارینی عثمانلی و ایران دینی مرکز لری و دین خادیم لری ایله علاقه لر یاراتماسینا مانع اولماق، گنج لرین بو اؤلکه لرده تحصیلی نی محدودلاشدیرماق جهدی ایدی. بیر سؤزله، سؤمورگه رئژی می روحانی صیغینی دار چرچیویه سالیب، بویروق قولونا چئوریمک ایسته ییردی.

میلی اجتماعی فیکیرده دین مۇوضوعسونون عمومیتله چار روسیاسی نین دشمن موناسیبتیندن فرقلی اولماسی، حتی اونا ضیدّ اولماسی آنلاشیلان دیر. چار حؤکومتی ایسلامی خریستیانلاشما و روسلاشما قارشى سیندا حساس عامیل حساب ائدیر، ایسلامین و موسلمان دین آدام لاری نین مۇوقع لرینی هر واسیطه ایله ضعیف لتمه یه چالیشیر، پان-ایسلامیزمی (موسلمان خالق لاری نین ایمپئریالیزمه قارشى بیرگه موباریزه سینى) مورتجع بیر حرکات کیمی گؤزدن سالماغا چالیشیر، عینی زاماندا روس حاکیمیتی نی قبول ائدن، گونده لیک دینی حیاتدا مورتجع مۇوقع توتان روحانی لری قانادی آلتینا آلیردی. چارلیغین سونونداک (۱۹۱۷) یوروتدوگو بو سیاستی فرقلی ایستقامت لرده و سرتلیکده گئتسه ده، سون مقصدینه - آذربایجان اهالی سینى خریستیانلاشدیرماغا و روسلاشدیرماغا - نایل اولایلمه دی. اورتا روسیا، سیبیر و ایمپئریانین باشقا بؤلگه لرینه نیسبتاً بوراداکى اوغور سوزلوعون بیر نئچه اؤنملی سببینی گؤستریمک اولار. بورادا سؤمورگه دؤورونون نیسبتاً آز سورمه سی حساس سبب ساییلمالی دیر. باشقا بیر سبب ایسه میلی فیکیر صاحب لری و میلی قوه لرین خالقین دینی نه صاحب چیخماسینی گؤستریمک گرک دیر. بونون ان آچیق-آیدین تظاهورو فیکیر بؤیوگوموز علی بی حسین زاده-تورانین ۱۹۰۵-ده فورموله ائندیگی مشهور اوچلو دوکتربنده (تورک قانلی، ایسلام ایمانلی، فیرنگ قیافه لی/اولاییم!) یئرینی

تاپماسی دیر. موساوات و دیگر میلی پارتیالارین پروگرام سندلرینده، ائلهجه ده عموم-روسیا موسلمانلاری قورولتایلاریندا دینی قوروملارین چار حؤکومتی نین نظارتیندن قورتاریلماسی طلبی نین اولماسی تصادف ساییلمامالی دیر. روسیا موسلمانلاری نین ایکینجی قورولتاییندا علی مردان بی توپچوباشوون (توپچوباشی نین) سوئو-شیعه ایختیلافی نین آرادان قالدیریلماسی حاقیندا خصوصی تکلیفی آلقیشلارلا قبول ائدیلمیشدی: «مذاهیبی-مؤختلیفه آراسینداکی فرق حائز-اهمیت دئییل دیر. بو فرق لر روسیا موسلمانلاری نین روحانی ایشلری اوچون عمومی بیر مؤسسسه ووجودونا دینی نقطهیی-نظردن بیر مانعه تشکیل ائتمز.»^۱

میلی یوکسلیش دؤنمینده (۱۹۲۰-۱۹۰۵) دینین رولو و اؤزلیک لری دیققلشدیریلیر. میلتلشمه سورجینده دینه خصوصی اؤنم وئریلدیگی وورغولانیر. اؤرنک اولاراق ممد امین رسولزاده، ۱۹۱۴-ده میلی دیریلیک باشلیقلى سیلسیله مقاله لری نین آلتینجی سینی (میلتن بیر روکتو /دیرهیی/ده دین دیر) دینین میلی حیاتدا اؤنمینده حصر ائتمیش دیر. میلت قوروجولوغوندا دیلین مستثنی بؤیوک رولونا توخونان رسولزاده، اونون موستملکهچی-آسیمیلاسیونچو سیاستلرده اساس هدف اولدوغونو بیلدیریر.^۲ میلت قوروجولوغوندا دیلله برابر دینین ده موهم رولو اولدوغونو بیلدیرن مؤلف، دینین ده آسیمیلاسیون سیاستی قارشى سیندا حساس عامیل اولدوغونو بیلدیریر. بوراداجا او، دیلله دینی بیر-بیرینه قارشى قویماغین یول وئريلمز اولدوغو فیکرینی وورغولاییر. چوخدان دیر موباحیثه مؤوضوعسو اولان قرآن کریمین میلی دیل لره ترجمه سی مسئله سینده ده توخونور و بونون هم ایسلامین درکی، هم ده میلی دیل لری ن اینکیشافی اوچون گرکلی اولدوغونو بیلدیریر. بو مقاله ده داها بیر قیمتلی، هم ده جورأتلی فیکیر - ایسلامی او یغولاملاردا اصلاحاتلارین آپاریلماسی گرکلیگی - اساسلان دیریلیر.

میلی حیاتدا دینین رولو حاقیندا یازیدا فیکیر بؤیوک لریمیزدن احمد بی آغاوغلودان بحث ائتمه مک دوغرو اولماز. بو مسئله یه حصر ائدیلن چوخ دیرلی یازی لاری مشهوردور. پروبلئمین ماهیتینی آنلاماق اوچون تک ایکي سینه - تورک عالمی و /وچ مدنیت - گؤز گزدیرمک یئرلی اولاییلر. او، تورک دونیاسیندا ۱۹۱۱-لرده پریشان دورومون اوچ سبببندن بیرینین مذهب بؤلونموشلوگو اولدوغونو بیلدیریر. فارس لار و عربلردن فرقلی اولاراق تورک لر، اؤزونو اونوداجاق قدر دینینه باغلی دیر، دئییر. تورکلوکله ایسلامیت آراسیندا هئچ بیر ضیڈیت یوخدور، اونلار

^۱ - Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Halk Fırkası Tarihi*, Berlin: Fırka Divanı, ۱۹۳۸, s. ۴۱.

^۲ - Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Əsərləri*, II cild, Bakı: Şirvanəşr, ۲۰۰۱, s. ۴۸۱-۸۳; *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۵۰۶-۵۰۷.

آراسیندا ایختیلاف سالانلار بو ایکی دَیرین ماهیتینه بلد دئییلر. حیات ایره‌لیلهدیکجه دینه سیاسی و اجتماعی یاناشمادا دا دییشیکلیک اولمالی دیر، دئییه جورأتلی بیر تکلیف ایره‌لی سورور.^۱ تورک دونیاسی‌نین بو بؤیوک فیکیر آدامی‌نین ایکینجی اثری (وچ مدنیت، ۱۹۱۹) باتی/خریستیان مدنیتینه مغلوب اولموش دوغو/موسلمان دونیاسی‌نین «یاشاماق ایسته‌یرسه» حیاتیندا موهومّ دییشیکلر ائتمک مجبوریتی حاقیندادیر. ایلك اؤنجه دین ساحه‌سیندن باشلاماق لازیم‌دیر. چونکی، «دین بیزی بشیکدن مزارا قدر تعقیب ائدر و یالنیز روحی احتیاج‌لاریمیزی دوپورماقلا قالماز، بوتون مادی حیاتی‌میزی دا دوزنلهمه‌یه قالدیشار.»^۲ دین آلانیندا باتی ایله دوغو آراسیندا، اینجیل ایله قرآن، پیغمبرلر آراسیندا درین موقایسه‌یه آپاران مؤلف، چیخیش یولو اولراق لائیکلیگی سئچمکده (ایش‌بؤلومو و وظیفه‌ آیریمی) ایصرارلی دیر: «اینانج‌لار و عبادت‌لرده دینه باغلی اولدوغوموز حالدا، دنیا ایش‌لرینده تامامی‌یه سربستیک... قورتولوش یالنیز دنیا ایش‌لری‌نین دوزنلنمه‌سینده تام سربستی قازانمیزا باغلی‌دیر.»

سوونت دؤورونده آشیری تبلیغ اولونان سید عظیم شیروانی‌نین، میرزه جلیل و باشقا ملّانصرالدینچی‌لرین دینی فاناتیزمه، خورافاتا قارشی کسکین یازی‌لاری و فداکار ایش‌لرینی ده وورغولامالییق.^۳ بو یازیچی و شاعیرلره گؤره، روحانیت میلی پروبلئم‌لرین حلّینده بوینونا دوشن وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمکده عاجیز قالدی، قونشو میلّت‌لرین روحانی صینفی ایله موقایسه‌یه ائدیلمه‌یه‌جک قدر ضعیف و جلییز اولدو. تنقید و تضییقین سبب‌لریندن بیرى ده روحانی‌لردن بعضی‌لری‌نین گرکسيز و زیانلی مذهب آیریلیغینی کؤروکلهمه‌لری ایدی.

اؤلکه اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین موسلمان اولدوغو اؤلکه‌ده آذربایجان خالق جومهوریتی (۱۹۲۰-۱۹۱۸) حؤکومتی‌نین موسلمان ایجماعسینا، اؤزلیکله موسلمان دینی ایداره‌لرینه موناسیبتده اوغولادیغی سیاستین موهومّ اهمیتی واردی. حؤکومت چارلیق دؤنمیندن میراث قالمیش شیعه و سونّو دینی ایداره‌لرین تیفلیس‌دن مووقتی پایتاخت گنجیه‌یه، سونرا ایسه باکی‌یا کؤچمه‌سینی رغبتله قارشیلادی. آیری-آیری فعالیت گؤسترن بو ایداره‌لرین بیرلشمه‌سی مسئله‌سینه ده سیاسی حاکیمیت تقدیرله یاناشدی. ۳۰ اؤکتیابر ۱۹۱۸ تاریخلی مکتوبلا

^۱ - Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Doğu Kitabevi, ۲۰۱۳, s. ۴۱-۴۲.

^۲ - یئنه اورد، ص. ۲۹.

^۳ - میرزه فتحعلی آخوندوون یازدیقلاری تنقید دئییلدی، دیندار اینسان‌لارین حیس‌لرینی تحقیر ائتمکدی. اونا گؤره ده دفتینده بیر نفر بله موسلمان ایشتیراک ائتمه‌میش، اونو دؤرد خریستیان حامل گؤموشدو. مسئله حاقیندا گئنیش بیلگی الماق اوچون باخین:

- Nəsim Nəsimli, *Güneyli Quzeyli Məsələlərimiz*, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, özəlliklə Pan İranizmin yaranması və Türklük bölümü.

شیخ الاسلام (محمد پیشناماززاده، آغا علی زاده) و موفتو (مصطفی افندی زاده) بیرگه مکتوبلا حۆکومتیه مراجعت ائدیپ، دینی ایشلرین تشکیلی ایله باغلی تکلیفلرینی ایرهلی سوردولر. بو مکتوبدا اساساً دۆرد تکلیف واردی: ۱) آذربایجان جومهوریتی حدودلاریندا مشیخت آدلی روحانی ایدارهسی تاسیس ائدیلسین و اونا تورکییه ده اولدوغو کیمی تام فعالیت آزادلیغی وئریلسین؛ ۲) ایکی دینی ایدارهنین بیرلشدیریلمه سیندن سونرا یارانان مشیختین بیر صدری (شیخ الاسلام) و بیر موستشاری، یا موشاویری (موفتو) اولسون؛ ۳) شیخ الاسلام ایجلاس لاردا ایشتیراک ائتمک حاقی ایله رسماً ناظرلر شوراسی نین عضوو حساب ائدیلسین؛ ۴) روحانی هئیتین کومپلکتلشدیریلمه سی اوچون مشیختین بیرباشا سرانجامینا کرئدیت (بودجه) وئریلسین.^۱ حۆکومت وئرلن تکلیفلری موداکیره ائده رک، بیزیم فیکریمیزجه، چوخ دوزگون قرار وئردی. ۱- جی و ۴-جو مسئله لر اولدوغو کیمی قبول ائدیلدی، قالان مسئله لرده حۆکومت شیخ الاسلام دان و موفتودن فرقلی مۇقع اورتایا قويدو. حۆکومت مذهب لرین باشچی لارینا عینی ایستاتوسون وئريلمه سین، یعنی مشیختین ایکی برابر حوقوقلو صدری نین (شیعه و سونو) اولماسینی او یغون گۆردو. دیگر (۳-جو) مسئله داها اؤنملی دیر. حۆکومت دینی ایدارهنین باشچیسینی/باشچی-لاری نین حۆکومت عضوو اولماسینی دئییل، دینی مسئله لرین موداکیره سینده اونلارین حۆکومت ایجلاس لارینا دعوت ائدیلمه لرینی او یغون گۆردو. بو، موسلمان دونیاسیندا اؤنملی بیر یئنیلک ایدی. بو، اصلینده لائیکلیک پرینسیپینی ایلک دفعه تطبیق ائدیلمیگی تاریخی فاکت دیر.

۱۹۲۰-۱۹۱۸-لرده یئنی بیر سیاسی جریان اؤز وارلیغینی گؤستردی. میلت/میلیتچیلیک، باغیمسیرلیق و جینسی برابرلیک کیمی پرینسیپلری قبول ائتمه یین اتحاد پارتیاسی (صدری قارا بی قارابی اوو، حامی سی میلیونئر عیسی آشوربی اوو)، سیاسی ایسلامی تمثیل ائدیردی. بو پارتیانین پروگرامیندا سیاسی فعالیت اوچون شریعتین رهبر توتولدوغو بیان ائدیلمیشدی. تورکچولوک، اونلار گۆره «واحد ایسلام بیرلیگینی» پارچالاییر. بو پارتیا روسیا موسلمان لاری-نین «بیرلیگی خاطیرینه» واحد و دئموکراتیک روسیا رئسپوبلیکاسی ایدئاسینی مدافعه ائدیردی. اتحاد، بو اوزدن ۲۷ آپرئل ایشغالیندان (۱۹۲۰) سونرا یئنی سووئت حاکیمیتی ایله امکداشلیق خطی توتدو.

مؤوضوعوموز گره یی ایسلامین و روحانیلیگین سووئت رژیمنی دؤنمینده طالعینی قیسا جا دا اولسا اله آلماق لازیم دیر. سووئت حاکیمیتی ایلک ایل لرده موسلمان شرقینه دوغرو ایره لیله مک ایستگینده اولدوغوندان ایسلاما دؤزوملو یاناشماغی لازیم بیلدی، حتی اوندان ایستیفاده ائتمه یه

^۱ - Rəsul Hüseynli, *Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından Sovet işğalındakı olan dövrdə)*, s. ۱۱۷-۱۱۸.

چالیشدی. شرق خالق لارینین باکی قورولتاییندا کومینترنین^۱ صدری زینوویو غرب ایمپریالیزمینه قارشى مقدس موحاریبهیه چاغیراراق، اونو یئنی غزوات آلداندریمیشدی. خریستیان دین آدام لاری سئچکی پروستسیندن اوزاقلاشدیریلدیقلاری حالدا موسلمان روحانی لر آذربایجاندا سئچکیده ایشتیراک ائده بیلردیلر. روحانی یازارلار محمدین تعلیمی ایله مارکسیزمی باریشدیرماغا چالیشیردیلار. محرم آییندا شاخسئی-واخسئی مراسیم لرینین سووئت لرین ایلک ایل لرینده مومکون قدر قارشى سی آلینیردیس، ۱۹۲۳-ده خصوصی دئکرئتله [فرمانلا] اونلارا موداخيله قاداغان ائدیلدی. عبدالله شایقین / ادبیات درسلیگی نده حتی بئله بیر فیکیر واردی: «آنتیزمه یولوخموش مدنیت بشریت اوچون ان بؤیوک بلادی،» باشقا بیر یئرده ایسه دئییلیردی: «الله مرحمتلی دیر. او حقیقتی و عدالتی سئویر.» باشقا کیتابلار کیمی بو درسلیک ده «بسم الله» سؤزو ایله آچیلیرمیش.^۲ ۱۹۲۷-یه کیمی بو درسلیکدن ایستیفاده ائدیلدی. همین ایل ۱۶-جی پارتیا کونفرانسیندا یئنی رئزیمین ایدئولوق لاریندان علی حئیدر قارایئو بو درسلیگی کسکین تنقید ائتدی. حتی بوندان اول ده آرا-سیرا «بیزه مولّا لازیم دئییل» دئییه قزئت لرده فیکیر لر یاییلیردی. بونولا بئله وفات ائتمیش کومونیستین دفن مراسیمینه یئنه ده مولّا رهبرلیک ائدیردی. مولّا «کافیر» بیر کومونیستین دفن دوعاسینی اوخوماقدان امتناع ائتدیکده، اونون یاس مراسیمی موسیقی ایله یولا سالینیردی. ۱۹۲۵-ده یارانمیش موباریز الله سیزلار جمعیتی هله «کشفیات کاراکترلی» ایش لرله مشغول ایدی. اونون باشینا گؤرکملی عالیم ولی خولوفلونون قویولماسی دا بو تشکیلاتی خالق آراسیندا پوپولیار ائده بیلمه دی. تبلیغات کامپانیاسی اساساً ایکی-اوچ دینی بایرام مؤوضوعسو ایله محدودلاشیردی.

ایسلاما و موسلمان روحانی لرینه قارشى جبهه بویو هوجوم ۶ یون ۱۹۲۸ تاریخینده کومونیست قزئینده چاپ اولونموش مقاله ایله باشلادی. پارتیا و / ایسلام آدلی بو مقاله نین مؤلیفی خالق معاریف کومیسساری مصطفی قولی یئو ایدی. مؤلیف ادعا ائدیردی کی، ۹۶۹ شیعه و ۴۰۰ سوّتو مسجیدی و دینی جمعیت لر ایدئولوژی جبهه ده سووئت حاکیمیتینه قارشى سون زامان لار جیدّی موباریزه آپاریر.^۳ کومیسسار قولی یئو بو پروگرام مقاله سینده دینین «مدنی

^۱ - کومونیست اینترنشنال (۱۹۱۹-جو ایلده تأسیس اولونموش و ۱۹۴۳-جو ایلده بوراخیلیمیش دیر)، کومونیست پارتیالاری نین بئین الخالق بیرلشمه سی.

^۲ - Джейхун Хаджибеили, *Антиисламская пропаганда и ее методы в Азербайджане*, Мюнхен: Институт по изучению СССР, ۱۹۵۹, с. ۱۹-۲۰.

^۳ - چانتال لمرسیر-قوتلقوئزای ۱۹۳۵-ده آذربایجان دا ۲۰۰۰ شیعه و سوننو مسجیدی نین، ۷۸۶ قرآن کورسونون اولدوغونو تخمین ائدیر.

- Chantal Lemerrier-Quelquejay, *İslam and Identity in Azerbaijan*, *Central Asian Survey*, vol. ۳, no ۲, ۱۹۸۴, p. ۳۹.

اینقیلاب» قارشى سیندا اساس انگل اولدوغونو، اونا قارشى قطعی، آمانسيز ساواش آچماق گرکلیگینی نظری جهت دن اساسلاندیرماغا چالیشیردی. سس-کویلو آتئیست کامپانیاسی گندیشینده مسجدلر باغلانیر، موللار کوتلهوی صورتده تعقیب ائدیلیلر، اوزون مودتلی حبسه و سیبیره سورگونه محکوم ائدیلیلردی. ۱۹۳۶-جی ایل ساییمی سووتلرین اومید ائتدیکلری «اللهلارین اؤلدوگونو» گؤسترمهدی، اهالی نین اکثریتینده عنعنهوی دونیاگؤروشون قالدیغی آیدین اولدو. ۱۹۳۷ - اولان-قالان مسجدلرین باغلانیدیغی، دین آداملارین کوتلهوی صورتده رپرئسسیاسی ایلی اولدو. باکی کیمی بؤیوک شهرده جمعی ایکی ایشلک مسجد قالدی. ۱۹۸۰-لرین باشیندا بوتون آذربایجاندا جمعی ۲۲ مسجد آچیقدی، دین آداملارین سایى ۲۰۰-۵۰۰ ائتمیشدی. اولارین دا جمعی ۲۰-سی نین عالی دینی تحصیلی واردی.^۱ بو روحانیتین بیر سوسیال صنیف کیمی آرتیق مؤوجود اولمادیغی نین گؤستریجی سی ایدی. کگب نین تام نظارتینده محدود یاس مراسیملرینده ایشتیراک ائدن موللار ایسه خالق آراسیندا «قیرمیزی مول» کیملیگی قازانمیش، معنوی نفوذونو تام ایتیرمیش اولدو. بئلهجه، سووت رئیمی نین چؤکمه سی عرفه سینده قوزئی آذربایجاندا دین؛ کوتله اوچون یاس مراسیملرینده اینسانلارین (حتی بعضاً اؤزونون) بئله آنلامادیغی عربجه دعا اوخویان، گئریلیک رمزی موللادان عبارت ایدی؛ اوخوموش کسیم ایسلامی گئریلیگین اساس سببکاری ساییردی؛ آرسایلی اینانجلی اینسانلار دیندار اولدوقلارینی بیر قایدا اولاراق گیزله دیردیله. بعضی لری بو دورومو سووت رئیمی نین آذربایجانا لطف ائتدیگی آرسایلی «یاخشیلیق لاردان» بیرى اولاراق دیرلندیریدی.

موسستقیللیگین ایلک ایللریندن آذربایجان رئسپوبلیکاسی «دینی بوم» [رونق] یاشادی. سووت دؤنمی نین یاساقلارین نین یئرینی دینی تشکیلاتلار و دین آداملاری فعالیتینی گئنیشلندیرمک اوچون سربست اورتام الده ائتدیله. اولارلا مسجد و باشقا دین اوجاغی آچیلدی. حاضیردا اؤلکهده ۲۲۵۳ مسجدین، ۱۶ کیلسه نین و ۷ سیناقوقون [کنیسه نین] اولماسی بیلدیریلیر.^۲ دینی تحصیل اوجاقلاری یارادیلدی، اونمینلرله گنج ایرانا، تورکییه یه، عرب اؤلکه لرینه و باشقا اؤلکه لرله دینی تحصیل آلماغا گئتدی. ۱۹۹۲-نین آوقوستوندا لیبرال روحلو دینی/عتقاد/آز/دلیغی حاقیندا قانون قبول ائدیلدی. خاریجی اؤلکه لرین دینی تبلیغات آپارماسی، تشکیلات قورماسی اوچون گؤزل شرایط یارادیلدی.

^۱ - Abdulla Əhədov, *Azərbaycanda din və dini təsisatlar*, Bakı: Azərneşr, ۱۹۹۱, s. ۸۶.

^۲ - https://scwra.gov.az/az/view/pages/۳۰۶?menu_id=۸۳

لر آراسی آنلاشما موحیطیمیزی هدفه آلان مکرلی قوه لر» مقصدیونلو ایش آپارماقدادیرلار. چارلیق دؤنمینده یارادیلان و سووئت رئییمی زامانی (۱۹۴۴) فعالیتی برپا ائدیلهن بو تشکیلات مؤوجود اولدوغو اوزون دؤور عرضینده دؤولت آپاراتی نین غئیری-رسمی اورقانی رولونو داشیمیش دیر. بو تشکیلاتین و اونون ایندیکی عؤمورلوک صدری آله شاکور پاشا زاده نین خالق آراسیندا نفوذو یوکسک اولمامیش: ایندی ده یوکسک دئییل دیر. (۲۰ یانوار و سونراکی قیسا دؤنم استئنا اولما بیلر). بو تشکیلاتین حاکیمیتده دیشمز لویال موناسیبتی اویغون اولاراق حاکیمیتده کی لری ده قانع ائتمیش دیر. دوشوک نفوذلو بو قورومون آیری بیر گوج مرکزینده چئوریلمه مه سینده حاکیمیتین راسیونال [منطقی] موناسیبتی ده معین ائدیجی رولا مالیک اولما بیلر.

حاکیمیتی ناراحت ائدن «غئیری-رسمی ایسلام»، باشقا سؤزله، قمری یه (مؤوجود حاکیمیت) موخالیف اولان دینی تشکیلاتلاردیر. سون ۳۰ ایلده سای لاری حاقیندا موختلیف رقم لر وئرلمیش دیر. ایریلی-خیردالی یوزلرله تشکیلاتدان بحث ائدیلهر.^۱ اونلارین ازیجی چوخلوقونون سیاسی ایسلامی تمثیل ائتمه سی، بیر قایدا اولاراق ایران، تورکیه، عرب اؤلکه لری، روسیا و آوروپادان بسلندیگی ادعا ائدیلهر. بو سببدن اؤنملی میلی تهلوکه سیزلیک پروبلئمی سایلماقدادیر.

موسئقیلیگین ۳۰ ایلینده وطنداش لارین میلی کیملیگینده موهم دیشیکلیک باش وئردی. سووئت دؤنمینده رئییمین باسقی سیندان دولایی آز-آز آدام اؤزونه «موسلمان» دئییه بیلیردیه، ایندی آز-آز آدام توپلومدان تجرید اولونماق اوچون اؤزونه «آئنیست» یا «دئیست» دئییه بیلیر. دینی کیملیک (موسلمان) داها چوخ سیاسی و کولتور کاراکتری داشیییر. کیملیک ده کی بو دیشیم دینی شعوردا دیشیمله عینی دئییل دیر. اهالی نین، اؤزلیکله اسکی «هومو سووئتی کوس» لارین دینی شعورو آشاغی سویده قالماقدادیر. بو فیکیر دیققی چکیر: ائرمینیستانین تجاوووزو و قاراباغ ساواشی آذربایجاندا میلی شعورون اویانماسینا تکان وئردی. آما بو تجاوووز و ساواشین اؤلکه اهالی سی نین دینی دويعولارینا تأثیری حاقیندا عینی فیکری دئمک چتین دیر. دینی کیملیکله دینی شعور آراسینداکی فرق اؤلکه اهالی سی نین دیندارلیغی حاقیندا فرقلی رقم لرده ده اؤزونو گؤستریر. بو دوروم حتی جیدی موداکیره و موباحیثه لرین یارانماسینا دا سبب اولور. «موسلمان اؤلکه سی» آذربایجاندا دیندارلیق سویده سیندن مشهور گاللوپ اینستیتوتونون تعجب و حئیرت دویدوغونو اؤرنک گؤستره بیلر. رایی سوروشولان آذربایجان وطنداش لاریندان هر گون (۱۴٪)، هفته ده بیر دفعه دن چوخ (۲)، هفته ده بیر دفعه (۲)، آیدا آزی

^۱-آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین:

- Ариф Юнусов, *Ислам в Азербайджане*, Баку: Заман, ۲۰۰۴, с. ۱۷۸-۲۹۱.

بیر دفعه (۵)، توپلام ۲۳٪-ی عبادت اندرمیش. رُسپوندئنتلرین ۷۶٪-ی ایسه هئچ واخت (۲۵٪)، هردن بیر (۳۰)، یالنیز بایراملاردا (۲۱) دینی عبادتله مشغول اولورموش.^۱ بو مرکزین سیرالاماسینا گؤره آذربایجان دونیانین ان سئکولار (دونوی) اؤلکه لریندن بیریدیر. آذربایجان سیاهیدا ائستونیا، ایسوئچ، دانیمارکا، نوروئچ و چئخ رُسپوبلیکاسیندان سونرا ۶-جی یئرده ییمیش. بیر قایدا اولاراق اوبیئکتیولیگی سورغولانمایان گاللوپ مرکزی نین رقم لرینه شوبهه ایله یاناشا بیله ریک. آما قونشو ایران، تورکییه، شیمالی قافقاز، تورکستان، عرب اؤلکه لری، ائله جه ده گورجستان و ائرمینیستان لا «گؤزعیاری موقاییسه» آذربایجان دا دین/رلیق سویه سی نین یوکسک اولمادیغینی آچیقجا گؤستریر. ایلکین سببلر سیراسیندا تورک یوردو آذربایجان دا عنعنه وی اولاراق تاریخاً دینی باغللیغین ضعیف اولماسینی؛ دیندار اهالی نین هئتئروژئن [ناهمگن] ترکیبینی؛ دینی مرکز لرین و دینی آتوریتئتلرین (مرجع لرین) کاسادلیغینی و یا اولماماسینی؛ رسمی آدیندا «ایسلام» اولان قونشو ایران حاقیندا منفی آلقی نین عمومیتله ایسلاما عاید اندیلمه سینی؛ حاضرکی قمری [قافقاز موسلمان لاری روحانی ایداره سی] و باشینداکی شخصین (الله شوکور پاشازاده) دوشوک نفوذا مالیک اولماسینی... گؤستریمک مومکون دور.

گونئی ین پروبلمی

تاریخاً دین و مذهب گونئی آذربایجان دا فرقلی رول اوینادی. یوخاریدا دا دئییلدیگی کیمی، قوزئی آذربایجان دا ایسلام اساس اعتباری ایله خریستیان ایمپئریانین (روسیانین) آسیمیلاسیون سیاستی قارشى سیندا بیر حساس مانعه اولدو. چارلیق و سوؤت حاکیمیتی دؤنملرینده دینین و روحانیتین توپلوما تأثیرینی آزالتماق اوچون مومکون اولان بوتون اصول لار تجربه دن کئچیریلدی. بونا باخمایاراق قوزئی آذربایجان هله ۱۸۷۰-لرده تورک دونیاسی ایله بوتونلشمه یه باشلادی، میلی اینتیباه دؤمینده (۱۹۲۰-۱۹۰۵) ایسه اومت دؤمینینی بیردفعه لیک قاپاتدی، میلّت دؤمیننه گیردی. نتیجه ده گونوموز قوزئی آذربایجانین اهالی سی نین اکثریتینده «موسلمانلیق» سیاسی-کولتورل آنلام داشیماقدادیر.

عینی فیکری گونئی آذربایجان اوچون ده دئمک مومکون دئییلدیر. ایران داکی میلیون لارلا تورکون (میلی فعال لار خاریج) مظلوم دورومدا اولدوغو، آما بو فاجیعهلی دورومون فرقینده اولمادیغی بیر فاکتدیر. نییه، نه دن؟

^۱ - <http://crrc-caucasus.blogspot.com/۲۰۰۹/۰۲/gallup-azerbaijan-is-one-of-least.html>

بو خوصوصا فيکیر بۇيوک لريميز زامانيندا ديقّت چکميزلر. احمد آغاوغلو (آغايئو) هله ۱۹۰۰-دا کاسپي قزئتینده يازديغي مقاله ده گؤستيريدي کي، فارس لار اسلام دونياسيني بۇلدولر، «ان داغيديجي سوسيال-ديني مئيل لر مالیک سئکتالار [فيرقه لر] ياراتماقلا اسلامي ايچيندن گميرديلر».^۱ سونرالار يازديغي /يران و/ يئقيلابي اثرينده بو مسئله لر داها گئنيش شرح ائتميش دير.^۲ اونون اوستونده خصوصي دوردوغو مسئله لر دن بيرى سى ده شيعه ليگين اسلام عالمينده، بو سیرادان ايران جوغرافياسيندا اويناديغي رول دور. صفوی لر دؤرونده شيعه ليگين زورلا ينگانه مذهب اعلان ائديلمه سي بۇيوک بير جوغرافيا دا ائتيک-کولتورل پروسئسين يۇنونو ديشيديردي. بو، احمد آغاوغلونا گؤره، «شرق و بالخاصه تورک تاريخي اوزرينه درين و فلاکتلي تاثيرلر اجرا ائتدي».^۳ شيعه ليگين زورلا دؤولت مذهبي نه چئوريلمه سي هم ده «يرانين فيکري و حيسّي قايناغيني قوردو. زيرا بوندان سونرا آرتيق بوتون فيکري و حيسّي قودرت لر بو مذهبي دوغرولاماغا، اونون اساس لاريني و نظري قيسميني قووتلنديرمه يه حصر ائديله جک، منطق سخولاستيکي و سفسطه بير عمليين واسيطه لر ي اولاجاق!»^۴ ميلّي شاعير يميز ميرزه علي اکبر صابير ده شعيرلرينده شيعه-سوئو ضيديت لر يندن قوورولوب-يانميش، صفوی-عثمانلي ساواش لاريني لعنتلهميش، نادر شاهين باريشديريجي حرکتيني تقدیر ائتميش دير.^۵

بو مؤوضوع اوزرينده باشقا فيکیر بۇيوکوموز - ممد امين رسول زاده داها آيرينتيلي دورموش دور. ۱۹۱۱ يين سون لاريندا ممد امين رسول زاده مشهور /يران تورک لري سلسيله مقاله لر ينده ايران تورک لري نين فارسلاشماسي دوروموندا بحث ائدهرک، بو پروسئس ده ايکي عاميلين - فارس ديلي و شيعه ليگين خصوصي رول اوينا ديغيني بيلديرميش دير. ايکينجي عاميل حاقيندا او يازيردي: «شيعه ليک ايران تورک لريني او قدر فارسلاشديرميش دير کي، ايندي اونلار اؤزلريني تورکشميش فارس، يعنى اصلن ايرانلي تلقی ائدرلر!»^۶

^۱ - A.A. Панисламизм, его характер и направление, *Каспий*, ۱۴ апреля ۱۹۰۰.

^۲ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Azərbaycan Türkcəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsənzadə, Bakı: Azər nəşr, ۲۰۰۹.

^۳ - Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. ۳۸.

^۴ - يئنه اوردا، ص. ۳۹-۳۸.

^۵ - اؤرنک اولراق مشهور فخریه به باخماق اولار:

- <https://mbdincaslan.com/index.php/ceviriler/item/۶۲۴-turanlilariz>

^۶ - Mehmed Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad' daki yazılar)*, hazırlayanlar Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, ۱۹۹۳, s. ۱۸.

میلتی تاریخیمیزین بو حسّاس مسئله‌سی یابانچی آراشدیرماچی‌لارین دا دیقت مرکزینده اولموش‌دور. فارس عنصرنون شیعه‌لیگه ساریلماسی، تاریخ بویونجا بو مسئله‌نی سیاسیلشدیرمه‌سی اونون ایشینه یارامیش، تورکلوک اوچون فلاکت، فارسلیق اوچون قورتولوش اولموش‌دور.

فارس آریستوکراتیاسی‌نین شیعه‌لیگه سیغینماسی‌نین بیر سببی کیمی خلیفه علی‌نین اوغلو حسینین ساسانی شاه‌ی اوچونجو یزدگردین قیزی ایله ائولنمه‌سی فاکتینی گؤستریمک اولار (هرچند بو ائولیلیک مسئله‌سی ده موباحیثه‌لی‌دیر). فارس‌لار علی (دولایی‌سی ایله پیغمبر) نسلی‌نین داوامچی‌لاری‌نین هم ده فارس قانی داشیدیق‌لاری ایله فخر ائتمیشلر. شیعه‌لرین قبول ائتمه-دی‌کلری ایلك اوچ خلیفه‌دن ان چوخ عمره نیفرتین اولماسی ساسانی دؤولتی‌نین محض اونون خلیفه‌لیگی زامانی ایشغال ائدیلمه‌سی ایله ایضاح ائدیلیلر. اینگیلیس عالیمی ادوارد براون یازیر کی، «فارس‌لارین عمر بن خطابا دوشمن کسيلمه‌لری‌نین اساس سببی اونون علی و فاطمه‌نین حاق‌لارینی غصب ائتمه‌سی دئییل، عکسینه، ایرانی ایشغال ائتمه‌سی و ساسانی حاکیمیتینه سون قویماسی‌دیر.»^۱ شیعه‌لیکده ایرتیلیگین اؤنه چکيلمه‌سی ساسانی دؤولتچیلیک تاریخینده حاکیمیت دییشیکلیگی‌نین ایرتیلیک پرینسیپینه اویغون اولماسی ایله اوست-اوسته دوشور. فارس دؤولتچیلیک تاریخینده خاریزماتیک، گوجلو لیدئر سؤزسوز تابعچیلیک عنعنه‌سی ده شیعه‌لیک‌ده کی /یماما سؤزسوز تابعچیلیک پرینسیپی ایله عینی‌دیر. بو سببلردن دولایی فارس آریستوکراتیاسی‌نین اؤزونوقوروما اینستینکتی [غریزه‌سی] عرب حاکیمیتی زامانی شیعه‌لیگه صاحب چیخماغا، حتی نظری جهت‌دن اونو داها دا اینکیشاف ائتدیرمه‌یه تحریک ائتمیش‌دیر. ایران عالیمی سعید نفیسی یازیر: «ایرانلی‌لارین [فارس‌لارین] عرب‌لره قارشى مقاومت تاریخینه دیقتله و عدالتلی یاناشمیش اولساق، گؤرریک کی، سوریادان قاشقارا قدرکی اراضی‌لره یایلمیش بوتون ایرانلی‌لار سؤزو بیر یئر قویوب قارارا گل‌دی‌لر کی، یازیسیز و علمسیز، کرتکه‌له‌لرله دولانان‌لار اونلارین قلبینه گیره بيلمه‌سینلر، اونلارین دیلینی، تفگورونو، ایرقینی و کولتورونو محو ائده بيلمه‌سینلر؛ باجاردیق‌لاری قدر ساواش مئیدان‌لاریندا اؤزلرینی فدا ائت‌دی‌لر؛ ایتی قیلینجین و سرراست اوخون تأثیرسیز اولدوغونو گؤردوکده باشقا یولو سئچ‌دی‌لر و خیلافتین اساس‌لارینی دارماداغین ائت‌دی‌لر؛ اونلارین [فارس‌لارین] بیر حیصّه‌سی عابّاسی حاکیمیتینی احاطه ائ‌دی‌ب ساسانی سارایی‌نین طنطنه‌سینی و عنعنه‌سینی اورا گتیر‌دی‌لر، ایران اوربیتینه سالدیق‌لاری باغدادی یثرب و بطحاء [مدینه و مکه‌یه] قارشى قویدولار؛ اونلارین باشقا بیر حیصّه‌سی ایسه

^۱ - Edward Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge University Press, vol. ۱, ۱۹۵۱, p.۱۳۰.

اوجقارلارداكى خالقى عصيانا چاغيردى؛ مۇعتزىلىلر، خاريجىلر، شعوبىلر، صوفىلر، ايسماعىلىلر، قىرمتىلر، زئيدىلر، جعفرىلر ھەرەسى اۋز نۆۋبەسىندە ھەر بىرلر اطرافىنى سارىب، ھەر بىر خىتابىن اۋلەكەسى و خالقى اطرافىندا چىكىدىكى و سارسىلماز سايديغى دىۋارى دىشىدىلر.^۱

سلجوقلار و اوندان سونراكى تورىك ھاكىمىيىتى زامانى دا فارس آرىستوكراتىياسى [اشراف] آشاغى-يوخارى عىنى تاكتىكا يوروتموش، شىعەلىگە اۋزونون مىللى وارىلىغىنىن قورويوچوسو كىمى باخىمىش دىر. تورىك اوكتانىدا ارىمەمك اوچون فارسلار شىعەلىگە سارىلمىشلار. ولادىمىر مىنورسكى يازىر كى، شىعەلىك اولماسايدى فارسلار «تورىك ھوجوملارنىن دالغالارى آلتىندا بوغولوب گىندردى. وىجد كاراكتىرى داشىيان بو يىنى دىن، مركزى ھاكىمىيىتىن گولندىرىلمەسىنە ياردىم ائتدى. دىگر ياندان، اساسىندا ايران [فارس نىزدە توتولور] مىلتىچىلىگى ايله ھىچ بىر علاقىسى اولمايان بو يىنى دوكتىرىن ايرانلىلار [فارسلار] مىجىد ايسلامىت اىچىندە، داھا دوغروسو، گىرچىكلر باخىمىندان تورىك اوكتانى اىچىندە ارىمەسىنە قارشى قويما ھاقىنى تامين ائدن بىر آدا وظيفەسى گوردو.^۲ تارىخىن پارادوكسودور: فارسلار بو اوكتاندا ارىمىكەن خىلاص ائدنلر ائلە تورىكلر (قىزىلباش تركمەلىرى، صفوىلر) اۋزو اولدو.

بىللەجە، فارس ھىندو عرب سىياسى ھاياتىنىن بو فاكتىنى - مەزھىب بۆلۈنمۈشلۈگۈنۈ اۋزونوكولشدىرىمىش؛ مەزھىپچىلىگە آشىرى باغلىلىق، اۋنچە (عرب و تورىك ھاكىمىيەتلىرى دۇنىسى) اۋزونوقوروما مەنخانىزىمى اولموش، ھىم دە تورىكلرى آسىمىلە ائتمەك واسىپتەسىنە چىئورلىمىش دىر. باشقا سۆزلە، ايسلام و تورىك عالمىندە مەزھىب آيرىلىغى بۆلۈجو فونكىسىا داشىدىغى ھالدا، ايران جوغرافىياسىندا مسكون اولان ايكى اساس ائتنوسو (تورىكلرى و فارسلار) بىرلىشىدىن اورتاق دىر اولموش دور. مەھىز بو اوزدن دە فارس سىياسى فىكرى شىعەلىگى اۋزلىكە سون ۲۰۰ اىلدە اۋزونون و ايران جوغرافىياسىنىن بوتونلىشمەسى اوچون اولمازسا-ولماز شەرت ھىساب ائتمىش دىر. سون ايران/فارس دۆۋلىتىنىن (ايران ايسلام رىسپوبلىكاسىنىن) رەسمى ايدئولوژىسىنىن اساسىنى شىعەلىگە باغلىلىغىن تەشكىل ائتمەسى تەصادف سايىلمامالى دىر. ايران ايسلام رىسپوبلىكاسىنىن اساسىنىن قوبۇلدوغو سون ۱۹۷۹-۱۹۷۸-جىلارلار اىنقىلاپىندا دا اسكى سەنئەتلىك تەكرار اولوندو. قەۋدە اولان آناياسانىن بوتون روھو شىعە ھاكىملارلى ايله دولودور. ۵-جى ماددە دىيىلىر: «ايمان زامانىن غەيبىتى زامانى اۋلەكەنىن

^۱ - سعید نفیسی، بابک خرمیدین - دلاور آذربایجان، تهران، ۱۳۳۳، ص. ۷.

^۲ - Vladimir Minorsky, Persia and History, in *Iranica*, p. ۲۴۲-۲۵۹ (۲۵۲) Alıntı: John Andrew Boyle, İranın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi, *Belleten*, cilt XXXIX, no ۱۵۶, ۱۹۷۵, s. ۶۵۴-۶۵۵.

رهبرى و مېلتىن (اومتىن) ايمامى عاديل، تمىز، زمانەدن خبردار، قوچاق، باجارىقلى و مودروك فقيه اولمالى دىر.» ۱۲-جى مادە ايسە شيعەلىگى دۋولتىن يىگانە رىسمى مەزھىي اعلان اندىر: «ايرانىن رىسمى دىنى ايسلام، مەزھىي ايسە جعفرى اثنى-عشرى دىر. بو مادە ابدى و دىيشىلمىز دىر.»

سونوج و دىرلندىرمە

دىرلر اورتاق دىر، اونا ياناشما، اونون اويغولانماسى ايسە اۋزل. ۱،۵ مىلياردلىق، ۵۷ اۋلكەدن عبارت اولان موسلمان دونياسىندا توپلومدا دىنين يىرى و دۋولتىن دىن سياستى فرقىلى دىر. ايسلام آدىنا باش كىسمىدن توتىموش، توپلوما مەنۋى دوزن گىتەرەسى فرقىلى ايسلام اۋرىنكلىرى مۇوجوددور. هر تمىلچى اۋزونون حاقللى اولدوغونو ادعا اندىر. يوخارىداكى اينجەلەمەدن ايسلامىن آذربايجان مودىلى نىن بىزجە مىلى و مودىرن كونتورلارى اورتايا چىخىر.

«تارداران سىندرومو» - سوسىيال پروبلىمى كىكىنىلىشىدىرەك سىياسى-دىنى پروبلىم شىكىنە سالماق - بلكە دە ايقىتدارىن ايشىنە يارامىش دىر. آنجاق اۋلكە اوچون آرزو اولونماز حساس بىر پرىنسىپتت [سابقە] ياراتمىش دىر. دۋولتىن دىن سياستى مىلى مارقا لارا اويغون اولمالى دىر، مودىرن دونيانىن شرطلىرىنى نظره آلمالى دىر. شرطلى اولاراق «دىنى/ورتامىن مىلىلىشىدىرەلمەسى و مودىرنلىشىدىرەلمەسى» دىيە بىلەجىمىز استراتىيە بىر سىرا اولمازسا-اولماز يىر آلا بىلر.

اىلك اۋنجه دىنى اورتاما تاثير ائدن ايكى اساس قورومون پارالل وارلىغى و آرالارىنداكى دايمى رقابت مسئلەسى حل آندىلمەلى دىر. دىنى قوروملارلا ايش اوزرە دۋولت كومىتەسى (DQIDK) ياراندىغى ۲۰۰۱-دن اعتباراً صلاحيت دايرەسىنى دايم گىنىشلىنىدىرەمكەدە دىر. بو گىنىشلىمە اساس اعتبارىلە قىمىرىنىن فونكسىيالارى حسابىنا باش وئرمىش دىر. سورجىن منطقى سونوجو دۋولت كومىتەسىنى دىنى اورتامىن يىگانە صلاحيت و مسؤوليت صاحىبىنە چئورىلمەسى دىر. ائلە ايسە ايسلامىن اساسلارىنا (ايسلامدا روحانيت زومرەسى و روحانيت تشكىلاتى يوخدور) ضد اولان، چارلىق و سووتت حاكىمىتىنىن نظارت اورقانى فونكسىياسىنى داشىيان بو علىحدە قورومون قالماسىنا نە احتىياج واردىر؟ اوستەگل، بو قورومون خالق آراسىندا، ائلەجە دە اينانجلى اينسانلار آراسىندا نفوذو صىفىرا ياخىن دىر؛ خارىجى دۋولتلر (اۋزلىكلە ايران) اونو دىنى اورتاما سوخولماق آلتى سايىر؛ بو قوروم اۋلكەنىن اخلاقى-مەنۋى موحىطىنە تاثير ائتمىدىن كۈنوللو اولاراق امتناع اندىر؛ آرا-سىرا سىياسى ايشلەر قارىشىر... بونلارلا گۈرە ايكى

حاكىمىتىلىگىن سونلاندىرىلماسى و ايكي قورومون بىرلشدىرىلمەسى حاقىندا سوسىيال مۇدىدا تىز-تىز سىسلەنن تەكلىفلەر يىتتىرىنچە منطىقىلى گۇرۇنور.

دىنىي اورتامداكى سون گىندىشات، ئىلەجە دە ئىسلام عالمىندەكى دراماتىك دوروم دۇولت و مىلت اولاراق دىن مىسىلەسىنى جىددىيە ئالماغى طلب ئاندىر. چۈنكى، دىنىي تەلۈكەسىزلىك - مىلىي تەلۈكەسىزلىگىن ان حساس حىصەسىدۇر. ئۆزلىككە سىياسىي ئىسلامىي تەمىل ئاندىن دۇولتلىرىن و تەشكىلاتلارنىن ئازىربايجاندا نەفۇز صاحىبىنە چىئورلىمك ئىستىكلىرىنىن دائىم يۈكسەك اولدۇغۇ ئاندىكى شرايطدە. ايران دىنىي رەھبىرىنىن ئىمىندەسىي و جاقتا ئايلارلە باكىدا رىسمىي ئىستاتۇس و ئىرمك (سانكى ئازىربايجان رىئىپولىكاسىي ايرانىن بىر اوستانىدۇر) ئىقتىدارىن تەكتىكاسىي نىن («بىر تەرەپ يولا و ئىرمك») منفىي ئۆزىنكىلىرىن بىرىدۇر. باشقا بىر ئۆزىنكى و ئىرمك. اون ئايلارلە خارىجىي دۇولتلىرىن و تەشكىلاتلارنىن گىنج ئازىربايجان و طنداشلارنىن ئۆلكەلىرىنە ئاپارىپ، سىياسىي دونىاگۇرۇشونو ئىستەدىكلىرى شىكلە سالاراق گىئرى گۇندىرمەلىرى مىلىي (دىنىي) تەلۈكەسىزلىگى تەھدىد ئاندىن ئىنصرلەردىن اولمۇش دور. بو ساحەيە بارماق ئاراسىي ئاناشمانىن سونوجوندا يىئىلى و طنداشلارنىن ياراتىدىقلارنى تەشكىلاتلارنىن ئائىكىلىك (دونىيولىك) پرىنسىپىنە ضىد ئىقتىدارلىرىنىن شەھىدىي اولماقتا يىقى...

ئۆلكەدە دىندىرلىق سۈپەسىنىن ئاشاغىي اولماسىنىن ياخشى، يا پىس اولاراق دىرلەندىرىلمەسى مىسىلەسىنىن اوستوندىن كىچەرك، داھا ئۆنمىلى بىر مىقاما دىقتى چىكمك ئىستىردىك. دىندىرلىق سۈپەسىنىن ئاشاغىي اولماسى دىنىي تەلۈكەسىزلىگىن قارانتىي اولاراق دىرلەندىرىلە بىلمىرى؟ ان ئۆزى سون ۳۰ ئىلىن سىس گىتىرىمىش سىياسىي تىررورلارنىدا (ضىيا بونىدادو، رافىق تاغى) رادىكالى دىنىي تەشكىلاتلارنىن ئادىنىن ئاللاناماسى، سىس-كۈيلى مىكمە ئىشلىرى (ئىسلام پارتىياسىي ئىشى، مىشە جىنگاورلىرى ئىشى، طالىق باغىرزادە ئىشى...)، ئالقايدەدىن توتۇمۇش فىئۇيە قدر، حزبىللىھدان توتۇمۇش جىئىشلىھادىك دونىانىن چىئىدىلى تىررور تەشكىلاتلارنىن ئازىربايجاندا يىئىلى شۇعبەلىرىنىن ئىقتىدارى حاقىندا مىطبوعاتدا گىئدىن سايىسىز مىقالەلر بو ساحەدە «دورومون نىظارتەندە/ولدىغۇ» ئارخاينىلىغىنى ياراتمىر. ئادى چىكىلىن گاللوپ مىكزىنىن باشقا بىر رىقى بو مىسىلەيە (دىنىي تەلۈكەسىزلىگە) فرقىلى مۇوقىعدىن ئاناشماغى طلب ئاندىر. گاللوپا گۇرە، ئازىربايجاندا دىندار اھالىنىن ۶۰٪ سىياسىي ئىسلام طرفدارىدۇر، يەنى ئازىربايجاندا تىئوكراتىك دۇولتىن قورولماسىنى ئىستەيىر. «ئالتى فايز نەدىر كى؟!» دىمك ئانلىش دۇر. چۈنكى، بو، ھەدە چاتماق اوچون ھەر جور فداكارلىغا حاضىر اولان مىنلەرلە فانات دىمكدۇر. دىنىي/ئىكستىرمىزمە/ئىشپىلىغا/ قارشى موبارىزە حاقىندا (۲۰۱۵) قانۇن چىچىۋەسىندە سىرت قاپاقلايىچى تەدبىرلىرىن گۇرولمەسى داوام ئىتمەلىدۇر. ئىنچاق يىئىلى دىيىلدۇر. چۈنكى، نىظەر ئالاق: سىبىت

یوخسوللۇغون و سوسیال برابرسیزلیگین تهلوكهلى حده چاتدیغی؛ گئنللیکله ایدئولوژی بوشلۇغون اولدوغو؛ خاریجی گوجلرین ایلرله آت اویناتدیغی، سیاسی ثابتسیزلیگه مثیللی اوتوریتار ایدارهچیلیگین حاکیم اولدوغو بیر اۆلکه دن و عدالت، مرحمت، دوزلوك-دوروستلوك کیمی اخلاقی کثیفیتلرین عرشه چکیلدیگی ماتریالیست-مئکانتیل بیر توپلوم دان گئدیر.

دینه موناسیبت مسئله سینه فردی مستویده یاناشماق، اؤز دنیا گؤروشونو میلتنه سیریماق دوغرو دئییل دیر. ان آزیندان دوغرو آنالیز دئییل دیر. «قیلینج موسلمان» فیکرینی تکرار-تکرار سؤیله مگین بیر آنلامی وارمی؟ بو گون اکثریت دینییه سایغیلیسا، خالقینا باغلی شخصین بونو بیر فاكت اولاراق قبول ائتمک مجبوریتی وار دیر. بو گون قوزئی آذربایجان اهالی سنین ۹۰-۸۰٪ ی اؤزونو موسلمان ساییر. بونو نظره آلاماق دون-کیخوتلوق دور. اینانجلی اینسانلاری فوندامئنتال حاقی اولان ویجدان آزادلیغیندان محروم ائتمک ائله سیاسی ایسلام طرفدارینین زورلا تئوکراتیک دؤولت قورماق ایستگی کیمی بیر شئی دیر.

تانریچیلیغا (بعضی لری نین یانلیش ایفاده سی ایله شامانچیلیغا) رغبتله یاناشان گنج سویداشلاریمیزین دوغولارینا سایغیلییق. اما میلتی تانریچیلیغا گئری دؤنمه یه چاغیرماق ۲۱-جی یوزایلین شرطلرینده راسیونال [معقول] گؤرونمور. چونکی، تانریچیلیق (و شامانچیلیق) بو گون یالنیز تاریخی میلی دیر اولا بیلر. دین ساحه سینده گذشت سیز مدافعه ائده جگیمیز پرنسیپلر ویجدان آزادلیغی و لائیکلیک اولمالی دیر. عینی پرنسیپلر گونئی آذربایجان میلی حرکاتی اوچون ده کئچرلی سایبلا بیلر. میلی حرکات، فیکریمیزجه، لائیکلیک (دونویلیک) پرنسیپی اوزرینده ایصرار ائتمه لی دیر؛ «تورک شیعه لیگی» یا دا «آذربایجان شیعه لیگی» فیکری ایله اؤزونو آلداتمالی دیر. گؤردوگوم میلی فعاللارین قوزئیله ره نیسبتاً دین آدینا حوقق بازلیق لارا داها رادیکال یاناشمالاری، اکثریتی نین سورغولاییجی کولتوره صاحب اولماسی، صفوی لری تارخی رولونو اوبیئکتیو دیرلندیرمه سی بو اومیدلری گوجلندیریر.

یوخاریدا گؤزدن کئچیریلیمیش تاریخی فاكتلار اساسیندا ادعا ائده بیلهریک کی، آروپادا اولدوغو کیمی ایندیکی ایران جوغرافیاسیندا دا مذهب آیریشمالاری میلتلشمه سورجینده ایستیموللشدیریجی [محرک] رول اوینادی. آنجاق بو سورج تورکلوگون علئیه نه ایشله دی. «سوتلوك-شیعه لیک داعواسی، تورک لری ایکی اوردو حالیندا عصیرلرجه چارپیشدیراراق هم میلی انرژینین بوشونا خرچلنمه سینه [نه دن اولموش]، هم ده سیاسی تورک بیرلیگی نین گئچکلشمه سینه انگل اولموش دور.» (آتسین).^۱ هئتئرئدوکس [جایغین] شیعه لیگین ایسلام

^۱ - Nihal Atsız, İslam Birliği Kuruntusu, Ötüken, ۱۷ Nisan ۱۹۶۴, Sayı: ۴

تامیندان آیریلماسی و یئگانه دؤولت مذهبی اولاراق رسمیلشمهسی فارس‌لارین تورک جوغرافیاسیندا اؤزونوقوروما مئخانیزمینه چئوریلدی. سونراکی یوزایلردە دە فارس‌لار بو مذهب آیریلیغینی دایم کؤرؤکلەدیلر. و بیر پارادوکسو تکرارلایاق: فارس‌لارین تورک دنیزینده اریمه‌سینه مانع اولان محض ۱۰۰۰ ایللیک تورک سیاسی حاکیمیتی اولدو. ایران مرکزی شیعه‌لیک، آذربایجانلی سلجوقلولاردان سونراکی ۵۰۰ ایللیک تورک-ایسلام دؤولتچیلیگیندن سادیردی. آذربایجان تورکو اؤزونه، تورکلوگونه ساریلماقداسا، مذهب آیریلیغینا باغلاندى، اونون اوچون شیعه‌لیک یوزایلرله اساس تاپیناق اولدو. داها دقیق دئسک، گونئی آذربایجاندا میلتلشمه سورجینی مذهب فرقی معین ائتدی. آذربایجان تورکو، تورک دونیاسیندان آیریلدی، حتی زامانلا اونا دوشمن کسیددی؛ شیعه‌لیک اونو فارسلا قارداشلاشدیردی، ایندی ده بو «مذهب قارداشیندان» قوپا بیلیمیر.

عمومیتله، تورک‌لرین دیگر ائتنوس‌لاردان فرقلی اولاراق آشیری دین تعصوبکئشی اولمادیغینی دئمیشدیک. ایران‌داکی تورک‌لر استئنا ساییمالی‌دیر. اولار گونوموز تورک دونیاسیندا ان پیس دورومدا اولان کسیم‌دیر. ایرانین سایجا ائتنیک چوخلوغو، یا دا ان آزیندان سایجا فارس‌لارا برابر اولماسینا باخمایاراق، بو ائتنوس فورمال بیر موختار حاقاً (کولتور، انضباطی) بئله صاحب دئییل‌دیر. حتی میلی وارلیغینی بئله ایران حاکیمیتی اینکار ائتمکده‌دیر. بو فاجیعه‌لی دورومو آشیری مذهبچیلیگین بدلی اولاراق قبول ائتمک مجبوریتینده‌دیر.

مقاله‌دن چیخان نتیجه اصلا مذهب دییشیکلیگینه چاغیریش اولاراق دیرلندیریلمه‌لی‌دیر. مذهب، صفوی‌لردن اؤنجه اولدوغو کیمی هر بیر موسلمانین شخصی سئچیمی اولمالی‌دیر. منطیقین یولو: مذهب آیریلیغی سیاسیلشدیریلمه‌لی، سیاسته آلت ائدیلمه‌لی‌دیر. مذهبین سیاسته آلت ائدیلمه‌سی کئچمیشده ده، ایندی ده فارس ایرقچیلیگینی این ایشینه یارامیش، آذربایجان تورکونون اؤزونتانیماسینا، دوغرو-دوزگون یول توتماسینا مانع اولموش‌دور.

بایراغیمیزداکی/میلی ایدئولوژی‌ده‌کی ایسلامین یئری مؤوضوعونو توپارلاپارکن بونو دا علاوه ائتمکده یارار واردیر. هر ایکی آذربایجانین ژئوپولیتیک دورومو دین و مذهب مسئله‌لرینه داها دیقتلی و آکتیو یاناشما طلب ائدیر. دین مسئله‌لرینه یاناشما ویجدان آزادلیغی و لائیکلیک پرنسیپ‌لرینه دایانارسا، اؤلکه‌نین گله‌جگینی تهدید ائدن عامیل دئییل، اؤلکه‌ده تولئرانست دورومون یارانماسینا خیدمت ائتمیش اولار.

كۆرۈكلەن يانلىش لار و تور كىيە آلقىسى

تور كىيە ھىچ بىر زامان آذربايجان بو قدر ياخين اولمامىشدى. تور كىيە نىن اۆزلىكلە اوچونجو قاراباغ ساواشىندا سىياسى و حربى گوجويلە آذربايجانين يانيندا اولماسى قارداشلىغين سۆزدن ايشە كىچمەسى نىن رمزينە چنور يىلدى. آيت الله شريعتمدارى، ابوالفضل ائلچى بى، حئيدر على ئىو و ايلھام على ئىو نىن دىلە گتيردىكلرى بىر مىللەت، ايكي دؤولت دوستورونون گرچكلشديگى اندر [نادير] دۆنم لردن بىرى اولدو. بو باخيمدان ۱۹۱۸-دە عثمانلى اوردوسونون قوزنى و گوننى آذربايجاندا سويداش لار نى قورتارماق آماجىيلا بورالارا گلەمەسى تاريخين يىگانه استثناسى اولايىلر.

گوننى آذربايجاندا ھىچ زامان بو قدر تور كىيە يە ياخين اولمامىش، تورك دونياسى نىن بىر پارچاسى شعورونو داشىمامىش دىر. ھىچ بىر زامان گۆزونو بو قدر تور كىيە يە و تورك دونياسينا دىكمەمىش دىر. بو گليشمە نىن ان چارپىجى ثبوتو اولاراق تبريز-باكي-آنكارا، فارس لار ھارا، بيز ھارا؟! شوعارى اورتايا چىخمىش دىر.

گئديشات بئله ايسە نەدن تور كىيە حاقيندا منفى آلقى^۱ يارادىلير؟ عجا بونو تورك و تور كىيە دوشمن لرى نىن گليشن اورتامدان ناراحتچىلىغى نىن ايفادەسى سايماق اولارمى؟ اۇنچە تور كىيە حاقيندا منفى آلقى نىن اساس تئزىس لرينە قيساجا گۆز آتاق.

يانلىش تئزىس لر

عثمانلى-صفوى ساواش لارى، چالديران مئيدان موخاربيەسى، سلطان سليم - شاه ايسماييل موناسيبت لرى تا قديم دن تور كىيە نىن آذربايجاندا منفى موناسيبتى نىن ان ياخشى ثبوتودور. سووئت دۆنمىندن اعتباراً كۆرۈكلەن بو تئزىس دەكى تاريخى فاكت لار گرچك دىر. يانلىش اولان ۵۰۰ ايل اول باش وئرمىش حادىثە و سورجى ساپديرارق گونوموزە داشىماق و ۲۱-جى يوزايلين

^۱ - تور كىيە دە سون دۆنم لر آكتيو ايشلەدىلن توتوملو آلقى سۆزو اينگىليسچە دەكى perceptions, stereotype, image سۆزلىرى نىن قارشىلىغى دىر. عربچە دەكى تصوّر سۆزۈنە ياخين دىر.

حادیثەسی کیمی سیریماق دیر.^۱ اورتا چاغلاردا نە میلّی دۆولتلەر، نە دە مودئرن آنلامدا میلّتلەر واردی. ساواشلار ایسە محض سولالەر آراسیندا باش وئرمیش دیر. هر دۆولتدە حاکیم سولالەنی و قودرتلی عایلەلری تمثیل ائدن گوج مرکزلری آراسیندا ایختیلافلارین، قانلی ساواشلارین اولماسی بیلینن بیر گئرجکلیک دیر.^۲ تاریخی فاکتی بو طرزده ایفراط چاغداشلاشدیرماق جەدی مسئلەیه سادەجە غئیری-آکادئمیک یاناشما ایله ایضاح ائدیلمەمەلی دیر. مقصد سیاسی دیر - تورکیه حاقیندا منفی آلقى یاراتماق دیر.

۱۹-جو یوزایلین باشلاریندا عثمانلی آذربایجان ادعالاریندان ال چکەمەمیش؛ بورانی ایشغال ائتمک ایستەمیش دیر. بو گونه قدر سورروب گلن بو تئزیس اوزریندە بیر قدر آیرینتیلی دوراق. رسمی ایران تاریخچیلیگیندە عثمانلی نین دایم ایران تورپاقلارینا گۆز دیکدیگی، اونو ایشغال ائتمک نیتیندە اولدوغو وورغولانمیش دیر/وورغولانماقدادیر. قوزئیدە دە سوؤت دؤوروندە آشاغی-یوخاری عینی ساختاکارلیغا یول وئریلمیش، ۱۹-جو یوزایلین باشلاریندا آذربایجانین «وچ پیس دن بیرینی سئچمک مجبوریتیندە قالدیغی» - یا گئریدە قالمیش فغودال ایران، یا عثمانلی، یا دا نیسبتاً اینکیشاف ائتمیش روسیا بیرلشمک - رسمی کونسئپت اولراق وطنداشین شعورنا یئرلشدیرلمیش دیر. ایندی دە قوزئی آذربایجاندا «بالانسلشدیرلمیش خارجی سیاست» گۆروشونو تاریخی کئچمیشین بو حادیثەسی ایله ایضاح ائتمک جەدی قالمماقدادیر.

نادیر شاهین قتلیندن سونرا ایراندا یارانمیش نۆوبتی سیاسی بۇحراندا عثمانلی فایدالانماغا تلسمەدی. افغانیستاندا یئنی دۆولت قورموش احمد شاه دوررانی ایستانبولا گۆندردیگی مکتوبوندا قیزیلباشلاردان قورتولماق اوچون گۆزل ایمکانین یاراندیغینی بیلدیریر، عثمانلی سلطانینا شیعه دۆولتینی لغو ائتمک شانسینی گئرجکلشدیرمک مقصدیلە بیرگە حرکتە کئچمگی تکلیف ائدیردی. عثمانلی پادشاهی اوچونجو مصطفی جاواب مکتوبوندا «شرقلی بیر تورکمن لیدئری اولان نادیر شاهلا» ایضالانان باغلاشلارین هله دە کئچرلی اولدوغونو بیلدیرمیش، «الله ین یاردیمی ایله دۆولتی-عالیه میزین خزینەسی و عسکری چوخ و قووتلی اولدوغوندان بیزلر اوچون ایرانی ضبط ائتمک غایت قولای ایسە دە، بئله ضعیف دورومدا اولان بیر میلّتین اوزرینه

^۱ - مثلاً، شاه ایسماییلین سلطان بایزیدلە یاخین موناسیبتلری، بیر-بیرینه آتا-اوغل خیطابلاری دایم کۆلگەدە قالان، یا دا گیزلەدیلن تاریخی فاکتلاردان دیر.

^۲ - اورتا چاغلاردا ساواشلارین کاراکتئری، بو ساواشلارین سولالەر آراسیندا باش وئرمەسی حاقیندا باخین: Samuel P. Huntington, *The Clash Of Civilizations And The Remaking Of World Order*, U.K.: Touchstone Books, ۱۹۹۷, Ch. ۱.

عسکر گۆندرمک، اونلارین وارلیقلارینی خراب ائتمک دؤولتی-عالیه‌میزین شائینه یاراشماز»
دئییه اونون تکلیفینی رد ائتمیشدی.^۱

بابی-عالی، ایران ایشلرینه فعال موداخیلەیه تحریک ائدن باشقا چاغیریشلاری دا جاوابسیز
قویدو. نادیر شاهین قتلیندن سونرا تبریز والی‌سی رضا خان عثمانلی حؤکومتینه مراجعت
ائده‌رک، آذربایجان‌دا مستقیل بیر سلطنت قورماق اوچون بورایا بیر شاه‌زاده گۆندریلمه‌سینی
ایسته‌میش، آنجاق ایستانبول بو مراجعتە موئبت جاواب وئرمه‌میشدی.^۲ نادیر شاهین رسمی
انلچیلیکلە ایستانبول گۆندردیگی شاملی مصطفی خان، شاهین اؤلوموندن سونرا یولدا قالیب،
باغداد والی‌سی ایله اونا یاردیم وئریلدیگی تقدیرده اصفهان، قزوین، همدان، کیرمانشاهی
عثمانلی یا قاتماق تکلیفی وئردی. آما اونون تکلیفینی ده عثمانلی حؤکومتی گئری چئویردی.^۳
هیندستان‌داکی حیدرآباد دؤولتی‌نین باشچی‌سی نیظام‌ولمولکون ایرانلی ضبط ائتمک و
«شیعه‌لیگی اورتادان قالدیریپ، سوتولوگو حاکیم دوروما گتیرمک، بونولا خالق‌ی راحت ائتمک»
تکلیفینه ده عینی موناسیبت بیلدیریلدی. ایران سرحدلرینده کی والی‌لره ایران تورپاقلارینا
تجاوز ائتمه‌مک امری گۆندریلدی.^۴

بعضی قوزئی آذربایجان خان‌لارین عثمانلی‌لارا مراجعت‌لری ده چکینگن دوغو سیاستی-
نین طلب ائدیگی شرط‌لرده جاوابلانمیشدی. شکی خانلی چلبی ۱۷۴۷-ده، گنجه
خانلی شاه‌وئردی ۱۷۵۱-ده، شیروان خانلی محمد ایسه ۱۷۶۰-دا عثمانلی‌نین تبعه‌سی اولماق
ایسته‌دی‌کلرینی رسماً بیلدیرمیشدیلر.^۵ سونراکی ایل‌لرده ده بو ایستک تکرارلانمیش، عثمانلی‌نین
حیمایه‌سینی ایسته‌ین خان‌لارین سیاهی‌سی گئنیشلنمیشدی. مثلاً، ۱۷۸۷-نین نوپاریندا
ایروان خانلی محمد، عثمانلی پادشاهی‌نا یازدیغی فارسجا مکتوبوندا تیغلیس خانلی ایراکلی‌نین
ایروان قالاسینی ضبط ائدیپ، موسلمان‌لار اوزرینه هوجوم ائتمک نیتینده اولدوغونو بیلدیریر،
عثمانلی‌دان یاردیم خواهی‌شی ائدیر و ایروان خانلیغی‌نین عثمانلی حیمایه‌سینده اولدوغونو بیر

^۱ - Mehmet Saray, *Türk-İran Münasibetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara: Türk Kültürünü
Araştırma Enstitüsü, s. ۵۹-۶۰.

^۲ - Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi*, ۲. Cilt, İstanbul, s. ۱۱۵.

^۳ - Abdurrahman Ateş, Nadir Şah Afşarın Ölümünden Sonra İranda Hakimiyet Mücadeleleri
ve Osmanlı Devletinin İran Politikası, *Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl ۸, sayı ۲, s. ۵۹.

<http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBİLENS/dergi/VIII2/aates.pdf>

^۴ - یننه اوردا، ص. ۶۱-۶۰.

^۵ - İbrahim Yüksel, 'Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu',
Azerbaycan, yıl ۳۷, sayı ۲۶۵, ۱۹۸۸, s. ۵۸.

نئچه دفعه خصوصی قئید ائدیږ.^۱ آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه یوروشو عرفه‌سینده قاراباغ خانى عثمانلى صدر-اعظمینه یاردیم خواهیشی اولان مکتوبوندا اؤزو حاقیندا بیلدیریر: «خولاصه‌توالکلام دؤولت-سی عالیّه-سی عالیه‌نین خیدمت-گوزار بنده‌لریوز.»^۲ بابی-عالی چیلدیر بی‌لرېگینه، قارس والی‌سی و وان سرعسگرینه قافقازلار، بو سیرادان آذربایجان خانلیق‌لاری ایله ایلگیلنمک امرینی وئرمیش، بورادا اولوب-بیتن‌لردن آنیندا خبردار اولماغا چالیشمیش‌دیر. بو خان‌لارا آرا-بیر قیمتلی هدیه‌لر ده گؤندریلمیش، بورادان گلن ائلچی‌لرین خرچلیک‌لری تأمین ائدیلمیش‌دیر.^۳

اما عثمانلى حؤکومتی معنوی دستکدن، یاردیم وعدلریندن، خان‌لاری بیرلیگه دعوت ائتمکدن او یانا گئتمه‌میش، اونلاری ته‌دید ائدن ته‌لوکه قارشى سیندا - نه آغا محمد شاه قاجارین هوجوم‌لاریندان، نه ده روسیانین آرتان تضییق‌لریندن آذربایجان خانلیق‌لارینی قورومامیش، بو ایستیقامتده جیدى جهد بئله ائتمه‌میش‌دیر. قاراباغلی ایبراهیم خانین عثمانلى صدر-اعظمینه یازدیغی مکتوب بو معنادا سجیه‌وی‌دیر. او مکتوبوندا گؤستریر کی، «یگیرمی ایل و بلکه ده داها چوخ‌داندیر کی، روم دیاری‌نین اهالی سیاهی‌سینا دوشمکله شرف‌لندیریلیمشم.» او، آغا محمد خانین قاراباغ اوزرینه هوجومو عرفه‌سینده «بیزلری قوروپوب، بیزه کؤمک و عنایت‌نینیزی اسیرگه مه‌یین» خواهیشی ایله عثمانلى‌دان یاردیم ایسته‌ییر. صدر-اعظمین جاوابی بیرمعنالی‌دیر: «یرانلا دؤولتی-عالیه آراسیندا صلح اولدوغوندان، آغا محمد خانین صلحو پوزار بیر حرکتی گؤرولمه دیکجه عثمانلى دؤولتی طرفیندن ایران حواله‌سینه عسگرله موداخيله ائدیلمه‌یه‌جک.»^۴

یوخاریدا وئریلن تاریخی فاکت‌لار گؤستریر کی، ایرانین رسمی تاریخ‌چیلیگ‌نین، یا سوؤت دؤوروندن قالمیش قوزئی آذربایجان تاریخ‌چیلیگ‌نین آذربایجانین بؤلونمه‌سی حاقیندا کونسئپتی نین عثمانلى بؤلومو علمی دئییل، تاماميله سیاسی آماج‌لارا خیدمت ائدن باخیش اولموش‌دور. ۱۸-جی یوزایلین اکینجی یاری‌سی - ۱۹-جو یوزایلین باش‌لاریندا عثمانلى‌نین آذربایجان‌داکی خانلیق‌لاری ایشغال ائتمک نیتی اولمامیش، بوراداکی خان‌لارین عثمانلى سلطانی‌نین تبعه‌سینه

^۱ - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I cilt (۱۵۷۸-۱۹۱۴), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, ۱۹۹۲, s. ۳۷.

^۲ - *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, II cilt (۱۵۷۵-۱۹۱۸), s. ۹۸.

^۳-باخین:

- *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, I cilt (۱۵۷۸-۱۹۱۴), s. ۳۴.

^۴ -S. Əliyarlı (red.), *Azərbaycan tarixi*, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, ۱۹۹۶, s. ۵۴۵.

چئوريلمك ايستكلىرىنى مۇبىت قارشىلامامىش دىر. عثمانلى ھەمىن دۋوردە آذربايجانين بىر ھىصەسى نىن روسيا طرفىندىن ايشغالى مسئلەسىنە قارىشمامىش، سوسقون قالمىش دىر.

۱۹۱۸-دە عثمانلى نفت اوچون باكى يا گلدی؛ عثمانلى ايروانى ائرمىنى لره وئردی؛ آتاتورك آذربايجانى روسلارلا ساتدی... كىمى فيكىرلرله عثمانلى/توركييه - آذربايجان موناسىبتلىرى نىن ان اۋنملى دۋنمىنە كۈلگە سالماق، حتى شعورلاردان قازىب آتماق اىستەدىلر. تونلارلا اثر يازىلدى. رايئوسكى، توکارژئوسكى، جمىل قولىئو، ايندى دە يئنى پئيدا اولموش واصيف قافاروو كىمى لر موختىلف يۇنلردن ۱۹۲۰-۱۹۱۸-لر تارىخىنى تحريف ائتدىلر/ائدىلر. اونلارن يازى لاريندا آيرى-آيرى دئتال شىشيردىلر، ماهيت تشكىل ائدن تارىخى فاكىت يا بسىطلشدىرلىر، يا دا سادەجە يوخ سايلىلر. بو دۋنمىن ان اۋنملى تارىخى فاكىتى ايسە بودور: عثمانلى توركو، آذربايجان توركونو فيزىكى محودن خيلاص ائتمىش دىر! قالانلارى تفرؤعات دىر. عموم-توركو تارىخى نىن ان مۇحتشم حادىئەسىنى - توركو خالقلارى نىن بىر-بىرىنى قورتارمالارنى! - اونوتدوروب، دئتاللارى شىشيرتمك - بودور توركو دوشمنلىرى نىن خىصلىتى. بو تىپ اينسان لاردان اينصاف طلب ائتمك دە سادەلۇولۇك دور.

۱۹۲۰-۱۹۱۸-لر تارىخى ۳۰ ايل اول موبهم ايدى؛ موذاكىره، موباحىئە مۇۋزوعسو ايدى. بو زامان ايچىندە اونلارلا قىمتلى اثر يازىلدى، آرتىق سىرادان وطنداش اوچون دە قارائلىق لار ايدىنلىغا چىخدى. آما دلى نىن قويويا آتدىغى داشى چىخارتماق، تارىخ شعوروموزو بو موردارلىقدان تمىزلەمك اوچون ھلە چوخ يازىلمالى دىر.

آدى چكىلن مسئلەلر حاقىندا بىز دە چوخ يازدىق. يئنە دە يازاجاغىق. مۇۋزوع آچىلمىشكن بو يازى نىن حۇۋسلەسى و حجمىنى آشمادان ۲-۱ فاكىتى اوخوجونون دىقتىنە چاتدىراق. سوۋئت و ايران رسمى تارىخچىلىگىندە عثمانلى ايشغالى اولاراق نىتەلندىرلن/سجىه لندىرلن ۱۹۱۸-دە كى عثمانلى ياردىمى حاقىندا اونلارلا تارىخى قايناق واردىر. آذربايجان دان اولان نەمىندەلرلن ائرمىنى تجاۋوزونە قارشى دوروش گتىرمك اوچون عثمانلى دان اىصرارلا، حتى يالواراراق ياردىم اىستەملەرى آزاجىق اينصافى اولان تارىخچىلرلن ھامى سىنا بللى دىر. اۋرنك اولاراق، باشدان عثمانلى يا سويوق موناسىبتى اولان، سونرا دا روسيا طرفىنە كئچن مەد حسن حاجىنسكى نىن فيكىرلرلنە باخاق. بو آدامىن وئردىگى بىلگىيە گۈرە، انور پاشا معلوم ترابزون كونفرانسى زامانى آذربايجان نەمىندەلرى ايله گۈرۈشده آذربايجانين قونشو گورجوستان و ائرمىستانلا بىرلىكدە واحىد فئدئراتىو يا كونفئدئراتىو دۋولت تشكىل ائتمەسى و اونون توركييه ايله سىخ علاقه قورماسىنى اۋز اۋلكەسى اوچون آرزو اولونان حال حساب ائتدىگىنى بىلدىرمىشىدى. بونولا بئلە گونئى قافقازدا واحىد دۋولتىن وارلىغىنا شوبهە ائدن انور پاشا، بو شوبهە نىن گئچكلىشىدىگى

تقدیرده «تورکییه ایله عمومی سرحدلری اولان موستقیل آذربایجانین عثمانلی دؤولتی ایله آوستریا-ماجاریستان فورماسیندا داها سیخ ایئتفاق یارادا بیلیمهسی» ایمکانینی دا قئید اندیردی. انور پاشا دفعه لرله اونا ائدیلن مراجعت لره جاواب اولاراق (دقت بویورون)، آذربایجانا یاردیم گؤستریمک اوچون بعضی تدبیرلر گؤردوگونو، او جومله دن قارداشی نورو پاشانین ۳۰۰ حربی تعلیماتچی ایله تبریزدن گنجیه گئتمهسی حاقیندا بیر امر وئردیگینی دئییردی. حاجینسکی نین «اثرمنیستانین موستقیللیگینه موناسیبتینیز؟» سوالینا دا انور پاشانین وئردیگی جاواب ماراقلی دیر: «تورکییه موستقیل اثرمنی دؤولتی نین یارانماسی علئیهینه دئییل، بیر شرطله کی، اینگیلیس-روس سیاستی خاطیرینه اثرمنی خالق ی تورکلره قارش ی اینتریقالارینا سون قویسون.»^۱

سون زامانلار عثمانلی و عثمانلی دؤولتی نین لیدئرلری نین «اثرمنی پرست مؤوقعی» حاقیندا یالانلار تیراژلانیر. ایروانی اولارین اثرمنی لره هدییه ائتدیکلری حاقیندا اغیل آلماز ادعالار ایرهلی سورولور.^۲ بو آرادا ایکیده بیر عثمانلی مبعوثان مجلسی رئیس ی هالیل مئنتئشی نین آدی چکیلیر. بیز ده مئنتئشی نین خاطیره لریندن قیسا بیر آلینتی وئرك: «بیر گون ایستانبول دان شیفره آلدیم: (Guéguetchkori) (گورجیستان باش وکیل ی) ایله گؤروش، بو اثرمنی لری آرامیزدا تقسیم انده لیم. [دقت بویورون! آدئیلییردی. گولهرك ایستانبولون آرزوسونو بیلدیردیم. بو جاوابی آلمیشدیم: بی افندی، قوجا روس و عثمانلی ایمپاراتورلوق لاری بو حریف لرله باش انده بیلیمه دی. منیم کوچوچوک گورجیستانیم بو بلالاری ناسیل اوزرینه آلیر؟ بونلار تیفلیس ده (گورجیستانین پایتختی) یوزده آلتیمیش اکثریتده دیرلر.»^۳ شرحه گرک وارمی؟

مصطفی کمال آتاتورک حاقیندا ادعانین نه قدر اساس سیز اولدوغونو گؤستریم ساده جه بیر فاكت: بؤیوک میلت مجلسی نین رئیس ی اولاراق مصطفی کمال پاشانین لئنینه گؤندردیگی مکتوبون تاریخی ۲۶ آپرئل/نیسان ۱۹۲۰-دیر. بو مکتوب موسکوا یا ۱ یوندا چاتدی، حالبوکی بو زامان آذربایجان چوخدان (۲۷ آپرئلده) ایشغال ائدیلمیشدی...

بئله جه، معلوم تاریخی دئئترمینیزم [جبر تاریخی] مئتودونو ترسینه چئویرهرك، آذربایجان وطنداشیندا کئچمیشده ده بئله اولموش دور، ایندی ده بئله دیر، حتی گله جکده ده بئله اولاجاق

^۱ -ARDA, fond ۹۷۰, siyahı ۱, iş ۱, v. ۳۰-۳۷, s.۷.

^۲ -ایروانین یثنی یارانان اثرمنیستان دؤولتی نین پایتاختینا چئوریلیمهسی حاقیندا بیزیم تاریخ شعوروموز و/یروان آدلی (۲۰۰۹) مقاله میزه ده باخماق اولار:

-Güneyli-Quzeyli Məsələlərimiz, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, s. ۲۴۳-۲۴۷.

^۳ -Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше 'nin Anıları, Ankara: Altınordu, ۲۰۱۹, s. ۱۷۱.

فیکرینی بوش، یا یاریمچیق قافالارا یئرلشدیرمک ایسته ییرلر. محض بوندان، تاریخی اساس یاراداندان سونرا مونا سیبت لرین ایندیکی دورومونا قارا یاخماق، حتی تامامیله قارالاماق چتین ایش دئییل دیر. چونکو آرتیق معلوم قافا بونا مثیله دیر. تورکییه اؤز مارقا لاری اوچون آذربایجانا یاردیما گلدی (۲۰۲۰)؛ اورتاق تورکجه - اسکی عثمانلی ایمپریالیزمی دیر؛ Θ ، X حرفلرینی بینمه مک خیانت دیر کیمی سارساق فیکرلری آرتیق سوسیال مندیادا یایماق اولار.

آذربایجان-تورکییه مونا سیبت لرینه دیگر طرفدن یاناشاق. مگر مونا سیبت لر ایدئال ایدی؟ هنج پروبلئم اولمادی؟ تورکییه ایله آذربایجان آراسیندا نه کئچمیشده، نه ده ایندی پروبلئم اولمامیش دیر، یوخدور دئمک بین الخالق مونا سیبت لر سیستمیندن خبرسیز اولماق دئمک دیر. موثقیق دؤولت لر آراسیندا بعضی پروبلئم لر اولموش دور، وار و اولاجاق دیر. اؤنملی اولان حیاتی مسئله لرده ایتیفاقین اولماسی دیر. البته، تورکییه لی کومونیست لر و بعضی اتحادچی لارین آذربایجان ایستیقلالینا قارشى فعالیت لری (۱۹۲۰) تکذیب اندیلمز فاکت دیر. نورو پاشا نه قدر هئیکلی حاق ائتمیشسه، عمی سی خلیل پاشانین فعالیتی او قدر سورغولانمالی دیر. سولئیمان دمیرآلین نه قدر میلی حؤکومتین ییخیلماسیندا رولو وارسا، تورکییه جومهوریتی دؤولتی نین مین قات آذربایجانین آیاق اوسته دورماسیندا رولو اولموش دور. دوغرو-دوزگون و عدالتلی سونوجا وارماق اوچون خصوصی ایله عمومینی، ایکینجی-اوچونجو درجه لی سببله/فاکتلا حیاتی اهمیتلی سببی/فاکتی بیر-بیریندن آییرماق گرک دیر. تورک و تورکییه دوشمنچیلیگینی یایماغا موکلف اولان لار محض تبلیغاتین بو اؤزلیگینی بیلدیکلریندن میلچکدن فیل دوزلدیرلر.

تورک و تورکییه دوشمن لری نین یئرسیز اورک بولاندیرمالاری بیر یانا، داها جیدى مؤوضوعیا آیدینلیق گتیرمه یه چالیشاق. گوئی و قوزئی آذربایجان داکى چاغداش لاریمیزین شعورونداکی و دیلینده کی «قارداش تورکییه» آنلایشی هارادان چیخدی و نه قدر گئرچکچی دیر؟

الله بن لطفو

میلی شعور هم ده دوستونو، دوشمنینی تانیماق دئمک دیر. میلتلشمه سورجی نین اؤزویله برابر گتیردیگی بیر اولمازسا اولماز دیر.

قوزئیده حسن بی زردابی دن اوزو بری میلی فیکیر صاحب لری و قورولوش لاری چار/سووئت رژیملری نین بوتون قارایاخمالارینا باخمایارق، سؤمورگه دوروموندا اولان مظلوم آذربایجان دان گؤز لرینی عثمانلی/تورکییه یه دیکمیش لر. اؤزلیکله ۱۹۲۵-دن، ایرانین ایرقچی دؤولته

چئوريلمەسیندن سونرا تورکییه، مدد اوما بیلینه جک ینگانه اۆلکه اولاراق آلقیلامیش دیر. بیر نئچه اۆرنک وئرك.

بالکان ساواشی عرْفه سینده موساوات تشکیلاتی وئردیگی بیاناتدا وورغولاماقدایدی: «بیلینیز و آگاه اولونوز کی، ینگانه اومیدیمیز و چاره-ی نیجاتیمیز تورکییه نین ایستیقلال و ترقی سینده دیر. اگر بیز شیمدی ده کندی میزین اولکی حیسیزلیگیمیزدن واز کئچمزسک، دونیانین گۆزو اؤنونده حاق، ایسلامیت و میلیتیمیزی کایب اندیب اغیاره اجیر [یادلارا نؤکر]، تابع، عادتاً اسیر اولاجاغیمیز شک و شوبه هدن آری دیر...»^۱

ممد امین رسولزاده ۱۹۲۲-ده یازیردی: «آذربایجان جومهوریتی، عالم-ی ایسلامدا تشکول ائندن ایلک جومهوریت دیر. بو جومهوریت عینی زاماندا بیر تورک حؤکومتی دیر؛ تعبیر-ی دیگرله کوچوک تورکییه دیر. کوچوک تورکییه خالق یله بؤیوک تورکییه خالق آراسینداکی موناسیبت، ایکی قارداش موناسیباتی قدر صمیمانه دیر.»^۲

۱۹۵۰-لرین اورتالاریندا ک گ ب نین اله کئچیردیگی اعلامیه لری بیری نده بونلار یازیلماقدایدی: «موسلمانلار، ۳۶ ایل دیر روسلار و اثرمنی لر طرفیندن ازیلیریک. اونلار بیزی سویور، واریمیزی-یوخوموزو الیمیزدن آلیرلار. باکی نفتی روسیایا داشینمازسا میلیونر اولاریق. ساریلار [روسلار] نفتیمیزی، یون، پامبیق، چای، دوگو، یاغ، سود، یومورتا نه وارسا الیمیزدن آلیرلار. روسلاردان خیلاص اولاق. قورخما یین، یاشاسین تورکییه، یاشاسین تورکییه نین عسکر و ضابطلری.»^۳

اؤزلیکله بو سون سند چوخ آنلاملی دیر. اون ایل لرله، داواملی اولاراق تورکییه قارشى تبلیغاتین آپاریلما سینه، میلی کیملیگینی ایفاده ائتدیگی اوچون تورکییه نین جاسوسو اتهامی یله رئرئسسیا اولونان یوزمین لرین آجی سونونا باخمایاراق، آذربایجان خالقى ناتونون نؤکری، آذربایجانا قارشى عصرلرله داوام ائندن ایشغالچی نیتین اولماسی، گئریده قالمیش تورکییه نین غربین فورپوستو [پایگاه] اولماسی... کیمی ناغیللارا اینانمادی. سووئتلرین سونلاریندان اعتباراً آذربایجاندا قارداش تورکییه آنلا ییشی، بیر میلیت، ایکی دؤولت دوستورو سیاسی فیکیرده اؤزونه

^۱ -Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaijan Hareketi*, Ankara: Azerbaijan Kültür derneği, ۱۹۹۱, s. ۴۰.

^۲ -Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaijan Cumhuriyeti*, İstanbul: Azerbaijan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, ۱۹۹۰, s. ۵.

^۳ -Cəmil Həsənlı, *Azərbaycanda milli məsələ. Siyasi rəhbərlik və ziyalılar (۱۹۵۴-۱۹۵۹)*, Bakı: Adiloğlu, ۲۰۰۸, s. ۹۱.

يثر ائتدى. آذربايجان سياسى موهاجىرتى نين محض توركييه ده يئرلشمهسى و فعاليت گۆسترمهسى، مىللى سياسى-علمى فيكرين محض توركييه ده اينكىشاف ائتمهسى، اكثر فيكىر و عمل بۇيوك لىمىزىن مزارى نين محض بو اۆلكه ده اولماسى بو قارداشلىغىن ئبوتو اولراق قبول ائيدلى.

توركييه مونسىبىت مسئلهسىنه ايندى ده ژئو-سياست علمى نين سويوق منطقى ايله باخماغا چاليشاق. اۇنجه آذربايجان رىسپوبليكاسى نين كيچىك دؤولت كاتئقورياسىندا بير دؤولت اولدوغو گىرچكى ايله راضىلاشق. و كيچىك دؤولت لىر اورتا و بۇيوك دؤولتىن/دؤولت لىر حمايهسىنه احتياجى واردير فيكرى ايله ده راضىلاشق. ۱۰ مىليون اهالىسى، ۸۶ مىن كو كم [كيلومتر مربع] رسمى اراضىسى، ۴۶ مىليارد دولار مىللى گلىرى اولان آذربايجان رىسپوبليكاسى، چوخ مورگب ژئوپوليتىك اورتامدا مىللى پروبلئم لىرىن حل ائتمك مجبوريتىنده دير. آذربايجان رىسپوبليكاسى روسيا-ايران-توركييه ژئوپوليتىك اوچبوچاغىندا يئرلەشیر. بونلاردان ايلك ايكى سى تاريخاً ده، ايندى ده آذربايجانا دوست مونسىبىتده اولماميش اۆلكه لر اولدوغونو اًغلى باشىندا اولان هر كس بىليير. بو اوچبوچاقتا توركييه جومهوريتى نين - قارداش تورك دؤولتى نين اولماسى اللهين بير لوطفودور. يئر كى بو لوطفو قاورايا بىلك، سياسى و اجتماعى فيكىرده بو اوچ دؤولتى عىنى مسافهيه قويماق يانلىشلىغىندان ال چكك.^۱ حاكيم ايداره چى صىنغىن (نومئىنكلاتورون) اوزون ايل لىر بالانسلاشميش خاريجى سياست اًدلى وار-گلدن سونرا بو حقيقتى قىسماً درك ائتمهسىنه سئوينمك اولار. آذربايجانين قاراباغ پروبلئمىنى تاماميله و بيردفعه ليك حل ائتمهسى، ديگر حياتى مسئله لىرى نين چۆزومو اوچون توركييه نين تيمثاليندا مۆتفقيه احتياجى واردير. توركييه يه يئرسىز تكبۆرله باخان لار قبول ائتمه لى ديرلر: توركييه جومهوريتى دؤولتى اورتا اۆلچكلى بۆلگه دؤولتى دير - اۆزونو قورويا بىليير. آذربايجانين بو ايتىفاقا داها چوخ احتياجى واردير. بو ايتىفاقين ۲۰۰۸/۲۰۰۹ اۆرنگىنده تهلوكه يه دوشمه مهسى، دايانىقلى اولماسى اوچون ايقتيدارلار ين ياخين اولماسى، دوستوم-قارداشيم دئمه سى يئتمير. خالق لار او قدر ياخين، تك مىلّت اولمالى ديرلار كى، ايقتيدارلار ين يانلىش لارى يا دا شيلتاقلىغى مونسىبىت لرى پوزا بيلمه سين.

^۱-جليل ممدقولوزاده نين مشهور و هله ده اۆيولن/نامىن كىتابى اثرينده كى آنا فيكىر - عثمانلى، ايران و روسيادان عىنى اوزاقلقدا دورماق - ژئوپوليتىك باخىمدان يانلىش دير.

آذربایجان-تورکییه مونسبیتلری استراتژی موټفیکلیکدن ده ایره‌لی گنده بیلر. کونفئدراتیو بیرلیک فیکری ده موذاکیره ائدیله بیلر، حتی ائدیلمه‌لی‌دیر.^۱ تورکییه‌نی تقلید ائتمک دئییل، اوستون دیرلریندن فایدالانماق گرک‌دیر. تورکییه‌ده دوروم ایدئال دئییل‌دیر. آنجاق گلین گئرچکچی اولاق: تورکییه هر ساحه‌ده آذربایجان‌دان بیر باش یوکسک‌دیر.

ایاغی اوسته دورا بیلن، اؤز پروپلئم‌لرینی چؤزمک اوچون ریسکی گؤزه آلا بیلن بیر آذربایجانین تورکییه‌ده‌کی تورک میلیتی نزدینده نفوذو چوخ یوکسک‌دیر. حتی آذربایجان، سیاستینی دوزگون قورا بیلسه رسمی لوندونون آتش سیاستینه تأثیری قدر تأثیر گوجونه ده صاحب اولا بیلر. باشقا سؤزله، آغ ائوین قرارینا تأثیر ائتمگین ان یاخین یولو «Dauning Str. ۱۰»-دان حرکت ائتمک‌دیر دوستورو اوزره رسمی آنکارانین دا قرارلارینا تأثیر ائتمک پوټنسیالی‌نا صاحب‌دیر.

آذربایجان-تورکییه ایتیفاقی‌نین داها بیر استراتژی اؤنمی ده واردیر. بو ایتیفاق تورک بیرلیگی‌نین یارانماسی اوچون اؤن شرط‌دیر - تورک بیرلیگی‌نین چیردیی محض بو ایتیفاق اولا بیلر. بیر خصوصو دا علاوه ائدک: تورکییه ایله ایکی آذربایجانین اهالی‌سی تورک دونیاسی اهالی‌سی‌نین تخمیناً یاری‌سینا برابر‌دیر.

آذربایجان، تک قوزئی‌یندن عبارت دئییل‌دیر، اونون گونئی‌ی ده واردیر. گونئی آذربایجان، قوزئی گؤره تورکییه‌یه مونسبیتینی داها عذابلی یول‌لار قطع ائده‌رک شکیل‌لندیرمک‌ده‌دیر. ایرانچیلیق دیرلریندن، اؤزلیکله مذهب تعصبوندن قوماق اوزون زامان آلدی. ایران اوچون فداکارلیق، آما اؤزو اوچون غفلت آدلاندیردیغیمیز ۱۹۲۵-۱۹۰۵-لرده گونئی آذربایجانین داوارانیشی آجی تجربه‌لری اورتایا قویدو، سونراکی فارس ایرقچی رژیملری‌نین (پهلوی و خومئینی) تحقیر، تالان و اریتمه سیاستی تورک‌لوگو ایران تامیندان قوپارتدی. پهلوی دؤنمی‌نین تورک خر [ائششک تورک] آشاغیلاماسی ایندیکی مولّا رژیمی‌نین «مرگ بر تورک!» [تورکه اولوم] تهدیدلری ایله عوضلندی. بیر زامان‌لار سووئتلر ان معصوم دوشمن‌لرینی «تورکییه جاسوسو» اتهامی ایله سیبیره سورگونه گؤندیریر، حتی گولله‌لر بیردیسسه، ایندی ده ایران، تبریز، باکی، آنکارا، فارس‌لار هارا، بیز هارا؟! دئین‌لری عینی «تورکییه جاسوسو» آدیلا زیندان‌لارا دولدورور. آنجاق تاریخین گندیشاتینی دوردورماق مومکون دئییل‌دیر. سويداش لاریمیزین خئیلی حیصه‌سی دوستونو-دوشمنینی آنلاماغا باشلامیش‌دیر، گؤزونو قوزئی - آذربایجان جومهوریتینه،

^۱-بو گرکلی ایدنیانین موذاکیره‌سی، بیزجه، دوغرو یؤنده گئتمیر. تورکییه ایله آذربایجانین دورمادان، مرحله-مرحله یاخینلاشما ساحه‌لرینی و پروپلئم‌لرینی اورتایا قویماقدانسا، بو گلشیمه‌نین یول خریته‌سینی موذاکیره ائتمک‌دسنه، سورجین نتیجه‌سینی وورغولماق آز انففکتلی بیر ایش‌دیر.

هم ده باتيا - تورکيه يه چئویرمیش دیر. ایران دا عصر لرله داوام ائدن تورک و عثمانلی/تورکيه دوشمنچیلیگی اؤز للیکله یئنی نسیلده ترس تیمه یه باشلامیش، تورکيه آلی سی کؤکلو شکیلده دییشمیش دیر. (بو مؤوضوعیا قاییداجاغیق).

سونوج

چار/سووت و پهلوی/خومئینی دؤنم لرینده اون ایل لرله آپاریلان آنتی-تورکيه تبلیغاتی آذربایجان اهالی سی نین شعور و نا تأثیر سیز قالمامیش، تورکيه حاقیندا شوبهه لرین، حتی بعضی کسیم لرده دوشمن مونا سیتین یارانماسینا سبب اولموش دور. تاریخی حادیه لر تحریف ائدیله رک منفی آلی نین یارانماسی اوچون آکتیو شکیلده ایستیفاده ائدیلمیش دیر.

میلی شعورون گلیشمه سی، ائله جه ده سیاسی گئدیشاتین (۱۹۱۸-ین قورتولوشو، قاراباغ ساواشی و س.) تأثیر یله تصوور لر دییشمیش، تورکيه حاقیندا داها گئرچکچی یاناشما شکل لنمیش دیر. قارداش تورکيه آنلا ییشی آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین اکثر وطن داش لاری نین کیملی گینده یئر آلمیش دیر. آنجاق آذربایجانین تورکيه یه آرتان میلی نین و ترسینه تورکيه نین آذربایجانا علاقه سی نین گوجلنمه سیندن راحت سیز اولان لار واردیر. آذربایجان داکی تورک دوشمن لری، اؤز فعالیت لری ایله تورکيه ده کی لره پاس آتماق دایر لار.

تورکيه عامیلی گونئی آذربایجان دا میلی کیملی گین فورمالاشماسیندا اؤنملی رول اویناماق دایر. ایران رسمی تبلیغاتی اؤز للیکله یئنی نسله تأثیر سیز قالماق دایر، تورکيه نین نفوذو ایسه عکسینه آتماق دایر.

وورغولانان يالانلار: روسيا آلقىسى

۱۰ نوپابر بياناتى (۲۰۲۰) روسيا عاميلىنى يىنىدىن سىياسى فېكرىن مەركىزىنە كىتىردى. ساۋاشى دوردورماسى و حربى حىصەلەرنى قاراباغا يىرلىشىدىرمەسى روسىيانى يىنىدىن گۈندەمە داشىدى. ۱۰ نوپابر ھەزىمەتنە [شەكست] ھاق قازاندىرماق اوچون ايقىتىدار سۇزچولرى و عمومىتەلە روسيا ماراقلارنى مەدافە اندنلر دىقتەكەن تىزىس لر اىرەلى سورمەيە باشلادىلار و بو تەبلىغات ايشى بو گۈن دە دىيىشەك تىزلىكلەردە داوام ائتمەكتەدەر. اساس تىزىس لر بونلاردەر: سون قاراباغ ساۋاشىنا قارىشما دىغى اوچون روسىيا مېنتدار اولمالىيىق؛ روسيا نەنگ دۆولتدەر، اونا قارشى چىخماق آخماقلىق دەر؛ روسيا اونسوز دا قاراباغ دا ايدى؛ روسىيانى غەبلىندىرمەك اولماز؛ روسيا تىزلىكلە داغىلاچاق، قاراباغ پروبلەمى اوندا آسانلىقلا حل ائدىلەجەك...

مىللى مۇوقەدە دورانلار طبعى كى فرقلى منطق اورتايا قويدولار. ان واجىبى ھەر گۈن قاراباغدان گلەن ھىجانلى خەبەرلر روسيا و/ يا ايقىتىداريانلىلار لارن يانلىشىلغىنى اورتايا قويماقتادەر. وىتنداشىمىز سون ۱۱ آيدا بو خەبەرلە ياتىب-دوردوغوندىن آيرىنتىلارلا گىرمەيەجەيەك. ذاتاً ۴۴ گۈنلۈك اوچونجو قاراباغ ساۋاشى دوردورولموش اولسا دا، سونراكى گەندىشات ھەلە منطقى سونوجونا وارامىش دەر. سورج داوام ائدەر. اونا گۆرە دە مسئلەيە بىر آزا ۋاقىدان، آما ماھىتى اوزرە ياناشماق داھا فايدالى اولايىلر. نەجە دئىيل، نىيە سوالىنى قويوب، اونا باجاردىغىمىز دىققەتكە و اوبىيكتىۋلىككە جاۋابلاندىرماغا چالاشاجاغىق. مىللى سىياسى فېكىر تارىخىندە روسىيانىن يىرى مسئلەسىندىن يولا چىخاراق گۈنۈمۈزە گلەجەيەك.

روسيا نە كىتىردى، نە گۆتوردۇ؟

آزربايجان روسىيا كۆنۈللۈ بىرلىشىدى ناغىلىنا ايندى اينانان تاپماق چەتەندەر. آما اون ايللرلە بو فېكىرى بئىينلرە يىرلىشىدردىلر، بوش قافالاردا يىرىنى دە آلدى. رەسمى تارىخچىلىك ۱۹-جو يۈزايلىن باشلارنىدا آذربايجان خانلارنىن دوغرو-دوزگون سىچىم ائتدىكلرى ادعاسىندا ايدى. /وچ پىسردن، ان ياخشىسى سىچىلىبمىش. يەنى گىرىدە قالمىش ايرانى، يا دا عثمانلىنى دئىيل، اينكىشاف ائتمىش روسىيانى سىچىدىلر. سىچىدىكلرى روسيا دا آزا كىچمەمىش بو گىرى ذكالىلغىن بدلىنى اۋدەتدى. كوركچاي تەھودو (ماي ۱۸۰۵) قارشىلىغىندا داخىلى ايشلردە

حاکیمیت‌لرینی قورویاجاقلارینی دوشوندولر. بیر ایل کئچمه‌میش (فئورال ۱۸۰۶) قاراباغلی ایبراهیم خان و عایله‌سی قانینا غلتان ائدیلدی. خانلیقلار بیر-بیری‌نین آردینجا لغو ائدیلدی، خان و بی عایله‌لری پرن-پرن سالیندی. حالبوکی بئله بیر قدری بیزیم ایندی مدح ائدیلن خان‌لاریمیز گۆره بیلردیلر. چونکی بورون‌لاری‌نین اوجونداکی «تیفلیس خان‌نین» عایله‌سی عینی معامله‌نی گۆرموشدو.

۱۹-جو یوزایلین باش‌لارینداکی فاجیه‌لی تاریخیمیزدن آییناجاق باشقا بیر عبرت درسینی ده بوراداجا یادداشیمیزا یازاق: روسیا وئردیگی سۆزو توتمادی.

آذربایجانا یئرلشمیش روسیایا فرقلی موناسیبت‌دن بحث ائدک. اورتا مکتب درس کیتاب لاریندان بیلیریک: میرزه فتحعلی آخوندوو و باشقا مأمورلار، علی قلم توتان اوخوموش کسیمین بیر حیصّه‌سی (مثلاً قاراباغنامه یازارلاری) روس حاکیمیتینی لطف ساییدیلار. آخوندوو یئنی گنجلیگین نماینده‌سی حسن بی زردابی‌یه عاغیل وئیردی: «ال چک بیزیم یاخامیزدان! بونا آنجاق شوکر اول کی، دؤولتی-روسیه‌نین تحتی-حیمایتینده کئچن زمانه‌لرین قوشونکئشلیگیندن و چاپقینیندان آزاد اولوب، آسایش تاپمیشیق و زینده‌گانلیقدان راضیییق.»^۱ زردابی و یئنی نسیل گنجلیک زینده‌گانلیقدان راضی دئییلدی. آخوندووون کونفورمیست [سازگارانه] توتومونون عکسینه زردابی نسلی تاریخی و چاغداش گئرجگی اورتایا قویدو. کینچی‌ده بو تیپ ایفاده‌لره راست گلیریک: «...روسیا دؤولتینه تابع اولموشوق، دؤولتی-روس بیزیم ویلایتی ضبط ائندن ایره‌لی...»^۲ یعنی آذربایجانین ایشغال ائیلدیگی و سؤمورگه رئژیمینده یاشادیغینی آنلامیشدیلار و وطنداش لارینی دا بو گئرجگی آنلاماغا چاغیریدیلار.

روسیایانلی‌لارین روس سؤمورگه سیستئمینی تقدیر ائتمه‌لری بیر یانا، هله بیر روسیایان *آذربایجانا مدنیت گتیرمه‌سینی* ده ادعا ائدیر، *آوروپا مدنیتی‌نین روسیا واسیطه‌سیله آذربایجانا گلمه‌سینی* میّت قویوردولار. حالبوکی بو تئزیس‌لرین عادی منطقله پروبلئمی واردیر. روسیا آذربایجانا نه‌سه گتیرمک - او دا اولسون مدنیت - اوچون گلمه‌میشدی. بورادان اؤزونه لازیم اولان، احتیاجی اولدوغو ثروتی آپارماق اوچون گلمیشدی. اؤزونون آوروپا مدنیتینه احتیاجی واردی (ایندی ده وار)، بو آوروپا دیرلری البته روس حاکیمیتی‌نین قوردوغو سدّری آشراق آذربایجانا گیره بیلردی...

^۱ -Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, ۳. Cild, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۵, s. ۲۰۵.

^۲ -Əkinçi, ۱۸۷۵-۱۸۷۷, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۲۵, ۳۴۷.

روسیانین قوزئی آذربایجانا مدنیت گتیرمه سیندن سؤز دوشموشکن، بیر آز ایره لی قاجیب بیزیم بعضی چوخ بیلیمیش گونئیلی سوادشیمیزا بو تیپ بایات و یانلیش (روسیا /ولماسایدی جنوبون گونونه دوشردینیز کیمی) فیکیرلری یایمامالارینی توقع اندردیک [اوماردیق؟]. قوزئیین میّلی فیکیر صاحب لری روس حاکیمیتینی و سؤمورگه چیلیگینی قوزئی آذربایجانین اینکیشافی قارشى سیندا دوران ان ائتکیلی عاملیل سایمیشلار. هر حالدا بیزیم بو «چوخ بیلیمیش لردن» آز بیلیمیردیلر.

تاریخین سونراکی گنّیشینه روس سؤمورگه سیستمی داها دا قدارلاشدی؛ پوزوجو، تالانچی و باسقیچی کاراکتر آلدی. ۲۸ مای ایستیقلال بیاننامه سی بیر قاجیلماز ضرورت دن دوغموشدو. باغیمسیزلیغینا صاحب اولمایان بیر میّلت گله جگینی تأمین ائده بیلمز! روسیا تورک لری آراسیندا یئگانه بیزیم ایستیقلالچی بابالاریمیزدی بو سیاست فلسفه سینى اورتایا قویان! آز بیلینن بیر تاریخی فاکتی دا علاوه ائدک: محض آذربایجان سیاسی لری نین ایصرارلاری سونوجوندا گورجولر و اثرمنی لر ده گونئی قافقازین روسیادان قوماسینا سس وئردیلر.

میّلی تاریخیمیزین جیلوه سیننه باخین: ۲۸ مای ایستیقلالیندان جمعی ۲۳ آی سونرا ۲۷ آپرئل ایشغالی (۱۹۲۰) گلدی. ایکینجی ایشغالی آسانلاشدیران عاملیلردن بیرى غلبه ایله سونوجلانسدا بیرینجی قاراباغ ساواشی اولدو. بو عرفه ده روسچو-بولشئویک مبعوث علی حئیدر قارائئو پارلامانداکی چیخیشیندا قاراباغداکی حادیشه لرین آوروپا ایمپئریالیست لری نین ایشی اولدوغونو و بو پروبلئمی آذربایجانین اؤز گوجو ایله چؤزمه یه جگینی ادعا ائتدیکن سونرا تکلیف ائدیردی: «قویون شرق میّلت لری نین حقو قونو مدافعه ائدن قیزیل اوردو [۹] گل سین ده قاراباغ عصیانینی یاتیرت سین، داها سونرا آنادولویا ایمدادا گئت سین.»^۱ ۲۷ آپرئلده روس ایمپئریالیزمی یئنه سؤز وئیردی: ۱. اون بیرینجی قیرمیزی اوردو باکی یا گیرمه دن دمیریولو ایله بیرباشا آنادولونون ایمدادینا گنده جک؛ ۲. آذربایجان ایستیقلالی و اراضی بوتؤولوگو هر جور تجاوززدن قوروناجاق؛ ۳. آذربایجان اوردوسو اولدوغو کیمی قالب داغیدیلما یاجاق؛ ۴. آذربایجان سیاسی فیرقه لری حوریت و سربستلیک لری نی ساخلایاجاقلار؛ ۵. سایق سیاسی لر، حؤکومت عضولری و میّلت وکیل لریندن هئچ کیمسه سیاسی جینایتده اتهام ائدیلمه یه جک؛ ۶. تام سربست شکیلده توپلاناجاق آذربایجان شورالاری حؤکومتین ایداره شکلی نی تعیین ائده جک.^۲ بولشئویک قیافه سینده گلن روس ایمپئریالیزمی بو ماده لرین هئچ بیرینه (!) عمل ائتمه دی. بونو دا بیر کنارا یازاق: روسیا بو دفعه ده وئردیگی سؤزه عمل ائتمه دی!

^۱ - Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul, ۱۹۹۰, s. ۸۳.

^۲ - یئنه اورد، ص. ۸۵.

اما يئرلى روسچولارين ديل لرى آچيلدى، گۆزلىرىنه ده ايشيق گلدى. بو كسيمين هيچان و داورانيشيني عموماً لشديرهرك اينقىلاب كوميتەسى نين صدرى تعيين انديلن نريمان نريمانو مشهور دوستورونو اعلان ائتدى: *آذربايجان رۇسپوبليكاسى نين دايمي خوشبختلىگى روسيا يا باغلى دير*.^۱

اوزون سورن سووت دؤورونده سووت *آذربايجانى نين گؤرونمه ميش اقتصادى اينكىشافا نايىل ولدوغو* حاقيندا فيكىرلىرى يالانلايا بيله جك فاكترلار آراسيندان تىك بيرىنى سئچك. سووت دؤنمى نين حسابلامالارينا گؤره، ۱۹۸۱-۱۹۲۲-جى ايل لرده *س س س رى* اوزره صنايع حاصيلاتى ۵۱۴ دفعه آرتديغى حالدا سووت *آذربايجانىندا* بو رقم جمعى ۱۳۸-ه برابر ايدى. ۲ مىلى كيمليگين برباد انديلمەسىنى، اۆلكه ثروت لرى نين وحشيجەسىنه استثمارىنى، اهاالى نين كئيفيتلى قيسىمى نين محو انديلمەسىنى، روس مدنيتى و دؤولتىنه باغلى يئرلى نؤكرلرين (نومئىنكلاتورون) يئتيشديريلمەسى و اونلار ين خالقا سيري نىماسىنى... هئچ دئميريك.

سووت لرين واريتى روسيا فئدئراسيونو؛ كئچميش *س س س رى* اراضى سى نين يوزده ۷۶-سىنا، اهاالى سى نين يوزده ۵۰-سىنه، ايقتىصادياتى نين يوزده ۴۵-نه، حربى گوجونون يوزده ۳۳-نه صاحيب چيخديغينا باخماياراق، يئنە ده *آذربايجان رۇسپوبليكاسينا* گؤره نهنگ گوج اولاراق قالدى. ان اؤنملى سى ايسه *آذربايجانين باغيمسيزليغينا* و سووئرئىلىگينه دوشمنچىليگيني ده چار و سووت رئيم لريندن ميراث آلدى.

روسىانين آذربايجان استراتژىسى

آذربايجانين خاريجى سياستى حاقيندا ۱۹۹۴-ده يازديغيميز مقاله ده كى^۳ مودعالار بو گون ده ماهيت اعتباريله كئچرلى دير. مقاله نين روسيا فئدئراسيونونا موناسيبت بؤلومونو اولدوغو كيمي وئرسك بؤيوك قباح اولماز دئيه دوشونوروك.

...روسيا اؤز اطرافيندا قلوبال قوه مركزىنى برپا ائتمه يه چاليشير و ايختياريندا هله ليك ماليه-تكنولوژى، ائله جه ده ايدئولوژى واسيطه لر اولما ديغي ندىن، حربى و سياسى تضييق واسيطه لريندن

^۱-بو جومله باكى داكى ان بؤيوك ميدانلاردان بيرى اولان ۱۱-جى قيزيل اوردو مئيدانىندا بؤيوك حرفلرله ايكي ديلده يازيلميشدى. سووت حاكميتى نين سونلار ينادا ك مىلى شعورا ماليك وطنداشين گؤزونو ياغير [گيرده] ائتدى. قيزيل اوردو هئيكلى ايله بيرليكه سؤكولدو.

^۲-Böyük Oktyabr ideyalarının Azərbaycanda təntənəsi, Bakı: Elm, ۱۹۸۷, s. ۳۳۸.

^۳-Nəşib Nəşibzadə, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۱۵۰-۱۵۲.

گئیش ایستیفاده ائدیر. موستقیل آذربایجان رئسپوبلیکاسی روسیانی بو میلی قارشى سیندا اهمیتلی مانعه‌لردن بیریدیر. آذربایجان‌دا روسیا میلی (دیل، دین، مدنیت، تاریخی کئچمیش و س. ساحه‌لرده کی فرق‌لر) ضعیف اولماسینا باخمایارق، آذربایجانین ژئوپولیتیک (ژئواستراتژی) مؤوقعی روسیانی جلب ائتمکده‌دیر. چونکی:

-آذربایجان رئسپوبلیکاسی اوزرینده نظارت روسیا فئدئراسیونونا اؤزون استراتژی مارق‌لارینی یاخین و اورتا شرق ایستیکامتینده یایماق ایمکانی وئیر؛ روسیانی استراتژی آویاسیاسی [هاواچیلیغی] و بالیستیک راکت‌لرین دنیانین بو اهمیتلی بؤلگه‌سینی نظارتده ساخلاماسیندا آذربایجان ضروری پلاسدارم [سکو/پلتفورم] اولاییر؛

-آذربایجان رئسپوبلیکاسینی نفوذ دایره‌سینده ساخلاماقلا روسیا فئدئراسیونو بؤلگه‌نین اساس کوممونیکاسیا [ارتباطات] - قورو، هاوا، اینفورماسیا و دنیز آرتیریلارینا [شریان‌لارینا] نظارت ائتمیش اولور؛

-زنگین طبیعی ثروت‌لره و استراتژی خام‌مال مالیک اولان آذربایجان رئسپوبلیکاسینی روسیانی اقتصادی مارق‌لاری جلب ائدیر؛ بو ثروت‌لره نظارت روسیانی اوزاق خارجدن باهالی استراتژی خام‌مال ایدخالیندان آزاد ائدیر؛

-آذربایجان رئسپوبلیکاسینی نفوذ دایره‌سینه جلب ائتمکله روسیا، تورک دنیاسینی پارچالامیش اولور؛ تورکییه رئسپوبلیکاسینی (قیسماً ده اونون واسیطه‌سیله آیشین) نفوذونون اورتا آسیا، شیمالی قافقاز و وولقابیوندا یایلماسینا مانع اولور؛

-آذربایجان رئسپوبلیکاسینی نفوذ دایره‌سینه جلب ائتمکله روسیا، ایرانین کئچمیش سوونت موسلمان‌لاری اوزرینده تأثیرین آرتماسینا مانع اولور؛

-واحید اقتصادی-سیاسی مکانین یارادیلماسی و آذربایجانین بونا جلب اندیلمه‌سی روسیانی فیکرینده چوخ میلی «روس‌دیلی اهالی‌نین تهلوکه‌سیرلیگی» اوچون ضروری شرط حساب ائدیلیلر.

روسیا حرب ماشینینی و دیپلوماسی‌سینی آذربایجان رئسپوبلیکاسینا قارشى یؤنلمیش تضییق‌لرین آشاغیداکى ایستیکامت‌لرینی گؤستریمک اولار:

• سیاسی قوه‌لر آراسینداکی ضیدیت‌لردن ایستیفاده ائدیرک، آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا داخلی ثابتلیگین پوزولماسینا یؤنلمیش جهدلر؛

- آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا موسکوپرست قوهلر، حرکات و پارتیالارین مدافعه ائدیلمه‌سی، اونلار مادى و معنوى کۆمگین گۆستريلمه‌سی؛
- آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا حربى موخالیفتین مدافعه و تأمین ائدیلمه‌سی؛
- بۆلگه‌سل و یئرلیچیلیک ضیّدیتلری نین و احوال-روحیه‌نین قیزیشدیریلمه‌سی؛
- آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین شیمالیندا لزگی و آوار، جنوبوندا ایسه تالیش سنپاراتیست احوال-روحیه‌نین قیزیشدیریلمه‌سی؛
- آذربایجان رئسپوبلیکاسی اراضی سینده روسیا حربی باز[اپایگاه]لاری نین، جنوب سرحدلرینده روس سرحد قوشونلاری نین یئرلشدیریلمه‌سی؛ [بو ماده‌ده کی مسئلهلر خصوصی موداکیره طلب اندیر]
- نفت یاتاقلاری و اۆلکه‌نین باشقا استراتژی خام‌مالی اوزرینده نظارتین قویولماسی؛ [ارف بو ماده‌ده کی ایستگینه نایل اولاییلمه‌دی]
- باکی نفتی نین باکی-نووروسیسیک خطی ایله نقلینه نایل اولماغا یۆنلیمیش تضییقلر؛
- خزر آکواتوریاسیندا [سو بۆلگه‌سینده] آذربایجانین نفوذ دایره‌سی نین دارالدیلماسی و خزره موناسیبتده دنیز ایستاتوسونون تثبیتی [آوگوست ۲۰۱۸ تاریخلی آکتا و آنلاشماسینا گۆره بونا تام نایل اولدو]؛
- آذربایجان-اثرمنیستان موخاریبه‌سی نین داوام ائتمه‌سی و آذربایجانین ضعیفله‌مه‌سی اوچون اثرمنیستان دان ایستیفاده؛
- ایران و اونون آنتی-تورک سیاستیندن ایستیفاده ائتمکله آذربایجان رئسپوبلیکاسینا تضییق؛
- ک‌گ‌ب و گ‌رونون آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا قالمیش ایستروکتورلاریندان ایستیفاده، یئنی کشفیات شبکه‌سی نین یارادیلماسی؛
- آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا کی روس ایجماع‌سی، یاخود روس دیللی اهالیدن ایستیفاده، اینفورماسیا، خصوصیه تئلوویزیا موداخيله‌سی؛
- روسیاداکی آذربایجان ایجماع‌سیندان گیروو کیمی و اونلارین کوتله‌وی دئپورتاسیاسیندان تضییق واسیطه‌سی کیمی ایستیفاده.

روسیانین یوخاریدا اساس ایستقامتلرینی صادالادیغیمیز تضييقلره تاب گتیرمک - آذربایجان رئسپوبلیکاسینین موسقیلیلیگینی و اراضی بوتؤولوگونو قورویوب ساخلاماق و مؤحکملندیرمک گونوموزون، حتی یاخین گلهجگین ان آکئوال پروبلئمی دیر. آذربایجانا نیسبتاً سون درجه بؤیوک حربی-سیاسی و اقتصادی چکیسی اولان بو نهنگ دؤولتله تکباشینا، حتی فداکار جاسینا موباریزه اؤلکهمیز اوچون پروبلئماتیک ایش دیر. بونونلا بئله بیر حقیقتی ده نظره آلماق لازیم دیر کی، موباریزه سیز روسیا آذربایجانى اؤز نفوذ دایره سیندن بوراخمایاجاق (آلینتی نین سونو).

سون ۲۷ ایلده چوخ شئیلر دییشدی، میرزه جلیل دئمیش دونیالار دییشدی، عالم لر مایاللاق آشدی، فلکلر بیر-بیرینه قاریشدی... اما داخیلده دئسپوتیک، خاریجده آقرئسسو آلقلی روسیا دییشمه دی، داها دوغروسو روسیانین آذربایجانا ایمپئریالیست موناسیبتی دییشمه دی. یئلتسین دؤئمی نین حاکیم لیئئرال لاری لیئئرال ایمپئریالیست (Çubays) خط یوروتدوکلرینی، پوتین دؤئمی نین سؤزچو لیئئرال لاری ایسه قاراباغدا روس عسکرى نین بورنو قاناسا آذربایجانى آلت-اوست انده جکلرینی (ژیرینووسکی) دئیرلر. دئمک کی یا اولوب-قالان آزاجیق باغیمسیزلیغینی دا روسیایا وئریب، کوللئکتیو تهلوکه سیزلیک موقایله سی تشکیلاتینا گیره جکسن، خزری وئردین (۲۰۱۸)، داها نهلردن امتناع انده جکسن... بو درسی بیز سون ۲۰۰ ایلده کئچدیک: بیر ده بو چامورا گیرمه یه جه ییک. یا دا باغیمسیزلیغینی و سووئرئنلیغینی مؤحکم لئتمک ایستقامتینده ایره لیله یه جکسن. دئمک کی

نه ساواش، نه مدد. بس نه؟

بو گونه قدر یورودولن سیاستدن کؤکلو شکیلده فرقلی استراتژی طلب اولونور. اساس خصوص لارینی گؤستر مکله کیفایتله نه جه ییک.

ایسته نیلین مشروع و داواملی ایقتیدارین ان یاخین مۆتفقى، داها دوغروسو گوج منبعی اؤز میلتی دیر. بونا بیز میلتی حاکیمیت دئیریک. دؤولت میلتی ایله بیرلیکده اولار سا، گوجونو ایکیه قاتار؛ روسیا ایله بیرلیکده ایسه آلدانار. ایندیکی حاکیمیت کوسموپولیت ماهیتینی دییشیب، میلتلشمه لی دیر. سون ایلین تجروبه سی گؤستریر کی، میلت-دؤولت نظریه سی نین بو ایمپئراتیوی [طلبی] ایشلمه یه باشلا ییب (حاکیمیت بونون بلکه ده فرقینده دئیل). روشوت رژی می نین بعضی اودیوز [اییرنج] فیقورلاری نین حبسی، بشینجی کولون دئیلین طبقه نین حاکیمیتی نین محدودلاشدیر یلماسی، ساواشلا باغلی دوزگون سیاسی قرار... بو خط کاشکی سورعتله و داها

اساسلی شکیلده داوام ائدهیدی. مارگینال [حاشیه‌ای] دورومدا قالیب دؤیوکمک اوغورسوزلوق دئمک دیر. میلت-دؤولت بوتونلشمه‌سی‌نین آلتئرناتیوی یوخدور (اؤزل و گئنیش مقاله بیزدن).

گونئی آذربایجان باشقا بیر حسّاس عامیل دیر. حسّاس اولدوغو قدر ده جیدّی دیر. بو جیدّیلیگی درک ائتمه‌سی اوچون ایقتیدارا داها نه قدر واخت لازیم اولاجاق - کسدیرمک چتین دیر. آما بیلینن بیر گئرجک وار، روسیایین و اثرمنیستانین یاخین موّتیقی ایرانّی پاسیفیزه ائتمگین [سوسدورماغین] ان اویغون و جیدّی یولو گونئی آذربایجان مسئله‌سینده عاغیللی، آردیجیل و قطعیتلی استراتژی‌نین اویغولانماسی دیر. (آیرینتی لاری نؤوبتی یازیمیزدا اولاجاق).

بیرجه ایل اول تورکیه و تورک دونیاسی ایله استراتژی موّتیقلیک گره‌ییندن بحث ائندنه ایقتیداریؤنلو کلون‌لار و باتی‌دان مدد اومان‌لار بیزه ریشخندله باخیردی‌لار. سون ساواشدا تورکیه‌نین بلیرله‌یجی/معین‌اندیجی رولونو آنلامایان‌لار چتین کی قازاخستانلا، اؤزبکیستانلا استراتژی موّتیقلیک احتیاجینی درک ائتسینلر. تورکیه‌یه یاناشمادا داها قطعیتلی اولما گرکلیگینی آنلاسینلار. اؤزلری بیلر، بیزدن دئمک. آما هامیلیقلا بیر آجی گئرجگی درک ائتمگین زامانی چاتمیش دیر. اراضی‌سینده خارجی ایشغال گوجونون یئرلشدیگی یئگانه موسقتیل تورک دؤولتی آذربایجان دیر! دئمک تورک بوتونلشمه‌سینه بیزیم داها آرتیق احتیاجیمیز وار دیر. قاراباغ، تورک دونیاسی‌نین اورتاق پروبلئمینه چئوریلمه‌لی دیر. بیر نچه هفته‌دن سونراکی تورک کنشی [شوراسی؟] زیروه‌سینده آذربایجان طرفی‌نین «اورتاق تورک وطنی» ماده‌سینی ایصرارلا تشکیلاتین توزوگونه [نیظامنامه] تکلیف ائتمه‌سی منطیقلی آددیم اولاردی. اؤزلیکله اؤزبکیستانلا علاقه‌لر گئنیشلنمه‌لی دیر. بیزیم مأمور اؤزبکیستانا تکبوره یاناشمالی دیر. اؤزبکیستان چوخ حسّاس عامیل دیر؛ روسیا، تورکوستانی ایتیرمگی گؤزه آلا بیلمز.

کیچیک دؤولت ایستاتوسو و حیاتی پروبلئمی اولان آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین روسیا تضییق‌لرینه تاب گتیرمه‌سی اوچون نه قدر چوخ موّتیقی اولارسا او قدر ایشه یارایار. البته، پاکیزستانلا، ایسرائیل‌له و سایلرله یاخینلیق داها دا آرتمالی دیر. بیر زامان‌لار اومیدله یاناشدیغیمیز **تاگ** (تورکیه- آذربایجان- گورجستان)، **گوام** (گورجستان-اوکراینا-آذربایجان-مولدووا) فورمات‌لاریندا ایش‌بیرلیگی هله ده آذربایجان اوچون کئچرلی اول بیلر. آوروپانین انرژی دوست‌لاری (اینگیلتره، ایتالیا و س.) دا بو سیاهییا علاوه ائدیله بیلر.

سونوج

هله ده «قاتیلینه آشیق اولان محبوس» دوروموندا ییق. و طنداشین «داها نه ائتمه لی دیر کی روسیانی اولدوغو کیمی آنلایا بیلک؟» گونوموزون چتین سوال لاریندان بیریدیر. بو آجی گئرچگی آنلایان اینسانیمیزین چاره سیزلیگی اورتادادیر. ایقتیدار، اؤزلیکله یانداسلاری فرقلی داوارانیش سرگیله مکده دیر. قاراباغ پروبلئمی نین اساس موسببی روسیادان مدد اومولماقدادیر دئییه یوورلاقلاشدیرا بیلهریک. مؤوجود ایقتیدار؛ تحصیلده، ایداره چیلیک سیستمینده روس دیلینه وئردیگی مئیدانی گئنیشلتمکله، روس بایراق لارینی باکی دا یئلندیرمکله، روسیانی اؤزوندە کوئی میقداردا یاتیریم قویماقلا روسیانی آذربایجانا موناسیبتینی دیشدیره جگی یانلیشلیغی ایچینده دیر. بلکه ده روسیا اینصافا گلیب قاراباغ مسئله سینده طرفسیر واسیطه چی اولاجاق دئییه دوشونلر آزدئییل. حالبوکی تاریخی تجروبه ده، ایندیکی گئدیشات دا بو گؤزلنتی نین فایداسیز اولدوغونو گؤستریر. روسیا تا بینئی قدیم دن آذربایجانا دوشمن کسین، آرادابیر وئردیگی سؤزو توتما یان بیر اؤلکه ایمیجینه صاحب دیر. ۱۰ نو یابر بیاننامه سینده کی محدود ماده لرین بئله گئرچکله شه جگینه اومید گون کئچدیکجه آزالیر. ان آزیندان بو گونه قدر روسیا بوینونا دوشن لری (ائرمی حربی حیصه لری نین قاراباغین ایشغال بؤلگه سیندن چیخاریلماسی، زنگه زور دهلیزی، قازاخ کندلری نین گئری قایتاریلماسی...) یئرینه یئتیرمیر.

دؤرد ایلدن سونرا رف قوشون لاری نین یئرلشدیکلری قاراباغ تورپاق لاریندان چیخماسی، قاراباغ پروبلئمی ادلی حیاتی مسئله میزین چؤزولمه سی گرک دیر. دئدیک کی مدد دیله مکله بو ایش اولاسی دئییل. دئمک کی فرقلی یؤنتم/مئتود او یغولانمالی دیر. اؤنجه روسیا بیزیم/وچون نه دیر، نه دئییل دیر سوالینی دقیق جاوابلاندیرمامیز گرک دیر. روس/سوونت دیرلری و روسچو نومئنگلاتورلا ایره لیله یه بیلیمیریک، میلت و دؤولت اولاراق اونلاردان جانیمیزی قورتارمالیییق. نئجه کی کئچمیش سوونت رئسپوبلیکالاری نین چوخوندا بو باش وئردی.

تورک-فارس مونا سیب تلی و ایران آلی سی

آزربایجانلی ایچینه آلان ژئوپولیتیک اوچ بوجاغین ایکی طرفینی (تورکییه و روسیا) اله آلدیق. هر بیرینین آزربایجان اوچون نه ایفاده ائتدیگینی، آرالارینداکی فرقی آچیقلاماغا چالیشدیق.^۱ اوچ بوجاغین دیگر طرفی - ایرانین آزربایجان اوچون نه اولدوغونا و اجتماعی فیکره نئجه یانسیدییگینه دا باخمالیییق. عکس تقدیرده منظره آیدینلاشمایش قالار.

سون هفته لرده آزربایجان رئیسپولیکاسی ایله ایران ایسلام رئیسپولیکاسی آراسیندا سیاسی گرگینلیک یاشاندی. وطنداش لاریمیز بو گرگینلیگی آیرینتی لاری ایله ایزله دیلر و گنیشاتلا باغلی یئترلی بیلگییه صاحب دیلر. بو یازیدا بیز مسئله نین نئجه سینه دئییل، نه دیننه گؤز آتاجاغیق. سؤزوموزون باشیندا سون هفته لرده کی گرگینلیک کئچه جک، آما آزربایجانلا / ایران / آراسیندا، تورک لرله^۲ فارس لار / آراسیندا کی ضیدیت لر کئچیجی دئییل فیکرینی وورغولاماق ایستردیک. ان آزیندان ایکی دؤولت و خالق آراسیندا کی ضیدیت لر کؤکلو، قالیجی کاراکتئرده دیر. بو اوزدن ده مسئله یه داها گئنیش موسئویده، مسئله نین تاریخی درینلیگینی نظره آلاراق یاناشماق لازیم دیر.

آزربایجانلا ایران آراسیندا کی آزالیب-آرتان گرگینلیگین سببلری سیراسیندا بؤلونموش آزربایجان فاکتورو باشدا گلیر، داها دقیق دئسک - گونئی آزربایجانین مظلوم دورومو، ایران داکی تورکلوگون وارلیغی نین اینکاری دورور. مسئله نین دراماتیکلیگی نین ثبوتو اوچون سون دؤنمین دیقت چکه سی بیر فاکتینی اؤرنک وئرک. ایران دؤولتیندن و فارس میلتی ایله بیر دؤولت ترکیبینه قالماقدان بئزار اولان تورکلوک ایستادیون لاردا تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟! دئییه هارای چکیر. بو ایستک قارشسییندا فارس لار دا خورلا / ئششک تورک، حتی مرگ بر تورک [تورکه اؤلوم] قیشقیریلار. بیر مدت سونرا دا بونا جاواب اولاراق قورددره سینده کی ایستادیوندا (تبریز) مرگ بر فارس سسلری ائشیدیلیر.^۳ بو، اول لر گؤرمه دیگیمیز بئنی بیر

^۱-باخین: turkcudusuncebirliyi.com

^۲- بورادا و بوندان سونرا تورک لر دئینده آذربایجان تورک لری نظرده توتولور. لازیم گلدیکده تورکییه تورک لری، قازاخستان تورک لری، اؤزبکستان تورک لری شکلینده دئیقلشدیریلیر.

^۳-مثلاً باخین:

حال دیر. آرتیق ایران دۆولتی - تورک میلتی مونا سیبیت لریندن بحث ائتمک یئتمیر. دۆولتین اون ایل لرله یوروتدوگو آنتی-تورک سیاستی (عینی زاماندا باشقا فارس اولمایانلار مونا سیبیت) توپلومون دا شعورنا هوپموش، میلتلر آراسیندا دوشمنچیلیگین یارانماسینا قدر ایره لیله میش دیر.

فارس لارین گۆزوندە تورک آلقىسی^۱

بیر دۆولت سرحدی داخیلینده کی ایکی خالقین بیر-بیرینی اؤلومله، قتل عاملا تهدید ائتمه سی تک ایران اوچون دئییل، بوتون دونیا اوچون فؤوق العاده حال لاردان بیریدیر. ائتنیک مونا سیبیت لرین بو حده قدر گرگینلشمه سی سون دؤنمین حادیه سی اولسا دا کؤک لری قدیم دیر. بو یازیدا فارس فیکیر آدام لارینین تورک لر حاقیندا گؤروش لرینی اؤز تله مه به چالیشا غایق. اوخوجولاریمیزدان حؤوصله لرینی باسما غی، تورک لر یؤنه لن آشا غیلامالاری سو یوق قانلی یاناشما غا چاغیرام. (آشا غیلامالارا جاواب لار نؤوبتی بؤلومده اولاجاق).

فارس فیکیر آدام لارینا گؤره، پئرس لرله/فارس لارلا تورک لرین ایلک تماس لاری ایران-توران ساواش لاری زامانی اولموش دور. *آوستایا* گؤره تورک لرین مملکتی اولان توران، ایرانلی لارین و دینین [مزدک تعلیمی نین] دوشمنی دیر. افراسیاب [آلپر تونقا] *خصوصیله* منفور بیر شخص دیر.^۲ اوزون زامان ایرانین خاریجی ایشلر ناظیری اولان، ایندی ایسه رهبره موشاویرلیک ائدن علی اکبر ویلایتی کیمی لر بو «منفور مملکتی» بئله تورک لره چوخ گؤرورلر. اولارلا گؤره بورادا مسکون اولان لار کؤچری حیات طرزی یاشایان پئرس لرین ائله اؤز لری دیر.

فیردوسی نین *شاهنامه* سینده تورانا و تورک لره دوشمن مونا سیبیت آرتیقلاماسی ایله اؤزونو گؤستیریر. ایران-توران ساواش لارینین غالیبی همیشه ایرانلی لار گؤستریلیر. تورک قزنه لی لر حاکیمیتی دؤنمینده تاماملانان (۱۰۲۰ ع رفه سی) بو اثرده قاتی عرب دوشمنچیلیگی ایله یاناشی، تورک لری ده آشا غیلا یان بندلر یئر آلماقدادیر. عصرلر بویو فارس لار بو اثری آنا کیتاب لاری سایمیش، بوراداکي نیفرتله بسلنمیشلر.

- <https://www.youtube.com/watch?v=GY\AJsYgq0;> <https://www.youtube.com/watch?v=F۱AWpmyLze۸>

^۱ - تورکیه ده سون دؤنملر آکتیو ایشله دیلن توتوملو «آلقى» سؤزو اینگیلیسجه ده کی perceptions, stereotype, image سؤز لرینین قارشیلیغی دیر. عربجه ده کی تصوّر، روسجادا کی اوبراز سؤزونه یاخین دیر.

^۲ - V. Minorsky, *İran, İslam Ansiklopedisi*, c. ۱۲/II, Ankara: MEB: s. ۱۰۷.

دئیلینلره گۆره امیر تئیمور ایرانی فتح ائتدیگی زامان فیردووسی نین دفن ائیدیلدیگی توسا گلیر. تورکلری پیسلهین فیردووسی نین مزارینا آياغیلا ووراراق دئییر: «ائی فیردووسی، قالخ، قالخ دا، هر سطرینده پیسلهیدیگین مغلوب تورکو ایندی گؤر! قالخ دا کوفر ائتدیگین، کوچومسه دیگین تورکو گؤر!» شاهنامه ده کی تورک دوشمانلیغی زامانیندا تورک فیکیر آداملارینین دا دیقتینی چکمیش دیر. ممد امین رسولزاده *آذربایجان شاعیری نظامی* اثرینده فیردووسینی تپه دن دیرناغادک «فارس اوغلو فارس»، «قاتی بیر ایرق تعصوبکئشی»، «فارس ناسیونالیزمی نین بیر شاعیر ایدئولوقو» آدلاندیرمیش دیر.^۱ فارسین فیکیر تاریخینده شاهنامه نین اوینادیغی رول حاقیندا ان سراسر یاناشمالاردان بیرینی تبریزی علی اورتایا قویموش دور. اونون فیکرینجه، بو اثری ایله «فیردووسی وحدت و بیرلیک یئرینه میلی ایختیلافلار و [باشقا] قۇومه کینه لر [اثنوسا نیفرت] تۇرمیش دیر».^۲

چاغداش ایران جوغرافیاسینداکی ۱۰۰۰ ایللیک تورک حاکیمیتی فارس تعصوبکئش یازارلاری راحتسیز ائتدیگی مؤوضوعلارین باشیندا گلیر. رسمی ایران تاریخچیلیگینین ان اؤنملی تنزیس لریندن بیرى دؤولتی تشکیل ائدن تورک خاندانلارینین *ایرانا* همیشه بدبختلیک گتیرمه سی دیر. بو قارالاما فعالیت لرینده یئر آلان تاریخی فاکتلاردان بیرى سی ده سلجوقلو خاندانی و بؤیوک سلجوقلو دؤولتی دیر (۱۱۵۷-۱۰۳۷). ایران تاریخچى لری سلجوقلو فاکتینی تاریخدن سیله بیلمه دیکلریندن اونو اولمازین تحریفلره معروض قویموش، تاریخی رولونو یانلیش دیرلندیرمیشلر.

حالبوکى سلجوقلو حؤکمدارلاری *آزرى دیلینده دانیشانلارین دیلینی* دییشدیرمه دیلر، عکسینه فارس دیلی و ادبیاتینی، فارسجا و عربجه تحصیل سیستمینی حیمایه ائتدیله؛ فارس دیلینی بوروکراتینین دیلینه چئویردیله؛ بعضی حؤکمدارلار فارسجا شعرلر یازدی. عمر خیام سلطان ملیکشاهین، انوری سلطان سنجرین سئویملى سینه چئویریلدی. بو بیر یانا، ایندیکی فارس لارین دانیشدیقلاری دیلین (دری/فارسى) فارس بؤلگه لرینده یاییلماسی محض سلجوقلو

^۱ - Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Şairi Nizami*, Ankara: MEB, ۱۹۵۱, s. ۷, ۱۷۲.

^۲ - تبریزی علی، ادبیات و میلت، [...]، ص. ۱۳۷. مکتب و مدرسه لرده یوزایلرله بو اثر اؤیره دیلدیگینه باخمایاراق، بیزیم میلی فیکیرده اونا عینی جور یاناشیلمامیش دیر. اؤزونون یازدیغی کیمی، «فارس طایفاسیندان اولان» میرزه فتحعلی آخوندووی بیلدیگیمیز کمال الدؤوله مکتوبلاریندا شاهنامه نی و اونون مؤلفی فیردووسینی بوتون ادبی اثرلردن و ادیبلردن اوستون توتموش دور. او قطعیتله یازیر: «الحق دئمک اولار کی، میلتی-ایسلام آراسیندا پوئزیا عبارت دیر فقط فیردووسی نین اشعاریندان کی، میثلی هچ بیر بشره ایسلام میلتیندن بو زامانا قدر مقدور [قیسمت] اولماییب دیر».

- Mirzə Fətəli Axundzadə, *Əsərləri*, II cild, s. ۳۱.

<http://www.gunaz.tv/az/۱۴/articleCat/۱/articleID/۲۲۳۶-PANIRANIZMIN-YARANMASI-VE-TURKLUK-۱.html/articlePg/۲>

کارگوزارلیق ایشی و تحصیل ده عنعنیه اویغون اولاراق فارس دیلینده ایدی. قاجارلار هله اؤزونو آچیق شکیلده بوروزه وئرمهین اثتیک پروسئس لرین فۇقونده دورماغا چالیشیردیلار.

ایران دا خصوصی ماراغی اولان روسیا بو اۆلکهده حربی ساحهده دورومون اؤیره نیلمه سینه بیر سیرا متخصص جلب ائتمیش، اولار دا یئرلرده آراشدیرما آپارمیش، ماراقلی تحلیل لر اورتایا قویموشلار. روس، ائله جه ده آوروپالی مؤلیفلرین آراشدیرمالارینا گۆره، بو جوغرافیادا حربی ساحهده تورک لرین اوستونلوگو عنعنیه سی قاجارلار دؤورونده ده داوام ائتمیش دیر. آ. مئدوئندو یازی ک، «هرمه-تازیک فارس لار» حربی ایشه نیفرت اندیرلر، اولار قورخاق، ساختا، تنبل، تاماھکار، اینتریقان، سیسقا، اتالتی، آما سون درجه باجاریقلی، بیلگه هوسلی و غایبلی دیرلار. فارس لار اوردودا قوللوق ائتمگی سئومیرلر، صنایع، تیجارت اولارین لینده دیر.^۱ موسلمان اولمایانلار و شهر اهلی اوردودا خیدمت دن آزاد اندیلدیگیندن، «دئمک/اولار کی، بوتون فارس لار حربی موکلفیت دن آزاد دیرلار.» بو مؤلیفین فیکرینه گۆره، تورک-تاتار حربی ایشی سئویر، او، «جسور اول بیلیر، توند خاصیت دیر، کوبوددور، انرژیلی دیر، ساختا دیر، آما داها آز قابیلیتلی و آز اینکیشاف ائتمیش دیر، فاناتیک دیر؛ ضابطلر بوتؤلوکده اعلا آتیجی دیرلار، سوواری دیرلر، نیسبتاً ساده/ئووح دورلر.»^۲ آ. مئدوئندو آریالی لارلا تورک-تاتارلارین بیر-بیرینه نیفرت ائتمه سی حاقیندا فیکیر ایره لی سورور. ایرانین بو ایکی اساس اثتیک واحیدی آراسیندا حاکیمیت اوغروندا اثتیک اساسدا موباریزه نین گئتدیگی حاقیندا مؤلیفین فیکرینی قبول ائتمک اولار. خصوصاً مؤلیفین «ال وئریشلی شرایطه باخمایاراق، تورک-تاتارلار عادتاً حاکیمیتین ایداره سیندن اوزاقلادیریلیرلار و اؤزلری ده بیلمه دن یئرلرینی فارس لارا وئریلر» فیکری^۳ دیقّت طلب اندیر و بو فیکیر سونراکی سیاسی پروسئس لرده اؤزونو دوغرولتدو.

تورک لرین ۱۹-جو یوزایل بویو، حتی اوندان خئیلی سونرا دا غفلتده اولدوغو بیر اورتامدا ایران/فارس میلتچیلیگی نین شکیللنمه سی سورجی یاشاندی. اؤرنک وئرک.

قوزئی آذربایجان دا هله ده یانلیش اولاراق «آذربایجان ادبیاتی نین گؤرکملی نوماینده سی» کیمی تقدیم اندیلن زین العابدین ماراغایی و اونون باش اثری /بیر/اهیم بگین سیاحتنامه سی تیپیک پان-ایرانیزم و تورک دوشمانلیغی اؤرنگی دیر. ماراغایی اوچون ایران تاریخی نین ان مؤحتشم دؤورو اهمنی و ساسانی لرین حؤکمرانلیغی دؤورودور. مؤلیفه گۆره، «پیشدادی سولاله سی نین ایلیک پادشاهی/اولان کیومرث دن توتوموش ساسانی سولاله سی نین سونلارینا دک

^۱ - А.И Медведев, Персия. Военно-статистическое обозрение, СПб, ۱۹۰۹, с. ۴۱۹, ۴۵۷.

^۲ - یئنه اورد، ص. ۴۵۷-۴۲۱.

^۳ - یئنه اورد، ص. ۴۲۳، ۴۳۲.

بو آباد اۆلكه عدالتين منبعى اولموش، اونون ساجديغى مدنيت ايشيقلارى باشقا اۆلكه خالق لارى - نين گۆزۈنو قاماشديرميش دير. ^۱ مۆلىف، «جنتمکان» فيردووسىنى چوخ اۆيور، چونكى او، «بیر میلتین [فارس لارین] اولموش دیلینی دیریلتمدی، میلتین تاریخینه دیرلی خیدمت ائتمیش اولدو». مۆلىف ائله بوراداجا قزنهلی سلطان ماحمودو پیسله مگی او یغون گۆرور، فیردووسی یه موکافات وعدی دئییلن افسانه نی «بوش وعد» آدلاندیریر. زین العابدین ماراغایی ایران تاریخی نین ان مؤحتشم دؤورلریندن بیرینی ده صفوی لرین، خصوصیه شاه عباسین حؤکمرانلیغی دؤورو ساییر، اولناری وصف اندیر، چینگیز اؤولادلاری نین حاکیمیتی دؤورونو ایسه بدبختلیکلر دؤورو ساییر. ^۲ اثرین اوچونجو جیلدینده مۆلىف «بیچاغین سوموگه دایندیغینی» بیلدیریب، قاجارلاری و قاجار حاکیمیتینی نظرده توتاراق هارای چکیر: «ئى چینگیز طایفاسی نین قالیقلاری! بیلین و آگاه اولون کی، سیزین حؤکمرانلیق دؤورونوز باشا چاتمیش دیر.» ^۳ اثرین بیر یئرینده ائتنیک موناسیبتلر حاقیندا دیقت چکن بیر ایشاره وار. رومان داکی صورتلردن بیرى دئییر کی، «بونلارلا ایشینیز اولماسین، تورک دورلر. بونلار ساده لؤوح و تربیه سیز اولورلار.» ^۴ اثرین اوچونجو جیلدی، مۆلىفین ترجمه یی - حالی حاقیندا حیصه ده ایسه مۆلىف اؤزونو تقدیم اندیر: «لغرض، باش دان آیاغا گوناھکار اولان بو مۆلىف زین العابدین ابن - مشهدی علی ابن - حاجی رسول ابن - حاجی عبدالله ابن - حمزه خان ساووجبولاق کوردلریندن و او محلین خانلاریندان ایدی.» ^۵

موهاجیر قزئتلی اۆلكه نین مۇوجود وضعیتینه قارشى ایرانین «مؤحتشم کئچمیشینی» قویور، اوندان عیبرت آلماغا، ایران وطن سئورلرینی بیرلیک یاراتماغا و فعال اولماغا چاغیریردی. قانون قزئتى (رئداکتورو ایران اثرمنی سی میرزه منلکوم خان) اۆلكه حاکیملرینی «بیرتیجی لار، مواجیب قوزغونلاری» آدلاندیراراق یازیردی: «اونلار جمشیدین سلطنت سارایینی حراج بازارینا چئویرمیشلر.../اونلار/ خالقین حقوقونو، اۆلكه نین تیجارتینی، دؤولتین ایستیقلایتینی چوخ آشاغی قیمته ساتدیلار.» ^۶ فارس دیلی و ادبیاتی نین تبلیغی ده وطن و میلت شعورونون یارانماسیندا حساس عامل حساب اندیلیردی. موخالیفتین تبلیغاتیندا قاجارلارلا تورکلوک عینیلشدیریلدی، اونا اولان نیفرت اۆلكه اهالی سی نین خئیلى حیصه سینى تشکیل ائدن تورکلره

^۱ - Zeynalabdin Marağayi, İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya Təəssübkeşliyin bəlası, Tərcümə edən Həmid Məmmədzadə, Bakı: Elm, ۱۹۸۳, s. ۲۳۷.

^۲ - یننه اوردا، ص. ۶۳-۶۴، ۱۶۱-۱۶۰، ۲۶۷، ۲۸۹-۲۸۸.

^۳ - یننه اوردا، ص. ۴۳۳.

^۴ - یننه اوردا، ص. ۱۵۹.

^۵ - یننه اوردا، ص. ۴۳۷.

^۶ - Hidayət Hatəmi, Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, ۱۹۶۴, s. ۱۷۱.

قارشى يۇنلدىلدى. ۈلكەننن چوخمىلتلى تركىيى گئربلىك علامتى حساب ائدىلدى. ايرانين آياغا دورماسى و اينكىشافى اوچون مودئرنىست دايرهلرده غربى آوروپانين هوموژن (تكمىلتلى) توپلوملارى مودئل گۇتورولدى. چئشىدلى طايفالاردان، دىللردن، كولتورلردن عبارت اولان ايران ايمپئرياسى موخالىفتين تبليغاتيندا واحد مركزى حاكيمىته مالىك، بىردىللى، بىركولتورلو، بىرمىلتلى اونىتار دۇولته چئوريلمەلى ايدى. بو مقصدە چاتمق اوچون ايكى يول تكليف ائدىلىردى: ايداره چىلىگىن مركزلشدىرىلمەسى و آزلىق لارنن فارسلاشدىرىلماسى.

ائتنىك موناسىبتلرلن منطقى نتيجهسى اولاراق مشروطه اينقىلابىندان (۱۹۰۵-۱۹۱۱) ان كارلى چىخان فارس ائتنوسو اولدى. هر شئىدن اول فارس لارنن اون ايل لرله اويوشا بيلمە دىكلرى قاجار حاكيمىتى ضعيفلهدى. بونون عكسىنە، ۈلكە ايداره چىلىگىنە اونسوز دا بۇيوك چكىسى اولان فارس بوروكراتياسىنن رولو داها دا آرتدى. ۱۹۰۷-نن آوقوستوندا تبرىزلى عاباس آغانن باش ناظىرى قتل ائتمەسىندن ممنون اولان فارس شاعىرلرندن فخرالواعظنن آدىلى بىرىسى قاجار حاكيمىتىنى فارس دۇولتچىلىگىنە ياد، حتى دوشمن حادىثە سايىر. بىر شعىرىندە او يازىر: «تورك، ايران اصىللى لرە ائىلە يىب تۇهمت، فىرودىن مولكونو، جمشىدىن جامىنى آلدى.»^۱ اصلاحاتچى-مودئرنىست دايرهلرلن هيندىستاندا چاپ ائتىدىگى نفوذلو *حبل المتين* قزئتى اينقىلاب زامانى (۱۲ نوياىر ۱۹۰۶) تحصيل ناظىرلىگىنە عنوانلادىغى رئداكسىيا مقالهسىندە يازىردى كى، توپلوم اۇزونو يالنىز او واخت مودئرنلشدیره بىلر كى، او تك مىلتە چئوريله بىلسىن. و توپلوم او زامان تك مىلتە چئورىلر كى، او، اورتاق عنعنە، اينانچ و اۇزلىك لرله بىرلەشە بىلسىن. قزئتنن فىكرىنە گۇرە، «بعضى لرىنن يانلىش اولاراق ادعا ائتىدىگى كىمى، *تکجه مونارخا صداقت يئتمز*». بو باغلارنن اولماماسى توپلومو بۇلر و مودئرنلشمەننن قارشى سىنى آلاىر. مقاله-مراجعت مۇلىفلرى ايراننن باشىنا گلن فاجىعهلرى بوراداكى توركلوگون وارلىغى ايله ايضاح ائتمك كىمى قاتى ايرقچى نتيجه يە گلرلر: «بىزىم/يندىكى بىدختلىك لرىمىزىن كۇكلرى موغول و تاتار بوروشلرىنە گئدىب چىخىر. سئوگىلى آزرىبايجانىمىزا بىر خارىجى دىل تحمىل ائدىلدى. اهالىمىز فارس و تورك دىللى لرە بۇلوندو.» باشقا بىر يئردە *حبل المتين* حساب ائدىردى كى، «ۈلكەدە چوخ دىلچىلىك قالدىقجا، اونون موستقىللىگىنى نە اينكى اساس قانون، حتى رئسپوبلىكا ايداره چىلىگى بىلە تامين ائدە بىلمز.»

سونراكى دۇنملرده توركلرلن باشىنا هانسى فلاكتلرلن گلدىگىنى اوخوجولارلن اكثرىتى بىلمەمىش دئىيل دىر. فارس ايرقچىلىگى دالغاسىندا حاكيمىته گتىرىلن رضا پهلوى ايرانى، فارس دۇولتىنە چئورە بىلدى. پان-ايرانىزم و فارس ايرقچىلىگى رضا شاه حۇكومتىنن رسمى سياستى

^۱ - Əhməd Ağaoğlu, İran və inqilabı, Bakı: CBZ, ۲۰۰۹, s. ۱۱۶.

نېن ايدئولوژى اساسىنى تشكىل ائتدى. فارس ائتنوسو آراسىندا ائتنىك كونسوليداسيا [ادغام] پروستسى موقايىسەئىلمەيەجك سورعتلە گئتدى. توركلوك ايسە ايران اوچون فداكارلىق ائتمەنېن، اۋزونو دوشونمەمگېن بىلىنى آرتىقلاماسى ايلە اۋدەدى. توركلوگون اۋلكە سياستىندە آددىم-آددىم مۇوقعلىرى تحويل وئرمەسى پهلولىر و ايسلام جومهورىتى دۋنمىندە اونو مظلوم مىلت دورومونا گتيرىپ چىخارتدى. رضا شاهىن دىكتاتورا رئىمى نېن تىمئالىندا دۋولت تورك وارلىغىنى مودئرنلەشن ايرانىن بوتۋولوگو اوچون اساس تهلوكە گۇردو، تورك كولتورونو ھدف آلاراق اونا جىدىى ضربه ووردو. توركلردە مىلتلشمە سورجى نېن قارشى سىنى آماق، اونو آشاغىلىق كومپلئكسى ايچىندە توتماق اوچون ائتنىك آشاغىلامالارېن (توركى-خر) يانىندا چئشىدلى ائتنىك ايسستئوتىپلر اويدورولدى. اساس ادعالار بولادىر:

- سىز آزرى سىنىز. /يعنى دىللىرى دىيشدىرىلمىش ايرانلى سىنىز/فارس سىنىز/.
- سىز گلەمە سىنىز. /يعنى بورادا وطن حاقىنا صاحىب دئىلىسىنىز/.
- تورك خاندانلارى ايران اوچون ياد، ياراماز عنصرلر ايدى.
- توركلرىن ايرانا يوروشلىرى اونا بدبختلىك گتيردى.
- موغوللار ايرانىن اينكىشافىنى داياندىردى.
- آذربايجان رئىسپوبلىكاسى اسكى ايران تورپاغى دىر.
- آرازدان قوزئى دەكى تورپاقلار آذربايجان دئىل.
- زىنجان، ھمدان، بىجار، آستارانىن... آذربايجان نە دخلى؟
- غربى آذربايجان اوستانى نېن خئىلى حىصەسى كوردوستان دىر.
- اورمو گۇلونون قوروماسى طبعىت حادىثەسى دىر.
- آذربايجان اھالىسى ھامى دان چوخ ايران اوچون چالیشىپ، ايندى دە بو يولدا فداكارلىق ائتمەيە حاضىر دىر.

- سىزىن مقصدىنىز ايرانى بۇلمك دىر، سىز تجزيە طلب سىنىز.
- سىز ھامىنىز پان-توركىست سىنىز.
- ايران نفتى اولماسا سىز باتارسىنىز.
- قوزئى آذربايجان دئدىگىنىز يئر آزاد اولدو، بىر ائرمىنيە بئلە جاواب وئرمەيىر.

• ایرانین باشیندا دوران بیر تورک دور [آیت الله خامنه‌ای]، هانسی مظلومیتدن دانیشیرسینیز؟

• قوزئی آذربایجانا بیرلشمکدنسه قوی کیچیک حیصه بؤیوگونه بیرلشسین.

• تورکجه ضعیف، لازیمسیر دیل دیر، اونو اؤیرنمه‌یه دیمز.

• آذربایجان داکی بوتون حرکاتلار خارجی لیرین تحریکی ایله اولوب.

• اول گلین ایراننی دئموکراتیکلشدیرک، سونرا قۇوم [اثنینیک] مسئلهلرینه باخاریق.

• فارس دیلی اولماسا اؤلکه داغیلار. ایعنی باشقا دیل لره رسمی ایستاتوس وئرلمه‌مه‌لی دیر!...

«تورک پروبلئمینی» بو یوللا حل ائتمه‌یه چالیشان ایران، اثنینیک موناسیبتلری حددن آرتیق گرمیش اولدو. یوخاریداکی سیاهیدا یئر آلمیش ادعا و آشاغیلاملار ایندی ده کیتابلاردا، مطبوعاتدا، گونلوک حیاتدا بول-بول قارشیمیزا چیخماقدادیر. بس تورک آیدینلاری بو یانلیش آلقلاری و آشاغیلاملارا نئجه تپکی وئردیلر؟

تورک لرین فارس لارا باخیشی

فارس لارین گیزلی ایشلر چئویرمه‌سی نین فرقینده اولمایان و یا گؤز یومان قاجار خاندانی حاکیمیتدن گئتمه‌سیله غفلتین بدلینی اؤده‌دی. بوتؤولوکده تورکلوک سونوندا مظلوم میلّت دورومونا دوشدوکده آیلماغا باشلادی. ایراندا تورکلری تهدید ائدن تهلوکه‌لرله باغلی ایلک هیجان سیقناللاری قوزئی آذربایجان و تورکیه اصللی آیدینلاردان و سیاستچی لردن گلدی.

احمد آغاوغلو (آغایئو) ۱۹۱۱-ده تورک یوردو درگی سینده چاپ ائتدیردیگی تورک عالمی عمومی باشلیقلی سلسیله مقاله‌لرینده ایران داکی تورکلر حاقیندا ماراقلی معلومات وئیر. آغاوغلو یئرلی تورکلرین میلّی شعور باخیمیندان گئریده قالدیغینی بیلدیریر و یازیر: «تورک قدر تمثوله (آسیمیلاسیون)، شرایط موحیطیه تبعیت ائتمه‌یه میل بیر قۇوم یوخدور. تورک موحیطی نین اسیری دیر؛ او قدر کی کندینی، کندی شرف قۇومیه‌سینی، حیثیت تاریخیه‌سینی،

^۱ - گوناختی وی نین خصوصی بیر ایلیک یالانلار پروگرامیندا (۲۰۱۴) بو موضوعلار متخصصلرین ایشتیراکی ایله آیری-

ایریلیقدانئینه-اوزونونا موذاکیره و تنقید اندیلیمیش دیر. باخین:

- https://www.youtube.com/channel/UC۹za۹wpu_syOdfQMI۹۴OAMw/videos

ادبیات، لیسان و حتی عنعنات ملیه‌سینی بئله اونوتو وئرمه‌یه حاضیردیر؛ شو حقیقتی بوتون تاریخمیز بوتون صفحاتی ایله اثبات اندییور: تورک‌لر ایران مدنیتی‌نین عامل و صانعی اولدوقلاری حالدا عادات قؤومیه و لیسان میلی‌لرینی اونوداراق بوتون قلبلری ایله فارس عادات و لیسانینا قاپیلدی‌لار.^۱

ممد امین رسول‌زاده ۱۹۱۲-ده «ایران‌دا تورک‌لر، نه روسیادا اولدوغو کیمی محکوم و نه ده تورکیه‌ده اولدوغو کیمی حاکیم بیر میلت دئییلدی‌لر. ایران تورک‌لری، اصل ایرانلی اولان فارس‌لارلا حقوق‌دا موساوی وطنداش حالینده بولونویورلار: عینی حاق‌لاری، عینی ایمتیازلاری حائز‌دی‌لر؛ اؤگنیلک چکمز‌لر. بش یوز سنه‌دن [۱۹۱۲- ده ۹۰۰ سنه اولمالی‌دیر] بری ایران‌دا حؤکومران اولان پادشاه‌لار هپ تورک ایرقیندان گل‌دی‌لر؛ بوگون اجرای سلطنت ائدن قاجار سولاله‌سی ده تورکمن قبیله‌لریندن بیر قبیله‌یه منسوب‌دور. فقط ایران حؤکومدارلاری‌نین تورک اولماسی تورک‌لره خصوصی بیر ایمتیاز بخش‌ائتمه‌دیگی کیمی، فارس میلیتی‌نین تضییقینه ده سبب اولمامیش‌دیر.» دئییه قاجار ایرانینداکی دورومون دقیق تثبیتینی وئیردی.^۲ رسول‌زاده داوام ائدیر: «...شاهلیق تاختیندا بیر تورک خانی اوتوروپورسا دا گرک بو خان‌لار، گرکسه اهالی ایرانلیلاشمیش، یعنی فارس‌لار طرفیندن تمثیل اولونموش دور [آسیمیه اندیلمیش‌دیر]... شیعه لیک ایران تورک‌لرینی او قدر فارسلاشدیرمیش‌دیر کی، ایندی اونلار اؤزلرینی تورکلشمیش فارس، یعنی اصلن ایرانلی تلقی ائدی‌لر!»^۳

دورومون دراماتیکیلیگینی روشنی بارکین‌لا باغلی یاشانان‌لار دا آچیق گؤستریر. روشنی بی ۱۹۲۰-لرین باشیندا تورک اوجاق‌لاریندا وئردیگی محاضیره‌لرده و واطان قزئتینده چاپ ائتدیردیگی مقاله‌لرده تورک‌لرین سورعتله مظلوم دوروما دوشمکده اولدوغونو بیلدیریر، فارس‌لارلا اونلارین موناسیبت‌لری‌نین گرکینلشدیگینی یازیر: «اورادا فارس‌لار، یعنی حقیقی عجم‌لر ایران تورک‌لرینی تورک اولدوقلاری اوچون، حقیر گؤرور‌لر. ایران‌دا بیر عجم بیر تورکه قیزدیگی واخت اونا تورک خر، یعنی اششک تورک دئییه خیطاب ائدیر.»^۴ فریاد قزئتی‌نین کئچمیش رئاکتورو، شاعیر و پوبلیسیست ماحمود غنی‌زاده روشنی بیه جاواب آدلی ریساله‌ده «دؤرد میلیون تورکون اسارت آلتیندا /ینله‌دیگینی» یازان روشنی بیه شدتله قارشى چیخیر، ایران‌دا آیری-سئچکیلیک اولمادیغینی ادعا ائدیر. آذربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی‌نین اوغوز اولدوغونو بیلدیرن روشنی بیه

^۱ -Ahmed Agayef, Türk alemleri, Türk Yurdu, sayı ۱, yıl ۱, ۳۰ Kasım ۱۹۱۱, s. ۱۶-۱۷.

^۲ -Mehmet Emin Resulzade, İran Türkleri, İstanbul, ۱۹۹۳, s. ۱۷.

^۳ -یننه اوردا، ص. ۱۸-۱۷.

^۴ -Ruşeni Bey, Deşilmeğe muhtaç bir dert. Türkiye'de İran Türkleri neden acemleşiyor? Vatan Gazetesi, İstanbul, ۲۵ Ağustos ۱۹۲۱.

اعتراض ائدهرک، آذربایجانلی لارین آریا ایرقینه منسوب اولدوغونو ادعا ائدیر. غنی زاده غضبله یازیر: «اسکی مئد ایالتی، زردوشتون وطنی، تا عرب ایستیلاسینا قدر یئددی یوز سنه سؤنمه‌دن یاخیلان آتشکده‌یی-عظیمی-آزرگشنسب ایله داها یوزلرجه آتشکده‌لرین محلی، بابکی-خرمی نین مسقط‌الرأسی [دوغوم یئر] و ایرانین تمل داشی بولونان آذربایجانین اهالی‌سینه ناسیل تورک دیورسونوز؟ قیافه، سجدیه، ملامع-وجهیه فیزیولوژی والحاصل هر نؤقطه‌یی-نظردن تام بیر ایرانلی بولونان آذربایجانلی‌نین نره‌سینده تورکلوکدن جوزئی بیر اثر بولا بیلیورسونوز؟ میلت‌لر دایما لیسان‌لار ایله یک-دیگریندن تفریق اولونماز [آیریلماز]. اطوار [مانیرا]، اخلاق و تمایلات دیر کی، مدار-ی-حؤکم [حؤکم منبعی] اولا بیلیر»^۱ غنی زاده‌دن آز سونرا رش. تبریزی [رضازاده شفق] ده روشنی بیه جاواب وئرمک احتیاجی حیسن ائدهرک یئنئ کیتاپچا یازیب چاپ ائتدیردی. تبریزی ده میلّیتی تشکیل ائدن عنصرلر آراسیندا دیلین اهمیتی‌نین اولمادیغینی بیلدیریر و «ایران میلّتی» آنلایشینا اؤز تعریفینی وئیر.^۲

ایران دؤولتی‌نین تورکلوپه قارشى سیاستی سرتلشدیکجه تورکلوگون بو دؤولتله آراسی اچیلماغا باشلایر. تورکجه‌نین یازی دیلی کیمی یاساقلاندیغی، شیفاهی دیلین ایشله‌دیلمه ساحه‌سی‌نین محدودلاشدیریلدیغی بیر شرایطده میلی ادبیاتین اینکیشافینی گؤزله‌مک دوغرو اولمازدی. دؤولت مئخانیزمی‌نین اوخوموش کسیم آراسیندا آشاغیلیق کومپلنکسی یایدیغی بیر موحیطده آنا دیلینده یئنئ ادبی نومونه‌لرین اورتایا چیخماسی مومکون گؤرونموردو. بئله بیر شرایطده میرزه علی مؤعجوز (۱۸۷۳-۱۹۳۴) یارادیجیلیغی‌نین اورتایا چیخماسی فؤوق‌العاده بیر حادثه اولدو. شبیسترده آنادان اولموش مؤعجوزون شخصیت کیمی فورمالاشماسینا گنج یاشلاریندان ۱۶ ایل ایستانبول‌دا یاشاماسی موهم تأثیر قویموش دور. موختلیف مؤوضوع‌لاردا آنا دیلینده اساساً ساتیریک شعرلر یازمیش مؤعجوز، میلی شاعیر صابیرین گونئیده داوامچی‌سی ساییلماقدادیر. مؤعجوز اؤز کئچمیشینده گؤسترمیش دیر: «فارس دیلینی چوخ دا یاخشی بیلیمیر و بو دیلده چوخ آز یازمیشام. هم ده من بئله مولا حیظه ائدیم کی، آذربایجانلی لار فارس دیلیندن بیر او قدر ده خوشلانمازلار»^۳

سوؤت ایتیفاقی‌نین ۱۹۴۱-ین آوقوستوندا ایرانین قوزئیینی، اینگیلتره‌نین ایسه گونئیینی ایشغال ائتمه‌سی اؤلکه‌ده کی سیاسی دورومو دییشدیردی. ایران‌دا نیسبی لیبرال سیاسی موحیط

^۱ -M. Qənzadə, Ruşəni Bəgə cəvab, Berlin: Kavyani, ۱۹۲۴, s. ۱۵.

^۲ -R.Ş.Təbrizi, Türk mütəfəkkirinin nəzəri-intibahına, Berlin: İranşəhr, ۱۹۲۴, s. ۱۹.

^۳ -Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüzün əsərləri, toplayan Məhəmməd Tağı Zehatabi, Birinci cild, s. ۱۲; Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz, Şeirləri, tərtib edəni Kamil Vəli Nərimanoğlu, Bakı: Oskar, ۲۰۰۷, s. ۳-۴.

یاراندی. آذربایجان دا دا اجتماعی-سیاسی حیات جانلاندی. یئنی تاسیس اندیلن آذربایجان قزئتینده آذربایجان تورک لری نین «آذربایجانلی لار»، «آذربایجان خالق» (آیرجا میلت اولدوغونو اساسلاندیرماق اوچون میلتی دیلین اؤنمی وورغولانیر، اونون (تورکجه نین) باشقا دیل لرله (ایلک نؤویه ده فارسجا ایله) برابرلیگی اوزرینده ایصرار ائدیلهردی. دیل مسئله سی آذربایجان جمعیتی اوچون ده واز کئچیلمه یه جک «قیرمیزی خط» حساب ائدیلمکده ایدی. آذربایجان قزئتی فارس دیلی نین آذربایجان دا یایلمادیغی، آذربایجانین دیلی نین تورک دیل لری سیستمینده موستقیللیگینی، آذربایجان اهالی سی نین دیلی ایله ایرانین باشقا ایالت لری نین دیلی آراسیندا هله ۷-جی یوزایلدن بری هئچ بیر اوخشارلیغین اولمادیغینی، ایران دا موغول لارین حؤکمرانلیغی ایله آذربایجانین تورک لشمه سی آراسیندا هئچ بیر علاقه نین اولمادیغینی قئید ائده رک، آذربایجان دا ایندیکی دیلین ایشلنمه سی دؤورو حاقیندا علمی معلومات وئیردی. بونولا «ایران میلتی» حاقیندا رسمی ایدئولوژی نین آذربایجانلا باغلی اساس ایدئیا لاری تکذیب ائدیله ر، میلتی وارلیغین ثبوتو اوچون نظری اساس لار اورتایا قویولوردو.

آذربایجان، ائله جه ده شاهین (تبریزده فارسجا چیخیردی) قزئت لری نین ان چوخ اوستونده دوردوغو مؤوضوع لاردان بیر سی ده رضا شاه دیکتاتورلوغو زامانی آذربایجانا موناسیبتده او یغولانان میلتی ظولم سیاستی ایدی. بو قزئت لرده چاپ ائدیلمیش مقاله لرده اجتماعی حیاتین آیری-آیری ساحه لرینده، اؤز للیکله دیل مسئله سینده، میلتی آیری-سئچکیلیک سیاستی پیسله-نیلیر، بو سیاستین مظلوم آذربایجانی اقتصادی و مدنی جهت دن گئریده قویدوغو وورغولانیردی.

موختاریت پرینسیپی ایله یولا چیخیمیش میلتی حرکات لیدئر لری «ایران میلتی» آنالیشینا، یعنی بیر دیللی (فارس دیللی)، بیر کولتورلو (فارس کولتورلو) حاکیم میلت آنالیشینا دا موناسیبت بیلدیرمک زوروندا ایدیله ر. میلتی کنگره نین ایران شاهینا، مجلس صدرینه و باش ناظره عنوانلانمیش مکتوبوندا قئید ائدیله ردی کی، «آذربایجان خالق» میلت، دیل، عادت-عننه، اؤزونه مخصوص خصوصیت لری ایله آیرجا میلت دیر، دونیانین هر بیر حیاتی قابیل میلتی کیمی «آذربایجان میلتی» ده میلتی حؤکومت یاراتماق حاقینا صاحب دیر، بو میلت اؤزو آذربایجانی دئموکراتیک اساس لارلا ایداره ائتمک قابیلیتینه مالیک دیر. ۲۱ آذر حرکاتی و میلتی حؤکومت (۱۹۴۵-۱۹۴۶) زامانی اوستونده دورولان ان اؤنملی مسئله لر دن بیر ی نین میلتی دیل اولماسی طبیعی ایدی.

۲۱ آذر حادثه سیندن گؤزو قورخموش ایران رژی می نظری-تبلیغاتی فعالیت ساحه سینه سونرالار داها آرتیق دیقت آیردی. ایران دا، اؤز للیکله گونئی آذربایجانین اؤزونده تورکلوگون کؤکونو قازماق اوچون پراکتیک ایش لر ده داوام ائتمکده ایدی. اسکی کسرویچیلیک و اونون

آذربایجان حاقیندا مودّعالاری داهایا اینکیشاف ائتدیریلدی. بو ایشه اؤلکهنین چئشیدلی اونوئرسیته‌لریندن تاریخچی، دیلچی، سوسیولوگ عالیم‌لر جلب ائتدیلدی.

بورادا آذربایجان اهالی‌سی آراسیندا آپاریلان رسمی تبلیغاتین موهم بیر ساحه‌سی اوزرینده ده دایانماق گرک‌دیر. بیر طرفدن، آذربایجان تورک‌لری‌نین تاریخی بیرلیگی، دیلی، مدنیتی هر جور هوجوم‌لارا معروض قالیر، دیگر طرفدن، آذربایجان ایرانا کونستیتوسیا، دئموکراسی و آزادلیق بخش ائدن [ایالت]، ایرانین باشی (تاجی) اعلان ائتدیلیردی. مشروطه حرکاتی دؤورونده آذربایجانین رولو، تبریز عصیان‌نین (۱۹۲۰) آنتی-بریتانیا یؤنوملو حرکات اولماسی گئنیش ایشیق‌لاندریلیردی.

ایکینجی دنیا ساواشیندان سونراکی دؤورده آذربایجان/تورک میلی حرکاتی اساس اعتباری ایله میلی مدنیت ساحه‌سینده کی فعالیت‌لرله محدودلاشدی. تورک کولتورو اوزرینه قویولموش تابویا باخمایارق، میلی مدنیت نومونه‌لری اورتایا چیخماقدا ایدی. بو سیرادان بیرینجی اولارق هم تاریخی باخیمدان، هم ده ایدئیا-بدیعی دیرینه گؤره محمد حسین شهریارین (۱۹۰۵-۱۹۸۸) حئیدریابایا سلام پوئماسینی (۱۹۵۴) گؤستریمک گرک‌دیر. دال‌بال بیر نئچه دفعه چاپ اولونموش بو اثردن اؤنجه یالنیز فارسجا یازمیش (بهجت/آباد خاطیره‌سی غزلینی چیخماقلا) نفوذلو شاعیرین بو اثری فارس ایرقچیلیگینه توتارلی بیر جواب اولدو. میلی حرکاتین یاتیریلما‌سیندان سونرا تورک اجتماعی فیکرینده و مدنی حیاتیندا یارانمیش بدبین احوال-روحیه‌نین آرادان گئتمه‌سینده بو مؤحتشم اثرین رولو عوض‌سیزدیر. شهریارین *تئهران و تئهرانی* لار شعیری ده فارس ایرقچی‌سینه وئرین گؤزل بیر جواب اولدو. «آیه، تئهرانی، اینصاف ائت، دئی ائششک سنسن، یوخسا من؟» ردیفلی بو شعر، ایرقچی‌لرین تورک‌لره یؤنه‌لیک بللی آشاغیلامالارینا سراسر بیر جواب اولارق قیمت‌لندیریلدی.

۱۹۷۰-۱۹۶۰-لرده میلی آیدین‌لارین روح حالینی گؤستریمک، اونلار آراسیندا دولاشان و موداکیره ائتدیلن فیکیرلری معین ائتمک باخیمیندان تانیئمیش شاعیر و اجتماعی خادم تبریزی علی‌نین (۱۹۹۸-۱۹۲۹) همین دؤورده یازدیغی اثرلر عوض‌سیز قایناق‌دیر. اون‌ایل‌لرله ایران‌دا تورکون وارلیغینی یوخ سایان، اونو آشاغیلايان پان-ایرانیست و ایرقچی تبلیغاتا قارشى بو اؤلکه‌ده یازلمیش اونلارلا اثر آراسیندا تبریزی علی‌نین/ادبیات و میلت کیتابی^۱ اؤزل یئری ایله سئچیلیر. بو کیتاب مورتع-ایرقچی سوچلامالارا ایران تورک‌لر گونون ایلک عمومیلشدیریجی جاوابی‌دیر. چئشیدلی مؤوضوع‌لاردان بحث ائدن بو کیتابین ان اؤنملی مزیت‌لریندن بیرى فارس ایرقچی-

^۱-تبریزی علی، ادبیات و میلت، تئهران: آتروپات کیتاب‌انوی، [ایلسیز].

لری نین آشاغیلاماسینی سینیه چکک دئییل، اولارلا عینی اولوبدا (یلاق عجم؛ سوفره پیشیکلری؛ قاب دییی یالاینلار؛ دوز یئییب، دوز قابینی سیندیرانلار) جوابین وئرلمه سی دیر. بو، ایران داکا تورک میلتی نین ۱۹۷۰-لردن باشلا یاراق کئیفیتجه یئنی بیر روح حالینی یاشاماغا باشلادیغی نین علامتی دیر.

سون دؤنمده ایستادیونلاردا و باشقا ییغناق یئرلرینده سسله ن شوعلارلار ائتتیک گریمه نی،^۱ داها اؤنملی سی ایسه یئنی نسلین آشاغیلیق کومپلئکسیندن چیخدیغینی گؤستریر. ۲۰۰۶- داکا ائتتیک آشاغیلامالارلا جواب اولاراق آذربایجان شهرلرینده و تهراند تورکلرین پروتئستولاری اؤلکه نی سیلکه له دی. اعتراض نوماییش لرینده سسله ن شوعلارلار بونلاردی: تورک دیلینی آتماریق، فارس دیلینه قاتماریق، تورکون دیلی اؤلن دئییل، فارس دیلینه دؤنن دئییل، تورک دیلی ایراندا رسمی دؤولت دیلی اولمالی دیر، قاراباغ اوزانان یادال لر کسيلمه لی دیر، قالخ آياغا آذربایجان، هارای، هارای، من تورکم، اؤلوم اولسون فاشیزمه، اؤلوم اولسون شووینیزمه، قیزیلدان اولسا قفسیم، آزادلیغا وار هوسیم، تبریز، باکی، آنکارا، فارس لار هارا، بیز هارا؟!، نه شرقی، نه غربی، ایتین فارس دان نه فرق، هر کس کی بیطرفدی، فارس دان دا بیطرفدی، آند اولسون ستار خان، تهران گرک اودلانا، تعصوبسوز میلت گرک خار اولسون، من اودام، اودلا اویناما، آلیشارسان، یانارسان، آذربایجان وار اولسون، دوشمنلری خار اولسون!

فارس ایرقچیلیگی، اؤلکه داخیلینده تورکلوگون وارلیغینی ایران دؤولتی نین گله جگینه تهلوکه سایدیغی اوچون باشدا آذربایجان رئسپوبلیکاسی اولماقلا تورک دؤولت لرینه موناسیبتده خصوصی سیاست یوروتمگی واجیب بیلیر. آرازین قوزئیینده کی «آذربایجان» آدلی کیچیک دؤولتین موستقیل وارلیغی و گلیشمه سی ائنینده-سونوندا بو بؤلگه دؤولتینی (ایرانی) چیخمازا سوخاجاغی بس بللی بیر پرسیپکتیو دیر. آدی قویولماسا دا اصلینده ایکی دؤولت آراسیندا ژئوپولیتیک دوگون یارانمیش دیر. بو دوگونون آچیلماسی دنیا سیاستی نین اؤنملی سورون لاریندان بیر ی اولاراق دیرلندیرلمکده دیر.

^۱- ائتتیک موناسیبتلرده کی دوروم حاقیندا رأی سورغولاری نین اعلان ائدیلن نتیجه لری بو ساحده دورومون اورک اچان اولمادیغینی گؤستریر. ۱۹۹۵-ین ماییندا ایران دؤولت رادیو-تئلویزیو شیرکتی نین کنجیردیگی رأی سورغوسونون نتیجه لرینی اؤرنک وئره بیله ریک. آنکتت فورماسیندا کی تورک ایله ائولنمه یه حاضر سینیزمی؟، قیزینیزی تورکه وئرسینیزمی؟، تورکله قونشو اولماق ایسترسینیزمی؟ کیمی ۱۱ تحریک ائدیجی سوالی جاوابلاندیرانلارین اکثریتی منفی موناسیبت بیلدیرمیشدی.

ژئوپولیتیک کور دوگون

۲۶ ایل اۇنجه يازديغيميز *آذربايجان رۇسپوبليكاسى نىن خاريجى سياستى حاقيندا* باشلىقلى مقاله نىن^۱ بير بۇلومو ايرانلا موناسيبت لرە حصر ائديلميشدى. بوراڭاكي فيكىرلر هله ده اسكىلشمە ديگيندن، ايرانلا موناسيبت لرە پرينسپيال [تَمَل] يئنيلىك باش وئرمەديگيندن همين بۇلومو اولدوغو كيمي، نقطه سينه وئرگولونه توخونمادان اوخوجونون ديقتيهه تقدیم ائديريك:

شيمالدا *آذربايجان رۇسپوبليكاسى* آڭلى موستقىل دۇولتين يارانماسى ايران اوچون چوخ بۇيوك پروبلەملر ياراتميش دير. هر شئى دن اول *آذربايجان رۇسپوبليكاسى* نىن موستقىل وارلىغى جنوبى *آذربايجان* تائير ائتمهيه قاديردير و تائير ائتمكده دير. اودور كي، ايران داكي مۇوجود رۇژيم *آذربايجان رۇسپوبليكاسى* نىن اۇزونو سياسى اوربىتينه جلب ائتمهيه، هئچ اولماسا *آذربايجان رۇسپوبليكاسى* نىن، ايرانين تورك اهالى سينه تائيرىنى هئچه ائنديرمهيه چاليشير.

آذربايجان رۇسپوبليكاسى نى اۇزونون نفوذ دايره سينه جلب ائتمهيه جهد گۇسترن ايران، آشاغىداكي ژئوپوليتيك مارقا لارنى اۇدهمهيه چاليشير:

۱. موستقىل و گوجلو دئموكراتيك *آذربايجان رۇسپوبليكاسى* نىن تشكولونه هر واسيطه ايله مانع اولماق، اونون جنوبى *آذربايجان* تائيرىنىن قارشى سىنى آلقلا ايرانين دۇولت موستقىللىگىنى، اراضى بوتۇلولوگونو و داخىلى ثابىتلىگىنى قوروماق.

۲. بورادا و اورتا آسيادا آبش يىن و توركيه نىن نفوذونون قارشى سىنى آلق.

۳. تورك دونياسيندا همرايلىگين [ايندى داها دوغرو ايفاده بوتونلشمه/اينتتقراسيا اوللا بيلر] گئنيشلىنمه سى نىن قارشى سىنى آلق.

۴. شيمالى قافقاز، اورتا آسيا و وولقابويو موسلمان لارينا چيخماق تائوراتى ياراتماق. [ايندىكى شرطلرە تائورات سۇزونه هئچ گرک يوخدور]

۵. خاريجى سياست ساحه سينده تجريد اولونموش وضعيت دن چيخماق تائوراتى ياراتماق. [ايندىكى شرطلرە تائورات سۇزونه هئچ گرک يوخدور]

۶. *آذربايجان رۇسپوبليكاسى* نىن تيمثاليندا ساتيش بازارى الدهه ائتمك.

^۱-باخين:

-Yeni Müsavat, ۱۷. ۰۸. ۱۹۹۵; Nəşib Nəşibzadə, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı: Ay-Ulduz, ۱۹۹۷, s. ۱۵۸-۱۶۲.

۸۰- جی ایل لرین سون لاریندا ایران گوجلۇ دۆلەتچىلىك عنعنەلریندن، آتورتار دۆلەت مۇنەزىمىندىن، زىنگىن اقتصاىى-مالیه، اینسان و ب. احتیاطلاریندان ایستیفاده ائىدەرک ضعیفله مکده اولان سووئت ایتىفاقىنین موسلمان رىسپوبلىکالاریندا گىنىش فعالیتە باشلادی. باشلیجا هدف یوخاریدا دئییلن عامللره اویغون اولاراق آذربایجان رىسپوبلىکاسى ایدی. اساس فعالیت ایستىقامتلىرى و فورمالارى:

- آزا چاشقىنلىقدان سونرا آذربایجان رىسپوبلىکاسىنین موسقىلىلىگى تانىندى (بعضى قوهلر قدیم ایران تورپاق لارىنین ایستىقالىنین تانىنماسى علئیهینه ایدی)؛ اونولا دیپلوماتیک علاقهلر یارادیلدى؛ باش کونسوللوق سفیرلیگه چئوریلدى؛ آز سونرا ناخچیواندا ایرانین باش کونسوللوقو ایشه باشلادی؛

- خصوصى خیدمت اورقانلارى گىنىش جلبائتمه ایشینه باشلادیلار؛ اساس اوبیئکت غیری-تورک ضیالىلار، ایش آداملارى و بوروکراتیا، آشاغى لومپئن طبقهلر اولدو؛ هدیة-روشوت واسیطهسىله حتى یوکسک دۆلەت خادیملىرى و یوخارى نومئىنکلاتور ضیالىلار اله آلینماقدادیرلار؛

- ایرانین آذربایجانا یۆنهلىک تبلیغاتىنین اساسى ایسلام و ایسلام اینقىلابى اولدو؛ بو تبلیغاتى گىنىشلندیرمک اوچون ایراندا کیریلله مطبوعات اورقانلارى تأسیس ائدیلىدى و بۇیوک مىقداردا آذربایجاندا یایىلماغا باشلادی؛ باکىدا بعضى مطبوعات اورقانلارى ایرانین نفوذ دایرهسىنه جلب ائدیلىدى، حتى یئنىلرى یارادیلدى؛ ایران پولونا ادبیات یایماق، دینی جمعیت و مکتبلر یاراتماق ایشى گىنىشلندى؛

- آذربایجان ایقتىصادیاتینا نفوذ ائتمک اوچون ایران دۆلەت کاپیتالى، یا اونا یاخین اولان خصوصى کاپیتال گۇرومنه مىش جانفشانلىق ائتمهیه باشلادی؛ ایران ماللارى آذربایجان بازارینی اله کئچیرمهیه باشلادی؛

- ایرانین اؤزوندە آذربایجان مسئلهسى اطرافیندا ایدئولوژى فعالیت گوجلنمیش، شىمالى آذربایجانلا («آرانلا») جنوبى آذربایجان آراسیندا ائتنیک-مدنى بیرلیگین «ولمادیغى» تبلیغ ائدیلىر؛ عمومیتله، تورکلوگه و تورکچولوگه قارشى ایدئولوژى موباریزه دۆلەت طرفیندن دستکله نیر؛ آذربایجان رىسپوبلىکاسىنین موسقىیل وارلیغى ایران کوتلهوى اینفورماسیا واسیطهلرینده گیزله دیلیر، یا دا آذربایجان رىسپوبلىکاسىنین وضعیتی تحریف اولونور؛

- قوم و تئهراندا خصوصى مرکزله یارادیلیر؛ ایران پرزیدنت آپاراتینا باغلى استراتژی آراشدیرمالار مرکزی و ایران خاربیجى ایشلر ناظیرلیگینه باغلى بین الخالق تدقیقاتلار مرکزینده

آذربایجان رئسپوبلیکاسینا موناسیبت مسئلهلری گئنیش اؤیره‌نیلیر و مووافیق اورقانلارا تکلیف و پروقراملار وئریلیر؛ [قوزئی آذربایجان] اؤیره‌ن مرکز لرین سایى داها دا آرتمیش دیر.

- آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین جنوبوندا ائتتیک آزلیقلار آراسیندا سنپاراتیزم مثیل‌لری دستکلەنیر؛

- آذربایجان رئسپوبلیکاسی ایله موناسیبت‌لری گرگین اولان دؤولت‌لرله آذربایجانا تضییق ساحه‌سینده ایش‌بیرلیگی گئنیشلندیریلیر.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین ایندیکی مرحله‌ده ایرانا یؤنه‌لیک سیاستینده آشاغیداکی مودعالار موطلق نظره آلینمالی دیر:

• ایرانین آذربایجان رئسپوبلیکاسینا قارشى فعالیتى جیدى قبول ائدیلمه‌لی، علاقه‌دار دؤولت اورقان‌لاری طرفیندن اونا قارشى ائففئکتیو تدبیرلر حاضیرلانمالی و حیاتا کئچیریلمه‌لی دیر؛ ایران کشفیاتى نین یئرلى مرکزلى قطعیته لغو ائدیلمه‌لی دیر؛

• ایرانلا موناسیبت‌لرده پاریتئت [برابریک] اساس توتولمالی دیر؛ مثلاً، ایراندا آذربایجان مطبوعاتى نین یایىلماسینا مانع اولدوقلاری اوچون ایران تخریباتچی مطبوعات اورقان‌لاری نین آذربایجانا داخل اولماسى نین قارشى سی آلینمالی دیر؛

• ایرانا یؤنه‌لن تبلیغات ایشى اساسلى شکیلده یئنی‌دن قورولمالی، اونا فعال کاراکتر وئریلمه‌لی دیر؛ آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین مستقیل وارلیغى هر واسیطه ایله ایراندا تبلیغ اولونمالی دیر؛ ایراندا آذربایجان تئلوویزیو وئریلیش‌لری نین یایىلماسینا و باکی رادیوسونون ائشیدیلمه‌سینه نایل اولماق لازیم‌دیر؛

• آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین تئهران‌داکی سفیرلیگی نین و تبریزده‌کی باش کونسوللوقونون تشکیلى ایشى سورعتلندیریلمه‌لی و اونلارا لازیمی یاردیم گؤستریلمه‌لی دیر؛

• ایران‌داکی تورک (اؤزلیکله جنوبی آذربایجان) کاپیتالی شیمالاً جلب ائدیلمه‌لی، اونولا موشرک مۇسسسه‌لر قورماق ایشینه رواج وئریلمه‌لی دیر؛

• غربده یاشایان جنوبو سویداش‌لاریمیزلا سیخ علاقه‌لر یارادیلمالی، اونلارین تشکیلاتلانمالاری ایشینه یاردیم ائدیلمه‌لی، ایران رژیمنینه قارشى تبلیغاتدا و باشقا فعالیت ساحه‌لرینده ایستیفاده ائدیلمه‌لی دیر؛ اونلارین نماینده‌لریندن متخصص کیمی دؤولت اورقان‌لارینا جلب ائتمک اولار؛ اونلاردان عینی زاماندا غربله اقتصادى و باشقا علاقه‌لرین یارادیلماسیندا کۆرپو کیمی ده ایستیفاده ائتمک اولار.

شوبه‌سيز، قاراباغ پرولئمی داوام ائتدی که ایران ایستقامتلی فعالیتلری چوخ احتیاطلا یوروتمک لازیم‌دیر. بو واخت موناسیبت‌لرین اینکیشافی پاریتت پرنسیپینه اساسلانمالی‌دیر. برابر اساس لاردا اینکیشاف ائدن علاقه‌لرین سون نتیجه‌ده آذربایجانین خئیرینه اولاجاغی تخمین ائدیلیر.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین ایرانا دیقتی‌نین آرتیریلماسی واحد آذربایجان ایدئالی‌نین گئرجک‌لشمه‌سی وظیفه‌سیندن داها چوخ آذربایجان دؤولتی‌نین تهلوکه‌سزلیگی‌نین تأمین ائدیلمه‌سی ضرورتیندن دوغور. بئله بیر حیاتی مسئله‌ده لاقئیدلیک داوام ائدرسه، آذربایجان رئسپوبلیکاسی یاخین گله‌جکده جنوب‌دان گلن تهلوکه ايله اوز-اوزه دوراجاق‌دیر. آلتئرناتیو یول - آذربایجان رئسپوبلیکاسی‌نین ایرانا دیقتی‌نین آرتیریلماسی، آردیجیل و احتیاطلی سیاستین یئریدیلمه‌سی‌دیر. بئله اولان تقدیرده آذربایجان رئسپوبلیکاسی اؤز وارلیغینی و گله‌جگینی تأمین ائتمیش اولار، یاخین پئرسپئکتیو‌ده اعتبارلی مؤتفیق (جنوبدا گوجلو میلی حرکات، یا میلی موختاریت، یا دا مستقیل جنوبی آذربایجان فورماسیندا) الده ائده بیلر (آلینتی‌نین سونو).

بو یازی‌نین قلمه آلینماسیندان اون‌ایل‌لر اؤتدو. ایندی یازیلسایدی باشقا اوسلوب سئچیلردی، باشقا مطلب‌لره باش وورولاردی. آما پرنسیپ‌لار دییشیک‌لیگین ائدیلمه‌سی دوغرو اولمازدی. چونکی موناسیبت‌لرده پرنسیپ‌لار دییشیک‌لیک اولمادی. ایران آذربایجانا گیرمک ایستهدی، بورادا نفوذ صاحیبی اولماق اوچون چوخ چابالادی. آما قوزئی آذربایجان، ایران استراتژیست‌لری‌نین آلقی‌سینداکی «اسکی ایران تورپاغی» اولمادیغینی گؤستردی. آذربایجان حاکیمیتی ایرانین اینترپقا و دوشمن‌لیگینی سینه‌یه چکدی، اؤلکه باشچی‌لاری‌نین عنوانینا دئییلن «سیونیزم نؤکری» تیپلی آشاغی‌لامالاری گؤرمزدن گلدی، او یغون زامانی گؤزلهدی. قاراباغ پرولئمینده کی سون گلیشمه علی‌یئولر حاکیمیتی‌نین ایلک دفعه فرقلی مؤوقع اورتایا قویماسینا نهدن اولدو. ایرانین اینترپقالاری و بیانات‌لاری سرت قارشیلیق گؤردو. موناسیبت‌لره قیسمی آیدینلیق گتیریلدی.

سونوج

گونوموز قوزئی آذربایجان اهالی‌سی‌نین اکثریتی اوچون ایران آنلایشی /ئرمنی طرف‌داری دئمک‌دیر. سووئتلردن قالان سوید/ش‌لاریمیزین دوشمنی (گونئی آذربایجان) آلقی‌سینی دا بونا علاوه ائتمه‌میز گرک‌دیر. میلی تاریخچیلیگین گلیشمه‌سی، عمومیتله اجتماعی حیاتین میلّی‌لشمه‌سی گئدیشینده فارس عنصرنون تورک دؤولتی و میلّتینه قارشی تاریخی موجدایله‌سی

داھا آیدین شکیلده اورتایا چیخاق دیر. رأی سورغولاریندا ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی رئیتینقی [روتبه‌سی] نین یئتری قدر آشاغی اولماسی اساساً بونولا ایضاح ائدیله بیلر. عینی زاماندا آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا سیاسی ایسلام طرفدارلاری نین موسلمان دونیاسیندا ان آشاغی سویه‌ده تخمین ائدیلمه‌سی نین سببلریندن بیرینی ده ثابتلشمیش منفی ایران آلقى‌سی ایله ایضاح ائتمک گرک دیر.

سون قاراباغ ساواشیندا ایرانین ائرمینیستان طرفینده یئر آلماسی شیعه کیملیکلی طبقه‌نین دیلینی قیسا ائتدی. ایران/فارس دؤولتی نین بونونا بیچیلن «موسلمان‌لارین حامیسی»، «شیعه/لیگین قالاسی» آلقى‌سی جیدّی ضربه آلدی. آذربایجان‌داکی دینی اورتام موذاکیره مؤوضوعونا چئوریلدی، دینی ساحه‌ده اصلاحات‌لار گره‌یی مؤوضوعو دیله گتیریلدی.

گونئی آذربایجانین و تورک میلتی نین سون ۳۰ ایلهده سیاسی ایستانوسوندا اؤنملی دییشیکلیگین اولمادیغینا باخمایاراق، میّلی حرکاتین بو زامان ایچینده ایره‌لیله‌مه‌سی، ایران دؤولتیندن پسیخولوژی قوپما، فارس کولتور اوربیتیندن چیخما میّلی نین سورعتلنمه‌سی گونوموزون بیر گئرجگی دیر. قاراباغ ساواشی بو میّلی داھا دا گوجلندیردی. بورا گونلوک حیات‌داکی ائتنیک موناسیبت‌لر ساحه‌سینده اؤزونو گؤسترن گرگینلیگین آرتماسینی دا علاوه ائتمک لازیم دیر. ایران‌دا ائتنیک موناسیبت‌لر حاقیندا آپاریلان رأی سورغولاری نین نتیجه‌لری بو قورخولو گریمه‌نین گؤسترگه‌سی دیر.

تور كچولوك: دوستلار و دوشمنلر

تورك دونياسى چىشىدلى اۆلكهلردن عبارت اولدوغو كىمى توركلوگون بورادا چىشىدلى پروبلېملر اولموش دور. تورك مىللىتى نىن پروبلېملرىنى چۆزمگى اۆزونه درد ائتمىش توركچولوك ده چىشىدلى اۆزلىكلره صاحىب دىر. توركچولوك فېكىر و سىياسى حركاتى گونى و قوزنى آذربايجاندا تورك مىللىتى نىن وارلىغىنى رسمى لىشديرمك، پروبلېملرىنى چۆزهرك اونو يوكلستمك، مىللى دۆولت قورماق حركاتى اولموش دور.

توركچولوك بو گون آياقدادىر. قوزنى آذربايجان سووت مىرائىندان تام آزاد اولمادى؛ حاكىمىت باغىمسىزلىغىن ۳۰ ايلينده جىدى دى-كولونىزاسيا [استعمارزدايى] سىياسى يوروتمه دى؛ ايدئولوژى حياتدا بسىطلىك آرادان قالخمادى. بونونلا بىله سون ۴۰-۳۰ ايلده مىللى شعورون گۆرونمه مىش ايره ليله يىشى گونوموزون گئرك بىر فاكىتى دىر. ۱۹۳۶ اۆرنگينده اوزرىنه يئىن دن تابو قويولماسينا (۱۹۹۵) باخمىاراق، توركلوك، سويداشىمىزىن شعوروندا يئر آلماقدادىر. تارىخى كئچمىش حاقىندا پايلاشيلان اورتاق تصوورلر آتماقدادىر. سووت دۇنمىنده سىرىنان ياد «مىللىت قهرمانلارى نىن» يئرلىنى حقيقى قوروجو بابالارىمىز توماقدادىر. تارىخى قهرمانلار مسئله سى ده آكتيو موداكيره مۇوضوعسونا چئوريلمكده دىر. دىلىمىزىن رقىبسىز دۆولت دىلى اىستاتوسونا دۇنوشمه سى ضرورتى، اۆزلىكله تحصيل سىستىمى مىللىشمه لى دىر دوشونجه سى يايىلماقدادىر. سىرىنمىش مىللى گونلر و مىللى سمبوللار يئرلىنى ياواش-ياواش گئركلر توماقدادىر. شعوروموزداكى دوستلار (توركىيه اۆرنكى) و دوشمنلر (روسىا و ايران اۆرنكى) حاق ائىدىگى يئرلىنى توماقدادىر...

گونى آذربايجاندا توركچولوك گئجىكىدى، آما گوجونه گوج قاتاراق ايره ليله مكدە دىر. تر/ختورون ايره ليله يىشى مىللى حركاتىن يئىنى كئيفىت مرحله سىنه كئچىدینه نەدن اولاجاق. سون ۴۰-۳۰ ايلده اولكى مىللىتشمه سورجى نىن جمعىنده الدهه ائىدىلن اوغورلاردان داها آرتىق ايره ليله مه الدهه ائىدىلمىش دىر. *هاراى، هاراى، من توركم!* - تورك دونياسى نىن يئنگانه بۆلگه سىنده مىن لرله اينسانىن دوشمنى لرزه يه سالان گورسلى شوعارى دىر. اوندان سونرا گلن تبرىز، باكى، *آنكارا، فارس لار هارا، بىز هارا؟! و آذربايجان / ايران دئىلىل دىر!* مىللى هدفى آچىقلىغى ايله اورتايا قويوموش دور.

تۈرك دونياسىندا قايناما باردىر. گونوموزون بۇيوك بىلگەسى آ. بيجان ائرجىلاسون ھوجا دئىير: «دوغودا، باتىدا، قوزئىدە، گونئىدە ۱۹-جو يوزايل دن برى بير قايناما وار. قايناملارين سونوندا بۇيوك قيرىلمالار ياشانير، تاريخين يۇنو دىيىشير. ھىچ شوبهە يوخ، ۲۱-جى يوزايلدە دە تاريخين يۇنو دىيىشەجك.»^۱

اىستەسك دە، اىستەمەسك دە گۆز اۋنوندە توتمالىيىق. دونيا سياستىنە يئنى بير مېلتچىلىك دالغاسى گلەكەدەير. دوستون-قارداشين مېلت اوغرونا حرکاتىندان سئوينەجەيىك، ياردىم گۆرەجەيىك، دوشمىن دە اوستوموزە گلەمەسى، سالدېرماسى آرتاقچايدىر. بونا حاضير اولماق مجبوريتىندەيىك.

بو شرطلردە آذربايجاندا تورکچولۇک/تورکچولر دە دوستونو-دوشمىنىنى آيىرد ائتمەلى، اويغون يول ايزلەمەلى دىر.

تورکچولوگون يانينداكىلار

۱۹۰۵-دە تورکچولوگون يالاواجى على بى حسين زاده-تورانين فورمولە ائتديگى، جومهوريت دۇنمىندە و ۱۹۹۱-دن سونرا ھم دە دۇولت بايراغىندا عكس اولونموش مېلت دوکترىنىندەكى بيرىنجى تمل پرىنسىپ تورکچولۇک دور. تورک قانلى، يعنى تورک مېلى شعورونو داشىماق مېلت اولمانين بيرىنجى شرطى سايىلمىش دىر.

آذربايجاندا تورکچولۇک/مېلتچىلىك قونشولارلا گۆرە گئچىکدى. کئشمکئشلى يول کئچدى. ۱۹-جو يوزايلين سونلاريندا يولا چىخان تورکچولۇک آغاوغلو، حسين زاده، رسول زاده، چمن زمينلى وب، ساپەسىندە گليشدى، يايىلدى، مېلى حرکاتين ايدئولوژى اساسينا چئوريلدى. سووئت رژىمى بو اينکيشافين قارشى سىنى آلدی يوخ، تورکچولوگو مارکسىزم-لئنينىزمين و کوممونىزمين دوشمىنى اعلان ائتدى. ۱۹۸۰-لرين سونلاريندان يئنى دن يوکسلىشە کئچدى. تورکچولوگون اينکيشافيندا ائلچى بى دۇنمى باشلادى. اما ۱۹۹۳-دە مېلى حاکىمىتین مغلوبىتى و نئو-کوممونىست حاکىمىتین برقرار اولماسى ايله تورکچولۇک «گئرىدەقالمىش» ايدئولوژى اعلان ائدیلدى. رسمى ايدئولوژى اولاراق يئرینه آذربايجانچىلىق قويولدو. حاکىمىتین سعى لرینه باخمايلاق تورکچولوگو اورتادان قالدیرماق مومکون اولمادی، ھئچ مومکون دە دئیل.

^۱ -https://turkcudusuncebirlilyi.com/books_pdf/yu۳۶۲۵.pdf

حسین زاده نین میلت دوکترینینده کی تورکچولوگون ان یاخین موتقیقی اولاراق چاغداشچیلیق یئر آلیر. بو تمل پرنسیپ اوزرینده بیر قدر گئنیش دورماقدا فایدا واردير.

۱۹-جو یوزایلین ایلک یاری سی و اورتالاریندا قوزئی آذربایجان دا یئنیلکچیلیک حرکاتی اؤزونو گؤستریدی. میرزه فتحعلی آخوندزاده نین (آخوندوون، ۱۸۷۸-۱۸۱۲) یارادیجیلیغی ایله یئنیلکچیلیگه دوغرو بؤیوک بیر آددیم آتیلدی. میلتی کولتورده بیر سیرا یئنیلکچیلرین یارادیجی-سی میرزه فتحعلی نین اؤزو اولدو. میرزه فتحعلی، ۱۸۵۵-۱۸۵۰-لرده بیر-بیری نین آردینجا آلتی کومئدیا یازاراق میلتی درامین اساسینی قویدو. بو، موسلمان شرقینده بیر ایلکدی. میرزه فتحعلی، عرب الیفباسینا دایالی یئننی ساده لشدیریلیمیش بیر الیفبا ایشله ییب بو پروژهنی قاباقجیل دیلچی-لره، شرق شوناسلار، عینی زاماندا قاجار ایران و عثمانلی ایمپراتورلوغونون دؤولت آداملارینا گؤندرمیش و الیفبا ساحه سینده اصلاحاتلار اوچون احتیراضلی [هوسلی، پورشور] بیر موباریزه باشلاتمیش دیر. بو مقصدله عثمانلی علملر آکادئمیا سیندا (جمعیت-ی علمیه-ی عثمانیه) بو لایحه نین موذاکیره سینه قاتیلماق اوچون ایستانبولا گتمیش دیر. زیارتی نین نتیجه سیز قالما سینا باخمایاراق، الیفبا اصلاحاتی اوچون موباریزه سیننی داوام ائتدیرمیش، ایکینجی لایحه سیننی حاضیرلامیش و دوستلاری واسیطه سی ایله دستک آرامیش دیر. بو جهدلری نتیجه وئرمه-دیگیندن عرب الیفباسیندان تامامیله واز کئچهرک، لاتین الیفباسینا دایالی یئننی بیر الیفبا لایحه سی ایشله مییش دیر. میرزه فتحعلی، موسلمان شرقینده اینکیشافین قارشسی سیندا ان بؤیوک انگل اولاراق گؤردوگو عرب الیفباسی نین دییشدیریلمه سینه بؤیوک اؤنم وئرمیش دیر.

آخوندزاده، *آلدامیش کواکبده* عادیل بیر حؤکومدار طرفدار، تکاملچودورسه، *کمال الدوله* مکتوبلاری ندا آرتیق سیاسی گؤروشلری نین سرتلشدیگینی گؤروروک. مؤلیف، *کمال الدوله* مکتوبلاری ندا خالقین سیاسی حیاتدا آکتیو یئر آلماسینی ایسته مکده و اینقیلابدان بحث ائتمکده دیر. آخوندزاده سوسیال و سیاسی پروبلملر، تضیق، قانونسوزلوق و اؤزباشینالیغی آنلادان زامان هارای چکمکده دیر.

آذربایجان دا ادبیات، فلسفی و ائستتیک فیکره گتیردیگی یئنیلکچیلرله یاناشی، میرزه فتحعلی آخوندزاده داها سونرا ایران/فارس میلتچیلیگینی، تورکلوگو رد ائدن مورتجع پان-ایرانیزمین اورتایا چیخماسیندا اؤنملی رول اوینامیش دیر. ۱۹-جو یوزایلین سونلاریندان اعتباراً بو جریانین داشیییجی لاری پان-ایرانیزمی اورتایا قویارکن آخوندزاده نین اثرلریندن، اؤزلیکلکه *کمال الدوله* مکتوبلاری ندان گئن-بول ایستیفاده ائتدیلر.^۱

^۱-باخین:

سونراکی زردابی دؤنمی نین فیکیر آداملاری هم چاغداشچی، هم ده میلتچی دیرلر. یعنی اونلار آخوندزاده نین ایرانچیلیغینی و روسچولوغونو آتدیلار، اونون یئنیلکچی فیکیرلرینی داها دا گلیشدیردیلر، یئنی فورمالاردا (قزئتچیلیک، تئاتر، اوپئرا، موسیقی، رومانچیلیق، مودئرن ادبیات) گئرچکلشدیردیلر. اونلار چاغداشلاشما سورجینده قونشولاردان گئری قالدیقارینی درک اندیب هارای چکدیلر.

گنج زردابی نین یئرلی حیاتا گتیردیگی ایلک یئنیلک و خیدمت، آذربایجاندا ایلک خئیرییه جمعیتینی قورماسی دیر. مکتبدن آلدیغی آیلغین کاسیب طلبه لر یاردیم اوچون یئتمه دیگینی گؤرن زردابی، قونشو توپلوملارین تجربیه سیندن حرکت ائده رک تحصیلی دستکله مک اوچون خئیرییه جمعیتی قورماق مسئله سینین گوندمه گتیردی. زردابی یه گؤره، خالق لار آراسینداکی موناسیبتلر «زینده گانلیق جنگی دیر» و بو موباریزه ده اودوزان طرف اولماق اوچون ایلک نؤوبه ده خالقین تحصیلینده کی فلاکتلی دورومو دوزلتمک گرک دیر. زردابی یازیردی: «بیزیم ایلک زینده گانلیق جنگی ائدن میلتلر علم تحصیل ائدیرلر. اونا بیناً گرک بیز ده علم تحصیل ائدک کی، اونلار زینده گانلیق جنگینده غالیب اولماساق دا، اونلارین برابرینده دایانیب دوراق، یوخسا دؤولت و خوشگوزارنلیق اونلارین الینه گنده جک دیر و بیزلر مورور ایلک زینده گانلیق جنگینده مغلوب اولوب تلف اولاجایق... ائی موسلمانلار، هئچ موروتدیرمی کی، تامام دنیا بیزیم قونشولاریمیز ایلک بئله علم تحصیل ائتمه یه سعی ائتسینلر کی، زینده گانلیق جنگینده دوشمنه فایق گلسینلر، اما بیزلر الله دان بویروق، آغزیمایا قویروق دئییب دوراق؟»^۱

گنج زردابی نین یئرلی توپلومون حیاتیاتنا گتیردیگی ایکینجی یئنیلک، میلی تئاترین اساسینی قویماسی دیر. گیمنازی [دبیرستان] موعلیمی اولدوغو وخت آخوندزاده نین پیئس لری نین صحنه یه قویولماسینی تشکیل ائتدی. حاجی قارا کومئدیاسی ایلک باشلیان تاماشالار آذربایجان تورک تئاتری نین قورولوش دؤنمی (۱۸۷۳) اولاراق تاریخه کئچدی.

موسلمان توپلومونون جهالتی و اؤز پروبلملرینه لاقئید قالماسی زردابینی بو توپلومون حیاتیاتنا داها رادیکال شکیلده تأثیر ائتمه ایمکانلارینی آراماغا مجبور ائتدی. توپلوما دوغرودان خیطاب ائتمه ایمکانی وئره بیلن، عینی دیلده دانیشان خالق بییر آرایا توپلایا بیلن مطبوعاتین گرکلیگینی درک ائدن زردابی، بییر قزئت چیخارماغا قرار وئردی. سونرالار قزئت چیخارتماق احتیاجی حاقیندا حسن بی یازاجاقدی: «دونیا دا ایئتفاق اولماسا، هئچ بییر جمعیت ایشی بینا

-Nəşib Nəşibli, Güneyli Quzeyli Məsələlərimiz, Bakı: Aypara, ۲۰۱۳, özəlliklə Pan-İranizmin yaranması və Türklük bölümü.

^۱-یئنیه اوردا، ص. ۹۴.

توتماز. بیزیم سابق جمعیتی-خیرییه بینا توتما دیغیندن، تیاترو اوینانان اوتاق بوش قالدیغیندن آشیکار اولدو کی، موسلمان قارداش لاریمیزی بیر یئرده جمع ائدیپ زمانهیه مووافیق مکتب خانلار آچدیرب، کوچه و بازارلاردا قالان اوشاق لاری اوخونماق اولمایاجاق. علمسیز ده بو زمانه ده دولانماق مومکون دئییل. علی الخصوص بیزیم یئرلرده قونشولاریمیز علم تحصیل ائدیپ، گون-گوندن ایره لی گئدیپ، بیزیم الیمیزده اولان مولک، مالیمیزا صاحب اولورلار و آز واختدان سونرا بیز اونلارا رنجبرلیک ائدیپ، اونلارین مالینی داشیماقدان اؤتورو کیرا کئشلیک ائده جه ییک. بئله ده نه قاییرمالی؟ هر کسی چاغیریرام گلمیر، گؤستریرم گؤرمور، دئییرم قانمیر، آخیردا گؤردوم کی، اونلاری هارایلیب چاغیرماقدان، اونلارا دئمکدن باشقا بیر علاج یوخدور.^۱ بئله جه «خالقا خیطاب ائتمک» اوچون /کینچی قزنتی یاراندی (۱۸۷۵).

۱۹-جو یوزایلین سون لاریندا تورک توپلوموندا دیقت چکن یئنیلک لردن بیر ده یئنی سوسیال زومرلر و سینیف لیرین اورتایا چیخاراق فورمالاشماسی دیر. ایلک نؤوبه ده میلی بورژوازی و ضیالی طبقه سی دیقتی چکیر. باکی دا نئفت صنایع سی نین یارانماسی بورادا صنایع لشمه نین درینلشمه سی اوچون گوجلو ایستیمول اولدو.

آذربایجان تورک لری ۳۰ ایل اولکی دؤره نیسبتاً یئنی، ۲۰-جی یوزایله بیر سیرا ساحه لرده یئنی کئیفیت گؤستریرجی لری ایله آفاق باسیردیلا. یئنی آیدین طبقه سی سایجا چوخالمیشدی، اونون نمایندهلری آرتیق آوروپانین عالی مکتبلرینه آفاق آچمیشدیلا. بو طبقه سیاسی سویه باخیمیندن دا فرقلی ایدی. روس حاکیمیتی نین آرتیق قاپی قولو دئییلدی. او، تمثیل ائتدیگی خالقین پروبلملرینی داها آرتیق درجه ده و درینلیکده دیله گتیریر، فعالیت ساحه لرینی گئنیشلندیریردی. فارس کولتوروندن قوپما مئیلی گوجلنمیش، اوسته لیک خاریرجی تورک لرله علاقه لر قورولموش، اونلارلا بیرلیکده چالیشماق ایستگی یارانمیشدی. میلی آیدین کسیم اول لر ده قالدیریلیمیش تحصیل ساحه سی نین میللشمه سی و مودرنلشمه سی، میلی مطبوعاتین یارانماسی، دینین خورافاتدان آزاد اولماسی کیمی پروبلملرین حلّی اوچون فداکارلیق ائتمکده ایدی. ضعیف و هورکک ده اولسا میلی بورژوازی آیدین لارین تشبوت لرینی دستکله مکده ایدی.

خالقین موختلیف طبقه لری اؤز آیدین لاری نین فداکارلیغینی قیمتلندیرمه یه باشلامیشدی. ماراقلی تاریخی فاکتدیر کی، ۱۸۷۸-ده میرزه فتحعلی نین دفینده هئج کس ایشتیراک ائتمه میش، عکسینه معاصرلری اونا و یارادیجیلیغینا کوفر ائتمیشدیلسه، حسن بی زردابینی

^۱ -Həyat qəzeti, ۲۸. ۱۲. ۱۹۰۵, N ۱۲۹; Hüseyn Baykara, Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri. XIX.Yüzyıl, Ankara, ۱۹۶۶, s.۱۳۷.

حاق دونياسينا يولا سالان زامان اون مین لرله اینسان کدر ایچینده ایمیش، هله باکی بئله دفن مراسیمی گۆرمه یییمیش.

بیرینجی روس اینقیلابی دۇنمی (۱۹۰۷-۱۹۰۵) و اوندان سونرا تورکلوک، اۇنجه لیکله آیدین کسیم سیاسی رژیمن نیسبتاً یومشالما سیندان فایدالانماق اوچون سورجده آکتیو یئر آلدی. ایل لر بویو توپلانمیش انرژى دیشا ووردو و آذربایجان، تایی-برابری گۆرونمه میش مدنی و سیاسی یوکسلیش/اینتیبا ه دۇنمینیه گیردی. بو یوکسلیش هر شئ دن اۇنجه میلی مطبوعاتین فورمالاشماسیندا اۇزونو گۇستردی. میلی مطبوعاتین ان چوخ اله آدیغی مۇوضوعلار تحصیلله باغلی ایدی. مدنیّت ساحه سینده کی یوکسلیش اۇزونو تئاتر و موسیقی ساحه لرینده گۇستردی. دۇنمین بو ساحه ده ان اۇنملی حادیثه سی، ایسلام و تورک دونیاسیندا ایلک دفعه اوزئییر حاجی بیلینین میلی اوپئرانین اساسینی قویماسی دیر.

کولتور ساحه سینده یوکسلیش، ادبیاتسیز اولما بیلمزدی. بو دۇنم عینی زاماندا ادبیاتین بنزری گۆرونمه میش اینکیشاف دۇنمی دیر. میلی مطبوعاتین اوتوروشماسی، نشریات ایشی نین گوجلنمه سی، تئاتر صنعتی نین گلیشمه سی، اوخوماق ایسته یین تحصیللی اینسان سایینین آرتماسی و ان اۇنملی سی، میلی شعورا صاحب شخص لرین ساییندا کی آرتیم و فعالیت ساحه لرلی نین گئنیشلنمه سی یئنی - میلی و مودئرن ادبیاتی لابود ائتدی. یئنی میلی ادبیاتا اولان احتیاج، درام، پوئزیا و نئیرده فۇوق العاده بیر اینکیشاف یاراتدی. فیوضات و اوندان سونرا کی ادبی درگی لر اطرافیندا توپلانان شاعیرلر، تورک شعیرینی یئنی بیر اینکیشاف سوپه سینه چیخارتدیلار.

دقت طلب ائدن خصوص دۇنمین ائلیت طبقه سی اوچون تورکچولوکله چاغداشچیلیق آراسیندا اویومون اولماسی دیر. قوردوقلاری آذربایجان دئموکراتیک/خالق جومهوریتی چاغداش زامانلا آياقلاشماق ایستگینین، دونیانین مدنیّت مرکزی (باتی اۆلکه لرلی) ایله بوتونلشمک آرزوسونون ایفاده سی ایدی. بو مئیل جومهوریتین اوچ رنگلی دؤولت بایراغیندا دا عکس اولوندو.

میلی سیاسی موهاجیرت چاغداشچیلیق پرینسیپینه صادیق قالدی. تورکییه و باشقا اۆلکه لرده کی فیکری و سیاسی فعالیت لرینده مودئرن دونیانین دوشونجه و سیاسی حیاتیندا کی مئیل لرلی ایزله دی، بونو میلی فیکره گتیردی.

سوؤت دۇنمینده کی قوزئی آذربایجان دا موعاصیرلشدی. حسین زاده نین میلت دوکترینی- نین ایلک واریانتیندا وورغولادیغی کیمی فیرنگ قیافه لی اولدوق. بو قدر. چاغداشلاشما اساساً باتی دونیاسینی یامسیلاماق، خاریجی گۆرونوشون دییشمه سی ایستقامتینده گئتدی. ۲۰-جی یوزایلین سونلارینا دوغرو میلی حیاتدا ایچی بوش چاغداشلاشما خاراكتئریک ایدی. چاغداش

دونيانين آتريبوتلاري اولان شهرلشمه، علم، تحصيل، اونيوئرسيتهلر، كولتور ساحه‌لرينده‌كى گوزقاماشديران انففكت... بونلار هامى‌سى واردى. اما هامى‌سى آشاغى كئيفيتلى و سطحى. چاغداشلاشمانين ماهيتىنى دئيل، فورماسىنى گؤسترن بير دوروم. ماهيتى گوزآردى ائندده، تقليد يولويلا گئندده دورومون بئله اولماسى چوخ آنلاشيلاندير. اولاجاغى بويدو... (نوؤبتى مقاله‌ميزين مۇوضوعسو نه قدر چاغدا/شيق؟ اولاجاق).

على بى حسين‌زاده-تورانين دوستورونداكى ايکينجى پرينسپ /يسلام /يمانلى اولماقدير (مىلى بايراقداكى اوچونجو ياشيل رنگ). گؤركملى فيکير آدمى نه‌دن توركلوک و چاغداشليغا علاوه اولراق ايسلامى دا وازكئچيلمز دیر سايميشدير؟ بونلار بير-بيرىنى تکزيب ائتمزى؟

هر شئى دن اۇنجه ايسلام، قوزنى آذربايجان‌دا چارليغين روسلاشديرما سياستينه قارشى موثبت رول اوينايميشدير. بو، موسلمان خالقى اوچون گوزآردى ائديلمه‌سى مومكون اولمايان عامل‌لردن بيرى ساييلميشدير. ايکينجى‌سى، على بى حسين‌زاده كيمى بؤيوك بير تورک ميلّيتچى‌سى دىنى بيرليگين ميلّتشمه سورجينده نه قدر اؤنملى رول اوينايدىغىنى البت بيلمه‌ميش دئييلدى. اوچونجو سبب بير احتيمال سايبلا بيلر. حسين‌زاده‌نين اثرلرينده بو مسئله يه بيرباشا ايستيناداً راست گلمه‌ديک. اما تورک-ايسلام دؤولت‌لرينده دين ساحه‌سى‌نين ديگر خالق‌لارين نماينده‌لى‌نين (عرب‌لرين و فارس‌لارين) ايختيارينا بوراخيلماسى‌نين تاريخاً نه قدر منفى سونوجلار وئردىگى‌نين فرقينده اولماميش دئييلدير. بو پرينسپين وارليغيلا باغلى بير احتيمالى دا علاوه ائده بيله‌ريک. توركلوک و چاغداشليغين يانيندا ايسلاميتين يئر آلماسى، بو دیرين (ايسلاميتين) دنگله‌ييجى عنصر حساب ائديلميشدير دئيه دوشونه بيله‌ريک.

ميرزه فتحعلی آخوندزاده‌دن سونراكى فيکير آدم‌لارى دين مسئله‌لرينده يوشاق توتوم سرگيله‌ميشلر. ميرزه على اکبر صاير، جليل ممدقولوزاده كيمى يازارلارين اثرلرينده تنقيد هدفى دينين اؤزو دئيل، خورافات يئر آلميشدير. فيکير آدم‌لارى‌نين ان چوخ اوستونده دوردوقلارى مسئله مذهب آيرىمى‌نين شيشيرديلمه‌سى، حتى سياسيلشديريلمه‌سى فاكتىدير. آذربايجان دوشونجه تاريخينده بو مسئله‌نين بلکه ده ان چوخ اوستونه گئدن احمد آغاوغلودور.

سوروبون اونيوئرسيته‌سينده ۶ ايل تحصيلدن سونرا شرق ديل‌لى و حقوق دپلوم‌لارى ايله وطنه دؤن احمد آغاوغلو (آغايئو)، آز سونرا /يسلاما گؤره و /يسلام دونياسيندا /قادين، /يسلام و آخوند اثرلرينى يازميشدير. بو اثرلرين آنا مسئله‌لى ايسلامدا اصلاحاتلار گرهبى، اونو ساوادسيز موللارين انحصاريندان قورتارماق و گونون احتياج‌لارينا اويغونلاشديرماق، سؤتو-شيعة آنلاشمازليقلارينا سون وئرمک، قادينا حاق ائديگى يئرى وئرمک و اليغا مسئله‌لىدير. بو

دۆنمده آغاوغلو، شيعه‌ليگي طلبه‌ليك ايل‌لرينده اولدوغو كيمي مدح ائتمير، فارس كولتورونو ديگر ائتنك كولتورلارين اوستونده گۆرموردو. حتى «تورك قاديني آشاغلاياراق تورك حياتي نين و كولتورونون گليشيميني و ايره‌ليله‌مه‌سيني انگلله‌ين گوجون، اسكي و چوروموش ايران كولتورو اولدوغونو» دوشونور. محرم باشليقلى بؤيوك بير مقاله‌ده اسلام تاريخينده فارس‌لارين رولو مۇوضوعونا تكرر گئري دۇنور. فارس‌لارين، عباسى خيلافتينده تائيري نين آرتماسى و يوكسك مۇوقع‌لره گلمه‌سيني ايضاح ائتديكدن سونرا يازير: «...فارس‌لار اسلامين قلوبيني گميرميش، هر ايل يئنى طريقت‌لر ياراتميش‌دير؛ نزاكت گره‌يى و راحت اولدوغو اوچون بو طريقت‌لره دينى دون گئيىنديرميش، آنجاق بو طريقت‌لرين ماهيتى تاماميله سياسى اولراق قالميش‌دير؛ بئله‌جه زئيدي‌لر، ايسمايىلى‌لر، بئنانى‌لر، كرمانى‌لر و ديگر بير چوخ طريقت اورتايا چيخميش‌دير».^۱

احمد آغاوغلونون موختليف اثرلرينده اوزرينده خصوصى اولراق دوردوغو مۇوضوع‌لاردان بيرى مذهب آيريليغى نين اسلام دونياسيندا، اؤزلىكله ايران جوغرافياسيندا اويناديغى رول دور. صفوى‌لر دۇنمينده شيعه‌ليگين زورلا تكم مذهب اعلان ائدىلمه‌سى بؤيوك بير جوغرافيا ائتنك-كولتورل سورجين يۇنونو ديشيديردى. احمد آغاوغلوي گۆره، بو دوروم «دوغو و بالخاصه تورك تاريخى اوزرينه درين و فلاكتلى تائيرلر اجرا ائتميش‌دير». شيعه‌ليگين زورلا يئنگانه دؤولت مذهبينه چئوريلمه‌سى «يرانين فيكرى و حيسى قايناغيني قوروتدو. زيرا بوندان سونرا آرتيق بوتون فيكرى و حيسى قودرت‌لر بو مذهبه دوغرولاماغا، اونون اساس‌لاريني و نظرى قيسمىنى قووتلنديرمه‌يه حصر ائدىله‌جك، منطق سخولاستيكي و سفسطه بو عملين واسيطه‌لرى اولاجاق!»^۲

دين-مذهب مسئله‌سى احمد آغاوغلونون دايم ديقتيني چكن اساس مۇوضوع‌لاردان دير. شاه‌اثرى سايا بيله‌جگيميز /وچ مدنيتى دين بۇلومو ايله باشلاير. نه‌دن دين؟ چونكى اؤزونون قئيد ائنديگى كيمي، دينى ذهني و آنلاييش باخيميندان «بيز هنوز اورتا چاغ دئوريني كئچمه‌ديك؛ بيز، دينى بير ويجدان امرى و يارادانلا قول آراسينداكى معنوى باغى دوزنله‌ين بير عاميلدن زياده، حياتيميزين مادى و معنوى قيسيم‌لاريني هاميسينا حاكيم بير پرنسيپ‌لر بوتونو اولراق قبول ائديرىك».^۳ اينجيلى قرآن‌لا، حضرت عيسى‌نى حضرت محمدله موقاييسه ائدير. دينى حياتين اصلاحاتى مودئلىنى اورتايا قويور: «اينانچ‌لار و عبادت‌لرده دينه باغلى اولدوغوموز حالدا،

^۱ -Каспий, ۰۸. ۰۵. ۱۸۹۹, N ۹۶.

^۲ -Əhməd Ağaoğlu, İran və inqilabı, Bakı: Azərnəşr, ۲۰۰۹, s. ۳۸-۳۹.

^۳ -Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, İstanbul: Doğu Kitabevi, ۲۰۱۳, s. ۲۹.

دونیا ایشلرینده تامامیله سربستیک... قورتولوش، یالنیز دونیا ایشلرین دوزنلنمه سینده تام سربستی قازانما میزا باغلی دیر.^۱

تکرار گلک بو اوچ پرنسپین بیر-بیرینه اویغون اولوب-اولمماسی مسئله سینه. آذربایجان بایراغینداکی آی و اولدوزون بیر یئرده اولماسی اسکی تصوورلره گۆره خوشبختلیک گؤستریمی سی دیر. اوچ جریانین - تورکچولوک، چاغداشچیلیق و ایسلامیتین بیرلیکده اولماسی و آیری-آیری اوچ رنگله ایفاده اولونماسی هم ده اویوم، هارمونی اولاراق نیتلندیله بیلر. بیر-بیریندن فرقلی بو آنلایش و دیرلرین بیر یئرده اولماسی نین، بیر-بیرینی رد ائتمه مه سی نین اؤنملی بیر شرطی واردیر: اونلار بیر-بیرینی دنگه له مه لی، مطلق حال آلامالی دیرلار.

حسین زاده یه گۆره تورک قانلی اولماق تورک شعورنا صاحب اولماق، میلّتشمه دئمک دیر. ایفراط حالی، دئموکراسی یه ترس دوشن حالی ایرقچیلیک دیر؛ ایرانچیلیق دیر، روسچولوق دور، کوسموپولیتیزم دیر. قبول ائدیله بیلمز. /ایسلام /ایمانلی ایسه معنویات-اخلاق ساحه سی ایله محدودلاشیر؛ سیاسته قاریشا بیلمز. اصلینده بو، لائیکلیک پرنسپیی دیر. ایفراط حالی فاناتیزم دیر؛ سیاسی ایسلام هنج دئییل دیر.

دئییلدیگی کیمی علی بی حسین زاده نین میلّت دوکترینینده کی اوچونجو پرنسپ فی رنگ قیافه لی/اولایم دیر. غربچیلیگین/چاغداشچیلیگین ایفراط حالی کوسموپولیتیزم دیر، میلّی دیرلری ایتیرمک دیر؛ خارجی دیرلر و گوجلر قارشى سیندا تسلیمیت دیر. بورادا وورغولاناسی داها بیر خصوص واردیر. ایکی ایلدن سونرا بو پرنسپ فی رنگ فیکیرلی، /اوروپا قیافه لی شکلینده دییشدیریلدی.^۲ یعنی یالنیز خارجی گؤرونوشون دییشمه سی یئترلی سایلامادی، میلّت دوکترینینه سربست دوشونجه علاوه ائدیلدی. فؤوق العاده منطیقلی بیر دوزلیش دیر: سربست دوشونجه، دینی احکاملاردان آرینمیش حورّ دوشونجه - اولمازسا اولمازلاردان دیر. آوروپانین رنسانسلا باشلاتدیغی و رنفورما دؤنمینده اساساً چؤزدوگو پروبلئم دیر. گونوموز موسلمان دونیاسی نین اکسیک طرفی - اینانجلی اینسانلارین سورغولاما کولتورونو یاخین بوراخاماسی- دیر.

^۱-یننه اوردا، ص. ۴۲.

^۲-Füyuzat dərgisi, ۱۹۰۷, N ۲۳.

تورکچولوگون قارشى سىنداكى لار

مىلت و مىلتچىلىگە ترس دوشن، حتى اونا عادتاً ساواش آچان ايدئولوژى-سىياسى جريان كوسموپوليتىزمدير. اسكى يونان دىلىندەكى كوسموس دونيا و پولىتئس يوردداش، وپنداش آنلامىنداكى سۆزلردن يارانان بو آنلايش «دونيا وپنداشلىغى» معناسىنا گلىر. يونان فىلىسوفلارى ديوگن و پلاتوندان باشلايلاق گونوموزه قدر سورروب گلن بو جريان چئشىدىلى دؤنملردە چئشىدىلى ايدئالار و نظريه لىر ايره لى سورموش دور. گىل اؤزلىگى دونيادا صولحه، امين-آمانلىغا خىدمت بيان لارىنا باخمايلاق، گئركلكشمەسى اصلا مومكون اولمايان بير اوتوپيا [مدينه فاضله] اولماسى دير. ديگر بير اؤزلىگى چاغداش كوسموپوليتلىرىن اؤلكه لره، مىلت-دؤولت لره، مىلى سرحدلره، يئرلى كولتورلى قوروماغا، مىلى كىملىك سياستلىرىنه قارشى چىخماسى دير. كوسموپوليتىزم فرقى اؤلكه لره فرقى شكىل لره تظاهور ائده بىلر. مؤوضوعوموز گرەيى آذربايجان داکى جرايان لاردا تظاهور شكىل لرىنه قىساجا گؤز آتاق.

يوخارىدا دا دئىلىدىگى كىمى، ۱۹۹۳-دن سونرا تورکچولوگ گئرىده قالمىش، بؤلوجو / ايدئولوژى اعلان ائدىلدى. يئرینه آکادئمىك رامىز مئهدىئو عبارلى / آذربايجانچىلىق قويولدو. آذربايجانچىلىغىن مئهدىئو و ياردىمچى لارى نىن ايجادى اولمادىغى نظره آلىنمادى. حالبوكى بو، ممد امين رسول زاده، ميرزه بالا نىلى نىن وورغولادىغى بير دىردىر. پلاگيات [سرقى ادبى] حادىثەسى اولماسى بير يانا، «يئنى مىلى ايدئيا» عملياتى ماهيت باخيمىندان جىدى بير تخرىباتا يول آچدى. مئهدىئو و امكداش لارى اسكى آنلايشى تحريف ائدهرك، بوراداكى وپنچىلىك و دؤولتچىلىگى مىلتچىلىگە قارشى قويدولار. بو مسئله بارەسىندە دفعەلرله ايفاده ائتديگىمىز فىكرى بير داها تکرار ائدك. / آذربايجانچىلىق، تورکچولوگە قارشى / ولا بىلمىز. بيرى وپنچىمىز، دؤولتچىمىز، او بيرى سى مىلتچىمىزدىر. اولار بير-بىرىنى تاماملاندا مىلت-دؤولت بىرلىگى و يا مىلى بىرلىك يارانا بىلر.

تورکچولوگە قارشى چىخان لارىن اساس توتارقالارىندان بيرى اونون (تورکچولوگون) آذربايجان داکى ائتنىك بىرلىگى «بؤله بىله جگى» اندىشەسى دير. تام ترسىنه، بو، سايجا آزلىقدا اولان ائتنوس لار اوچون ده حياتى اؤنم داشىيىر. چونكى، ائتنىك چوخلۇغون (تورک لرىن) مىلى شعورونون يوكسلمەسى اؤلكه نىن مدافعه گوجونون آرتماسىنا، اؤلكه نىن گلىشمەسىنه بىرباشا (موثبت) تأثير ائدن عامل دير. و گوجلۇ آذربايجان هر كسىن، بوتون / آذربايجان خالقى نىن آرزوسودور. بوراداجا ۱۵۰ اىللىك كئچمىشى اولان تورکچولوگون هئچ بير وخت ايرقچىلىك شكىلى آلمادىغىنى دا علاوه ائدك.

مهدی یتوین آنلادیغی و آنلاتدیغی *آذربایجانچیلیق* اصلینده اؤلکه میزده ایکی عصردن بری مؤوجود اولان، زامانلا دون دیشیدیرن روسچولوغون ۱۹۹۳-دن سونراکی عادی بیر تظاهورودور. روسچولوق همین بو ایکی عصرده تورکلوگون ائتنیک-میلّی وارلیغینی رد ائتمیش، میلّی کیملیگینی بر باد حالا سالمیش، جمعیتین بیر حیصّه سینی مانقورد ائدیپ، روس دؤولتی و کولتورونه باغلامیش دیر. دونن روسیا بیزه مدنیت گتیردی ادعاسیندا بولونان روسچولوق، ایندی ده روس مکتب لری بیزی موعاصیر دونیا یا باغلا ییر سفسطه سینی یاییر. روس/سووت دیرلرینین معتبر ساییلدیغی، روسچو قافالارین ایداره چی صنیف داخیلینده حاکیم اولدوغو بیر اؤلکه، باغیمسیز وارلیغینی تأمین ائده بیلمز.

فارسچیلیغین سیاسی فیکیرده درین تاریخی و گئنیش تطبیق اولوندوغو ساحه لر اولموش دور. اوخودوغوموز مکتب، دانیشدیغیمیز دیل، عزیزله دیگیمیز ادبیات... فارسچیلیغین تأثیر آلتیندا ایدی. قوزئی آذربایجاندا تورکلوک شعورو ایره یله دیگجه، فارسین کولتور ایمپئریالیزمی بورادا تأثیرینی سورعتله ایتیرمه یه باشلادی. بیرجه اؤرنک وئرك. ۱۹۱۳-ده یازدیغی عجمیلیک مؤهورو و *اونونلا موباریزه* باشلیقلى مقاله ده یوسف وزیر چمن زمینلی «عجمین پوزغون مدنیتی نین آذربایجان تورک حیاتی نا (باسدیغی) بیر ائله آغیر مؤهورون نفوذوندان خیلاص اولما بیلیمک» اوچون سککیز تکلیف ایره لی سوروردو.^۱ گونوموز قوزئی آذربایجاندا ایرانین سیاسی و مدنی تأثیرینین آزالدیغی بیر شرایطده ایران/ فارس یانلی لارین الینده مذهب باشقا بیر تأثیرلی واسیطه قالمامیش دیر ادعاسیندا بولونماق مومکون دور. بونا باخمایارق مذهب مسئله سینی سیاسیلشدیرمگین و قوزئی آذربایجان بونونلا ایران دؤولتینه باغلاماغین موهم گونولیک مسئله سی اولارق قالماسینی دا گؤستریمک مجبوریتینده ییک.

ایرانداکی تورک لری چوخونون فارس کولتور اوربیتینده قالماسی بیر گئچک دیر. بونونلا بئله تورکچولوک فیکری یاییلدیقجا فارسچیلیغین کوتله اوزرینده تأثیرینین آزالدیغی دا سون ۳۰ ایلین دیقت چکن حادیه سی دیر. میلّی حرکات فعال لارینین تورکلوگونه و تورکچولوگه صاحب چیخماسی، تورکچولوگون میلّی حرکاتین ایدئولوژی بازاسینا چئوریلمه سی اؤنملی گلیشمه دیر. بو، ایران ایسلام جومهوریتی آدلی ایرقچی فارس دؤولتینی قورخودور. تئوکراتیک رژیمین رسمی ایدئولوژی سی (سیاسی ایسلام) تورکچولوگو و تورکچولری اؤز وارلیغی اوچون اساس هدف لردن بیرى ساییر. اساس دلیل لری «ایسلامدا میلّت صحبتی یوخدور» یانلیشلیغی -

^۱ -Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Əsərləri, III cild, Bakı: Avrasya Press, ۲۰۰۵, s. ۳۳۴-۳۳۵.

دېر، آچىق دىسك - يالانى دېر. چۈنكى، حىرات سۈرەسى نىن وارلىغىنى، ئىلەجە دە ۋىلكە
آناياساسىنداكى ۱۵ و ۱۹-جو ماددىلەرنىن اولماسىنى بىزدىن دە ياخشى بىلىرلر.

تۈركچۈلۈگۈن قارشى سىندا يىر آلان يىرلى كوسمۇپولىتىزمىن ايكىدە-بىر، يىرى گىلى-
گىلمەدى تىكرارلايدىغى بىر يانلىشلىغى دا علاۋە ائىدك. تۈركچۈلۈك دىمۇكراسىيە ضىد/يىمىش.
نىيە، نەدىن، ھارادا يازىلىپ؟ عمومىيەت، دۆۋىت ايدارە شىكلىنى (دىمۇكراتىك، آتورىتار، توتالىتار،
ھىبرىت...) ايدىئۇۋى-سىياسى جريانلا (مۇحافىظەكار، لىبىرال، لىبىرتارىيان، سوسىيالىست،
كوممۇنىست...) قارشىلاشدىرماق نظرى جەھەتدىن يانلىش، پراتىك باخىمدان زىيانلى دېر.

داھا بىر قىسا قىتىد. فىلان غىرب مۇلىفى عمومىيەت مىلتىچىلىك ھاقىندا، *اۋىل/اولاراق*
تۈركچۈلۈك ھاقىندا بونۇ-بونۇ دىيىپ، *اونا گۇرە دە بوئىلەدېر...* منطقى تام دا ازىكلىگىن علامىتى
دېر. آكادىمىك كارىئراسىنى [ھىرفەسىنى] مىلتىچىلىگىن تنقىدى اوزرىندە قورموش ائىرىك
ھابىساۋن، ائلى كىندوۋرى، تام نايرن، بىئىدىكت آندىرسون كىمى كوممۇنىست يازارلارنى
فىكىرلىرىنى سون ھىقىقت كىمى قىلمە وئىرمك آغاچىن آرخاسىندا مىشەنى گۇرمەمك بىسىطلىگى
دېر. بو جور ياناشما ھاقىندا مۇذاكىرە آچماغا دىرمى؟

سونۇج

نەدېر تۈركچۈلۈك؟ سورانلارنى تۈركچۈلۈگۈ تىمىل ائىدن قوروجو بابالارىمىز يۇنلىندىرمك
آسان يول دور. يا دا فىكىر بۇيۇك لىمىزىن تۈركچۈلۈگە وئىدىگى تىرىف/تانىملاما ايلە ايشىن
اچىندىن بىر تىر چىخماق اولار. بوندىن ۱۴۰ ايل اول مىلت خارىجىندە سىادت بوخدور دىمىش
شۇىخ جمال الدىنى دە خايطىر لاتماق اولار. آتاتۈركۈن نەدىن مىن بىر تۈرك مىلتىچى سىم دىدىگىنى
دە اوزون-اوزون آتلاتماق اولار.

اما يىترلى دىيىل دېر. *اونلارنى يىرى ۲۰-جى يوزايلە قالىدى دىنلىر تاپىلىر. ۲۱-جى*
يوزايلە نە مىلتىچىلىك، تۈركچۈلۈك؟ دىنلىر واردىر. اولمايان «آزربايجان مىلتىنى» بۇلمە بىن
دىنلىر اول بىلر. *اومتى بۇلمە بىن دىنلىر موطلق اولموش دور، اىندى دە وار. تۈركچۈلۈك*
فاشىزم دىر دىيە ايفتىرا آتان ائىمنى، روس، فارس... دوشمنلىرى، يا دا اونلار زوى توتان
يوردداش لارىمىز واردىر. دۆۋىت ايدارە چىلىگى تىپىنە (دىمۇكراسىيە) ايدىئۇۋى آلام يۈكلەنلىر
اىستەدىگىنىز قدر دېر.

تور كچولوك ايلك نۆوبەدە اينتئللكتوال [فيكرى] بىر حرڪات دىر. عضوو اولدوغو ميلته سئوگى، اوستونه گلن دوشمنه نيفرت مسئله نين ائموسيونال طرفى دىر. ميلتى نين كئچميشيندن درس آلا بيلن، ايندى سىنى ايدراك ائدن، گله جگى ايله باغلى دوشونجه لرى اولان شخس دىر تور كچو. زامانيندا سئچكىن دوشونجه آدام لار يميزين مدافعه ائتيديكى فيكىر سيستمى دىر تور كچولوك. بو فيكىر سيستمىنى يئنى عصره و دىرلره (اينسان حاق لارى، دئموكراسى، سربست دوشونجه...) اويغون گليشديرمك و يايغينا لاشديرماق گونوموزون اؤنملى مسئله لريندن دىر.

مىلتىن گوجو و گوجسوزلوگو

اۆلكەلەردە ئوتتوريتار رېژىمىن وارلىغى نىن بىر سادە ايضاحى واردىر. مىلتلە دۆولت آراسىندا دىنگەسىزلىك مۇوجود اولور؛ دۆولت مىلتە مخصوص اولان ھر شئىي، او جوملەدن قئىد-شرطسىز مىلتە مخصوص اولمالى حاكىمىتى الىندن آلىر. پروبلەمىن حلى - نورمال مىللى دۆولتىن يارانماسى اوچون مىلتىن گوجلنمەسى گرک اولور. مىلت گوجونو نئجە آرتىرا بىلر؟

آغلا گلن ايلک جاواب بىن الخالق موناسىبتلر موعلىملرى و طلبەلرى نىن مراعجت ائتدىكلرى مشهور (*national power*) مىللى گوج نظريەسى اوللا بىلر. بو نظريە نىن بانىسى ھانس مارگىنتاۋيا گۆرە، مىللى گوجون تەركىب حىصەلرى اۆلكە نىن جوغرافىاسى، طبعىي احتياطلارى (ارزاق، خاممال احتياطلارى)، صنايع گوجو (تەكنولوژى، لىدەرلىك، ھربى قۋەلرەن كىيفىت و كمىتى)، اھالىسى (يەرلشمەسى، دئموقرافىك مئىللەر)، مىللى كاراتتەر، مىللى معنويات (پسىكولوژى)، دىپلوماسى و ھۆكومت دىر. بوراداكى مىللى كاراتتەر و مىللى معنوياتىن مىلتە بىر باشا دخلى واردىر، دىگرلرى دۆولتى خاراتتەرىزە ائدن كومپوننتلر دىر. يعنى دۆولت گوجو آنلامىنا گلير. بونا باخمىا يارق عنعنەۋى اولاراق مىللى گوج نظريەسى آدلانىر (توركيەدە دە بئلە دىر). مسئلە نظريە نىن آدىنداكى *nation* سۆزونون آمترىكا اينگىلىسجەسىندە اولماسىندا دىر. بىلىندىگى اوزرە آمترىكا اينگىلىسجەسىندەكى *nation* سۆزو دۆولت، *people* سۆزو بىلدىگىمىز مىلت آنلامىندا ايشلەدىلر. عىنى ايضاحات دۆولتلر آراسىندا تشكىلات اولماسىنا باخمىا يارق بىرلشمىش مىلتلر تشكىلاتى (United Nations Organization) اوچون دە كئچرلى دىر.

بئلە ايسە دىقق ايفادە ائتمك اوچون مىلتىن گوجو آنلايشى داھا مقبول سايىلمالى دىر. مىلتىن گوجو نەدىر و نەدن آسىلى دىر؟

عادىتىمىز اوزرە آذربايجان سياسى دوشونجە تارىخىندە بو مسئلە ھە موناسىبىتى اۆز تەلەمكلە باشلا ياق.

بۇيوك لريميز نه دئيىبلر؟

حسن بى زردابى (۱۹۰۷-۱۸۴۲) هله گنج ايكن خالق لار آراسى موناسىبت لرين زرينده گانلىق جنگى نندن (حيات اوغروندا ساواشدان) عبارت اولدوغونو آنلاميشدى. بو جنگده مغلوب طرف اولماماق اوچون علم-تحصيل مسئله لرينه اؤنم وئرمه يه چاغيرير. ميلى معاريفين تشكىلى ايشينه باشلاماق اوچون خئيريه جمعيتى قورور. تناتر تاماشالارى ايله سويداش لاريني آييلتماغا چاليشير. قزئتچىليگيميزين ايلكى /كينچى نى يارادير. على مردان توپچوباشى، احمد آغالوغلو و على حسين زاده - توتان نسلينه آغساققاللىق ائدير.

تخمينا عىنى زاماندا گوننى آذربايجان اصيلى شئخ جمال الدين (۱۸۹۷-۱۸۳۶)، موسلمان شرقى نين ايمپئرياليزمه قارشى دايانا بيلمه سى اوچون ميلىتىن، ميلى شعورون اولماسا- اولمازلاردان بيرى اولدوغو فيكرينده اصرار ائتدى. اونون فيكىرلىرى نين يئنى ايدئولوق لار نسلنى يئتشمه سينده اؤنملى رولو اولدو.

دؤنوب-دولاشيب يئنه ده على بى حسين زاده-تورانين (۱۹۴۰-۱۸۶۴) يول گؤسترن ايرتى نين اوستونه گليريك. بو بۇيوك فيكىر آدمى نين مكتوبى-مخصوصى سى حجمجه كيچيك، اما ان آرزى دوققوز كونسئپتوال مسئله دن قيساجا بحث ائدن كلاسيك اثردير. بورادا ميلى گوج/ ميلىتىن گوجو آنلايشى (۴-جو تئزيس) دا يئر آلميش دير. اثرين اويغون بؤلومونده كي فيكىرلى چاغداش توركجه ميزه اختارميش اولساق درده دگن اياپ اوج لارى الده ائتميش اولوروق. «بىر ميلىت اوچون هر شئ دن اؤنجه آرزو ائدبله جك شئ گوج دور. زمانه ميزده ميلىت لرين وارليغينا، سعادتيه يئگانه واسيطه بودور. بىر ميلىتىن گوجلنمه سى اهالى سى نين چوخلوغونا، فردلىرى نين صحيه و ساغليغينا، سويداش لار آراسيندا معنوى علاقه لرين آرتماسينا باغلى دير. اهالى نين آرتماسى فيزيكى و معنوى ساغلاملىق، معنوى علاقه لر ثروت سيز، محبت سيز، اخلاقى ديرلر سيز اولماز. بو اوزدن ايلك اؤنجه جاهيل اولماماغا چاره ازانمالي دير. ثروت قازانمالي يول لارى اؤيره نيلمه لي دير. اخلاقين پوزولماسى نين قارشى سى آينمالي دير. و على الخصوص قارشى ليلى محبتين آرتماسينا چاليشيلمالي دير.»^۱ حسين زاده يه گؤره ميلى گوجون بيله شن لرى بونلاردير: اهالى نين چوخلوغو، صحيه، ميلى شعور، اخلاق، تحصيل، ميلى دايانيشما. ۱۹۰۵-ده كي مشهور دوستوردا ميلىت دوكترينى اوج بيله شندن عبارت دير: ميلى كيمليك (تورك قانلى اولماق)، اخلاقى ديرلر (يسلام / ايمانلى اولماق)، چاغداشچيلىق (فيرنگ قيافه لي اولماق). ۱۹۰۷-ده اوچونجو بيله شن قيسما ديشدير يلدى: فيرننگ فيكىرلى، آوروپا قيافتلى.

^۱ -Öli bəy Hüseynzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Çarşıoğlu, ۲۰۰۷, s. ۱۰۰.

۱۹۱۴-دە مەد ەمىن رسولزادە (۱۸۸۴-۱۹۵۵) مەشھۇر مېلى دىرېلىك سىرپا مەقالەلەرىنى يايىنلايدى. مەقالەلەرىن بىرىنچى سىندە گىنج فېكىر آدمى (۳۰ ياشىندادىر) يازىر: «ۋورپالىلارغا دىرېلىك مەھس قوتلى اولماقدان عەبارت دىر. بىدئاً و روھاً قوتلى اولماق. گرک بىر اينسان و گرک بىر مېلت علماً و بىدئاً قوتلى اولمايىنچا دونىادا ياشايا بىلمەك نەمتىندىن مەروم دور. ياشايا بىلمەك اوچون ايجابىندا ياشاماغى بىلە فدا ائە بىلەجك قدر رشىد اولان مېلتلردىر كى، دونىادا دىرېلىك ھاقى قازانىيورلار.^۱ يىنى دن دىرېلىك و مېلى گوجونو آرتىرماق اوچون ۷ ساحەدە توپارلانمانىن اولماسىنى اىستەيدىر: موستقىل مەنۇيات، مېلى وىجدان/مەفكۇرە، مېلى مەتبۇعات، مېلى دىل، دىنى حىياتىن مېلىلشەمسە، تارىخ شەورو، عادت-ئەنئەنە بىرلىگى.

آزربايجان سىياسى-اجتماعى فېكىرىندە نىسبى گىرېلىك ھالى و مېلى گوجو آرتىرماق احتىياجى دىگر فېكىر آدمالار يىمىزدا دا راست گلېنن ان آغرىلى مۇۋەزۇعلاردان دىر. اۋزلىكلە آيرى-آيرى ساحەلەردە- تەھسىل، مەدنىت، مېلى كېملىك - تەخىرەسالىنماز ايشلەرنى گۇرۇلمەسى ضرورتى وورغولانمىش دىر. جومھورىت قوروجولارى بو احتىاجا جاۋاب اولاراق مېلى حىياتىن دىرېلىشىنى مېلى ھۇكۇمەتنىن فەئالىتىنىن مەركىزىنە كەتەردىلەر. اىلك دىفە مېلى وارلىغىمىز دۇۋلت آدلى اينستىتوتون [قورومون] باسقىسىندان چىخدى. ھتى دۇۋلت مېلى گوجو آرتىرماق اوچون ايشە باشلادى، خىاللار قوردو...

يىنى، سوۋت موستملەكە سىستېمىندە مېلى گوجون آرتىرېلماسى دورومون (موستملەكنىن) دوغاسىنا زىد ايدى. مومكون قدر توركلوك زىغىفلەدىلمەلى، دىرەنىشى سىندىرېلمالى، مېلى گوجون مەركىزىندە يىر آلان مېلى كېملىگى بىرەد ھالا سالىنمالى، مېلى بىرلىك الچاتماز خىال اولمالى ايدى. گلېن اوبىئەكتىۋ اولاق: توتالىتار سوۋت رېژىمى اىستىگىنە اساساً نايىل اولدو. سىبىنى ھانسىسا سوېنەكتىن زىغىفلىگىندە ياخود قودرتىندە آخترماق ھىقەقتىن دراماتىكلىگىنى قبول ائەمەك دىر. ايندىكى دوروموموز بو ادعانى تەدقىقلەيمىز؟

مەدنىتجە گلېشمىش گۇرونسك دە ايكىنچى باغىمسىزلىق دۇنمىنە كۇلتۇرو پوزولموش ھالدا گېردىك. زىيا گۇك آلپىن مەشھۇر دوستورونداكى تەلۋەكە بىزى تەھدىد ائەتكەدەدى. فرقىندە دىيىلدىك. «ھارسى [كۇلتۇرو، مېلى مەدنىتى] قوۋتلى، فقط مەدنىتى زىغىف بىر مېلتلە، ھارسى پوزولموش، فقط مەدنىتى [سىۋىلىزاسىيا، عومۇمىي مەدنىت] يوكسك اولان دىگر بىر مېلت، سىياسى موجدادىلە يە گېرىنچە، ھارسى قوۋتلى اولان مېلت دايمىا غالىب گلەمىش دىر.»^۲ بورادا دىقت

^۱ -Azərbaycan publisistikası antologiyası, Bakı: Şərq-Qərb, ۲۰۰۷, s. ۴۸۵.

^۲ -Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, ۱۹۹۰, s. ۳۷.

چکن بۇيوک ايدئولوقون ميللى مدنيتە (ھارسا) وئردىگى دىردىر. ھارس ميللى گوجون مرکزىندە يئر آلان دىردىر.

سون دورومو اؤزتلمەدن اۇنجه ميللى گوج/ميلتئين گوجو آنلايشينا ايدىنلىق گتيرمەيە چاليشاق. يوخاريدا فيکير بۇيوک لريميزدن گتيرديگيميز اؤرنکلىرى دە گۆز اۇنوندە توتاراق ميللى گوجون قيساجا ميللى يارادان عنصرلرين توپلامينا برابر اولدوغونو بير طرفە يازا بيلەريک. بو عنصرلر نە قدر گوجلودورسە ميلتئين گوجو دە او قدر بۇيوک دور ادعاسيندا بولونماق مومکون دور. قوزنى و گوننى آذربايجان داکى گئرچک دورومو ۵/۵ بال سيسستميندە اوبيئکتىو دىرلنديرمەيە چاليشاق.

۱. ميللى کيملىک: ائتنىک آدين رسمى تانيديلماسى. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۲. ميللى کيملىک: تاريخ شعورو. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۳. ميللى کيملىک: قوروجو بابالار. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۴. ميللى کيملىک: تاريخى قهرمانلار. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۰/۵.

۵. ميللى کيملىک: سمبوللار. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۶. ميللى کيملىک: دوست-دوشمن آلقىسى. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۷. ميللى کيملىک: ديلين ايستاتوسو. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۸. سياسى ايستاتوس (ميلت-دؤولت موناسيبتلىرى). قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۰/۵.

۹. تحصيل سيسستمىنين ميللى و مودئرنلىک سويهسى. قوزنى آذربايجان - ۳/۵ گوننى آذربايجان - ۰/۵.

۱۰. ميللى مطبوعاتين گوجو. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۱. اخلاقى دوروم. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۲. چاغداشلىق سويهسى. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۳. ميللى اقتصادى گوج. قوزنى آذربايجان - ۱/۵ گوننى آذربايجان - ۱/۵.

۱۴. میلی تشکيلاتلارما درجه‌سی. قوزئی آذربایجان - ۲/۵ گونئی آذربایجان - ۱/۵.

توپلام: قوزئی آذربایجان - ۲۹/۷۰ گونئی آذربایجان - ۱۱/۷۰.

۵ بال ان یوکسک حددیر و یا ایدئال دوروم‌دور. ۰ - مؤوجود اولماماسی، و یا ۸-جی ماده‌ده اولدوغو کیمی دوشمن موناسیبتین اولماسینی گؤستریر.

ایندی هر ماده اوزره اویغون گؤرولن سویه‌نین قیسا ایضاحینی وئرمه‌یه چالیشاق. آذربایجان جومهوریتینده و ایران‌دا تورکلوگون ائتتیک آدی رسماً تانینمیر. اما اولکی سووئت و پهلوی دؤنملرینه نیسبتاً اهالی آراسیندا یاییلمیش، میلی حرکتین گوندمینده یئر آلمیش‌دیر. ۲. قوزئی آذربایجان‌دا تاریخ شعورو یوکسلمیش، اما بیر سیرا مسئله‌لر موزاکیره مؤوضوعسو اولاراق قالماقدادیر. گونئیده تاریخ شعورونون گلیشمه‌سی یئنی نسلین بیر قیسمینه (اساساً میلی فعال‌لار) عاید ائدیله بیلر. ۳. قوزئیده میلی قوروجو بابالار پروبلئمی چؤزولمک اوزره‌دیر. حاکیمیت بو گئندیشاندان ممنون دئییل‌دیر. گونئیده میلی فیکیر هله ده یانلیش یولدادیر، ایران/فارس بؤیوک‌لریندن قوپما باش وئرمه‌میش‌دیر. ۴. سووئت و پهلوی دؤنمینده سیرینمیش یادلار، تاریخی «میلی قهرمان‌لار» اولاراق آلقیلانماقدادیرلار. ۵. قوزئیده معین ایره‌لیله‌مه‌لر واردیر. گونئی‌ده‌کی گلیشمه سرت رژیمن‌دن دولایی داها محدود‌دور. ۶. خارجی دوست‌لار (تورکییه اؤرنکینده) و دوشمن‌لر (ایران و روسیا) مسئله‌سی هله میلی شعوردا تام اوتورمامیش‌دیر. گونئیده یئنی باشلانیر. ۷. قوزئیده میلی دیل رقیبسیز دؤولت دیلی ایستاتوسو آلا بیلمه‌میش‌دیر. گونئیده یالنیز مطبوعاتدا و تحصیل سیستمینده کؤنوللو کورس‌لار سویه‌سینده ایستیفاده ائدیله بیلر. ۸. قوزئیده تورک میلی ایله آذربایجان جومهوریتی دؤولتی آراسیندا حلّ ائدیلمه‌میش پروبلئملر مؤوجود‌دور. ایران ایسلام جومهوریتی دؤولتی‌نین تورکلویه دوشمن موناسیبتی قالماقدادیر. ۹. سون ۳۰ ایلده قوزئیده تحصیل سیستمی‌نین میلیشمه‌سی ایستیقامتینده ایره‌لیله‌مه‌لر واردیر، اما پروبلئم تام چؤزولمه‌میش‌دیر. گونئیده ایران/فارس تحصیل سیستمی تام حاکیم‌دیر. ۱۰. میلی مطبوعات ساحه‌سینده‌کی گلیشمه‌لر سوسیال مئدیا حسابینا باش وئرمیش‌دیر، اما یئترلی دئییل‌دیر. ۱۱. هر ایکی طرفده روشوت، یالان، یالتاقلیق و سایر عادی نورمایا چئوریلیمیش بیر حالدادیر. ۱۲. سون ۳۰ ایلده قوزئیده چاغداش دیرلرین پارلیتسی آرتسا دا توپلومون یالنیز آز بیر حیصّه‌سینده چاغداش دیرلر (مثلاً، دوشونجه و ایفاده آزادلیغی، تمل اینسان حاق‌لاری کیمی) یاییلمیش‌دیر. گونئیده دوروم داها بریاد‌دیر. ۱۳. میلی بورژوازی‌نین ضعیفلیگی هر ایکی طرفده اساس پروبلئم‌لردن‌دیر. ۱۴. سوسیال تشکيلاتلارما سیاسی رژیمن‌لردن دولایی چوخ آشای سویه‌ده‌دیر. میلی سیاسی تشکيلاتلارین سایى اونلارین گئچک گوجونو گؤستریر.

توپلام رەقەم (قوزئىدە ۲۹/۷۰، گونئىدە ۱۱/۷۰) دورومون آرزو ئىدىن سوپەدن چوخ فرقلی اولدوغونو گۇسترمەدەدیر. البته، دیرلندیرمەلری، هم دە مسئلهه مونسىبىتى (یۇنتىمى) سورغولاماق اولار. اما گرکلیگینه ایناندىغیمیز بیر فیکیر واردیر. مىلتلشمەنین ھاراسیندا اولدوغوموزو بىلمک، مىللى گوجوموزون بو گون ھانسی سوپەدە اولدوغونو تخمین ائتمک اوچون بو جور آراشیدیرمالارا بۇيوک احتیاج واردیر.

بونولا مسئله بىتمیر. مىللى گوجوموزون قوزئىدە خیال ائتدیگیمیز سوپەدە اولماسى (۷۰/۷۰) و اونون دۇولت گوجو ایله بىرلشمەسى (مىلت-دۇولت چولغالاشماسى) حالیندا بئله مىللى ھەدفلرە چاتماق اوچون علاوه عامیللرە احتیاج واردیر. یاخین گلەجگین تمل مىللى پروبلئمى - اراضى بوتۇلوگونون برپاسى و سووئرنلیگین تأمینى، ائلهجە دە مستقىللیگین ایچی نین دولدورولماسى روسیانین تأثیر دایرەسیندن چیخماغى طلب ائدیر. کیچیک دۇولت ایستاتوسوندا اولان آذربایجان رۇسپوبلیکاسى نین بۇيوک گوج (*great power*) روسیا فئدئراسیونو ایله تکلیدکە باش ائتمەسى پروبلئماتیک اولور. قوزئى آذربایجانین ژئوپولیتیک دورومونو غلیظلشدیرن باشقا بیر عامیل ایسە دۇولتیمیزین یئرلشدیگی اوچبوجاغین (رف، تاج، ای.ی.ر) ایکینجى بوجاغى تورک دوشمنى ایران دان عبارت اولماسى دیر. ایچەرىدە مىلت-دۇولت بىرلیگی ایله یاناشى، دیشاریدا دا بیر نئچە تأثیرلى موتفیق گوجون اولماسى گرکدیر.

گوننى آذربایجانین خارىجى موتفیق گوجلرە احتیاجى داھا آیدین گۇرونن پروبلئم دیر.

خاریجى موتفیق گوجلر

۲۰-جى یوزایلین باشلاریندان مىللى سیاسى دوشونجەدە ایسلام بىرلیگی فیکرى یئر آلمیش دیر. بو، اۆلکە اھالىسى نین اکثریتى نین موسلمان اولماسى و بو اھالى نین ھلە اومت حالینى یاشاماسى ایله ایضاح ائدیلمکدەدیر. دوغرو دور، اما حقیقتین ھامىسى دئییل دیر. سیاسى دوشونجە حیاتینا احمد آغاوغلو کیمى یۇن وئرن لیدئرلرین ایسلام بىرلیگینه مراجعت ائتمەلری عثمانلى و قاجار ایرانیندان یاردیم گۇزلەمەلری، ائلهجە دە چار روسیاسى دۇولتیندەکی موسلمانلارین بىرلیک یاراتماسینی آذربایجانا فايدا وئرهجگی اومیدلری ایله باغلى اولمالی ایدی. ۱۹۱۱-دە ایلک بیاناتینی وئرن موسلمان دئموکرات فیرقەسى موساوات، موسلمان دونیاسى نین بىرلیگینی ھەد ف آلیر. آذربایجان نمایندهلری، اۆزلیکلە علی مردان بی توپچوباشوو (توپچوباشى) روسیا موسلمانلاری قورولتایلارینین ان نفوذلو لیدئرلریندن بیری اولور. دوشمن، آذربایجانى نه قدر پان-ایسلامیزمدە اتھام ائدیپ، بو خطدن چکیندیرمەیه چالیشسا دا، مىللى دوشونجە

بۇيوكلریمیز موسلمان خالق لارین دایانیشماسینی هر بیر خالق اوچون و بۇلگهده ثابتلیک اوچون فایدالی اولدوغو فیکرینی مدافعه ائتمیشلر. بو گون آذربایجان رئسپوبلیکاسینی ایسلام امکداشلیق تشکیلاتینی عضو اولماسینی و فعالیتینده ایشتیراکیینی اسکی پان-ایسلامیزم دامغاسی ایله پیسلهین یئرلی جیدتی سیاستچی و یا آراشدیرماچی تاپماق آسان ایش دئییلدیر.

تورک بیرلیگی/تورانچیلیق چاغیریش لاری و مثیل لری ده داخیلی و خاریجی دوشمن لری عینی موناسیبتینه توش گلدی. بلکه تورانچیلیق داها آرتیق شکیلده روسچو و ایرانچی لار باشدا اولماقلا دوشمن عنصرلرین ایفتیرالارینا مؤوضوع اولدو. مورگب ژئوپولیتیک مؤوقعیه مالیک اولان کیچیک آذربایجانین خاریجی تورکلردن یاردیم ایسته مەسی و یا یاردیم آلماسی اونلارین اساس سیز اتهام لارینا سبب اولماقدادیر. سون قاراباغ ساواشیندا تورکیه نین قارداشلیق یاردیمی روسچو و ایرانچی عنصرلرین دیلینی قیسا ائتسه ده، اسکی مؤوقع لریندن ال چکدیکلری علامت لری هله لیک گؤرونمور. اؤلکه نین مارق لاری، آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجولاریندان اولدوغو تورک دؤولت لری تشکیلاتی نین فعالیتی نین درینلشدیریلمه سی و گنیشلندیریلمه سینی طلب ائدیر.

بوتؤو آذربایجان ایدئالی دا خوش آرزودان دوغان خیال دئییلدیر. بؤلونموش تامين بیر حیصه سی نین دیگر حیصه سینه جان آتماسی قدر معصوم بیر حرکت تاپماق چتیندیر. عینی زاماندا بو، راسیونال [عقلانی] بیر یاناشمادیر. ایندیکی حالی ایله (رسماً ۸۶ مین کیلومتر مربع اراضی، ۱۰ میلیون اهالی، ۴۶ میلیارد دولار میلی گلیر) آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین تک باشینا حیاتی پروبلئم لرینی حل ائدیب، گله جک ثابت حیاتی تامين ائتمه سی مومکون گؤرونمور. قوزئی آذربایجانین بیرینجی درجه لی خاریجی مؤتقیق لری سیراسیندا گونئی آذربایجانین اولماسی ان طبیعی حال دیر.

سونوج

آذربایجان رئسپوبلیکاسی وارلیغینی و گله جگینی تامين ائتمک اوچون بوراداکي تورکلوگون گوجونو آرتیرماق مجبوریتینده دیر. بو گوج میلی کیملیکله باغلی کومپلکس پروبلئم لرین چؤزومونده دیر. تحصیلین میللشمه سی و مودرنلشمه سی حساس گونجل مسئله لر دیر. میلی مطبوعاتین گوجلنمه سی میلی گوجه گوج قاتمیش اولار. اخلاقی و چاغداش دیرلر سیستمی-نین برقرار اولماسی میلی گوجون ایمپراتیورلیریندن دیر. میلی اقتصادی گوجون (میلی بورژوازیانین) و تشکیلاتلار نین قارشى سینداکی مانعه لرین قالخماسی میلی وظیفه لر دیر.

قوزئی آذربایجان اوچون وورغولانماسی گرکن اولمازسا اولمازلاردان بیرى، بلکه ده بیرینجی سی میلّتلە دؤولتین ایچ-ایچه اولماسی، چولغالاشماسی دیر. چونکی، بیر شخصین دوھاسی ان یاخشی حالدا آتوریتار رئژیم، یا دا سولالە حاکیمیتی یاراتماغا ییترلی دیر. چاغداش مودئرن (دئموکراتیک) دؤولتین یارانماسی اوچون ایسه بیر میلّتین آیاقدا اولماسی گرک دیر.

داخیلی گوجو تاماملایان خاریجی موتفیقلر (گوج) مسئلهسی و ایدئاللار (بوتؤو آذربایجان، توران بیرلیگی، ایسلام اؤلکهلری آراسیندا امکداشلیق) وازکئچیلیمه یه جک راسیونال یاناشمادیر. بونون اؤنمینى آنلامایانلار و یا اونو دیگر پوتئنسیال ایتیفاقلارا قارشى قویماق یا جاهیللیک دیر، یا اوستواؤرتولو دوشمنچیلیک.

سون ۳۰ ایلده گونئی آذربایجاندا میلّی گوجون آرتماسی بیر گئرجکلیک دیر و بو سورج سورعتله داوام ائتمکده دیر. بو تاریخی حادیثه نی یوکسک دیرلندیرمکله یاناشی، بعضی چئوره لرین میلّی گوجو اولدوغوندان قات-قات یوکسک قیمتلندیرمه سی تهلوکه یه یول آچا بیلر. /یرانی تورک دؤولتینه چئویرمک خیالی، مؤوجود میلّی گوجو بیر ماجرایا سوروکله مک دئمک دیر.

سونوج

سوونت لرين داغيلماسى عرفهسى و اوندان سونراكى ايلك ايل لردە هر شئى ياخشى اولاجاق دوشونجهسى حاكيمدى. نيفرت ائتديگيميز توتاليتار ايداره چيليك سيستمى (كوممونيزم) نهايت چؤكوردو. اونو عوضله يه جك ايداره چيليك رژيمى نين موطلق دئموكراسى اولاجاغينا ساده لؤوحه سينه اينانماقدا يديق. دئموكراتيك غرب ده بو ايستگيميزه قارشىلىق وئره جك، بيزيم دئموكراتيك حاكيميتين آرخاسيندا داغ كيمي دوراجاقدى. بير سؤزله، قوزنى آذربايجاندا دئموكراسى نين گؤى دن زنبيلله دوشه جگى جاهيلليگينه قايىلماساق دا دونيا تاريخى نين اينكىشاف منطيقى بيزه تئزليكله بو خوشبختليگى دادماق ايمكانى وئره جك دوشونجه سينده يديك.

بو گون ده محض خاريجى عاميلين (غربين تضيق لرى نين) نتيجه سينده نهايت اؤلكه ده عاديل سئچكى لرين اولاجاغيني، حقوق دؤولتى نين يارانا جاغيني، حاكيميتين بؤلونه جگيني، اينسان حاق لارى نين قوروناجاغيني، بير سؤزله دئموكراتيك دؤولتين (ايداره چيليجين) برقرار اولاجاغيني دوشونلر واردير. خاريجى فاكترور دئينده اوميدلر يالنيز آبش و آب يه باغلانمير. قونشو گورجويستان داكى پروسس لر بيزه (اؤزليكله اوخوموش كسيمه) تاثير ائتدى. ساكاشويلي اينقىلابى اولدو - آذربايجان دا عيني يوللا گئنده جك دئينلر تاپيلدى. پاشينيان كوچه دن حاكيميته سيچرادى. دئديلر كى، بيز اثرمنى لردن بيم اسكيگيك - بيزده ده دئموكراتيك اينقىلاب اولاجاق. ايندى ده اوكرائنا غاليب گلسين، روسيا ضعيفله سين، هر شئى يولونا دوشه جك ايلغيمي ايله ياشايان اوپتيميستلر [خوشبينلر] واردير. اوزون ايل لردير اوستونده دوردو غوموز فيكرى تكرار ائتمك مجبوريتينده ييك: خاريجى فاكترور اؤنملى دير، غربين بوراداكى خوش نيتيني ده قيمتلنديرمك لازيم دير. اما داخيلي شرطلر يئتيشمه سه خاريجى فاكترورون موثبت تاثيرى بير اوووج دئموكراتين ايستگى اولاراق قالاجاق.

شرطلر كؤكلو شكيلده فرقلىسه ده دئديك لريميز - خاريجى فاكترورون رولو و داخيلده كى دوروم - پرينسيپ اعتبارى ايله گوننى آذربايجان اوچون ده كئچرلى دير.

بىر داھا وورغولايلاق: قوزئىدە دئموكراتىك دۋولتتىن قورولماسى، گونئىدە موستقىللىگىن قازانىلماسى اوچون خارىجى فاككتورون رولو بۇيوك دور، حتى ايكي اولمازسا اولمازدان بىرى دىر. اما داخىلى فاككتورلار حاضىر دئىيلىسە، خارىجى فاكاتور كۈكلو دىيىشىم يارادا بىلمز.

داخىلى فاكاتورون حاضىر اولماسى - توپلومون مىلت شكىلىندە شكىللىنمەسى دىر. حركت وئىجى گوج مىلت دىر، مىلتىن ايرادەسىنى اورتايا قويماق اىقتىدارىندا اولماسى دىر. مىلت تمل دىر، دۋولت اوست قوروم.

مىلتلىشمە ايلە دئموكراتىكىلشمە/دۋولتلىشمە آراسىندا چوخ حساس باغلىلىق واردىر. توپلومون ساغلام حىصەسى سون ۳۰ ايلە بو حساسلىغى گۇرمە دىگىندىن، يا يىترى قدر اۇنم وئرمە دىگىندىن حاضىردا اوتورىتار حاكىمىيىتىن حركتلىرىندە منطقى آرامقادايىق.

سون ايكي يوزايلىك دراماتىك (تراژىك دئسك بلكە داھا دوغرو اولار) تارىخىمىزىن محصولو اولان بوگونكو فوندامنتال پروبلئملىرىمىز قالماقدادىر. طايقانى مىلت ائدىن اورتاق مودئرن دىرلىرىن ضعيفلىگى اوزوندىن مىلت اورتادا گۇرونمور، مىلى ايرادە دۋولت/اىقتىدارا يۇنونو-يۇنتىمىنى گۇستىرە بىلىمىر.

گونلوك سياسى مسئلەلىرىن باسقىسىندا وورنوخان دوستلارىمىزدان ائشىدىرىك. دئىك كى مىلتىن حالال آدى اۋزونه قايتارىلدى؛

- مىلى تارىخ كونسىپتى حاكىم مۇوقىيە گتىرىلدى؛
- مىلت قوروجولارىمىز لازىمى سايغى گۇستىرىلدى؛
- تارىخى مىلى قهرمانلارىمىزى تانىيىپ اونلارى سئودىك؛
- مىلى سياسى ائلىت پروبلئمىنى (نومئىنكلاتور پروبلئمىنى) چۇزدوك؛
- توركجەمىزە رقىبىسىز دىل اىستاتوسو وئردىك؛
- سوي آدلارىمىزى، يازى قايدالارىنى، مىلى گونلرىمىزى، سمبوللارىمىزى و س. دوزنە باغلايدىق؛

• دوستوموزو-دوشمىمىزى تانىيدىق...

بىزىم قاراباغ، دئموكراسى، سوسىيال عدالت، رىفاه، بۇلونموشلوك (هم توپلوم، هم دە اۋلكە اولاراق) كىمى پروبلئملىرىمىز چۇزولەجكمى؟ گونئى آزاد اولايىلەجكمى؟ بو منطقلى سوالىن

تک جاوابی واردیر: میلی پروبلئم لریمیزین چۆزولمه سی اوچون ساغلام میلت اولما میز لازیم دیر! داها دقیق ایفاده ائتمیش اولساق: قورتولوشوموز تورکچولوگوموز ده دیر!

ایفراط ادعالی، پافوسلو و بایات گۆرونسه ده دونیادا میلتلرین تاریخی و حاضیرکی دورومو بونون گۆستریجی سی دیر. چونکی، «... جومله میلتلرین ان پارلاق مرحله لری همان «میلتچیلیک» دئییلن دۆوره لری دیر! الان عموم دونیانی حئیرتده قویان، عموم دونیایا حؤکمفرما اولان، او موشعش [پارلاق]، او موقتدیر، اۆز علوم، صنایعی ایله اووجی-اعلایه [یوکسکلره] چاتمیش فرانسانی، اینگیلتره نی، آلمانانی، ایتالیانی بو عظمته، بو حشمته چیخاران همان میلتچیلیک، همان ناسیونالیزم دۆوره سی اولدو!» (احمد آغاوغلو، ۱۹۰۹). چونکی، «... اینسانلارین خصوصی بیرلیک فورماسی کیمی هر بیر خالق یالنیز عضولرینین ائتنیک شعورونون اینکیشاف ائتدیگی حالدا اۆزونو کیفایت قدر گئرچک ایفاده ائده بیلیر. ائتنیک (میلی) شعورون آزا اینکیشاف ائتدیگی حاللاردا یارانماقدا اولان میلی ضیالی صینفی، یا دۆولتین سیاسی خادیم لری بو شعورو هله او یاتماغا چالیشیرلارسا، بو بیرلیگین وارلیغی بئله شوبهه آلتینا دوشه بیلر.» (ویکتور کوزلوو، ۱۹۶۹) چونکی، «... میلی شعور - سیاسی و سوسیال توپلوما مخصوص اولما حیسی دۆولت شکلینده تشکیل اولونان بیر میلت یارادیر، یا اونو یاراتماغا چالیشیر - مدنی، یا سیاسی میلتلرین فوندامنتال اساسی دیر. پرنسیپجه، میلی شعور میلی دۆولتین وار اولماسینا باغلی دئییل دیر؛ آنجاق میلی شعور اولمادان میلی حرکات مغلوبیته محکوم دور.» (پئتئر آلتئر، ۱۹۸۹).

اوزون ایل لردیر شیمال دان و جنوب دان تورکچولوگه قارشى آزعین تبلیغات آپاریلیمیش، تورکچولر قدارجاسینا ازیلمیش لر. بو نظری و عملی فعالیت داها شدتلی شکیلده ایندی ده یورودولمکده دیر. پولی ائتنیک بیر اۆلکه داخیلینده کی ائتنیک آزلیقلاری اۆلکه نین بوتونلوگونه قارشى یۆنلتمکدی دردلی. هدفده کی تورکچولوگه قارشى شوبهه، قورخو توخومو سېمکدی ایشلری. حالبوکی تورکچولوک باشقا میلتلره قارشى یۆنلمه دیگیندن، شووینیست یا ایرقچی ماهیت داشیمادیغیندان تورک اولمایانلارین تورکچولوکدن احتیاطلانمالاری عبث دیر. تام ترسی بو اۆلکه نی گوجلندیره جک فیکیر حرکاتی دیر تورکچولوک.

میلتچیلیک اسکیشیمیش دیر ادعاسیندا اولانلار وار. حالبوکی «... میلتچیلیک فیکری ان طبیعی، ان مدنی و ان ایله ری بیر فیکیر دیر. علم و کولتورون گلیشمه سینى و یاییلماسینی انگله مک شؤیله دورسون بو گلیشمه و یاییلمانین ان مؤثیر [تأثیرلی] و ان قوتلی بیر عامیلی دیر. هم ده اینسانلیق کولتورونون ان طبیعی و ان نورمال اینکیشاف یولودور.» (ممد امین رسولزاده،

۱۹۵۲) تور كچولو ك اورتايا چىخدىغى دۇنملردە دە، ايندى دە مودئرنىستدير. مودئرنىزم، اونون ماهىتى دير.

مىلتچىلىكلە مودئرن دۇولت ايدارەچىلىگى شكىلى (دئموكراسى) آراسىندا ضىديت آختارانلار وار. كىتابىن اويغون بۇلومونده دە گۇستريلىدىگى اوزرە، مىلتىن اولقونلوق سويەسى ايلە دۇولتىن كئيفىتى آراسىندا بىرباشا باغ واردير. چونكى، مشهور بىر دوستوردا دئىيلىدىگى كىمى، دۇولت - مىلت يارادىجىلىغى نىن زىروەسى دير.

سون